

mtatkki

Hungarian Academy of Sciences
Centre for Social Sciences
Institute for Minority Studies

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az
[Europeana felhasználói szabályzatát](#).

KOMMUNIKÁCIÓ- ÉS KULTURATUDOMÁNYI TANULMÁNYOK

SZERKESZTETTE
BOGDÁN MÁRIA
FEISCHMIDT MARGIT
GULIS ÁDÁM

„CSAK MÁSBAN”

ROMAREPREZENTÁCIÓ
A MAGYAR MÉDIÁBAN

GONDOLAI
PTE BTK KOMMUNIKÁCIÓ-
ÉS MÉDIATUDOMÁNYI TANSZÉK

„CSAK MÁSBAN”

KOMMUNIKÁCIÓ
ÉS KULTÚRATUDOMÁNYI
TANULMÁNYOK

Sorozatszerkesztő
SZIJÁRTÓ ZSOLT

„CSAK MÁSBAN”

Roma reprezentáció
a magyar médiában

Szerkesztette
BOGDÁN MÁRIA
FEISCHMIDT MARGIT
GULD ÁDÁM

Gondolat Kiadó
PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék
Budapest–Pécs, 2013

A kötet megjelenését a Nemzeti Kulturális Alap támogatta.

Minden jog fenntartva. Bármilyen másolás, sokszorosítás,
illetve adatfeldolgozó rendszerben való tárolás
a kiadó előzetes írásbeli hozzájárulásához van kötve.

© Szerzők, 2013
© Szerkesztők, 2013

www.gondolatkialdo.hu
gondolatkialdo.blog.hu
facebook.com/gondolatkialdo
twitter.com/gondolatkialdo

A kiadásért felel Bácskai István és Szijártó Zsolt
Szöveggondozó Gál Mihály
A borító ?????????? munkája
Műszaki szerkesztő Pintér László
Tördelő Lipót Éva

ISBN 978 963 693 506 1
ISSN 1789-5499

Tartalom

Előszó	9
I. ROMA HŐSÖK ÉS ANTIHŐSÖK A POPULÁRIS TÖMEGMÉDIÁBAN	
Guld Ádám: „Ne Bántsátok az EMO barátaimat!” Roma asszimiláció és szegregáció alakzatai egy kortárs ifjúsági kultúra tükrében	15
Gregor Anikó – Lőrincz Dalma: Az etnikai maszkulinitás konstruálásának egyik példája, avagy Fecó esete a Való Világgal	45
Munk Veronika: A leghíresebb romák önreprezentációja	66
Németh Boglárka: Pozitív azonosulási lehetőségek a médiában? <i>Beás fiatalokkal készült fókuszcsoportos identitáskutatás alapján</i>	92
II. RASSZIZMUS A TÁRSADALOMBAN ÉS A MÉDIÁBAN	
Feischmidt Margit: Rasszizmus és média <i>Elméleti megközelítések</i>	111
Glózer Rita: A „cigányok” mint ellenség diszkurzív konstrukciói a hazai online szélsőjobboldali médiában	123
Janky Béla – Bakó Boglárka – Szilágyi Péter – Bognár Adrienn: Szegénykép, cigánykép és társadalompolitikai preferenciák	141

III. KÖZSZOLGÁLAT ÉS ROMAREPREZENTÁCIÓ

Bogdán Mária: A hiányzó kép <i>A közszolgálati média identitáskonstrukciói a roma reprezentáció tükrében</i>	157
Pócsik Andrea: Romák a magyar médiaelemzésekben <i>Kutatói dilemmák</i>	177
Bernáth Gábor: Az „ösztönös tehetség” és a „tehetetlen ösztönösség” kettőssége a romák médiaképében	203
Klein Judit: A kisebbségi média helyzete és helye Európában és Magyarországon <i>Gondolatok EBU IDPG munkájához</i>	216

„Hiába fürösztd önmagadban,
Csak másban moshatod meg arcodat.”
(József Attila: *Nem én kiáltok*)

IV. A KISEBBSÉGEK MÉDIAREPREZENTÁCIÓJA, MINT SZABÁLYOZÁSI PROBLÉMA

Polyák Gábor: Szabályozási eszközök és lehetőségek a kisebbségek médiaképének befolyásolására	231
Nagy Krisztina: Médiajogi eszközök a kisebbségek védelmére <i>Roma médiakép a Mónika Show és Joshi Bharat műsorokban</i>	260
Balogh Lídia – Pap András László: A bűncselekményekkel kapcsolatos beszédmodok és az etnikai adatok kezelése a médiában	281
A KÖTET SZERZŐI	309

Előszó

Magyarországon a kisebbségek médiareprezentációját hosszú ideje az elrejtés vagy láthatatlanná tétel, továbbá a devianciát és veszélyességet alátámasztó esetek tabloizálása, esetleg az egzotikus vadember toposzra épülő történetek jellemzik. Ez a helyzet alig változott az elmúlt években. Mindemellett új jelenségekre is felfigyelhettünk: ilyen például a roma szereplők megjelenése a populáris tömegmédiában, vagy a gyűlöletbeszéd megerősödése a szubkulturális nyilvánosságban, és áttérése a főáram-beli médiumokba is. Kötetünk ezeknek a jelenségeknek a vizsgálatát, a róluk való szakmai párbeszédet ösztönző konferencia előadásaira épül.

A konferenciát *A reprezentáció politikája és különbségtétel mediatizált formái – fókuszban a magyarországi romák médiaábrázolása* címmel a Pécsi Tudományegyetem Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszékén 2012. április 20–21-én tartottuk az Eötvös Loránd Tudományegyetem Média és Kommunikáció Tanszékével együttműködve, és az Nyílt Társadalom Intézet támogatásával (amiért ezúton is kifejezzük köszönetünk). A konferencia szervezőiként és e kötet szerkesztőiként szándékunk, hogy a magyarországi média kisebbségképeről, a reprezentáció politikájáról és társadalmi hatásairól esettanulmányok, empirikus és normatív elemzések formájában számot adjunk. A hazai médiakutatásban korábban szinte kizárólagosan alkalmazott tartalomelemzési módszerek mellett módszertani és elméleti újításoknak is teret akartunk adni, különösen a médiában előállított jelentések többségi-kisebbségi hatalmi relációkban való értelmezésének. E tanulmánykötet szerzői, a konferencia előadói a kisebbségi reprezentációk, elsősorban a romák reprezentációjának létrejöttét és működését a szociológia, a kritikai kultúrakutatás, a médiaelmélet és médiajog szempontjából vizsgálták.

A közszolgálati média elmélete szerint a média szerepe alapvető a társadalmi közbeszéd alakításában. A gyakorlat azonban azt mutatja, hogy Magyarországon a romák reprezentációja inkább jellemezhető a véletlennel és az éppen aktuális politikai üzenetek lecsapódásával, mintsem tudatos, a közszolgálati missziójához illeszkedő beszédmód kialakításával. A kötetben megjelenő tanulmányok egy része a kisebbségek, elsősorban a romák képét, reprezentációját vizsgálja a magyarországi közszolgálati médiában. Ezzel párhuzamosan azt is tematizálja, hogyan függ össze a kisebbségek mediarepresentációja a média és a társadalom működésének általánosabb törvényszerűségeivel. Egy tanulmány erejéig arra is rámutatunk, hogy milyen kezdeményezések vannak (nemzetközi viszonylatban) a kisebbségek elismerését és a kulturális sokféleséget támogató médiapolitikára.

A kötet szerzőinek egy része a médiakutatásban érvényesülő kultúrkritikai irányzatot követve a média által közvetített populáris kultúrát olyan rendszerként fogja fel, amely érzékenyen reagál a társadalomban zajló folyamatokra. Úgy látják, hogy a populáris kultúra kettős társadalmi funkciót tölt be; egyrészt közelíti egymáshoz a társadalom különböző szegmenseit, vagyis áthidalja, még pontosabban felülírja a kulturális különbségeket, másrészt pont ellenkezőleg, feszültséget teremt az eltérő kulturális kódok bemutatása révén. Ezt a kettőséget a magyarországi romák mediarepresentációja esetében is felfedezhetjük. A mainstream médiát gyakran éri az a vád, hogy nem vagy csak nagyon korlátozott mértékben biztosítja a romák láthatóságát, ám manapság egyre több olyan, elsősorban a kereskedelmi tömegmédia csatornáin elérhető program kerül adásba (sorozatok, valóságshow-k, talkshow-k, főzőműsorok, tehetségkutatók, vetélkedők, zenés szórakoztató műsorok), amelyek ennek éppen az ellenkezőjét bizonyítják. A kötetben megjelenő tanulmányok egy része arra a kérdésre keres választ, hogy milyen az a kép, amelyet a szórakoztató műsorok alkotnak a magyarországi romákról? Milyen hatása van ennek a képnek a roma/cigány identitású emberekre és többségi-kisebbségi viszonyra?

A tanulmányok jelentős része túlmegy a képek és beszédmódok, reprezentációs technikák elemzésén, és rákérdez a réteg- vagy szubkultúrák, populáris és közszolgálati médiumok reprezentációi által megjelenített és újratermelt társadalmi és hatalmi egyenlőtlenségekre is. A média társadalmi beágyazottságát különböző megközelítésből vizsgáló tanulmányok a rasszizmus működését is elemzik. Azoknak a médiaeseményeknek a hatását kutatják, amelyek a rasszizált különbségeket megteremtik, értelmekkel ruházzák fel, elsősorban azért, hogy a kisebbséget morális, kul-

turális vagy egyenesen biológiai értelemben veszélyesként jelenítik meg. A veszéllyel szemben pedig vagy a legitim leszámolás dramaturgiáit építik fel, vagy a legyőzésnek egy szelídebb formáját választják: nevetségessé teszik azt, akit előzőleg veszélyes idegenként mutattak be.

A kötet médiajogi elemzéseket tartalmazó fejezete, amiként a megfelelő konferencia szekció, arra a fő kérdésre keresett választ, hogy az elmúlt évek szabályozási kísérletei mennyire voltak képesek adekvát választ adni a média romaábrázolásából fakadó társadalmi problémákra. A médiahatóságok a médiajog kínálta keretek segítségével próbálták/próbálják ellensúlyozni az egyoldalúan negatív mediarepresentációt. A szabályozás egyik iránya a rasszista beszéd büntetőjogi korlátozását célozza meg. A tiltások mellett – a szabályozás másik irányaként – léteznek előírások, amelyek célja a romák médiamegjelenésének előmozdítása, azonban ezzel kapcsolatban legfeljebb mennyiségi követelményeket határoznak meg. A tanulmányok felvetik azt a kérdést, hogy a jogalkotó és a jogalkalmazó a normatív elvárások megfogalmazása előtt milyen társadalmi célokat fogalmaz meg a kisebbségek mediarepresentációját illetően, döntéseiknél mennyire képesek figyelembe venni a kisebbségek mediaképének lehetséges hatásait, következményeit, illetve az egyes szabályozási eszközök milyen módon és mértékben járultak/járulhatnak hozzá a romák társadalmi megítélésének javításához.

A konferencia helyet adott két olyan kerekasztal-beszélgetésnek, amely a szakmai együttműködést kívánta szolgálni a médiaelemzők és médiatermelők között. Az egyik beszélgetés vendégei olyan műsorkészítők és újságírók voltak, akik az elmúlt két évtizedben a meghatározó jelentőségű roma tematikájú televíziós és rádiós műsorokat, illetve lapokat, cikkeket írták, szerkesztették. A második kerekasztal témája a civil zszurnalizmus volt. Az elmúlt évben több civil kezdeményezés szerveződött a Facebookon és más közösségi portálokon (Milla, Ide Tartozunk, Százezren Gyöngyöspatáért stb.), és a roma média is ezt az utat választotta önreprezentációs lehetőségként (sosinet, RSK, community, YouTube-csatornák stb.). Kérdésünk az volt, hogy mennyiben jelent új utat, a korábbiakhoz képest új alternatívát az ő reprezentációs politikájuk.

Kötetünk négy tematikus fejezetben adja közre a konferencia előadásain alapuló tanulmányokat. Az első fejezet a populáris kultúra és a média egyidejű hatásait vizsgálja meg a kisebbségi, kiváltképpen a roma reprezentáció területén (*Roma hősök és antihősök a populáris tömegmédiában*). A második a média reprezentációs stratégiáit társadalmi hatásait és társadalmi beágyazottságát vizsgálja, elsősorban az előítéletesség és a rassz-

szizmus létrejöttére, fenntartására és nemzetközi párhuzamaira fektetve a hangsúlyt (*Rasszizmus a társadalomban és a médiában*). Könyvünk harmadik fejezete a közszolgálati eszméje, gyakorlata és a kisebbségek média képe közötti összefüggéseket, elsősorban diszkrepanciákat elemzi (*Közszolgálat és romareprezentáció*). A kötet negyedik fejezete jogi megközelítéseket alkalmazva a törvényi kondíciók és a jogi szankciók lehetőségeit elemzi a gyűlöletbeszéd és a rasszizmus vonatkozásában (*A kisebbségek médiareprezentációja mint szabályozási probléma*).

Bogdán Mária, Feischmidt Margit és Guld Ádám

Pécs, 2013. április 28.

I. Roma hősök és antihősök a populáris tömegmédiában

GULD ÁDÁM

**„Ne Bántsátok az EMO barátaimat!”¹
Roma asszimiláció és szegregáció alakzatai
egy kortárs ifjúsági kultúra tükrében**

A magyarországi romák szubkulturális identitásával kapcsolatos diskurzusok többnyire az etnikai szubkultúrák fogalmkörére koncentrálnak. Ezekben a diskurzusokban a romákat jellemzően két szélsőségesen leegyszerűsített képpel azonosítják. Az egyikben a roma kultúrának a mainstream által kreált, idealizált és romantizált képe dominál, míg a másik megközelítésben a szubkultúra határait mediális felületeken gerjesztett morális pánikok jelölik ki, amelyekben a kisebbség tagjait deviáns magatartásmintákkal és sok esetben bűnözői csoportokkal azonosítják.² Mindközben kevés szó esik arról, hogy a mainstream populáris kultúrában circuláló identitáskonstrukciók a szubkulturális azonosulás szintjén milyen lehetőségeket kínálnak fel a fiatal romák számára. Az alábbi fejezet egy esettanulmányon keresztül igyekszik bemutatni azokat a folyamatokat – azonosulási kísérleteket és kirekesztő mechanizmusokat –, amelyek az EMO stílussal összefüggésben, elsősorban a hálózati környezetben realizálódnak.

¹ Azonos címmel egy EMO-s fiatalnak jelent meg írása a *Szubjektív Magazinban*. A szöveg témája az EMO-k, a magyarok és a romák közt általános ellentétek és konfliktusok bemutatása.

<http://szubjektiv.wordpress.com/2009/04/30/ne-bantsatok-emo-barataimat-1-resz/>
2012-06-28

² A témával kapcsolatos átfogó kutatásokat lásd: Bernáth Gábor és Messing Vera (2012).

1. Bevezetés

A hazai szakirodalmak tükrében úgy tűnik, hogy a zenei szubkultúra, az ifjúsági szubkultúra, illetve az etnikai szubkultúra fogalmi a hasonló megnevezés ellenére egymástól meglehetősen távol eső kategóriákat jelölnek. Ennek egyértelmű jele az, hogy ezeket a fogalmakat a hazai kutatási anyagok viszonylag éles határok mentén kezelik, és az ezek közötti átjárhatóság kérdését csak ritkán tematizálják. Bár az utóbbi időben már születtek a problémát érintő tanulmányok, többnyire ezek a vizsgálatok is a kisebbségek, a marginális helyzetben élők, a „láthatatlanok” zenéivel és kultúrájával foglalkoztak.³ De vajon mi a helyzet a populáris kultúra egyéb, eddig jobbára mellőzött irányzataival? Vajon ezek mennyire befogadóak a kulturális adaptáció szempontjából? Vajon mennyire nyitottak ezek például a magyarországi roma fiatalok asszimilációs törekvéseit illetően? Ezekből a kérdésekből kiindulva arra tennék kísérletet, hogy az utóbbi évek egyik legnépszerűbb ifjúsági és könnyűzenei szubkultúráján keresztül mutassak rá azokra a folyamatokra – azonosulási kísérletekre, illetve kirekesztő mechanizmusokra –, amelyek az EMO stílussal összefüggésben, elsősorban a hálózati környezetben realizálódnak. A vizsgálat során a téma konceptualizálása a poszt-szubkulturalista nézőpontnak megfelelően történik, ezért érdemes áttekintünk az irányzat etnicitással kapcsolatos állításait.

2. Etnicitás és kulturális asszimiláció aspektusai a poszt-szubkulturalista diskurzusban

A poszt-szubkulturalizmus a szubkulturalista megközelítések egy viszonylag új irányzata; a megnevezéshez köthető fogalmak a kétezres évek elején jelentek meg először. Az irányzat lényegét összefoglalva elmondható, hogy a poszt-szubkulturalizmus a zene, a stílus és a divat posztmodern eklekticizmusának leírását célozza. A poszt-szubkulturalisták szerint a kortárs szubkulturális csoportosulásokban a szimbolikus politikai ellenállás potenciája elvész, s helyette a csoport-összetartozás szervezőereje sokkal inkább a fogyasztás, a stílus és a divat. Továbbá jellemző, hogy a stílus és a divat hangsúlyozásán keresztül az identifikáció és a megjelenítés válnak elsődleges kérdésekké. Ezzel kapcsolatban többnyire Frederick Jameson írásaira utalnak a szerzők, aki a kortárs kulturális környezetet a „kép,

³ A témával kapcsolatban lásd például Pulay Gergő írását (2011).

avagy a látszat társadalmának” nevezi (Jameson 1991). Ebben a megközelítésben a stíluskultúrák mint jól jövedelmező média- és kultúripari vállalkozások is felfoghatók, ahol a média lényegében képbankként működik, amelyből mindenki szabadon választhat a preferenciáinak megfelelő identitásmintákat.⁴

A poszt-szubkulturalizmus gyakori témája az etnikailag kódolt hibriditás vizsgálata (Weinzierl & Muggleton 2005). Az irányzat lényeges eredménye, hogy szinte elsőként foglalkozik a stílusok és identitások közti átjárhatóság problémájával, s ezt a szerzők a szubkultúrák etnikai vonatkozásában is tematizálják. A poszt-szubkulturalizmus egyik jelentős célkitűzése, hogy a globális popkultúra és a globális tömegmédiakorszakában újraértelmezze, újradefiniálja az etnikai alapokon nyugvó kulturális különbségek kapcsolatát. Ennek a törekvésnek az egyik leglényegesebb eleme, hogy számos teoretikus szerint a kortárs viszonyok között érvényét veszti a kultúra/szubkultúra oppozíció. Így a korábbi elméleteket egy olyan rugalmasabb modellel igyekeznek felváltani, amelyben a szubkulturális identitások működését az etnikai vonatkozások szintjén is a képlékenység, a hibriditás és a kollaboráció gyakorlata határozza meg. Ennek az elképzelésnek a megvalósulását a poszt-szubkulturalisták az LSGM (Local Substream – Global Mainstream) modell megjelenésében látják. Ebben a modellben a globális szinten ható kulturális áramlatok iránya kettős, vagyis a fősodortól a perifériák felé ható kulturális hatások legalább akkora hangsúllyal jelennek meg, mint az ezzel ellentétes folyamatok. A szubkulturális identitás és az etnicitás összefüggéseiben ez olyan formációt jelent, amelyben az egyes csoportok már nem kötődnek egy bizonyos társadalmi osztályhoz, etnikai szempontból is változatosak lehetnek, s így a globális popkultúra viszonyai között az etnikailag hibrid szubkultúrák is értelmezhetővé válnak.

Az utóbbi néhány évben már számos, a fent vázolt szemléletmódot tükröző tanulmány született, ezek közül most csak a vizsgálat szempontjából lényeges szerzőket és szövegeket veszem sorra. Angharad Valdivia *Radical Hybridity: Latinas/os as the Paradigmatic Transnational Post-subculture* című írásában a salsa közösségek transznacionális vonásait vizsgálta, egészen pontosan azt, hogy a latin-amerikai közösségek kulturális regiszterei miként változnak a különböző lokális és globális színtereken. A kutatás

⁴ Természetesen jelen tanulmány keretei nem teszik lehetővé a poszt-szubkulturalista irányzat jellemzőinek részletes tárgyalását, erről bővebben lásd David Muggleton és Rupert Weinzierl *The Post-Subcultures Reader* című kötetét (London: Berg, 2005).

egyik leglényegesebb eredménye annak a kulturális diverzitásnak a leírása, amely a latin-amerikai származású, autentikusnak tekinthető salsa közösségektől a főleg fehérek által látogatott hobbi tánclubokig terjed. A szerző állítása szerint, ezeknek a közösségeknek a tagjaira egységesen jellemző, hogy egyszerre beavatottak (insiderek), mivel valamennyien önálló, szabad választásuk alapján váltak a salsa közösség tagjaivá; és kívülállók (outsiderek) is, mert ezzel a választással felvállalják a mainstream zenei irányzatoktól való távolságukat – s teszik mindezt származásuktól függetlenül (Valdivia 2005, 151).

Roman Horak *Diaspora Experience, Mucic and Hybrid Cultures of Young Migrants in Vienna* című tanulmányában a fekete zene – elsősorban a rap és a hiphop – jelentőségével foglalkozik. Horak Bécsben él, másodgenerációs török és egykori jugoszláv bevándorlók közösségeiben hasonlított össze, hogy a korai bevándorlók tizenéves gyermekei hogyan viszonyulnak saját közösségük népzenei hagyományaihoz, illetve a mainstream popkultúra csatornáin is elérhető afroamerikai zenékhez. Horak azt találta, hogy a fiatalok életében a klasszikus népzene iránti érdeklődés lényegében eltűnt, s helyette a kulturális azonosulás zenei hátterévé a rap és a hiphop vált. A szerző ugyanakkor kihangsúlyozza, hogy ebben az esetben nem egyszerűen a rap zenének a fehér kultúrába történő adaptációját figyelhetjük meg. Szerinte a rapnek itt nem csak az eredetitől eltérő társadalmi, politikai és kulturális „újraolvasásáról” (re-reading) van szó, hanem ezekben a közösségekben a rap és a hiphop „fogyasztása” arra mutat rá, hogy nem csupán egy Európa létezik. Ehelyett máig egy történelmi és kulturális szakadék húzódik a modernizációban előrehaladott Nyugat és az elmaradottabb keleti régiók között.⁵ Így a rap és hiphop zenére táncoló szerbek, horvátok, törökök vagy szlovákok nem csupán a fekete identitás (Blackness) stabilnak tűnő kategóriáját oldják fel, hanem a fejlett nyugati világ megosztottságára is felhívják a figyelmet. Rámutatnak arra, hogy a világnak a nyugatra és a nem nyugatra (the West and the Rest) történő felosztásán túl, a centrum és a periféria között is hasonló ellentétek feszülnek (Horak 2005, 181).

Rupa Huq *Global Youth Cultures in Localized Spaces: The Case of the UK New Asian Dance Music and French Rap* című szövege posztkoloniális kon-

⁵Érdemes megjegyezni, hogy Somogyi László írásai is hasonló szemléletmódot tükröznek. Lásd például a *Roma rap és reprezentáció* című munkát (Somogyi 2001).

textusban vizsgálja a rap zenét. Horak az angol-indiai Cornershop⁶ és a francia-arab Zebda⁷ együtteseket, illetve közönségüket kutatta abból a szempontból, hogy azok milyen képet festenek a multietnikus Európa kulturális identitáskonstrukcióiról. Horak rámutat arra, hogy az egyre erőteljesebb globalizációs hatások miatt a 21. század elején újra kell gondolnunk a zenei irányzatok mentén formálódó ifjúsági közösségek jellemzőit, s ebben a posztkoloniális elméleteknek lehet jelentős szerepük. A vizsgálat legfontosabb tanulsága az, hogy a posztkoloniális érában erőteljesen megrendült az Egyesült Királyság és Franciaország kulturális dominanciája és hatalmi pozíciója. Ez a populáris kultúra területén elsősorban azáltal érhető tetten, ahogyan a korábbi perifériák kulturális regiszterei a centrumokban is megjelennek, illetve azok multietnikus környezetében érnek el korábban példa nélkül álló sikereket. Horak szerint ezek a folyamatok egyre nyilvánvalóbbá teszik, hogy sem monokulturális közösségek, sem stabil identitások nem léteznek. Ehelyett ma már multikulturális közösségek és a dinamikusan változó identitások jellemzik az európai szcénát is (Huq 2005, 195).

Martina Böse *'Race' and Class in the 'Post-subcultural' Economy* című szövege a manchesteri afro-karibi közösség kulturális gyakorlatait vizsgálja, elsősorban a stílus megjelenítésének karakterisztikus jegyeire fókuszálva. Böse ezzel párhuzamosan arra is kísérletet tesz, hogy a stílus reprezentációs gyakorlatai mögé tekintve a fekete identitás etnikai és osztály vonatkozásait is újragondolja. Ennek során a kulturális identitás konstrukciójának folyamatában a társadalmi beágyazottság jelentőségére mutat rá a szerző, s ezzel összefüggésben világos kritikát fogalmaz meg posztmodern kultúra-felfogás egyes állításaival szemben. Böse szerint a posztmodern kultúra mélységnélkülisége, felszínessége, valamint a társadalmi nemek, a társadalmi osztályok és az etnikai különbségek elmosódása nem általános érvényű folyamat, ehelyett az egyes kulturális formációkat minden esetben meghatározzák azok a társadalmi viszonyok, amelybe belehelyezkednek. A szerző továbbá azt állítja, hogy a kulturális hibriditás és a kulturális diverzitás liberális paradigmája mellett – amely szubkulturális azonosulás szintjén is a szabad választás lehetőségét hangsúlyozza – nem feledkezhettünk meg a politikai, gazdasági és ideológiai egyenlőtlenségi viszonyok

⁶Az együttesről bővebb információ található itt: <http://store.cornershop.com/> 2012-07-03

⁷Az együttesről bővebb információ található itt: <http://zebda.artiste.universalmusic.fr/> 2012-07-03

vizsgálatáról sem. Böse szerint továbbra is jelentős figyelmet kell szentelni az etnikai elnyomás és kizsákmányolás különböző gyakorlatainak, mivel ezeken keresztül érhető tetten a rasszizált másság (Otherness) reprezentációja, és ugyancsak ezeken nyugszik a domináns csoportok kulturális hegemoniája is (Böse 2005, 167).

Jelen írásomban az itt vázolt poszt-szubkulturalista elképzelés kritikai megközelítése is céлом. A fentiekből ugyanis kiderül, hogy egyes kutatók már felismerték, hogy a poszt-szubkulturalista áramlatban megfogalmazott kulturális átjárhatóság és kulturális hibriditás tézise csak bizonyos megszorításokkal helytálló. Ezek a szerzők rámutatnak arra, hogy a globális tömegkultúrában közvetített tartalmak gyakran exportálják azokat a hatalmi viszonyokat, amelyek a forráskultúrát jellemzik. Ennek megfelelően például az etnikai különbségekkel kapcsolatos hierarchikus viszonyok valójában a posztmodernben sem tűnnek el, ehelyett újraértelmeződnek, meggyengülnek vagy felerősödnek, miközben a csoportképzés során a helyi mellékáram újraalkotja a globális főáram hatalmi rendszereit. Az EMO kultúrával kapcsolatos empirikus kutatásomon keresztül ezeknek a folyamatoknak a mechanizmusait is szeretném feltárni.

3. A vizsgálat háttere és a probléma konceptualizálása

Különböző kutatások keretében 2008 óta követem az EMO stílus magyarországi fejleményeit. Ennek során a korábban ismertetett, 2010-ben végzett vizsgálattal összefüggésben már részletesen bemutatam az irányzat stílussal, divattal, identitással kapcsolatos legfontosabb sajátosságait, s akkor ezek közül a hálózati kommunikáció szerepére, azon belül is a képiség jelentőségére fektettem hangsúlyt.⁸ A korábbi kutatás során rámutattam, hogy az EMO-val kapcsolatos közösségi oldalak lényegében képbankként működnek, azaz felépítésükben egyértelműen a képiség dominál. Ezt erősíti, hogy a szöveges tartalmak is a képekre reflektálnak, míg a képek elsődleges üzenete maga a stílus jellemzőinek bemutatása, közvetítése. A képek – bármi legyen is a témájuk – megjelenítik az EMO karakterisztikus stílusjegyeit, úgymint az öltözködés, a hajviselet, a smink vagy a kiegészítők. Továbbá kiderült az is, hogy a képek által közvetített

⁸ Lásd Guld Ádám: Az emo – egy poszt-szubkulturális közösség? Stílus, divat, identitás összefüggései egy kortárs ifjúsági kultúra médiareprezentációjának tükrében. *Médiakutató*, 2011 tavasz.

stílus és divat megjelenítése a csoportidentitás meghatározásának az alapja lehet. Ebből következik, hogy az EMO esetében a stílussal való azonosulás, illetve annak autentikussága, a stíuselemek gondos átvételén, illetve ezeknek egy performatív aktuson keresztül történő bemutatásán alapul (Guld 2011, 73).

A korábbi adtagyűjtés során bukkantam rá azokra az internetes oldalon elhelyezett fotókra, illetve hozzászólásokra, amelyek a most bemutatásra kerülő elemzés kiindulópontját képezik. A 2010-ben elvégzett kutatásból kimaradt képek és a hozzájuk kapcsolódó szöveges megjegyzések önálló vizsgálatát az indokolja, hogy azok egyértelműen egy olyan új kutatási irányt jelöltek ki, amely jelentős mértékben túlmutatott a korábbi elemzés céljain. Ennek megfelelően az itt feldolgozott eredmények részben az előző kutatás kiegészítéseként, részben annak pontosításaként is olvashatók. A korábbi vizsgálathoz képest viszont alapvető különbség az, hogy itt a képekhez kapcsolódó vitafórumok bemutatása kerül előtérbe. Azonban mielőtt erre rátérnénk, néhány gondolat erejéig tekintsük át a kutatásban szereplő honlapok, illetve az oda feltöltött képek sajátosságait.

A vizsgálatban szereplő honlapok egyik lényeges tulajdonsága, hogy azok a mikroblogok kategóriájába sorolhatók. Definíciószerűen a mikroblogok az online blogok sajátos formái; általában képekhez vagy videókhoz társítható, rövid terjedelmű bejegyzések írására adnak lehetőséget, amelyek nem hosszabbak néhány mondatnál. Ebből kifolyólag a mikroblogokat többnyire azok használják, akik rövid beszámolóikban szeretnék megosztani élményeiket és tapasztalataikat. Számos mikroblog lehetővé teszi, hogy a blogger bejegyzéséhez az oldal vendégei is hozzászóljanak, így a téma körül gyakran formálódnak gyorsan pergő viták, ezáltal számos mikroblog vitafórumként is működhet. Az utóbbi néhány év során a mikroblog műfaja vált a web 2.0-ás környezet egyik legsikeresebb alkalmazásává, nemzetközi viszonylatban a legnépszerűbb mikroblogos alkalmazási felületek a Twitter és a Tumblr.⁹

A kutatásban szereplő mikroblogok kivétel nélkül az Inda-Labs Zrt. érdekeltiségébe tartozó www.blog.hu oldalról érhető el, amely közvetítő szolgáltatónak minősül, tehát mindenki számára elérhető ingyenes tárhelyet biztosít. Az oldal működési szabályzatából kiderül, hogy a szolgáltató nem köteles a blogok moderálására és a felhasználók által feltöltött tartalmak előzetes ellenőrzésére, szerkesztésére vagy monitorozására. A szabályzat csupán arra tér ki, hogy a [blog.hu](http://www.blog.hu) alá csak olyan tartalmak tölt-

⁹ <http://netpedia.hu/mikroblog> 2012-07-03

hetők fel, amelyek nem ütköznek hatályos jogszabályokba, illetve nem sértik egy harmadik személy személyiségi jogait.¹⁰ A szolgáltató a blogok tartalmának moderálását a felhasználókra bízta, akik saját belátásuk szerint jelentést tehetnek azokról az anyagokról, amelyek szerintük a fent említett szabályokba ütköznek. Mindebből az következik, hogy a blog.hu alá tartozó sok száz önálló blog és mikroblog rendkívül széles teret enged a szabad véleménynyilvánításnak, ami kétségtelenül kedvez a szélsőséges nézetek elburjánzásának. További lényeges sajátosság, hogy a mikroblogokban megjelenő különböző vitaindító bejegyzések laza kapcsolatban állnak egymással, amit a legtöbb esetben a szövegekben elhelyezett linkek tesznek nyilvánvalóvá.

A honlapokra feltöltött fotókkal kapcsolatban elmondható, hogy a kutatásban szereplő mikroblogok e tekintetben is jelentős hasonlóságot mutatnak. A vitaindító bejegyzések a legtöbb esetben egy a honlapra feltöltött fotóval indulnak, amit a blogger és a hozzászólók bejegyzései követnek. A vizsgálatból kiderült, hogy a blogokra feltöltött képek nagyarányú egyezést mutatnak a korábbi kutatásban bemutatott fotókkal. Mind a képek elkészítésének a módja, mind pedig a képeken látható stíluselemek nagyrészt azonosságot mutatnak más honlapokon fellelhető, EMO-s fiatalokról készült képekkel. A fotókon rendre megjelenik a jellegzetes EMO-s hajviselet, a stílussal azonosítható kapucnis felsők, a Tokio Hotel-es póló, vagy az erős smink. Talán az egyetlen szokatlan elem ezeken a fotókon a helyszín, ahol a képek készültek. Itt ugyanis nem egy jómódú, kertvárosi fiatal lakókörnyezetének jellegzetes elemei tűnnek fel, hanem egy felázott falú vályogház, egy gyomokkal felvert udvar, egy intézet szegényes kávéháza vagy egy öreg Lada gépkocsi biztosítja a háttérrel.

Az előző vizsgálatban szereplő képekhez képest az egyik legfontosabb különbség az, hogy a blogokban látható fotókat nem maguk a kép készítői töltötték fel a honlapokra, hanem azokat a bloggerek gyűjtötték össze, majd tették közzé. Az eredeti fotók forrásai többnyire különböző közösségi oldalak lehettek, erre az utal, hogy egyes fotókon jól kivehető a MyVip vagy a Facebook logója. Ebből következik, hogy a fényképek a kép készítőinek akaratától függetlenül kerültek új kontextusba, mégpedig legtöbbször úgy, hogy a bloggerek a képeken szereplő személyeket, azok fenotípusos jegyei alapján, romaként és EMO-sként azonosították.

¹⁰ http://blog.hu/blog_policy_20110701.html 2012-07-03

Ezzel a megállapítással elérkeztünk a vizsgálat egyik legkényesebb problémájához, vagyis ahhoz, hogy a fotókon szereplő fiatalok roma származása, roma identitása, illetve az EMO stílussal való azonosulása mennyiben tekinthető autentikusnak. Úgy gondolom, hogy a kutatás szempontjából a fotók autentikusságánál lényegesebb, hogy a blogokban szereplő képek csupán egy olyan hálózati felületen zajló diskurzus kiindulópontjai, ahol az etnicitás problémáján keresztül kerül megvitatásra a stílussal való azonosulás hitelessége vagy ennek egyáltalán a lehetősége. Így megengedhetők tartom azt, hogy ennek a problémának a részletes kibontásától itt eltekintsek, és ehelyett kizárólag a blogok szövegszintű vizsgálatára koncentrálok.

4. Módszertan: internetes vitafórumok és mikroblogok vizsgálata

Napjainkban az internetes vitafórumok vizsgálata egyre gyakrabban alkalmazott módszer a médiakutatásban, annak ellenére, hogy ez a közönségvizsgálatoknak egy többé-kevésbé még kiforrotlan megközelítése. A vitafórumok megjelenésével a médiakutató új eszközt kap a befogadói vizsgálatok elvégzéséhez, ugyanakkor ezeknek a mediális felületeknek számos olyan speciális tulajdonságuk is van, amit a kutatónak figyelembe kell vennie. Mivel ezek a jellemzők az általam vizsgált fórumokon is tipikusak, érdemes ezeket röviden áttekinteni. Ehhez Császi Lajosnak egy a közelmúltban megjelent írását hívom segítségül, amelyben a szerző részletesen áttekinti az online vitafórumok működésének sajátosságait. Ezek közül most csak a saját kutatásom szempontjából releváns megállapításokat emelem ki, miközben arra is törekszem, hogy a vizsgálat eredményeinek tükrében kiegészítsem és pontosítsam is a módszer leírását. A kutatásban szereplő mikroblogok további sajátosságait ezzel párhuzamosan mutatom be.

Ahogy arra a korai, elsőgenerációs internetvizsgálatok is rámutattak, az online felületek az identitás szempontjából nagyfokú játékosságot tesznek lehetővé. Férfiak nőknak, idősek fiataloknak, házások egyedülállóknak stb. adhatják ki magukat. Ugyanakkor ez korántsem jelenti azt, hogy az online identitások minden esetben elszakadnak az offline identitások „valóságától”. A legtöbb esetben arról van szó csupán, hogy a fórumok anonimitása, illetve a nicknevek használata lehetővé teszi azt, hogy a fórumozók a valós térben és időben zajló interakciókhoz képest nyíltabban fogalmazzák meg a véleményüket. Ezzel kapcsolatban Robert Kozinets szö-

vegét idézve Császi kifejti, hogy az online identitás paradoxona az, hogy ugyanaz a szabadság, amely arra ösztönzi az embereket, hogy félrevezető módon hamis képet fessenek önmagukról és a véleményükről, egyben megengedi számukra azt, hogy szabadon kifejezzék önmaguk másfajta énjét, ambícióját és belső konfliktusait, amelyek másképpen rejtve maradtak volna (Császi 2011, 197). Ezt a relatív szabadságot csak tovább fokozza, hogy a fórumok lehetővé teszik azt, hogy egy személy akár több álnévvel is jelen legyen egy vitában. Lényeges továbbá, hogy nemcsak a fórum hozzászólóit, de a fórum látogatóit sem ismerjük. Különböző statisztikák alapján ismeretes az, hogy a témáról folyó beszélgetéseknek a többség csupán passzív megfigyelője, és ebbe a kategóriába a fórumlátogatóknak átlagosan 90%-a tartozik. Bár egyértelmű, hogy ezek alapján nem könnyű feladat sem a fórumozók, sem a fórumlátogatók beazonosítása, de mivel az online fórumok sem tekinthetők társadalmilag független környezetnek, itt is törekednünk kell arra, hogy felderítsük a kulturális beágyazottság mintázatait.

A fentiekkel összefüggésben elmondható, hogy az általam vizsgált vitafórumok hozzászólóinak a személyazonossága ismeretlen. A fórumozók nem közölnek személyes információt magukról, sem az arcukat, sem a nevüket nem vállalják fel, ami megkönnyíti a nyíltan szélsőséges megnyilatkozások elszaporodását. A hozzászólásokból kiderül, hogy a fórumozók bizonyos tagjai huzamosabb ideje ismerik egymást, azonban az is világos, hogy ezek az ismeretségek ugyanabban az online közösségben jöttek létre, amelyben maga a vita is zajlik. Bár az általam vizsgált vitafórumok látogatottságáról pontos adat nem áll rendelkezésre, de mivel minden esetben a legnépszerűbb hazai blogportálon elhelyezett fórumokról van szó, logikusnak tűnik az a feltételezés, hogy a hozzászólóknál jóval több passzív megfigyelője lehet az oldalnak. Ennek tükrében a fórum látogatóiról annyit tudhatunk csupán, hogy azokat az EMO stílussal kapcsolatos rokonszenyűk vagy ellenszenyűk, illetve a roma fiatalokkal szembeni negatív attitűdjeik kapcsolják össze. Ami viszont lényeges, hogy a hozzászólások alapján egyetlen roma származású fórumozót sem tudunk beazonosítani; az ő közvetlen jelenlétükre semmilyen utalást nem találhatunk a szövegekben.

Az online fórumok másik jellegzetessége, hogy a vita folyását az egyszerű hozzászólásokon túl az úgynevezett trollok és a moderátorok harca teszi változatosabbá, izgalmasabbá. A trollok szerepe alapvetően a zavarkeltés, amit durva és sértő hozzászólásokkal érnek el. A trollok többnyire nem csupán a megvitatott témával kapcsolatban fogalmaznak meg szélsőséges, provokatív nézeteket, hanem személyeskedő hozzászólásaikkal a fórumozókat is

támadják. Bár alapvetően negatív figuráknak tűnnek, trollok nélkül a legtöbb fórum előbb-utóbb unalmassá válik, így nemegyszer előfordul, hogy a fórum szerkesztői, álnév mögé rejtőzve, tudatosan vállalják fel a troll szerepét. A trollokkal kapcsolatos másik probléma akkor jelentkezik, amikor a vitában egyszerre túl sokan választják a provokatív troll szerepét. Ilyen esetben ugyancsak fennáll annak a veszélye, hogy a vita ellehetetlenedik.

A vizsgálatban bemutatott vitafórumokon jól beazonosíthatóak a bántó és szélsőséges megjegyzéseikről felismerhető trollok. Összességében elmondható, hogy a vizsgált fórumokon éppen az tűnik problémának – feltehetően éppen a téma kényes természete miatt –, hogy túl sok fórumozó választja a troll szerepét. Ennek az a következménye, hogy a viták túl gyakran csapnak át személyeskedő, privát csatározásokba, ahol az eredeti téma kontextusában kerülnek elő bántó megjegyzések. Ezzel szemben a jól felépített érveket megfogalmazó bejegyzések teljesen háttérbe szorulnak.

Az online fórumok életben tartásának egyik legfontosabb szereplői a moderátorok. A moderátorok szerepe az, hogy megfelelő mederben tartásák a vitát, ami számos részfeladatból áll össze. Többek között a moderátorok tisztsége eldönteni azt, hogy melyek azok a hozzászólások, amelyek nem egyeztethetőek össze a vitafórum működési szabályzatával vagy a hatályos jogi szabályozás kereteivel. Ebből következik, hogy a moderátorok egyik legfontosabb teendője a trollok féken tartása, amit átmeneti vagy végleges tiltással tudnak elérni. Lényeges feladatuk továbbá azoknak a fórumozóknak a kiiktatása, akik egy időben több álnévvel vesznek részt a vitában (sock-puppetek), s ezzel keltenek zavart a diskurzusban. Ugyancsak a moderátorok hatáskörébe tartozik a reklámok, a hirdetések és az ismétlődő bejegyzések (spamek) törlése, mert ezek elburjánzása szintén zavarossá teheti az eszmecserét. Császi rámutat, hogy amennyiben a moderátorok nem végzik jól a munkájukat, a vitafórumok ellehetetlenednek, elszaporodnak a trollok, szélsőségesen ellenséges hangulat alakulhat ki a vitázók között, ami a végső soron online háborúskodásba (flame war) torokollhat (Császi 2011, 196).

Tehát a moderálás kérdése meglehetősen problematikus a vizsgált vitafórumok esetében. Ennek oka elsősorban az, hogy a kérdéses oldalak valamiféle önszabályozó rendszer alapján működnek, azaz a blogportál működtetői nem monitorozzák a fórumozók bejegyzéseit. Ehelyett maguknak a fórumozóknak kell, illetve kellene bejelenteniük a működési szabályzatba ütköző hozzászólásokat. Ilyenre azonban csak a legritkább esetben találunk példát – a törölt hozzászólások helyét a rendszer megjeleníti –, annak ellenére, hogy a hozzászólások döntő többsége egyértel-

műen megszegi a működés feltételeit. Ez a speciális fórummodell szinte korlátlan teret biztosít a fórumozók szélsőséges, provokatív megnyilvánulásainak, ami viszont a korábbi állításokkal ellentétben nemhogy bomlasztja, hanem éppen hogy összefogja a fórumozók táborát.

A vitafórumok egyik további lényeges tulajdonsága az ott formálódó szövegek strukturáltsága vagy éppen strukturátlansága. Az internetes vitafórumok szövege nincs tudatosan megszerkesztve; a szövegek organikus módon szerveződnek, a vitáknak logikailag soha nincs végük, egyszerűen csak megszakadnak valamikor. Ezzel összefüggésben Császi azt írja, hogy a vitafórumok szövegei amorf szerkezetű, poliszémikus, szerző és meta-narratíva nélküli szövegfolyamok, melyeknek többfajta megfejtése lehetséges. Ez azért lényeges, mert a vitafórumokon megjelenő véleményeket mindig érdemes összevetni más forrásokból szerzett információkkal (Császi 2011, 197).

A Császi Lajos által megállapított sajátosságok a kutatásban szereplő vitafórumok esetében is jól azonosíthatóak. A fórumban megjelenő szövegek strukturátlansága itt talán még szembetűnőbb, mint más hasonló oldalak esetében, és ennek elsődleges oka a korábban már tárgyalt mikroblog szerkezet lehet. Ez azt jelenti, hogy a feltöltött szövegek jellemzően rövidebbek, mint az átlagos vitafórumok esetében, így a posztok nyelvi egyszerűségéből kifolyólag sem tud igazán komplex diskurzus kialakulni. Ezt a karaktert erősíti az is, hogy a fórumozók egy jelentős része a korábbi bejegyzésekre nem reflektál, hanem megelégszik azzal, hogy a saját véleményét közlése. Feltehetően ebből adódik az, hogy az egyes hozzászólások között feltűnő egyezéseket is találhatunk, ami szintén arra utalhat, hogy a fórumozók csak ritkán olvassák a partnerek posztjait.

Végül Császi ajánlását követve, miszerint fórumvizsgálatok eredményét érdemes összevetni más forrásokból kinyert adatokkal, a vizsgálat következtetései megalkotásakor a korábban elvégzett kutatások eredményeire támaszkodom. Ezek közé tartozik az EMO-s rajongói oldalakon elvégzett, online felületeken megjelenő képi anyag elemzését bemutató 2010-es vizsgálat,¹¹ illetve az EMO-val kapcsolatos online és offline sajtóanyagok tartalomelemzésével foglalkozó 2012-ben publikált eredmények.¹²

¹¹ Guld Ádám (2011): Az emo – egy poszt-szubkulturális közösség? Stílus, divat, identitás összefüggései egy kortárs ifjúsági kultúra médiareprezentációjának tükrében. *Médiakutató*, tavasz.

¹² Guld Ádám (2012): „Nem transzvesztita, nem depressziós, csak emós” Az EMO által előidézett morális pánik interpretációs lehetősége a magyarországi elektronikus és a

5. EMO-s roma fiatalokkal foglalkozó mikroblogok és internetes vitafórumok empirikus vizsgálata

Magyar honlapokon máig könnyedén rábukkanhatunk olyan fotókra és szövegekre, amelyek a 2007–2011-ig terjedő időszakban keletkeztek, és amelyek közvetve vagy közvetlenül az EMO stílus és a roma fiatalok kapcsolatával foglalkoznak.¹³ A számos ilyen oldal közül öt mikroblog hozzászólásait vizsgáltam, ezek mindegyike a Blog.hu internetes portálra beágyazott önálló vitafórumként működött. A legkorábbi bejegyzés 2008. szeptember 25-ről származik, a legutolsó 2011. május 19-én keletkezett. A vizsgálat során ezen az öt oldalon megjelenő, összesen 253 bejegyzés került elemzésre. Itt lényeges megjegyezni, hogy csak a hasonló profilú oldalakból is jóval több található a világhálón, ugyanakkor a formai, szerkezeti és a tartalmi egyezések miatt úgy ítélem meg, hogy ez a minta is hiteles képet nyújthat a hasonló jellegű blogok működéséről. A vizsgálat során a vitafórumokban leggyakrabban előforduló hozzászólásokat témák szerint igyekeztem csoportosítani, majd arra voltam kíváncsi, hogy az egyes témákon belül milyen nyelvi eszközök segítségével, milyen állítások és érvek kerülnek elő, illetve hogy ezek tükrében milyen következtetéseket tudunk levonni a kutatás tárgyával összefüggésben. A vizsgálat kezdetén összesen öt jellemző témát tudtam elkülöníteni, ezek a *roma-ellenes*, a *homofób*, az *EMO stílussal kapcsolatos megjegyzések*, az *antiszemita* és a *védelmeszők* kategóriái. Ezeknek a kategóriáknak a százalékos megoszlása az alábbi táblázatból olvasható ki.

nyomatott sajtó tükrében. In. Guld Ádám – Havasréti József (szerk.) *Zenei szubkulturák médiareprezentációi*. Pécs: Gondolat.

¹³ Itt jegyezném meg, hogy az EMO stílussal roma közösségi oldalak és kulturális szájtok is foglalkoztak. Az alábbi linken erre találunk egy példát *Cseperedő gyermekeink szexualitása* címmel. A szöveg az EMO kapcsán tematizált szexuális devianciák veszélyeivel foglalkozik egy szociálpszichológussal készített interjú keretében. [http://romaklub.network.hu/blog/roma-kozosseg-cigany-klub-hirei/filter/tag/emo 2012-07-13](http://romaklub.network.hu/blog/roma-kozosseg-cigany-klub-hirei/filter/tag/emo%2012-07-13)

1. táblázat. A vitafórumokban megjelenő hozzászólások százalékos megoszlása témák szerint:

A hozzászólások típusa	N = 253
Romaellenes	57%
Homofób	21%
Az EMO stílussal kapcsolatos megjegyzések	12%
Antiszemita	8%
Védelmeszők	2%
Összesen	100%

A táblázatból kiderül, hogy a vizsgált időszakban a hozzászólások döntő többsége a nyíltan rasszista megnyilvánulások kategóriájába esik, ehhez képest még a második leggyakoribb téma is ennek csak kevesebb mint a felét teszi ki. A romaellenes és homofób posztokhoz képest jóval kevesebb fórumozó foglalkozik az EMO stílussal kapcsolatos általános előítéletekkel, és már-már elenyészőnek tűnik azoknak a látogatóknak a száma, akik antiszemita megjegyzéseket fűznek a vitához, illetve akik védelmükbe veszik az EMO-kat vagy a roma fiatalokat. A két utóbbi kategória alapsabb vizsgálatát nem ezeknek az aránya, hanem sokkal inkább kulturális jelentőségük indokolja. Lássuk most részletesen, hogy az egyes kategóriák miként jelennek meg a szövegekben.

5.1. A romaellenes hozzászólások természete

A témával kapcsolatos hozzászólások vizsgálatából az derült ki, hogy a fórumozók többsége egyértelműen elutasító véleményeket fogalmaz meg az EMO-s roma fiatalok kapcsán. A nyíltan romaellenes hozzászólások meghatározó túlsúlya ezt egyértelműen jelzi. Bár ahogyan arra korábban már utaltam, a vizsgált oldalak elvileg moderáltak, úgy tűnik, hogy a gyakorlatban ez mégsem valósult meg. Bár a fórumozók sorai között találhatunk utalásokat korábban törölt bejegyzésekre, a hozzászólások döntő többsége mégis szélsőségesen durva jelzőkkel illeti a képeken látható fiatalokat, és itt a támadások egyértelmű oka az, hogy a fotókon ábrázolt EMO rajongókat a hozzászólók romaként azonosítják. Ezek a szélsőséges vélemények jól megragadhatóak a nyelvi megfogalmazás módjában, elsősorban abban, ahogyan a felhasználók a képeken ábrázolt fiatalokra utalnak. Leggyakrabban az etnikai hovatartozásra utaló *roma*, *romi*, *cigány*,

cigó, *raj* kifejezések kerülnek elő. A megnevezések kapcsán ugyancsak gyakoriak a viccelődően sértő kifejezések és szójátékok, úgymint a *réti néger*, *roEMO* (roma EMO) vagy a *CIMO*¹⁴ (cigány EMO). Ezekon kívül rendszeresen használt kifejezések a *génmanipulált*, a *korcs*, az *állat*, a *majom*, a *szutyok*, a *ratyi* és a *féreg*.

A romaellenes hozzászólások jelentős hányadában a fajelméletek köszönnek vissza, ezek a posztok a biológiai érvelés stratégiáját alkalmazzák. A hozzászólásokban a romák alsóbbrendű emberekként jelennek meg, bár meg kell jegyezni, hogy az efféle megnyilvánulásokban a kisebbség dehumanizálása is gyakori jelenség.

Mindig is tudtam hogy van egy olyan faj ami: cigány, emos és persze buzi, de eddig senki sem hitt nekem mindenki bántott, hogy ilyen faj nincs is de most bebizonyosodott, köszönöm! És a neve nem: Csita, LÁKÁTOS VINETU, Csubakka, hanem egyszerűen a mi GALAMBUNK az!!!!!! 2011-05-05 16:05:4

Más hozzászólók a tudományos beszédmód regiszterébe ágyazzák be nyíltan rasszista véleményüket, erre a gyakorlatra lehet jó példa az alábbi bejegyzés:

Charles Robert Darwin (1809. február 12. – 1882. április 19.) angol természettudós, az evolúcióelmélet kidolgozója. Egy életen át kereste azt, amiben HITT! Nem talált rá, de íme a bizonyíték, hogy valóban létezik. A hiányzó láncszem, ember és majom közt. 2011-05-05 14:28:12

Megint más fórumozók az előzőnél jóval egyszerűbb módon fogalmazzák meg hasonló véleményeket, miközben szintén előkerülnek a dehumanizáló és a tettegességre buzdító kijelentések is. Ezekben a romákat gyakran úgy írják le mint a vadállatokat, alantasnak, koszosnak, sokszor veszélyesnek festik le a kisebbséget:

Ezen a világon átok ül. Ilyen állat meg nincs is! Mondjátok, hogy ezek sem természetes környezetükben, sem fogságban nem szaporodnak!!! :) 2009. augusztus 3. 18:02

Elmegy az anyja picsájába aki ilyet kitesz ide. ez egy undorító génmanipulált majom. kiráz a hideg attól a valamtól. az tutti hogy nem ember 2011-05-07 00:15:29

¹⁴ Ahogyan azt egy fórumozó egy képlettel foglalta össze: emo + cigány = cimo.

Figyelitek??? RAJ és EMOS egyben :D tök poén :P már korcsok is vannak :) 2009-06-23 10:26:45

Úristen, ezek mutálódnak? :D 2009-06-23 10:28:38

A hozzászólásokban gyakran felszínre kerülnek olyan problémák is, amelyek csaknem teljesen elszakadnak a posztok eredeti témájától, és helyette a cigánysággal kapcsolatos általános konfliktusokat érintik. Az ilyen bejegyzésekben a magyarság és a cigányság közötti leghétköznapibb konfrontációk kerülnek előtérbe, természetesen erősen leegyszerűsítve és sztereotipizálva. Sokan adnak hangot olyan véleményeknek, amelyek szerint a cigányok a magyar lakosságon élősködnek, nem akarnak dolgozni, helyett szociális támogatásból vagy bűnözésből, elsősorban lopásból tartják fenn magukat. A hozzászólások különösen heves reakciókat mutatnak olyan kérdések kapcsán, mint hogy a képeken látható fiatalok vajon hogyan és miből teremtik elő a pénzt azokra a stíluskellékre – pólók, kapucnis felsők, farmerek, smink, frizura stb. –, amelyek a fotókon is megjelennek. Ez a diskurzus különösen az 1. kép kapcsán éleződik ki, ahol az alábbi hozzászólásokat olvashatjuk.

Pozolj Ladával kurva nagy raj vagy hallod, jogsid nincs, fogadjunk, de hát majd a szép szemével megszerzi, ohh istenem :) vmi jobb kocsit szerezz, ami nem a tiétek és azzal pózolj raj gyerek!!! 2009-06-23 09:26:44

Azt mondják, hogy rasszista vagyok, mert piros Ladával lopni nem indulok! :D 2009-06-23 10:51:39

De gáz büszke lehet a Ladájára, amire szocpolból spórolt össze. 2009-06-23 09:17:44

Mi mással veretne egy raj mint piros Ladával? Kedvenc márkájuk és színiük. A cigánytípusok leírásában is benne volt és milyen igaz! Egyébként pont jó helyen áll, most adnék padlógázt. 2009-06-23 09:58:32

Ugyancsak ezzel a képpel összefüggésben többen is hangot adnak az általuk tapasztalt társadalmi igazságtalanságoknak. A hozzászólások alapján ez sok esetben a magyarok és a romák társadalmi státuszának összehasonlásából táplálkozhat. A hozzászólásokból kiderül, hogy az utóbbi évek során

a képen szereplő Lada gépkocsi stigmatizált járművé vált, „roma autó” lett, ami érezhetően sokak önértékét sérti. Erre lehet példa az alábbi két hozzászólás:

Olyan zsigulink volt kiskoromban!!!! Imádtam, de most már csak ilyen raj cigányok járhatnak vele.. :((2009-06-23 09:22:52

Magyaroknál a Lada csúcs autó volt a 80's évekbe, amivel most a cigányok mennek!!! 2009-06-23 10:34:25

Végül a romaellenes hozzászólások egy részében a legdurvább vélemények öltönek testet. A gyűlölködő hangvételű szövegekben a legszélsőségesebb reakciók is előfordulnak, amelyek nemritkán a romák fizikai bántalmazására vagy egyenesen elpusztítására szólítanak fel. Az efféle bejegyzések többsége nem tartalmaz valódi állításokat vagy érveket, sőt ezekre különösen jellemző, hogy a hozzászólók teljesen elszakadnak a fórumok eredeti témájától, és néhány szavas durva hozzászólásokban hergelik a közösség hangulatát. Ezekben a bejegyzésekben egyértelműen a magyarországi szélsőjobboldalra jellemző beszédmódok kerülnek túlsúlyba, és gyakoriak a második világháború politikai viszonyaival, és az akkor elkövetett népiirtásokkal burkoltan vagy nyíltan szimpatizáló megjegyzések.

Megdögletek romák óóóó milyen nagy kár nyitva áll a haláltábor a gázkamra csak vár RÁTOK VÁR 2010.¹⁵ április 1. 23:12

*De most komolyan, meglátsz egy ilyen mászkáló sz*r darabot az utcán, és nem jön az az érzés, hogy kicsit szájba rugdosd? „Azt az arcot frankón kőbe vésni, ahogy a lábujjam a szádsarkát finoman megérszi.”¹⁶ 2009. augusztus 3. 16:45*

Halántéknak a revolver aztán orosz rulett 7 lövéssel:D 2009-06-23 15:27:08

Emús 'cigó, mik vannak, golyót neki. 2011-05-05 14:14:20

¹⁵ Az idézet a Divízió88 elnevezésű neonáci formáció *Megdögletek romák* című szerzeményéből származik.

¹⁶ A némileg átfogalmazott idézet Sub Bass Monster *Szar napom van* című dalából származik.

Még ezekben a posztokban is többször előkerül az, hogy a fórumozók összegegyeztetetlennek érzik az EMO stílust azzal, hogy azt egy roma származású fiatal érezze magáénak. Éppen ennek a véleménynek ad hangot az alábbi fórumozó:

*Hát én ezt azért nem bírom ilyenkor szkinhead-é változnék*_* és kurvára szétverném. Nincs semmi bajom az emo-kal *_* De hogy cigó xd ez már durva -.-” 2010. augusztus 1. 16:40*

Végül ezekben a hozzászólásokban is gyakran olvashatunk humorizáló bejegyzéseket. Ezek többsége arra a két általános sztereotípiára épít, miszerint az EMO-sok többsége homoszexuális vagy biszexuális, illetve hogy az EMO-sok hajlamosak az öncsonkításra és az öngyilkosságra.

Összeszedve: cigány, emó, öngyilkos és nemtelen (mert emo) tehát ha 1 cigány öngyilkos hajlammal bír, az jó legalább fogynak, és több golyó marad. 2010. április 2. 08:50

Minden cigány legyen emos! Minden emos nyírja ki magát! És nekünk gond egy szál se! 2010. április 1. 18:06

5.2. A homofób hozzászólások természete

Az már a 2010-ben elvégzett sajtóelemzésből kiderült, hogy az EMO stílussal kapcsolatos sztereotíp elképzelések gyakoriságát tekintve a biszexualitás és homoszexualitás áll a második helyen, közvetlenül az öncsonkítás és az öngyilkosság után. Ennek fényében korántsem volt meglepő, hogy ez a téma a vizsgálatban szereplő vitafórumok szövegeiben is megjelent, bár az is látszik, hogy a homoszexualitás kérdését a fórumozóknak jóval kisebb hányada tartja problémásnak, mint azt, hogy a képeken szereplő fiatalok romák is lehetnek. A homoszexualitással kapcsolatos hozzászólások a bejegyzések egy speciális csoportját alkotják. Ebben a megközelítésben a fórumozók a fotókon szereplő fiatalokat egy olyan társadalmi-kulturális metszetben helyezik el (roma és homoszexuális), ahol az egyes kategóriák külön-külön is stigmatizálják az azokkal azonosított személyeket, együttesen pedig még inkább felerősítik az előítéleteket. Így a romákkal kapcsolatban korábban már említett általános előítéletek itt kiegészülnek a

transzszexualitás, a transzvesztizmus, a szexuális úton terjedő betegségek (elsősorban az AIDS) és a prostitúció felelőlegességével. Erre a gyakorlatra lehet példa az alábbi két poszt is:

Ha nemtelen (ebből lesz a buzi), akkor az AIDS barátunk írja őket ráadásul mivel mind ferde hajlamú így szaporodni se fognak. 2010. április 2. 08:50

Emos cigány, aki ráadásul buzi? Ilyen nincs xd Ez a legrosszabb összeállítás XDxDXD:l 2009. augusztus 3. 21:29

Ebbe a kategóriába soroltam az egyik leghosszabb hozzászólást is, amelyet az egyik vitafórum bejegyzője csatolt a 3. fotóhoz, „*Buziemoscigány poszt*” címmel. Ez a mikroblog érzékelteti a legjobban azt a folyamatot, ahogyan a hozzászólásokban az EMO-s, a roma és a homoszexuális vagy biszexuális kategóriák metszetében egy olyan identitás konstruálódik meg, amely minden szempontból alsóbbrendűnek tűnik a többségi társadalom által elfogadottnak tekintett pozíciókhoz képest.

Üdv fiúk,

A kép alapjáraton is elég szörnyű, de hogy lássátok a dolog igazi mélységét hozzáteszek egy pár dolgot (az illetőt egy haveron keresztül (sajnos) személyesen is módomban van/volt ismerni)...

Adalékok ehhez a szörnyűséghez:

– *A képen látható fiatalember ROMA származású (azaz cigány). A fehér szín ne tévesszen meg, egész testét púderrezi, hogy fehér legyen. A képen látható fehér bőr, és kék szem valójában photoshop termék.*

– *A képen látható fiatalember emellett EMÓ is (azaz inkább valami emo-scene keverék). Ezt azt hiszen nem kell magyaráznom.*

– *Továbbá a képen látható fiatalember MELEG (azaz Buzi) is. Életvitel felváltatlan biszexuális irányultságú, de inkább a férfiak „szeretete” felé tolódik.*

Mint mondom sajnos személyesen is találkoztunk már. És igen, igazi cigány, igazi emo-scene, és igazi homár is. Az egyik legtasztóbb jelenség, amit módomban volt a két szememmel látni.

U.I.: az IWIW-es adatlapból azt takarsz ki, amit szeretnék, én leginkább a vezetéknevet hagynám el...

Üdv,

Főúr

2009. augusztus 3. 14:38

A vizsgálatnak ebből a részéből összességében az derült ki, hogy a szexuális másság feltételezésén keresztül új támadási felületet nyitnak azok a fórumozók, akik saját magukat egy domináns kulturális pozícióban helyezik el. A posztokból egyértelműen látszik az is, hogy a felhasználók hozzászólásait a legegyszerűbb sztereotípiák határozzák meg, miközben kritika nélkül kezelik az olyan kérdéseket, mint hogy a képeken látható fiatalok valóban romák-e, vagy hogy milyen szexuális preferenciáik vannak.

5.3. Az EMO stílussal kapcsolatos megjegyzések természete

A fórumokon olvasható hozzászólások egy része alapvetően az EMO stílussal foglalkozik. Ezekben a bejegyzésekben az eddigieknél sokkal nagyobb hangsúlyt kapnak a stílus általános ismertetőjegyeivel és azok autentikusságával kapcsolatos problémák. Ezek között szóba kerül a zene, a megjelenésen belül pedig az öltözködés és a hajviselet jelentősége. Mindközben továbbra is központi téma marad az a kérdés, hogy az EMO-s szerepben megjelenő roma fiatalok elfogadhatóak-e a közösség számára. Ugyanakkor ezekben a hozzászólásokban nem találkozunk azokkal a szélsőségesen rasszista megnyilvánulásokkal, amelyekkel az első elemzési kategóriában fogalmaztam. Ettől a különbségtől eltekintve itt is jellemzőek a rövid, sokszor durva hangvételű, trágár kifejezésekkel tűzdelt bejegyzések, ahogy a humorosnak szánt fordulatok is gyakoriak. A bejegyzésekben alapvetően két vélemény rajzolódik ki. Megnyilvánulásaik alapján a hozzászólók egy része maga is EMO-s, ők ebből a pozícióból hozzák meg az ízléssel kapcsolatos értéktételeiket. Ezzel szemben a fórumozók másik csoportjának a stílussal kapcsolatban vannak erőteljes ellenérzéseik, ők ezeket juttatják érvényre a posztjaikban.

Tyű de rusnya! A Széchenyiben láttam még ork emóst annakidején. Kék nejlon dzsekó féle könyékig érő dzseki, emós lenyalt szemet eltakaró zsíros frizúra, női öv, feszülős batikolt farmer, converse szerű cipő. :D 2011-05-09 23:17:34

Az alábbi sorokban a stílust általában kritizáló és a roma fiatalokat kirekesztő posztokból olvashatunk néhányat.

Rockereknek nem nevezném, a Tokio Panzió nem igazán rockzene, inkább lányos fiúk nyávogása..., cigánynak biztos cigány!!! 2011. november 1. 15:01

Szemüveges cigány, rocker cigány és tanuló vezető cigány nem létezik. Ezek úgy születnek, hogy nincs zenei ízlésük, jó a szemük (vagy csak nem olvasnak és nem derül ki ha rossz) és van rögtön jogsijuk (vagy jogsí nélkül vezetnek, mert őket úgyse állítja meg a rendőr) 2010. november 1. 16:07

Hát ti nagyon el vagytok tájékozva bazz... hogy lehet egy buzi, emós, cigány nyomorék rocker? Valaki magyarázza már el pls 2010. július 31. 18:21

A stíluselemek autentikusságát vitató hozzászólásokra az alábbi bejegyzések szolgáltatnak érzékletes példát. Ezekből többnyire az szűrhető le, hogy az irányzattal társítható kellékek beazonosításában a fórumozók között sincs egyetértés, annak ellenére, hogy sokan saját magukat is EMO-sként reprezentálják a vitában. További érdekesség, hogy a hozzászólók ez utóbbi csoportja egyetlen esetben sem tartja elég hitelesnek a fotókon bemutatott összeállításokat, vagyis a vitában megnyilvánuló EMO rajongók nem igazolják vissza a stílussal való azonosítást. Ugyanakkor lényeges, hogy az EMO-k többsége nem etnikai alapon utasítja el ezt a lehetőséget, hanem pusztán a stíluskellékek hitelességére vagy hiteltelenségére alapozva fogalmazza meg ezt az állítást.

Am a hajára visszatérve, hát én csak kivétlenül látok benne, mi az édesanyját rakott ez rá, valami tesco's zselés hajlakkos hajhabot 5 tubussal, utána meg télisapeet húzott a ködfejebe, hogy lapítsa le neki? (...) Am nem attól vok emo, h w, h-t írok, hanem ez egy életérzés és életstílus 2010. április 1. 17:52

Ez inkább tektonik akarna lenni, nem emos cigány. akkor hosszabb lenne oldalt is a haja, meg nem Ladával, hanem sánnal pózolna. meg a szövege is így lenne írva szépszemű. dugoó. ez 1 tektonikos cigány gecí. de ez is ritka:) 2011. november 4. 16:01

Az EMO stílussal kapcsolatos bejegyzések vizsgálatából itt ismét az derült ki, hogy a társadalomban létezik egy széles körben elterjedt, általános ellenszenv az EMO-val szemben.¹⁷ Ezeket az ellenérzéseket és sztereotípiákat az eddig bemutatott témák és az ezekhez fűzött hozzászólások is jól érzékeltetik. Az is világosan látszik, hogy ezek az ellenérzések általában tovább éleződnek abban az esetben, ha az EMO-s karaktert egy roma fiatalal azonosítják.

¹⁷ Ezt igazolhatja az is, hogy hazánkban már 2008-ban megalakult a Magyar Anticemo Szövetség, amelynek saját honlapja és Facebook csoportja is van.

5.4. Az antiszemita hozzászólások természete

Első megközelítésben a kutatás egyik legmeglepőbb eredménye az lehet, hogy a hozzászólások között aránylag nagy számban találhatunk nyíltan antiszemita megnyilvánulásokat. Ez azért tűnik váratlan eredménynek, mert a fotókon semmiféle olyan utalást nem találhatunk, amiből a képen szereplő személyek zsidó származására következtethetnénk. Ebből, illetve a hozzászólások hangvételéből az derülhet ki, hogy a fotókhoz fűzött megjegyzések vizsgálatából, sajátos módon, itt sokkal többet tudhatnánk meg a magyar társadalom szélsőjobboldallal szimpatizáló csoportjainak a zsidóságról alkotott véleményéről – illetve az erre épülő diszkurzív stratégiákról –, mint az EMO stílussal kapcsolatos kérdésekről. Azonban mivel ez a probléma kívül esik a jelenlegi vizsgálat keretein, most csupán a témával kapcsolatos legfontosabb jelenségeket mutatom be.

A fórumozók a legtöbb antiszemita hangvételi hozzászólást az 5. fotóhoz fűzték. A felhasználók többsége itt a fotón szereplő fiatal fenotípusos jegyei alapján próbálja zsidóként azonosítani a kép készítőjét, akire mint „a kiválasztott nép” tagjára utalnak. Ez a kísérlet, előrelátható módon erősen spekulatív találgatásokhoz vezet. A vita során a fórum tagjainak két csoportja között nézeteltérés bontakozik ki akörül, hogy a fényképen szereplő fiatal fiú roma vagy zsidó származású-e. A diskurzus nyelvezetében, az előzőekhez hasonlóan, itt is a legegyszerűbb köznapi fordulatok uralkodnak, konstruktív érvelésnek nyomát sem találjuk, ugyanakkor továbbra is gyakoriak a durva, szitkozódó kijelentések. A fotó kapcsán az alábbihoz hasonló véleményeket olvashatunk:

Beszarok! sokan mondjátok, hogy ez rossz párosítás! szerintem tökéletes! EMO ROMI EMO JEWI meg hasonlók és nem lesz problémája az országnak, mivel többen hullanak. 2010. április 1. 23:49

Remélem nem súlyosítja a helyzetét, azzal hogy héberül tanul! Vagy azzal hogy nem sokára lesz a Talmud-vizsgálója! 2010. április 1. 17:52

Már csak a sábesz deklí hiányzik a fejéről. Örömmel kibeledném! 2010. április 1. 21:26

A hozzászólások közül itt sem hiányoznak a humorizálva gúnyolódó kijelentések, melyekben burkoltan ugyan, de egyértelműen ellenséges vélemények formálódnak. Az alábbi bejegyzés erre nyújt jellemző példát:

Emo - és/vagy - scene, ratymák, cigány... Mint a régi vicc, mikor a cigány a Koránt olvassa és rászólnak, hogy: Ne tetézd, bazd meg, ne tetézd!! 2009. augusztus 3. 15:29

A témával kapcsolatban újra felfedezhetjük azokat a posztokat is, amelyekben a fórumozók a biológiai érvelés elemeit használják hasonló összefüggésekben, mint azt a korábbi példák is mutatták. Az efféle posztokban a fórumozók egy etnocentrikus nézőpontba helyezkedve hangsúlyozzák a kisebbségi csoport alsóbbrendűségét:

Már csak egy dávidcsillag kellene a nyakába, akkor volna teljes a kép... Komolyan mondom, nincs lejjebb... Bazd MEG DARWIN!!! 2009. augusztus 3. 15:57

úú az durva...ez nem inkább olyan zsidó-cigány elegyedésből származó korcs? 2010. augusztus 12. 00:08

Az itt bemutatott néhány hozzászólás lényeges összefüggéseket világíthat meg, melyek közül az egyik legfontosabb az lehet, hogy a magyarországi szélsőjobboldal beszédmódja a populáris kultúra olyan szegmenseibe is átszüremkedik, ahol erre csak kevéssé számíthatunk. A vizsgálatban szereplő példák tükrében ez a folyamat nem is a roma kisebbség kapcsán igazán váratlan. A hétköznapi magyar közbeszéd pillanatnyi állapotáról ennél sokkal pontosabb képet fest az a jelenség, melynek során a romákkal kapcsolatos rasszista beszéd szinte direkt módon implikálja az antiszemita diskurzus felbuklását. A helyzetet különösen sajátossá teszi az, hogy mindez az EMO stílussal összefüggésben történik, ami a populáris kultúrának egy olyan területe, amiről azt feltételeznénk, hogy távol esik az aktuálpolitikai csatározásoktól. Végül kitekintésként megállapíthatjuk, hogy a vizsgálat eredményei tovább erősíthetik azokat a közelmúltban megfogalmazott véleményeket, melyek szerint a magyar közbeszédben egyre kevesebb gátlás figyelhető meg a szélsőségesen rasszista vagy antiszemita vélemények megfogalmazása kapcsán.¹⁸

¹⁸ http://www.piecesprofit.hu/tarsadalom/nyiltabban_zsidozik_es_ciganyozik_a_magyar/2012-12-16

5.5. Védelmezők megjegyzéseinek természete

Az elemzésben szereplő 253 hozzászólásból összesen 5 darab tartozik a védelmezők csoportjába. Az itt megjelenő hozzászólások vizsgálatát nem ezeknek az aránya, hanem sokkal inkább kulturális jelentőségük indokolja. A kutatás során minden olyan posztot ebbe a kategóriába soroltam, ahol valamilyen módon a fórumozók a fotókon megjelenő fiatalok védelmére kelnek, vagy akár csak megkérdőjelezték azoknak a posztoknak a hitelességét, amelyek rosszindulatúan, egyértelműen kirekesztő szándékkal romaként vagy zsidóként azonosították a fotókon szereplő személyeket. Ez utóbbi esetre lehet jó példa az alábbi hozzászólás, amit a 3. fotóhoz fűzött egy fórumlátogató:

Ez hol cigány?xd nem kell mindent elhinni, egyáltalán, ennyire ki se lehet púrderezni, vagy kb. mindnap 2 órája menne el rá, meg havi 20ezre, de cigány vonásai sincsenek, szóval baromság. 2009. augusztus 3. 19:38

Ugyancsak ebbe a kategóriába soroltam azokat a posztokat, amelyek a fórumon esetlegesen működő moderációra utaltak. Ezek vizsgálata azért volt lényeges, mert ezekben egyértelműen megjelennek azok a működési elvek, amelyeknek máskülönben a fórumon szereplő hozzászólások döntő többsége nem felel meg. Az alábbiakban is egy ilyen posztot olvashatunk, ezt szintén a 3. fotóhoz csatolták, illetve a korábban már idézett Nofu és Főúr névvel szereplő felhasználókhöz címezték:

Tisztel Nofu és Főúr!

*A blog ugyan nem vállal felelősséget a kommentekért, de a postokból mellőztek a rasszista, sértő megnyilvánulásokat! Agyiszint uraságnak nem tetszene ez az írás, az tuti! Ráadásul ismered is a csávót! Az egész post egy bemocskolás! Szerintem k*rvasz*r! Bocs de tényleg! Én első héttől nézem az agyiszintet és az oldal nem mások bemocskolására készült! Olvassátok el a szabályzatot! Ha adtok e-mailmet akkor levélben megmagyarázom miért reagáltam így és miért kellett annó moderálni a postokat és a kommenteket...*

Köszönöm!

2009. augusztus 3. 18:25

A védelmezők alacsony számából többféle következtetést is levonhatnánk, de mivel ezekkel kapcsolatban további empirikus adatok nem állnak rendelkezésünkre, így csak feltételezésekbe bocsátkozhatunk. Először is nem feledkezhetünk meg arról, hogy az internetes vitafórumok látogatóinak átlagosan 90%-a passzív megfigyelő. Ezek azok a felhasználók, akik aktívan nem vesznek részt a vitában, ők csak a hozzászólásokat olvassák, így az ő véleményükről gyakorlatilag semmit sem tudhatunk. Ugyanakkor nem nehéz elképzelni, hogy a fórumokon zajló vita hangvétele, illetve a hozzászólások jellege könnyedén elriaszthatta azokat, akik a dominánsnak tűnő, szélsőséges diskurzussal ellentétes állításokat fogalmaztak volna meg. Logikus feltételezésnek tűnik, hogy az ilyen látogatók a konfrontáció elkerülése végett inkább elhallgatták a véleményüket.¹⁹ Végül az sem zárható ki, hogy a rasszista vélemények elburjánzása egy öngerjesztő folyamat volt, vagyis a vizsgálatban szereplő oldalak egy idő után eleve azokat a személyeket vonzották maguk köré, akik jellemzően szélsőségesen negatív attitűdöket táplálnak a magyarországi kisebbségekkel szemben.

6. Következtetések

Úgy vélem, hogy a kutatás eredményei több szempontból is érdekesek lehetnek. Egyrésztől megvilágítják a poszt-szubkulturalista nézőpont bizonyos hiányosságait, másrésztől hiteles pillanatképet nyújtanak a hazai mainstream popkulturális szcéna helyzetéről. Az előbbi kapcsán a leglényegesebb tanulság az, hogy ahogyan a testünkre rótt szimbolikus jeleken keresztül a stílussal, divattal és ezáltal az identitással kísérletezünk, korántsem független attól a társadalmi helyzettől, amelybe behelyezkedünk.

Meggyőződésem, és a témával kapcsolatos korábbi kutatások is ezt igazolták, hogy a populáris kultúra egyes szegmenseiben a poszt-szubkulturalisták által leírt kulturális képlékenység, átjárhatóság és hibriditás valóban létezik. Ugyanakkor az is egyre világosabb, hogy ez a gyakorlat csak akkor valósulhat meg, amikor az egyes csoportok társadalmi-kulturá-

¹⁹ Erről bővebben lásd Elisabeth Noelle-Neumann: A hallgatáspirál elmélete. In Angelusz Róbert – Tardos Róbert – Terestyéni Tamás. *Média, nyilvánosság, közvélemény*. Budapest: Gondolat Kiadó, 2007. 776–800.

lis beágyazottsága között nincsenek éles határok, illetve amikor kivételezett helyzetű csoportok választják az alacsonyabb státuszú közösségekkel történő azonosulást.²⁰ Részben ebből következik, hogy egy szubkultúra tagjának lenni nem csupán egyéni preferenciák vagy egyéni választások kérdése. Ehelyett maga a szubkulturális identitás is társadalmi konstrukciónak tekinthető, amelynek hitelességét vagy hiteltelenségét olyan diszkurzív stratégiák befolyásolják, amelyek háttérben társadalmi, politikai és kulturális tényezők együttesen működnek.

A vizsgálat eredményei rámutatnak arra, hogy hibás elképzelés a mainstream popkultúra termékeit a végletekig romantizálni, ugyanis sok esetben ezek sem képesek következmények nélkül átmetszeni társadalmi vagy kulturális határokat. Éppen ellenkezőleg, gyakran csak felerősítik a nemek, a társadalmi osztályok, a nemzetiségek és az etnikai különbségek láthatóságát.

A hazai mainstream popkulturális szcénával összefüggésben a kutatás eredményei világosan mutatják, hogy a globális tömegkultúrában közvetített tartalmak miként exportálják azokat a hatalmi viszonyokat, amelyek a forráskultúrát jellemzik. Ebben az összefüggésben az EMO harmadik hulláma – amely eredetileg az amerikai, középosztálybeli, kertvárosi fiatalok stílusközössége – egy olyan kulturális formáció, ami szigorúan zártnak tűnik az alulról jövő adaptációs kísérletekkel szemben. Mint azt tudjuk, az EMO hazánkban szintén a jómódú, fővárosi fiatalok közvetítésével jelent meg még azelőtt, hogy a stílust a mainstream média is felfedezte volna. Ebben a megvilágításban már kevésbé meglepő, hogy az EMO hazánkban sem válhatott autentikussá olyan csoportokban, amelyek a társadalom perifériáin helyezkednek el. Lényeges továbbá, hogy a csoportok közti ellentétek csak konfliktusos helyzetekben, a normák megsértése által válnak láthatóvá, ami ebben az esetben azt jelenti, hogy a stílus kellékeit roma fiatalok öltik magukra. Azt pedig, hogy a stílus szimbolikus határait jelölő szabályok milyen erősen rögzültek és milyen hatékonyan működnek, jól jelzi a vizsgálatban szereplő reakciók természete.

²⁰ Erre utal például Angharad N. Valdivia korábban már idézett tanulmánya.

Irodalom

BERNÁTH GÁBOR – MESSING VERA

2012. Széltre tolva. Roma médiakép 2011. *Médiakutató*, tavasz.

BÖSE, MARTINA

2005. Race and Class in the 'Post-Subcultural' Economy. In David Muggleton – Rupert Weinzierl (szerk.): *The Post-Subcultures Reader*. Oxford: Berg.

CSÁSZI LAJOS

2011. *A Mónika-jelenség kulturális szociológiája*. Budapest–Pécs: Gondolat.

GULD ÁDÁM

2011. Az emo – egy poszt-szubkulturális közösség? Stílus, divat, identitás összefüggései egy kortárs ifjúsági kultúra médiareprezentációjának tükrében. *Médiakutató*, tavasz.

GULD ÁDÁM

2012. „Nem transzvesztita, nem depressziós, csak emós” Az emo által előidézett morális pánik interpretációs lehetősége a magyarországi elektronikus és a nyomtatott sajtó tükrében (2007–2010) Budapest/Pécs, Gondolat.

HORAK, ROMAN

2005. Diaspora Experience, Music and Hybrid Cultures of Young Migrants in Vienna. In David Muggleton – Rupert Weinzierl (szerk.): *The Post-Subcultures Reader*. Oxford: Berg.

HUQ, RUPA

2005. Global Youth Cultures in Localized Spaces: The Case of the UK New Asian Dance Music and French Rap. In David Muggleton – Rupert Weinzierl (szerk.): *The Post-Subcultures Reader*. Oxford: Berg.

JAMESON, FREDERIC

1991. *Postmodernism, or, The Cultural Logic of Late Capitalism*. Durham: Duke University Press.

MUGGLETON, DAVID – RUPERT WEINZIERL

2005. *The Post-Subcultures Reader*. Oxford: Berg.

NOELLE-NEUMANN, ELISABETH

2007. A hallgatáspirál elmélete. In Angelusz Róbert – Tardos Róbert – Terestyéni Tamás. *Média, nyikánosság, közvélemény*. Budapest: Gondolat Kiadó.

PULAY GERGŐ

2011. A havasalföldi cigányok esete a világpiacal. In Tófalvy Tamás – Kacsuk Zoltán – Vályi Gábor (szerk.): *Zenei hálózatok*. Budapest: L'Harmattan.

VALDIVIA, N. ANGHARAD

2005. Radical Hbridity: Latinas/os as the Paradigmatic Transnational Post-Subculture. In David Muggleton – Rupert Weinzierl (szerk.): *The Post-Subcultures Reader*. Oxford: Berg.

Mellékletek

(1. fotó)

(2. fotó)

(3. fotó)

(4. fotó)

(5. fotó)

GREGOR ANIKÓ – LŐRINCZ DALMA

Az etnikai maszkulinitás konstruálásának egyik példája, avagy Fecó esete a Való Világgal

Tanulmányunkban arra vállalkozunk, hogy egy kurrens példán keresztül bemutassuk, miként konstruálódik meg az etnikai, ennél is pontosabban roma maszkulinitás egyik típusa a populáris hazai média egyik termékében, az egyik hazai kereskedelmi televíziós csatornán nagy nézettséggel¹ futó *Való Világ*² című reality műsor ötödik szériájában.³ A választott témánk úttörő jellegű, hiszen a hazai kutatók közül először vállalkozunk arra, hogy három tudományterület, a társadalmi nemek stúdiója (Gender Studies), azon belül is a férfikutatás (Masculinities Studies), a média- és kommunikáció tudományok, valamint a kisebbségsszociológia metszetében állva elemezzük azt, hogy milyen típusú lehet a roma férfikép a hazai populáris média egyik műsorában. Úgy gondoljuk, hogy kutatásunk mindhárom terület kutatói számára is szolgálhat gondolatébresztő és más kutatás során hasznosítható eredményekkel.

¹ A Nemzeti Média- és Hírközlési Hatóság 2012. januári adatai szerint a teljes népességből 1,3-1,5 millió ember kísérté figyelemmel a műsor januári legnézettebb adásait (NMHH 2012). Forrás: <http://adattar.nmhh.hu/agb/toplista/201201> Letöltés ideje: 2012. augusztus 3.

² A *Való Világ*ot 2002-ben kezdte el vetíteni az RTL Klub, alig pár héttel a TV2-n akkor már sugárzott *Big Brother* című valóságshow után. A két műsor jelentős mértékben hasonlít egymásra – a játékosok együtt élnek egy házban, és bizonyos időközönként kiesik egy szereplő, míg a végén egyvalaki megnyeri a főnyereményt –, azonban lényeges különbség van a bekerülés és a kiesés módjában. A *Való Világ* esetében a nézők dönthetik el, hogy több játékos jelölt közül ki kerülhessen be a villába (az ún. beszavazó show-k során), és azt is, hogy a szereplők által párbajra küldött játékosnak vagy az általa párbajra hívott társának kell-e távoznia onnan. Bár a *Való Világ* 3. és 4. szériája között volt egy hosszabb, hatéves szünet, az RTL Klub 2010-ben megint elkezdte sugározni a műsort, amely már az 5. szériájánál tart.

³ A *Való Világ* 5. szériáját 2011 szeptembere és 2012 februárja között sugározta az RTL Klub. Forrás: www.valovilag.hu Letöltés ideje: 2012. augusztus 24.

Bevezetés

Az utóbbi években megszorodtak az olyan jellegű magyarországi tudományos kiadványok, cikkek és publikációk, melyek a Gender Studies férfi- vagy maszkulinitáskutatási irányát képviselik (Hadas 2003, 2010, 2011; Nagy 2011). A különböző kisebbségi csoportok, ezen belül is a roma médiaábrázolás vizsgálatának ugyanakkor régebbre visszanyúló és kiterjedtebb története van Magyarországon (Vicsék 1997, Bernáth–Messing 1998, 2001, 2011, Ligeti 2007, Munk 2007, Monori–Kozma 2010, Kürti 2011). Nem nagyon találunk azonban olyan kutatást, amely a két területet ötvözi, azaz azt vizsgálná, hogy miképpen konstruálódik meg roma férfiak médiareprezentációja, és ennek miként válik alapvető elemévé a szereplők társadalmi neme. Ezt az úrt igyekezünk kutatásunkkal most betölteni.

Kutatási kérdésünk két részből áll. Egyrészt arra vagyunk kíváncsiak, hogy milyen karakterjegyekkel, jelzőkkel mutatják be és jelenítik meg a *Való Világ* című reality műsor szerkesztői a széria vállaltan roma származású szereplőjét, Fecót⁴. Mindennek feltárása azonban – referenciapont hiányában – nem sokat mondana a megjelenítés sajátos módjáról, így kutatási kérdésünk második eleme, hogy Fecó karakterének megjelenítése milyen viszonyban áll a műsor más, kitüntetett figyelemmel övezett nem roma férfikarakterei közül Attiláéval, aki a műsor végső győztese és a napi összefoglaló adások állandó szereplője volt. Attila kiválasztását több tényező is indokolja. Kettejük kapcsolata a játék ideje alatt végig intenzív volt – eleinte baráti, majd egy fordulatot követően hűvösebb –, szereplőként tehát összekötötték őket egymással való interakcióik. Ezenkívül Fecó egyetlen párbajellenfele is Attila volt, vagyis Fecó utolsó szereplése nyíltan is a két szereplő összehasonlításáról szólt.

Tanulmányunkban a következő állítás bizonyítására vállalkozunk: Attila és Fecó műsorbeli, szerkesztett karaktere nem egyszerűen két különböző típusú maszkulinitást reprezentálnak, hanem a köztük lévő viszony a maszkulin karakterek között felépített alá-fölérendeltségi viszony konstrukciójaként is értelmezhető. Ez a reprezentáció pedig nem választható el attól, hogy az alárendelt pozícióban lévő szereplő vállaltan roma származású.

Ilyen értelemben a két karakter egymáshoz való viszonyának reprezentációja újratermeli a roma és nem roma csoportok közti társadalmi egyenlőtlenségeket.

A kérdésre, hogy miért érdemes ezt a témát vizsgálni, többféle válasz is adható. A különböző reality műsorok vagy valóságshow-k – melyek a nemzetközi populáris kultúrában az 1980-as évek végén bukkantak fel (Feasey 2008, 106) – az utóbbi 10-12 évben váltakozó népszerűséggel ugyan, de állandó szereplőivé váltak a hazai populáris kultúrának. Bár ezek a műsorok – ahogyan arra a műfaj neve is utal – a nézőknek azt az üzenetet közvetítik, hogy a szereplők „valóságosak”, és a forgatókönyvet az élet írja, ez az elképzelés önmagában még messze áll az igazságtól. A valóságshow-k készítői tervezik meg a műsorok témáját, menetrendjét és szabályrendszerét, a szereplők kiválasztását, és azoknak a szituációknak a jelentős részét is, amelyekben az interakciók zajlanak. Mindezek, illetve a felvett anyag szerkesztésének segítségével a valóságshow-k készítői ugyanúgy történeteket és karaktereket állítanak elő, mint a fikciós műsorok, bár kétségtelen, hogy a mesterséges helyzetekre adott spontán emberi reakciók képesek megadni azt a kiszámíthatatlanságot, amire a nézők vágyanak. Egyetérthetünk Pecora azon definíciójával, miszerint a valóságshow-k⁵ „nagyreszt előre nem megírt, ám erőteljesen szerkesztett, a csoportdinamikára koncentráló műsorok, melyekben nem professzionális színészek vannak” (Pecora 2002, 348). Fontosnak tartjuk ugyanakkor hangsúlyozni, hogy a valóságshow-k mindenféleképpen kapcsolatban vannak azzal a társas közeggel, amelybe beleágyazódnak. Mivel a céljuk az, hogy „hétköznapi” szereplőket vonultassanak fel, és „hétköznapi” viszonyokat konstruáljanak, ezért úgy véljük, hogy mindenképpen hordoznak valamiféle üzenetet arról a kontextusról, illetve annak a kontextusnak a hétköznapiság-fogalmáról, amelyben megszületnek. Ilyen értelemben a valóságshow-k társadalmi produktumnak tekinthetők, és mint ilyenek, tartomelemzés alá vonhatóak abból a szempontból, hogy a szerkesztők a „hétköznapi valóság” milyen elemeit szövik bele a műsor szerkesztett folyamába, milyen elemeket emelnek át az őket körülvevő és saját nézőpontjukból is konstruált társas valóságból.

⁴ Fecó teljes neve Balogh Ferenc, ám a tanulmány nem az ő személyéről, hanem a *Való Világ* által bemutatott „VV Fecó” karakterről szól. Fecó 2011. szeptember 17-én költözött be a villába, és 160 napig tartózkodott ott. Három nappal a műsor vége előtt esett ki, így nem került be a fináléban versengő három játékos közé. Forrás: www.valovilag.hu. Letöltés ideje: 2012. augusztus 24.

⁵ A valóságshow fogalmának megjelenése az 1980-as évek végére tehető, ekkortól kezdve utalnak ezzel a kifejezéssel olyan műsorokra, ahol nem profi színészek szerepelnek a való életet mintázó vagy éppen hétköznapiak tűnő, de előre kitalált szituációkban (Feasey 2008, 106). Bár a maiakhoz hasonló valóságshow-k már a hetvenes években is léteztek (például az „An American Family” 1973-tól), a műfaj az ezredforduló környékén, a *Big Brother* nemzetközi sikerei után lett különösen népszerű.

Mindezek mellett azért is kínálja elemzésre magát a téma, mert Fecó személyében egy olyan roma valóságshow szereplő jelenik meg a képernyőn, akinek származását a műsor szerkesztői – ahogyan azt majd mi is bemutatjuk az elemzésünk során – nyíltan és Fecó aktív közreműködésével használják a karakter felépítésében. Ez annyiban jelent újdonságot, hogy a tehetségkutató műsorokban korábban feltűnt roma szereplők esetében (Oláh Ibolya, Gáspár László, Caramel – *Megasztár*) az adások ideje alatt elvileg az énektudás volt megítélésük középpontjába állítva,⁶ a *Big Brother* és *Való Világ* előző szériáiban megjelent játékosok származása pedig nem képezte a csatornák által felépített karakterek szerves részét. Roma identitását nem csupán felvállaló, hanem azt hangsúlyozó valóságshow-szereplőre azért akad példa a 2005-ben bemutatott *Győzike Show* címszereplője, Gáspár Győző személyében. Ebben az esetben azonban egy olyan „celebről” van szó, akinek figuráját az említett műsor igyekezett nevenségessé tenni a szórakoztatás érdekében. Fecóval viszont úgy gondoljuk, hogy a készítő célja inkább egy olyan hétköznapi életet élő, vállaltan roma szereplő megjelenítése lehetett, aki szimpatikussá válhat a nézők egy részének annyira, hogy bent akarják majd tartani a játékban.

Tanulmányunk további részében bemutatjuk a felhasznált elméleti kereteket és a vonatkozó kutatásokat, röviden ismertetjük kutatásunk módszertanát, majd elemzésnek vetjük alá a *Való Világ* 5. szériájából kiválasztott médiaanyagokat. Fecó tévében megjelent karakterének, valamint a hozzá köthető történetszálak bemutatása mellett kiemelten foglalkozunk két eseménnyel, a beszavazóshow-val és a Fecó–Attila-párbajjal.

Elméleti keretek és korábbi kutatások

Ahogyan azt tanulmányunk bevezetőjében már említettük, kutatásunk három tudományterület metszetében áll, ennek megfelelően elméleti keretünk is vegyes, hiszen egyszerre táplálkozik a férfikutatás elméleteiből és a kisebbségek médiareprezentációjának értelmezésére szolgáló társadalomtudományi forrásokból.

⁶ A gyakorlatban a készítő természetesen nagy hangsúlyt fektettek a versenyzők családi háttérének bemutatására és történeteik megkreálására is, ám ennek az aspektusnak a csatornázása főképpen a kiegészítő tévé műsorokra, a színes magazinokra és az internetes oldalakra hárult.

Legfontosabb kiindulópontunk Connell nemi rendről, a hegemon maszkulinitásról és a különböző típusú maszkulinitások egymáshoz fűződő viszonyairól szóló elmélete (Connell 1987; 2005). Eszerint a társadalmi nem tulajdonképpen önmagában véve társadalomstrukturáló faktorként értelmezhető, melynek következtében sajátos szerkezet alakul ki a különböző típusú femininitások és maszkulinitások között. Connell elmélete szerint létezik egy olyan maszkulinitás forma, amely valamiféle etalonként, legtöbb elemében kötelezően alakítandó férfiaságként mutatkozik meg a társadalmi nemi rendben, ezt nevezi hegemon maszkulinitásnak (Connell 1987, 183). Ez a típusú maszkulinitás Connell szerint mindig a többi, a hegemon maszkulinitásnak alávetett maszkulinitással való viszonyában, valamint a szintén alárendelt femininitásokhoz fűződő viszonyában konstruálódik (Connell 1987, 186). A hegemon maszkulinitás nem klasszikus értelemben uralkodik a többi típusú társadalmi nemi formációk felett, befolyásolási erejét sokkal inkább láthatatlanul, semmint láthatóan fejt ki. Connell szerint továbbá a hegemon maszkulinitás egyik legfontosabb tulajdonsága, hogy minden femininitásnak, illetve a neki alárendelt maszkulinitásoknak is valamiféle tagadását jelenti, és éppen ennek köszönhetően tud ebben a hegemon, kulturális értelemben vett domináns pozícióban megmaradni. A hegemon pozícióban való megmaradás pedig azt teszi lehetővé, hogy ezt a helyzetét a társadalmi játékszabályok és normarendszerek segítségével stabilizálni, újratermelni tudja. Az egyébként rendkívül sokféle formát felölni képes hegemon maszkulinitásnak az egyik legfőbb, időben és térben is átívelő tulajdonsága, hogy mindenképpen heteroszexuális, emellett jellemzően fehér és középosztálybeli (Connell 1987, 186). Éppen ezért a homoszexuális maszkulinitás az egyik leggyakrabban citált példa az alárendelt maszkulinitások típusára, amely az egyik legfőbb tulajdonságában tulajdonképpen tagadja a hegemon maszkulinitást.

Connell a különböző maszkulinitások között négyféle viszonyt különít el, ezek a következők: hegemonia, alárendeltség, cinkosság és marginalizáció (Connell 2005, 76). Ezek közül egymáshoz legközelebb az alárendeltség és a marginalizáció áll, s míg az előzőnek a már említett homoszexuális maszkulinitás az egyik legjobb példája, addig utóbbit Connell szerint a különböző, de jellemzően a társadalmi hierchiában alacsonyabb szinten elhelyezkedő osztályokhoz köthető maszkulinitások, illetve a különböző etnikai vagy faji (*racial*) maszkulinitások példázhatják (Connell 2005, 78–81). A két viszony közti különbség abban rejlik, hogy míg az alárendelt maszkulinitások tulajdonképpen esélytelenül pályáznak arra, hogy bármilyen formában sikerrel kerülhessenek hegemon pozícióba,

addig a marginalizált maszkulinitások bizonyos formájukban ezt sikeresen megtehetik, Connell mindezt az afro-amerikai sportolók példájával illusztrálja, akik származásukat testi erejükkel, hazafias sportteljesítményükkel képesek „kompenzálni” a társadalom szemében.

Fontos azonban hangsúlyoznunk azt, amire Douglas Schrock és Michael Schwalbe is rámutat, hogy a különböző kategóriákba sorolt maszkulinitásokról – úgymint fekete, latinó, meleg, zsidó vagy akár munkásosztálybeli maszkulinitásokról – való beszéd mellett sem feledkezhetünk meg arról a sokszínűségről, ami az egyes kategóriákon belül található (Schrock–Schwalbe 2009, 280–281). Nem állítjuk tehát, hogy csak egyféle, az általunk elemzett, illetve kimutatott roma maszkulinitás reprezentáció, illetve alakítás létezik a magyar médiában.

Véleményünk szerint az etnikai maszkulinitások, és ezen belül a roma maszkulinitások többféle konstrukciója közül kétféle jelenik meg a leginkább jellemző módon a hazai médiában akkor, amikor hétköznapi roma származású emberek⁷ reprezentációja történik. A kétféle ábrázolási mód megegyezik abban, hogy mindkét típus bizonyos értelemben a hegemon maszkulinitással ellentétes maszkulinitásként ábrázolja az említett csoportot. Az egyik típusú maszkulinitáskonstrukció bizonyos értelemben fenyegető hipermaszkulin jegyekkel ruházza fel az etnikai értelemben vett „másik” csoportjához tartozókat (Whitehead 2002, 70; Ferber 2007, 14), és így mutatja be a roma maszkulinitást. Az ilyen típusú ábrázolásoknak lehetünk tanúi akkor, amikor valamilyen, jellemzően erőszakos bűncselekményhez kötődően kerül bemutatásra ez a típusú maszkulinitás. A másik típusú ábrázolás ellenben pontosan ennek az ellenkezője: bizonyos értelemben a klasszikus hegemon maszkulinitáshoz képest férfiatlannak mutatja be a csoportot, például úgy, hogy passzív, az aktív cselekvéstől tartózkodó, túlságosan érzelmes, buta, civilizálatlan, éretlen, határozatlan, impotens emberekként ábrázolja őket. Akár a hipermaszkulin ábrázolást, akár ezt a második típusú reprezentációt is tekintjük, mindkét esetben felismerhető, hogy valamiféle természetközeli, az érzelmein uralkodni nem képes, ezáltal klasszikusan feminin tulajdonságokkal ruházódik fel az ábrázolt csoport és annak képviselője.

⁷ Szánt szándékkal emeljük ki, hogy hétköznapi roma származású emberek reprezentációjáról beszélünk. Az úgynevezett sikeres és híres romák esetében ugyanis a siker és az ennek révén szerzett ismertség már egy olyan elem, amely révén maszkulinitásuk ebben a dimenzióban a hegemon maszkulinitás egyik lehetséges elemével osztozik.

Tanulmányunkban rámutatunk, hogy Fecó karakterének bemutatása, felépítése során is tetten érhetőek azok a stratégiák és elemek, melyek Fecó maszkulinitását ebbe a marginalizált pozícióba helyezik. Bár a műsort végül megnyerő Attila maszkulinitásának reprezentációját sem tekintjük a hegemon maszkulinitás egyértelmű megjelenítésének, az világosan kivehető, hogy a két karakter egymáshoz való viszonyában Attila dominánsabb, Fecó pedig marginalizáltabb pozícióban kerül ábrázolásra.

Elméleti keretünk másik fontos forrását a romakép rendszerváltás utáni médiareprezentációjáról szóló kutatások jelentik. A különböző kutatásokat áttekintve elmondható, hogy a rendszerváltás utáni kutatások elsősorban a híryanagyokban megjelenő romakép vizsgálatára fókuszáltak (például Vicsek 1997; Bernáth–Messing 1998). A kereskedelmi tévésatornák térhódítása, és az olyan újszerű műfajok feltűnése, mint a napi szappanopera, a bulvár jellegű hírműsor, a kibeszélőshow vagy éppen a valóságshow viszont nemcsak a közönségre, hanem a médiakutatókra is jelentős hatással voltak. A kétezres években Bernáth Gábor és Messing Vera (2001) a *Barátok közt* című sorozatban megjelenő roma karakter fogadtatását, Munk Veronika (2007) az újonnan megjelenő roma sztárok (Győzike, Caramel) médiareprezentációját, Monori Áron és Kozma Krisztina (2009) az úgynevezett kibeszélőshow-k előítéleteket megerősítő romaképét kutatták, Kürti László (2011) pedig szintén populáris műsorok romaképét elemezte. A Bernáth–Messing szerzőpáros 2010–11-ben ismét a híryanagyok elemzését – illetve ezeknek a korábbi adatokkal való összevetését – tűzte ki célul, amely rendkívüli jelentőséggel bír, hiszen ebben az időszakban több olyan tragédia (Cozma-gyilkosság, romák elleni támadások) is történt az országban, melyeknek a média megjelenítése erőteljesen befolyásolhatta a romákkal kapcsolatos többségi attitűdöket. Eredményeik szerint a kurrens roma médiaképet a korábbi kutatásokhoz képest is nagyobb arányú kriminalitás jellemzi (Bernáth–Messing 2011, 50).

A fentebb említett médiakutatások elsősorban arra mutatnak rá, hogy a magyarországi romák reprezentációja máig egysíkú és nagyrészt negatív: a médiafogyasztók főképpen mélyszegénységben élő, erőszakos bűnöző és (korrupt) politikus romákról hallanak. A sikeres romákat gyakorlatilag csak a tehetséges zenészek, énekesek képviselik, mintha ez lenne az egyetlen lehetséges út arra, hogy egy roma kiemelkedjen a szegénységből, illetve a társadalom hasznos tagjává váljon. A Monori–Kozma szerzőpáros (2009) arra világít rá, hogy kibeszélőshow-k (Mónika Show, Joshi Barat) a romákat trágár, műveletlen és agresszív csoportként ábrázolják, Munk Veronika (2007) pedig arra hívja fel a figyelmet, hogy a sajtó még a „celebbé” vált

romák életének is legfőképpen az árnyoldalait (botrányok, konfliktusok, betegség, szegény családi háttér, tragédiák) mutatja be. Ahogy Bernáth Gábor és Messing Vera (2001) megjegyzik a *Barátok közt* című sorozat első roma karaktere kapcsán, a roma nézőközönség nagyon szeretne hiteles roma származású hősöket és pozitív kimenetelű roma történeteket látni a képernyőn, és a romák szerepeltetése nem okozna nézettségcsökkenést a nem roma nézőközönség körében sem.

Az említett kutatások bár rendkívül fontos megállapításokat tartalmaznak, azonban rendre figyelmen kívül hagyták a romakép konstrukciójában megbújó gender aspektust, vagyis azt, hogy a romakép kialakításában milyen szerep jut a karakter társadalmi nemének, és ez miként kapcsolódik össze azzal, hogy egyúttal valamilyen etnikai csoport konstrukciója történik. A nemzetközi szakirodalomban ugyanakkor több kutatás is foglalkozott azzal, hogy a különféle típusú maszkulinitások reprezentációja a médiában, illetve a vizuális kultúra egyéb területein, például a filmekben miként történik (Powrie et al. 2011). Robert Hanke a különböző típusú maszkulinitások médiareprezentációinak elemzése során rámutat arra, hogy a különböző népszerű, sokak által látott és kedvelt reprezentációk tulajdonképpen magától értetődővé teszik a maszkulinitások közti viszonyokat, és így járulnak hozzá a hegemon maszkulinitás domináns pozíciójának fennmaradásához (Hanke 1998). Témánkhoz a fekete maszkulinitások, illetve egyéb etnikai maszkulinitások, például az ázsiai, hispán vagy latinó maszkulinitások médiareprezentációját vizsgáló kutatások állnak a legközelebb. Ahogy Herman Gray afro-amerikai jazz-zenészek maszkulinitásának vizsgálatakor kifejti, ezek a karakterek mindig valamilyen másként, a fehér férfiak és nők által egzotikusnak látott, de ugyanakkor fenyegető, és ezért megregulázandó emberekként konstruálódtak meg (Gray 1995, 401). Gray ugyanakkor rámutat arra, hogy a populáris felületeken rendkívül sokféle reprezentálása, és ezáltal olvasata is van a fekete maszkulinitásoknak, melyek között ugyanúgy helyet kap a hősiesség, a természetközelség és a fenyegetés (Gray 1995, 402). Schrock és Schwalbe több, a különböző maszkulinitások médiareprezentációját vizsgáló kutatás áttekintése után jegyzi meg, hogy a különböző marginalizált csoportokat és ezek maszkulinitását igen gyakran ábrázolják méltatlan módon: a fekete férfiakat gyakran mutatják lustának, erőszakosnak, bűnözőnek, hiperszexuálisnak vagy éppen születésüktől fogva sportolói természetnek; a latinókat szintén bűnözőként, illetve illegális bevándorlókként jelenítik meg; míg az arab férfiak ábrázolása gyakran szűkül le vallási fanatikusok, terroristák vagy éppen sejkék képére (Schrock–Schwalbe 2009, 283–284).

Ha kifejezetten a valóságshow-kban megjelenő maszkulinitásábrázolást vizsgáljuk, a nemzetközi szakirodalomban erre utalóan is találunk kutatási eredményeket. Rebecca Feasey a populáris televízióműsorok maszkulinitás reprezentációit vizsgáló könyvében fejti ki, hogy a különböző reality műsorokban igencsak leszűkített férfiasságképpel lehet találkozni (Feasey 2008). Mark P. Orbe esettanulmánya szerint pedig a fekete maszkulinitás mint fenyegető hipermaszkulinitás jelent meg az egyik amerikai reality műsorban (Orbe 1998).

Láthatjuk tehát, hogy a különböző típusú maszkulinitások populáris médiafelületeken való reprezentációja nemzetközi, elsősorban angolszász területen is élénken kutatott terület, nem találtunk azonban olyan vizsgálatot, amely kelet-közép-európai kontextusban vizsgálná valamilyen populáris műsorban a bármilyen etnikai vagy konkrétan roma maszkulinitás konstrukcióját. Ennek az úrnek a betöltésére vállalkozunk tehát elemzésünkkel.

Források és módszerek

Elemzésünkben elsősorban a *Való Világ* című műsor honlapján⁸ megtalálható, az egyes napok eseményeit összegző tévéadások szöveges leírásaira koncentrálnak. Nagy könnyebbséget jelent számunkra ugyanis, hogy így legépelet formátumban tekinthetjük át a „villalakók” napjairól készült összefoglalókat. Mivel előzetesen megbizonyosodtunk arról, hogy a televíziós adások tartalma, valamint hangulata, üzenete jókora átfedésben áll az írásos összefoglalók anyagaival, ezért nem fenyeget az a veszély, hogy az írásos összefoglalók elemzésével teljesen másfajta eredményre jutnánk, mint a televíziós adások alapos vizsgálatával.

Az írásos összefoglalók mellett néhány kiemelt fontosságú műsorelem (a két kiválasztott szereplő műsorba kerülését eredményező úgynevezett beszavazóshow-k, illetve a műsorban való szereplés folytatásáért kettejük között zajló úgynevezett párbaj) videoanyagát, vagyis a televíziós műsorban megjelent változatát is elemeztük, különös tekintettel azokra a szerkesztők által összevágott kisfilmekre, amelyek kiemelt fontossággal bírtak a karakterekről szóló üzenetek kialakításában. A szöveges összefoglalók elemzéséhez a kvantitatív és a kvalitatív, az audiovizuális anyagokéhoz pedig a kvalitatív szöveges és vizuális tartalomelemzés módszerét választottuk.

⁸ www.valovilag.hu

Mind az írásos összefoglalókra, mind a kiemelt események vizuális anyagára igaz, ahogyan arra Pecorát idézve korábban már utaltunk, hogy azok a szerkesztők által önkényesen szelektáltak és összeállítottak, melyek bizonyos történéseket és karakterjegyeket képesek kiemelni, hangsúlyossá tenni, vagy épp ellenkezőleg: háttérbe tolni. Ezzel egy fontos és a médiakutatások szempontjából is alapvető problémához jutunk el, nevezetesen ahhoz, hogy mi az, amit állíthatunk az elemzésünk során, és mi az, amit nem. Elsőként azt fontos tisztázni, hogy mi az, amit tulajdonképpen vizsgálhatunk. Ami elemzésre kínálja magát, tulajdonképpen nem más, mint az a bizonyos reprezentáció, ami a műsorban megjelenik. Nem áll módunkban az „objektív” valóságnak vagy annak a nyersanyagának a vizsgálata, amelyből a szerkesztők bizonyos elemeket válogatva megszerkesztik az eseményeket és a karaktereket. Mindeközben az a cél sem vezet minket, hogy bármilyen módon „lerántsuk a leplet” a média működéséről, és nem áll szándékunkban a reprezentáció hatásának vizsgálata sem. Azt azonban már állíthatjuk, hogy a karakterek felépítése nem a véletlen műve, hanem a szereplők viselkedésmódjaiból, megnyilvánulásaikból a szerkesztők szándékosan választanak ki bizonyos elemeket, így felépítve az adott karaktert és ezzel együtt annak társadalmi nemét.

A karakterek összehasonlítása

A karakterek története a műsor során

A műsor teljes ideje alatt összesen 16 játékos fordult meg a műsor számára felépített villában. Mindegyikük valamilyen kategóriában indulva, két másik jelölt legyőzésével, közönségzavazás útján került be a műsorba. Fecó a „Dumagép”, Attila pedig az „Összeférhetetlen” kategóriát képviselte, így a szerkesztők ennek nyomán igyekeztek a karaktereket is bemutatni. Sokat elárul a két szereplő műsorbeli dominanciájáról, hogy a napi összefoglalók mekkora terjedelemben említették meg a két férfit. Az összes írásos napi összefoglaló terjedelmének közel 8 százalékában tartalmazott Fecóval kapcsolatos történeteket, 17 százalékában Attila szerepelt, míg összesen körülbelül 2 százaléknyi terjedelemben foglalkozott a két szereplő együttes megjelenítésével.⁹ Ez tehát azt is jelenti, hogy Attila

⁹Az arányok kiszámításának módja klasszikus tartalomelemzési módszer eredménye. A napi összefoglalók végigolvasása során jelöltük, hogy az egyes szövegrészek Attilával,

Fecóhoz képest (és feltehetően a többi férfi szereplőhöz képest is) valóban jóval többször került megemlítésre és bemutatásra, a cselekvések aktív és domináns résztvevőjeként lett a műsorban bemutatva.¹⁰

A két karakter, Fecó és Attila műsorbeli kapcsolatának változásáról a szerkesztők szintén egy cselekményes, jól megkomponált történetszaklat építettek fel az összefoglalók segítségével. A szereplők a műsor elején jó barátságban, egymáshoz közel állva éltek egy fedél alatt, majd később egymástól eltávolodtak, kemény konfliktusokba kerültek,¹¹ majd a feszültség egy igazi „férfias” párbajban csúcsosodott ki kettejük között, ahonnan Attila tért vissza győztesen. A két játékos karakterének és a közöttük lévő viszonynak a bemutatása során az említett párbajadás mellett a két játékos beszavazóshow-jának és napi összefoglalókban való szereplésüket elemezzük, és arra mutatunk rá, hogy a reprezentációkban látható ellentétek miként utalnak arra, hogy a két szereplő által megtestesített maszkulinitások közötti viszony hierarchikus, és ezáltal egy újratermelőddő egyenlőtlenségi reprezentációként értelmezhető.

Az első benyomás: a beszavazóshow-k által mutatott karakterjegyek

A személyészlelésben is tudjuk, mennyire fontos az első benyomás szerepe, és nincs ez másként a reality műsorokban sem, különösképpen akkor, ha ezen múlik, hogy a közönség mennyire kedvel meg egy karaktert, és ad neki lehetőséget arra, hogy tovább folytassa a játékot. Éppen ezért

Fecóval vagy mindkettejükkel együtt foglalkoznak-e. Ezeknek a részleteknek az összkarakter-terjedelmét osztottuk el az összefoglalók összes karakterterjedelmével, és így kaptuk meg a fent látható arányokat.

¹⁰Ehhez a különböző mértékű reprezentációhoz hozzájárulhatott, hogy míg Attila szerelmi élete a villán belüli élethez és egy játékosársához, Kingához kapcsolódott, addig Fecó egy olyan szerelmi szál volt, melynek másik főszereplője – a férfi gyermekeinek anyja – a villán kívül élt, és csak átmenetileg, egy meglepetés esküvő erejéig kapott szerepet a műsorban, hogy a nézők szemtanúi lehessenek a mesterségesen kreált magánéleti „happy endnek”.

¹¹A legfőbb konfliktus abból adódott, hogy Fecó – hangsúlyozottan a szívére hallgatva – annak ellenére támogatta egy villalakó játékban maradását, hogy Attila szerint taktikailag ez helytelen döntés volt. Jól látszik tehát, hogy ebben a konfliktusban a hívős, racionális, taktikus maszkulinitás áll szemben az érzelmekkel, amely ezáltal feminin karakterjegyeket kölcsönöz Fecónak. Fecó ezenkívül súlyos sértésnek tekintette, amikor Attila a műsor egy pontján úgy fogalmazott, hogy Fecónak most már ideje lenne hazamennie a családjához. Ebben a konfliktusban viszont már úgy tűnhet, hogy Fecó az, aki a családját védő maszkulin szerepben mintegy felveszi a kesztyűt Attila véleményével szemben.

különösen fontos, hogy bemutassuk, miként történt az általunk vizsgált karakterek reprezentációja a két külön beszavazóshow alkalmával, különös tekintettel azokra a kisfilmekre, melyekkel a műsor készítői Fecót és Attilát bemutatták a nézők számára, hiszen ezekben a kisfilmekben történt meg a karakter és az általuk reprezentálni kívánt maszkulinitások első bemutatása. Bár Fecót és Attilát a nézőknek ekkor még nem egymáshoz, hanem két-két másik potenciális beköltözőhöz kellett mérniük, kettejük kezdeti karakterének összevetése a tanulmány szempontjából releváns, hiszen jól látszik, hogy a két figura tulajdonságai közül több is egymásnak élesen az ellenkezője.

1. táblázat. *A bemutatkozó videók és a beszavazóshow alapján kirajzolódó jellemzők a két szereplő esetében*

	<i>Attila</i>	<i>Fecó</i>
<i>Kor</i>	<i>34 éves</i>	<i>28 éves</i>
VV bekerülési kategória	Összeférhetetlen	Dumagép
Alkategória	magányos manipulátor	romantikus udvarló
Foglalkozás	internetes vállalkozó (Budapest)	Raktáros
Háttér	magányos (kutyája van)	(zenész roma) nagycsalád tagja
Hobbi, különös ismertetőjegy	álnevek használata, játékok az identitással, taktikázás, érzelmi sivárság	nők imádata, mediterrán szappanoperák ismerete, tánc és zene, érzelmi gazdagság
Cél	játék megnyerése	gyermekai anyjának visszahódítása a villabeli „önmegtartóztással”

A beszavazóshow-k által felépített kép szerint Attila hűvös, racionális, az érzelmein maximálisan uralkodó, másokat irányítani képes, domináns, célratoró, megalkuvást és alkalmazkodást nem ismerő férfi, vagyis közelebb áll a hegemon maszkulinitás típusához, mint a Fecóról bemutatott kép, amelyből egy, a karakter érzelmei által vezérelt és az érzelmeit erőteljesen megélő, a nőket tisztelő és kedvelő, „nagydumás” férfi képe rajzolódik ki. A Dumagép kategória arra utal, hogy Fecó sokat beszél – ez egyébként Fecó beszavazóshow-jának egyik központi eleme volt –, ám mindez sokszor tartalmak nélküli üres, buta fecsegés, már-már „nőies” locsogás. Fecó így kevésbé látszik intelligensnek Attilához képest, hiszen míg előbbi válogatás és megfontolás nélkül kimond mindent, ami az eszébe jut, addig

utóbbi tudatosan, megfontoltan, átgondoltan irányítja a kommunikációt. Szintén kiemelendő, hogy az Attiláról készített bemutató video a férfimunka, vagyis férfias tevékenység közben, Fecót viszont vasalás és élelmiszer-vásárlás, vagyis tradicionális értelemben vett női tevékenységek végzése közben mutatja be. Fecót továbbá a romák reprezentációjának egyik hagyományos keretéhez illeszkedve a családja körében láthatjuk a róla összevágott kisfilmben, ezzel mintegy megerősíti azt a sztereotípiát, miszerint a romák családszerető, a család fontosságát felülértékelő emberek, és ennek megidézésén keresztül ismét egy olyan tulajdonsággal ruházzák fel Fecót, ami inkább nőies vagy inkább a nőkhöz köthető.

Fontosnak tartjuk azonban hangsúlyozni, hogy a Fecóról rajzolt kép sem teljesen homogén, hiszen több olyan elem is található benne, amely a hegemon maszkulinitás típusát, vagy sokkal inkább bizonyos elemeknek a leutánozhatóságát, és ezzel egyidejűleg az elérhetőségét idézi. Ilyen például a szexuális potencia, a nők imádata, mellyel Fecó heteroszexualitása és aktív szexuális érdeklődése kerül a középpontba, mindez pedig Connell szerint a hegemon maszkulinitás egyik legfőbb karakterjegye. Ez a téma ugyanakkor Fecó egy botlásával összefüggésben jelenik meg, mivel szerelme, gyermekei anyja annak következtében hagyta el őt, hogy a férfi megcsalta. A karakter „nyitó története” tehát erkölcsileg egy bukott emberként ábrázolja a roma játékost, és akár úgy is lehet értelmezni ezt a történetet, mintha a főszereplője nem tudna az ösztönein, az érzelmein uralkodni. Ezzel együtt az is látható, hogy Fecó karaktere már a bemutatásánál is azt a képet igyekszik kialakítani a nézőkben, hogy egy vicces, nem komolyan vehető, egyszerűen élő figurát látnak maguk előtt, mindezzel pedig femininebb karakterjegyeket hordoz magán, mint Attila. Míg ugyanis az Összeférhetetlen kategóriában induló szereplő cél-tudatos, határozott, a két lábával stabilan a földön álló, „magányos hős” jellegű férfitípust testesít meg, akit a taktikai játék által nyújtott kihívás, valamint győzelem és a pénznyeremény motivál, addig Fecó inkább egy vágyakozó, boldogságot a társas kapcsolataiban kereső személyként jelenik meg, akinek elsődleges célja magánéletének rendbetétele. Utóbbiban azért szintén észrevehető a kihívás keresése: Fecó azzal akarja hűségét bizonyítani szerelmének, Angélának, hogy a „villaléte” során nem kerül romantikus viszonyba egyik lánnyal sem.

Érdeemes kiemelni, hogy a bemutatásnál valamiféle osztálykülönbség is kirajzolódik a két szereplő között, hiszen míg Attila fővárosi internetes vállalkozóként a nézők szemében középosztálybeli vagy annak alsó részében helyet foglaló szereplőnek látszódhat, addig Fecó vidéki raktárosként

a foglalkozás presztízsét tekintve ennél alacsonyabb pozíciót foglal el. Fecó bemutatkozó kisfilmjének szintén fontos eleme a roma származása, láthatjuk őt a klasszikus reprezentáció szerint egy roma nagycsalád tagjaként, velük együtt énekelve és táncolva, valamint ugyancsak a származását igyekeznek megjeleníteni a rikító színű piros inggel, amit a műsor alatt visel. Balogh Ferenc egy későbbi, műsorbeli szereplése után készült interjúban elmondja, hogy saját döntése volt roma identitásának kifejezése, melyet a műsor szerkesztői támogattak.¹²

A beszavazóshow-k alapján tehát már látható, hogy a két karakter reprezentációja több ponton is egymás ellentéte, és míg Attila karaktere sokkal közelebb áll a racionális, érzelmeit háttérbe szorító, hűvös maszkulin figurához, addig Fecó érzelmekkel telibb karaktere ehhez képest femininebb tulajdonságokat kölcsönöz.

A napi összefoglalók alapján kirajzolódó karakterjegyek

A napi műsorok összefoglalói megerősítik a beszavazóshow-k reprezentációiban már látott mintázatot. Attilát a műsor leginkább taktikus, manipulátor, konfliktusokba sűrűn keveredő, öntörvényű, az érzelmeit háttérbe toló, racionális alapon döntő, szövetkező, ugyanakkor alapvetően magányos karakterként jeleníti meg, akit érzelmileg nagy ritkán lehet csak megszólítani. Ezzel szemben Fecó az érzelmei által vezérelt, a szívére hallgató, érzelmeit gyakran kimutató, vicces, jókedélyű, humoros, bizonyos helyzetekben infantilis figura, aki sokkal inkább csapódik másokhoz, semmint ő maga vonzana magához barátokat. Fecót többször mutatják sírva az összefoglalókban, amikor a családját hiányolja, vagy amikor például rosszul esik neki, hogy a vele együtt lakó nők nem néznek rá férfiként úgy, mint más, velük együtt lakó férfiakra. Olyan helyzetekben is többször ábrázolják, amikor bizonyos kifejezésekkel gyűlik meg a baja (például nem érti pontosan, mit jelent a „mismásolni” szó), vagy éppen olyan szituációkban, amikor a kategóriaelnevezésével (Dumagép) ellentétben hebeg-habog, nem találja a szavakat. Ezek az ábrázolások azt a benyomást

¹² „A szerkesztők semmibe nem szóltak bele (...) A piros ing az én választásom. Felvettem a piros inget, hogy lássák, roma gyerek vagyok. Meg akartam mutatni már az elején, a főcímnél.” Balogh Ferenc az interjúban, melyet Munk Veronika készített vele.

Forrás: http://index.hu/kultur/showbiz/2012/03/02/vv_feco_egy_roma_ugysem_nyerheti_meg/

keltik, hogy Fecó butább, kevésbé művelt társainál. Ezzel ismét Attila ellentétévé válik, hiszen mindeközben Attila volt az a szereplő, aki egy másik, nála fiatalabb és kevésbé művelt férfi lakótársát készítette fel az előtte álló párbajra úgy, hogy idegen eredetű szavakat és azok jelentését tanította meg a számára, vagyis a mester szerepében tetszelegve egyértelműen a villabeli társadalmi hierarchia felsőbb fokán állóként jelent meg.¹³

Érdekes külön kitérni arra, hogy miként jelenítették meg a két karaktert a nőkhöz való viszonyuk mentén, hiszen ebben is alapvetően tért el a két szereplő konstruált maszkulinitása. Attila jellemzően a nőket sűrűn ostromló, de szexuális kapcsolatot kialakítani végül senkivel nem képes figuraként jelent meg, akinek ambivalens, a gyűlölet és a szerelem között ingadozó, játszmákkal tarkított kapcsolata alakult ki az egyik női versenyzővel. Vele és más női lakótársával szemben is többször engedett meg magának tiszteletlen viselkedést, gyakran igyekezett nőiességükben megsérteni női lakótársait. Legdurvább, már-már az agresszivitást súroló megnyilvánulása volt, mikor féltékenységében letépte az egyik lányról a fürdőruhafelsőjét, mert az egy másik férfival flörtölt a medencében. Ezeknek a megnyilvánulásoknak a révén olyan férfiképet mutatott rajta keresztül a műsor, amely érdekes elegye egy, még pont a határon táncoló, a nőket hol szintén irányító, már-már uraló, és egy, a nőknél alapvetően sikertelen férfiasságnak. Fecó – Attilával szemben – szinte sosem jelenik meg úgy, mint más nők vonzalmának potenciális tárgya, vagy mint aki hó-

¹³ Mindenképpen érdemes itt kiemelni, hogy ez a másik szereplő egy félig magyar, félig kubai származású fiú, aki a Skalp vadász kategóriát képviselte, és akinek karaktere erőteljesen táplálkozott a latinos, érzelmes, heves vérmérsékletű nőcsábász kliséjeire. Amellett tehát, hogy kifejezetten butának mutatták be a fiút, akinek a korrepetálását az idősebb, tapasztaltabb, okosabb Attila vállalta fel, érzelmeiktől túlfűtött karaktert testesített meg, és ezek a tulajdonságok tették őt egy újabb marginalizált (az Attila által képviselt maszkulinitáshoz képest marginalizált) maszkulinitás megtestesítőjévé. A műsor egy másik szereplője egy félig arab, félig magyar származású fiú volt, akinek Attilával való konfliktusa azért érdemel említést, mert Attila azzal vádolta meg a fiút, hogy az tiszteletlenül bánik a nőekkel. Ezzel egy olyan sztereotípiát igyekezett mozgosítani, kiaknázni Attila, ami gyakori vád az arab férfiakkal szemben, és gyakran használatos kép annak illusztrálására, hogy az arab társadalmak, és bennük az arab férfiak a nyugati normákhoz mérten tradicionális, sőt kifejezetten „fejletlen”, premodern elveket vallanak a nők és férfiak közti viszonyról. Ennek megemlékezésével Attila ezt az arab származású fiút jelenítette meg úgy, mint egy hozzá képest alulművelt, barbár embert, és ezzel ismételtelen egy olyan viszonyt konstruált, melyben ő ebben a dimenzióban fölérendelt pozíciót tudott elfoglalni, vagyis a saját maszkulinitását domináns, míg a félig arab származású fiúét alárendelt maszkulinitásként tudta pozicionálni. Mindezek tehát csak megerősítik számunkra, hogy a műsor a nemzeti vagy etnikai másikat bizonyos dimenziókban femininebb karakterekkel ruhazza fel, és mindhárom esetben az Attila által képviselt maszkulinitás az, ami dominánsabb.

dítana, egyedül kiesése után derül ki, hogy az egyik korábban bent lakó nő vonzódik hozzá, de a nő közeledését Fecó udvariasan elhárítja. Fecó leginkább afféle bizalmasává válik több bent lakó nőnek, akik vele osztják meg problémáikat, „lelki szemetesládaként” használva a férfit. Ez a fajta ábrázolás ismét azt a képet sugallja a nézők számára, amely Fecót egy érzelmekkel teli, ebben a dimenzióban inkább feminin férfinak látatja. Az érzelmek által vezéreltség pedig egyúttal egy olyan hiedelem, ami gyakran megjelenik a romákkal, a roma férfiakkal kapcsolatban, és arra használatos, hogy a romákat az érzelmeiken uralkodni nem tudó, ezáltal természetközelebb, feminin csoportként ábrázolják.¹⁴

Fecót és Attilát a leginkább közvetlen módon akkor hasonlíthaták a nézők egymáshoz, mikor a bentmaradásért párbajoztak a *Való Világ* stúdiójában. Ennek a műsorelemnek az elemzése szintén megerősíti az eddig látottakat, vagyis azt, hogy Fecó Attilához képest marginalizált férfiaságot jelenített meg.

A párbaj alapján kirajzolódó karakterjegyek

Fecó és Attila párbaja a kettejük közötti különbségek és konfliktusok bemutatására épült. Más külső megjelenésükben is igyekeztek ellentétes képet mutatni a két szereplőről: míg Fecó tradicionális „ünnepelőbe”, vagyis csillogó fehér ingbe és fekete nadrágba öltözött, addig Attila a lezserebb stílust képviselte fekete ingével, farmerével és sportcipőjével. Fecó a fiatalabb, a párbajt illetően tapasztalatlan, érzelmeit és kifejezőmódját kontrollálni nem tudó figuraként jelent meg (háttérben az őt támogató, a sztereotípiáknak megfelelően hangosan kiabáló hozzátartozókkal), Attila pedig nyugodt fellépésével, szavainak gondos megválogatásával, taktikázva tartotta kézben a játékot. Az egész műsor alatt sokszor szólította Fecót

¹⁴ Meg kell azonban említenünk, hogy bár Fecó a széria végéig az érzelmességéről volt híres, kinézete a műsor ideje alatt egyre „férfiasabbá” vált, a szó hagyományos értelmében: testét a bokszhét kudarcai után igyekezett sportosabbá formálni, valamint szakállt növesztett, így a „mackós” külsőt lassan egy olyan váltotta fel, amely hagyományosabb, a társadalom szélesebb körében elterjedt és legitim eszközökkel operálva (kidolgozott test, szakáll) hangsúlyozta ki a szereplő férfiaságát. A műsor végefelé pedig ügyességének és erőnlétének köszönhetően két alkalommal is megszerezte a kieséstől megvédő zöld kendőt, vagyis rátermettségének, testi erejének köszönhetően menekült meg a kieséstől. Kiemelhető ugyanakkor, hogy a szereplő maszkulinitását befolyásoló változások (feltehetően) nem a műsor készítőinek elhatározása, hanem Fecó akarata, illetve képességei nyomán történtek, és a Fecó kieséséhez vezetett párbaj során nem esik szó a folyamatról.

Fecókának, amivel szóban is igyekezett lekicsinyelni párbajellenfelét, és ezzel is formálni a köztük lévő alá-fölérendeltségi viszonyt, igyekezett domináns pozícióba kerülni.

A műsorvezetői kérdéseket időről időre filmes összeállítások szakították meg, melyeket a *Való Világ* készítői úgy vágtak össze, hogy a nézők felidézhesse nek néhány, a szereplőkhöz kapcsolódó eseményt, általános képet kapjanak a párbajozó játékosok jelleméről és egymáshoz való viszonyukról, illetve összehasonlíthassák őket egyes kiemelt dimenziókban. Az összevágott jelenetek – mivel önkényes kiemelések egy rendkívül hosszú időtartam filmes anyagából – egyértelműen arról adnak információt, hogy a szerkesztők milyenek szeretnék láttatni a karaktereket a nézők számára. A párbajozók villából stúdióig tartó útja alatt egy-egy két perc körüli összeállítást láthattak róluk a nézők, melyeknek hasonló, hármas tagolása tulajdonképpen a következő kérdésekre adott választ:

- Milyen az illető nőkhöz való viszonya?
- Milyen mentalitás és tevékenységek jellemzik az illetőt általában?
- Milyen, egyéniségét jól tükröző emlékezetes pillanatai voltak a villában?

Lássuk tehát elsőként a szereplők nőkhöz való viszonyát! Fecó videójának első szakasza bemutatja, hogy a férfi számára szerelme, Angéla jelenteti az élet értelmét, és a verbális udvarlással, visszafogott, kedveskedő bókokkal lenyűgözi a villában lakó nőket is. Ezután azonban rögtön az a jelenet következik, melyben Fecó egy villabeli játék miatt nőnek öltözik, és nevetve azt mondja az egyik női játékosnak: „Most melyikünk a jobb nő?” Ezzel a beöltözéssel mintegy elképzelhetővé válik az, hogy Fecó képes lehet feminin szerepet felvenni, miközben ez például a hegemon maszkulinitás képviselőjeként elképzelhetetlen lenne a számára. Attila kisfilmjének első szakasza ellenben azt az üzenetet hordozza, hogy a férfi vágyik a nőekkel való fizikai kapcsolatteremtésre, de érzelmileg képtelen megnyílni, és csípős megjegyzéseket is tesz néhány villában lakó nőre.

Fecó videójának középső szakasza azt hangsúlyozza, hogy a férfi intenzíven éli meg érzelmeit: akkor is elsírja magát, ha nem szeretné, nagyokat nevetve vesz fel jelmezeket, és szívesen ugrik rá örömeiben a játékos társaira, hogy megölelje őket. A kiválasztott jelenetek azt sugallják, hogy Fecó komikus figura, hiszen a vak Esmeraldát játszva takarítja a fürdőszobatükört, máskor egy Mikulás szobra mellett sírdogál, vagy éppen pedig egy udvari bolond kosztüm van rajta. Attila kisfilmjének középső szakasza ezzel szemben egészen másféle jelenetekből áll: fizikai harc (bokszolás,

lövés) és a „rosszfiú” imázs köré csoportosulnak a bemutatott képek. Bár a bevágások egy része ironikusan jeleníti meg a szereplő maszkulinitását¹⁵ – egy jelenetben például lufikkal verekszik –, mégis nyilvánvaló, hogy az érzékeny Fecóval szemben Attila a harcos, eltökélt férfitípust képviseli.

Az utolsó szakaszban a szereplők egyéniségét jól tükröző jelenetek szerepeltek. Fecó kisfilmjének lezáró szakasza utalásokat tartalmaz arra nézve, hogy Fecó gyakran iszik alkoholt (ami egyébként nem volt jellemző rá a villában), istenhívó, és fémkereskedésből szokott pénzt szerezni (tudja, mennyi a réz kilójának ára¹⁶). Attilát ezzel szemben úgy ábrázolják, mint akit hit helyett a racionalitás jellemez, és ugyan arrogáns, azonban egyben intellektuális humorral is rendelkezik. Fecó kisfilmje utolsó jelenetében a villa udvarán mondja el vágyait a játékkal kapcsolatban, Attila kisfilmje viszont azzal végződik, hogy a műsorvezető szerepét játssza, melyben sikerét jelzi, hogy társai a jelenetben pedig megtapsolják.

A további filmes összeállításokból a nézők azt szűrhatték le, hogy Attila azért nem jó az érzelmi kapcsolatteremtésben, mivel gyerekkorában nem kapott elég szeretetet, de a villában töltött idő alatt igyekezett megnyílni az emberek felé, vagyis az ő karakterében is érezhető bizonyos változás. A Fecót érintő bejátszások ezzel szemben nem rajzolnak ki effajta felfelé ívelő fejlődéstörténetet, hiszen a műsor elején megszerzett barátságokat, amelyeket az adott pillanatban nagyon mélynek tekintett, nem mind tudta megtartani, egyre többször konfrontálódik azokkal, akikkel korábban jóban volt, vagyis az ő villabeli pályafutása nem tűnik egy sikertörténetnek. Attila a párbaj során azt hangsúlyozta, hogy az igazán mély emberi érzések kialakulásához sok idő kell, és így Fecó felszínes ember benyomását kelthette. Az egyik kisfilm Attilát olyan embernek mutatja be, aki érzelemmentesen hozza meg a játékkal kapcsolatos döntéseit, ám ez tulajdonképpen helyes, célravezető stratégiának tekinthető, hiszen ez az út vezet a győzelemhez, vagyis ezáltal legitimé is válik. Fecó „hibája” ezzel szemben nem segíti őt, hiszen – a kisfilmek tanúsága szerint – több

¹⁵ A hegemon maszkulinitás ilyen formában való „kifigurázása” Attila reprezentációjában a goffmani szereptávolítás fogalmát juttathatja az eszünkbe, melynek lényege, hogy a szerepet alakító egyén bizonyos praktikákhoz nyúlik azért, hogy szerepalakítása során kifejezze: nem kíván közösséget vállalni azzal a szereppel, amit éppen most alakítani kénytelen (Goffman 2000). Bár az üzenet az, hogy az alakítandó szerep valami miatt kényelmetlen, maga a szerep nem kérdőjeleződik meg.

¹⁶ A figyelmes szemlélő észreveheti a videóban, hogy Fecó mondata, miszerint a réz fürdőszoba tartozék „kilója ennek is van vagy ezeröttszáz” egy olyan képkocka alatt hallatszik, melyen Fecó rendőrnak van öltözve, ami arra utalhat a nézők számára, hogy a fémkereskedés mint tevékenység nem legális.

játékosnak is az a véleménye, hogy a vitákban nem tud higgadtan érvelni, emellett sokszor csúsztat, ködösít.

A párbajban Attilának egyértelműen jobbak voltak az esélyei Fecónál, hiszen a műsor készítői által kreált „történetében” a főszál a játék megnyerése felé való lépegetés volt, az érzelmi megnyílás pedig csak mellékszálként funkcionált. Fecó esetében viszont ennek az ellenkezőjéről volt szó, hiszen története főszála a magánélete megoldásával ekkorra már lezárult, a műsorból logikus volt a távozása. Attila (Fecóhoz képest) maszkulinabb karaktere szintén segítette a *Való Világ* 5. szériájának megnyerését, hiszen a valóságshow maga is a klasszikusan férfias elemeket és értékeket helyezi az előtérbe (versenyek, kihívások, párbajok, küzdelem, amíg „csak egy maradhat, aki mindent visz”).

Jól látható tehát, hogy a párbaj során történő reprezentációban is visszatérnek azok az elemek és stratégiák, melyek a beszavazóshow-k és a napi összefoglalók elemzése során rajzolódtak ki a szemünk előtt, s melyek azt eredményezték, hogy a két karakter maszkulinitása közti viszony a conelli értelemben véve marginalizált.

Összefoglalás, konklúziók

Ebben a tanulmányban tehát arra vállalkoztunk, hogy a hazai populáris kultúra egyik reality műsorának főként kvalitatív tartalomelemzésével bebizonyítsuk azt az állításunkat, miszerint a műsor az egyik vállaltan roma származású szereplőjének maszkulinitását, összevetve a műsort végül megnyerő szereplő maszkulinitásával, egy marginalizált maszkulinitásként konstruálta meg a műsor. Míg a győztes Attila a műsor egész időtartama alatt egy racionális, érzelemmentes, taktikázó, számító manipulátor alakját, és ezáltal egy domináns, a hegemon maszkulinitáshoz közelebb eső maszkulinitástípust testesített meg, addig Fecó egy érzelmekkel teli, a saját őszinteségét hangsúlyozó, és ezáltal feminin karakterjegyekkel sűrűbben, erőteljesebben felruházott társadalmi nemmel rendelkező férfit alakított a műsorban. Fontos kihangsúlyozni, hogy Fecó roma származása nem választható el attól a maszkulinitástípustól, amelyet megtestesített a műsor során, és attól a relációtól sem, amelyben Attilával szemben, annak alárendelve vagy marginalizálva megjelent. Bár ahogy utaltunk rá a tanulmányunkban, a Fecó által képviselt maszkulinitás nem nevezhető homogénnek, az jól látszik, hogy az általa képviselt tulajdonságok többsége jellemzően nem egyszerűen más vagy ellentétes Attila tulajdonságaihoz képest, hanem gyakran hierarchiába

is rendeződnek, ahol Fecó tulajdonságai a femininebb végponthoz közelebbiként jellemzően alárendelt pozícióban helyezkednek el.

Azt is fontos hangsúlyoznunk, hogy mi most egyetlen populáris műsor elemzésére vállalkoztunk, az eredményeink általánosíthatósága szempontjából viszont mindenképpen szükséges a jövőben más populáris műsor roma származású szereplőinek karaktervizsgálata. Ugyancsak izgalmas lehetne az általunk vizsgált reality műsor összes férfiszereplőjének és a köztük lévő viszonyoknak a mélyebb vizsgálata, mert így még pontosabb képet kaphatnánk arról, hogy ebben a belső kapcsolati hálóban Fecó milyen szerepet töltött be, és ez milyen összefüggésben áll maskulinitásának konstrukciójával.

Tanulmányunkkal arra is igyekeztünk felhívni a figyelmet, hogy a vizsgálandó alanyok társadalmi neme elemzési szempontból igen hasznos analitikus kategóriaként szolgál. Az általunk vizsgált példában az alanyok maskulinitásán keresztül került kifejezésre a roma és nem roma szereplő közti hierarchikus viszony. Ez a vizsgálódási nézőpont a különböző interetnikus egyenlőtlenségi viszonyok konstrukciójának elemzésekor olyan új rétegekkel gazdagíthatja a kutatást, amelyek közelebb tudnak vinni annak magyarázatához, hogy milyen stratégiákkal termelődik újra az egyenlőtlen reprezentáció, és hogy mikre ügyelve lehetne az ilyen típusú reprezentációt kikerülni, megváltoztatni.

Irodalom

- BERNÁTH GÁBOR – MESSING VERA
1998. *Vágóképként, csak némában – Romák a magyarországi médiában*. Budapest, NEKH.
- BERNÁTH GÁBOR – MESSING VERA
2001. Roma szereplő a „Barátok közt”-ben: Az első fecske. *Médiakutató*, tavasz.
- BERNÁTH GÁBOR – MESSING VERA
2011. *Szélre tolvá – Kutatási zárójelentés a roma közösségek többségi médiaképéről*
http://partnershungary.hu/images/Letoltheto/szelre_tolva.pdf (Letöltés ideje: 2012. aug. 24.)
- CONNELL, R. W.
1987. *Gender and Power*. Cambridge, Polity Press. 167–190.
- CONNELL, R. W. – JAMES W. MESSERSCHMIDT
2005. Hegemonic Masculinity: Rethinking the Concept. *Gender and Society* 19(6): 829–859.
- CONNELL, R. W.
2005. *Masculinities* (Second edition). Berkeley – Los Angeles, University of California Press.
- FEASEY, REBECCA
2008. *Masculinity and Popular Television*. Edinburgh, Edinburgh University Press.

- FERBER, ABBY L.
2007. The Construction of Black Masculinity: White Supremacy Now and Then. *Journal of Sport & Social Issues* 31(1): 11–24.
- GOFFMAN, ERVING
2000. *Az én bemutatása a mindennapi életben*. Budapest, Pólya Kiadó.
- GRAY, HERMAN
1995. Black masculinity and Visual Culture. *Callalo* 18(2): 401–405.
- HADAS MIKLÓS
2010. *A férfiaság kódjai*. Budapest, Balassi Kiadó.
- HADAS MIKLÓS
2003. *A modern férfi születése*. Budapest, Helikon Kiadó.
- HADAS MIKLÓS (SZERK.)
2011. *Férfikutatások. Szöveggyűjtemény*. Budapest, BCE Szociálpolitikus és szociális munkás képzés.
- HANKE, ROBERT
1998. On Masculinity. Theorizing Masculinity With/In the Media. *Communication Theory* 8(2): 183–201.
- KÜRTI LÁSZLÓ
2011. Images of Roma in Post-1989 Hungarian Media. In Steven Tötösy de Zepetnek – Louise O. Vasvári (szerk.): *Comparative Hungarian Cultural Studies*. Purdue University Press. 296–307.
- LIGETI GYÖRGY
2007. Kisebbségek és bevándorlók a médiában. *Médiakutató*, ősz.
- MONORI ÁRON – KOZMA KRISZTINA
2009. „Ezek az emberek nem tudják elfogadni a szabályokat, nem képesek a beilleszkedésre”. *Médiakutató*, nyár.
- MUNK VERONIKA
2007. „Play to Me Gypsy!” How Roma Stars’ Image Change In Hungarian Media. In Kari Kallioniemi – Kimi Kärki – Janne Mäkelä – Hannu Salmi (szerk.): *History of Stardom Reconsidered*. Turku: International Institute for Popular Culture. 84–89.
- NAGY ZITA
2011. The Playboy milieu in post-socialist Hungary. *Corvinus Journal of Sociology and Social Policy* 2(2): 67–88.
- ORBE, MARK P.
1998. Constructions of Reality on MTV’s „The Real World”: An Analysis of the Restrictive Coding of Black Masculinity. *Southern Communication Journal* 64(1): 32–47.
- PECORA, VINCENT P.
2002. The Culture of Surveillance. *Qualitative Sociology* 25(3): 345–358.
- POWRIE, PHIL – BRUCE BABINGTON – ANN DAVIES
2011. A férfi kifordítása. A filmekben megjelenő maskulinitások kutatásának rövid története. In Hadas Miklós (szerk.): *Férfikutatások. Szöveggyűjtemény*. Budapest, BCE Szociálpolitikus és szociális munkás képzés. 250–262.
- VICSEK LILLA
1997. Cigánykép a magyar sajtóban: 1995. március–június. *Szociológiai Szemle* 3, 139–158.
- WHITEHEAD, STEPHEN M.
2002. The Personal and the Political In *Men and Masculinities*. Cambridge, Polity. 45–77.

MUNK VERONIKA

A leghíresebb romák önreprezentációja

„Ha nem lennék cigány, nem lennék sikeres”

A tanulmány hét roma sztárral készített interjú alapján azt elemzi, a nyilvános tér legjobban látható és hallható szereplői miként reflektálnak sztárrá válásukra, az előtti életükre, milyen motivációik voltak a sikerhez vezető úton, miként vélekednek a sztárságról és más cigány sztárokról. A sztárrá válás előtti életük történeteiből a tisztességes szegénység kerete, sztárságuk idejéből a hátrányos megkülönböztetés érzékelésének csökkenése emelkedik ki, származásuk jelentőségét pedig teljesen eltérően értékelik: egyszerre tartják felelősségnek, előnynek, hátránynak és semleges tényezőnek. A roma sztár címkét pedig mindannyian elutasítják.

Bevezetés

Amikor a leghíresebb romákról¹ szóló jelen tanulmányon 2013 januárjában az utolsó simításokat végzem, a magyar médiában két, a roma sztárokat érintő, élesen eltérő esemény zajlik. Egyrészt, a TV2-n nagy népszerűségnek örvendő *Voice* heti rendszerességű zenei tehetségkutató műsor négy zsűritagjából ketten (Caramel és Mező Misi) roma énekesek, akik ugyan nem gyakran nyilvánulnak meg származásukról, de például a 2012. december 28-i adásban az egyik versenyző cigány népdalos produkciója után kifejezett boldogságuknak adtak hangot, hogy „egy pillanatra megidézte őseiket”, és roma nótát hallhattak.² A másik „hangos” történet a *Magyar Hírlap* publicisztikája, amelyben Bayer Zsolt a romákról 2013. január 5-én

írt, nagy port kavaró véleménycikkében – ugyanabban, amelyben a romák egy részét állatoknak titulálta³ –, a kisebbségi csoport „normálisabb felének” tekinthető roma emberek megtestesítőjeként pedig egy sztárt, az RTL Klub zenei tehetségkutatójának győztesét, Oláh Gergőt említette.⁴ Nem lehet tehát elmenni amellett, hogy a legnagyobb magyarországi etnikai kisebbség sztárjai hivatkozási pontot jelentenek, jelen vannak a társadalmi diskurzusban, egy olyan társadalomban, amelyben igen erős a cigányellenesség.⁵

A romaellenesség, a romákkal kapcsolatos negatív sztereotípiák a médiaképben is visszaköszönnek, ahogy azt a magyarországi romák médiaképét vizsgáló kutatások is mutatják (Vicsek 1995, Bernáth–Messing 1998, 2003, 2011). E vizsgálatok szerint Magyarország legnagyobb létszámú, társadalomtudományi becslések szerint a társadalom 6-8 százalékát jelentő kisebbsége nagyjából a kilencvenes évek közepétől vált láthatóvá a magyar médiában, azelőtt gyakorlatilag nem léteztek a média nyilvános terében. Aztán 1994-től változás következett: ekkor ugyan még csak minden harmadik-negyedik nap jelent meg az országos napilapokban hír a cigánysággal kapcsolatban, de 1998-ra már minden második nap szerepeltek. A 2000-es évek elejétől kerültek a hírműsorok mellett a szórakoztató műsorokba is a romák, ekkortól a tehetségkutató műsorokban, talkshow-kban, valóságshow-kban, és az egyik főműsoridős magyar szappanoperában is megjelentek a roma szereplők, karakterek.⁶

³ „A tények pedig ezek: a cigányság jelentős része nem alkalmas az együttélésre. Nem alkalmas arra, hogy emberek között éljen. A cigányság ezen része állat, és állatként viselkedik. Akkor és azzal akar üzekedni, akit és ahol meglát. Ha ellenállásba ütközik, gyilkol. Ott és akkor ürít, ahol és amikor rájön. Ha valamiért ebben akadályoztatva érzi magát, gyilkol. Az kell neki, amit meglát. Ha nem kapja meg azonnal, elveszi és gyilkol. A cigányok ezen része bármiféle emberinek nevezhető kommunikációra képtelen” (Bayer 2013). <http://www.magyarhirlap.hu/ki-ne-legyen>

⁴ „Amikor Oláh Gergő megnyerte az X-Faktort, éppen azon gondolkodtam, hogy lám-lám, mennyire szép és csattanós választ adott az összes, magyarokat rasszistázó rohadéknak a nép, amikor ezt a tehetséges, szimpatikus, szerény és meghatóan mélyről jövő cigány fiút szavazta meg a verseny győztesének. S azt gondoltam még, hogy ez a mélyről jött és nagyon is szerethető cigány fiú egymaga többet tett a cigány–magyar konfliktus enyhítéséért, mint az összes »jogvédő« gazember együttvéve” (Bayer 2013). <http://www.magyarhirlap.hu/ki-ne-legyen>

⁵ A Tárki 2011 áprilistól júniusig tartó Omnibusz kutatása szerint tíz magyar közül hét érzi úgy, hogy feszültségteli a cigányok és nem cigányok kapcsolata, és a magyarok 60 százaléka egyetért azzal az állítással, hogy a bűnözési hajlam a cigányok vérében van (Bernáth–Juhász–Krekó–Molnár 2013).

⁶ A médiaképpel foglalkozó módszertani kutatási hagyomány rendszerint azokat a karaktereket, szereplőket tekintik cigánynak, akik legalább egyszer a nyilvánosság előtt

¹ A tanulmányban a roma és cigány szavakat szinonimaként használok.

² TV2, *Voice*, 2012. december 28.-i adásában, amikor a Torzsa Gabi nevű versenyző Palya Bea Tchiki Tchiki című számát énekelte.

Így bár a romák megjelenítésének gyakorisága a kilencvenes évek közepétől a magyar médiában folyamatosan nőtt, a rendszerváltást követő több mint húsz évben – egy fontos, e tanulmány szorosabb tematikáját érintő kivételtől eltekintve – reprezentációjuk jellege nem változott jelentősen. A romákat ma is gyakran ábrázolják a médiumok a szegénység és bűnözés kontextusában, és ezt a trendet a média romaképéről szóló legújabb empirikus kutatás (Bernáth 2012, Bernáth–Messing 2011) is alátámasztja. A romák médiareprezentációjában bekövetkező változás fontos kivétele a sztárok jelentőségének megnövekedése. Híres cigányok sok száz éve ismeretek a magyar társadalomban, főként azért, mert a cigányzenész a magyar kultúra egyik sok száz éves archetípusa. A változás azonban az, amelyet Bernáth Gábor és Messing Vera is kiemel a *Szélre tolvaj* című munkájukban, hogy a többségi média ingerküszöbét a roma kultúrával kapcsolatos tartalmak esetében szinte kizárólag a cigány hírességekről szóló bulvárhírek ütik meg. 2011-es tartalomelemzésük rámutat: az összes, romákkal kapcsolatos médiamegjelenés 13%-át a celeb tartalom jelenti, a roma kultúrával kapcsolatos cikkek és tévéműsorok háromnegyede cigány sztárokkal foglalkozott (Bernáth–Messing 2011).

A fenti eredményekből jól látszik, hogy a médiaszövegek vizsgálata kétségtelenül fontos minden kulturális jelenség, így a sztárság vizsgálatánál is. A médiaszöveg azonban nem lehet elégséges forrás, a kultúra produktuma ugyanis csakis létrehozóinak és elfogyasztóinak rendszerén keresztül értelmezhető, és ebben a tekintetben a médiaszöveg és a közönség legalább annyira fontos, mint a jelentésalkotó forrás maga. Richard Dyer az 1970-es évek végén a mozicsillagok reprezentációjának vizsgálatával alapozta meg a star studies tudományágat (a két alpműnek Dyer, 1979 és 1986 tekinthető). A *star studies* (lásd a tudományágról szóló összefoglaló ismertetést Munk 2009) a sztárokat társadalmi konstrukciókként értelmezi, akik körül a jelentések nem csupán az előadások, az eljátszott szerepek, plakátok vagy fellépések alapján konstruálódnak, hanem magának a sztárnak a személyiségjegyei, önképe alapján is. A *star studies* alapvetései szerint a sztársággal felfokozott köz- és médiafigyelem,

nyilatkoztak származásukról, akiknél explicit módon megjelent a „cigány” vagy a „roma” kifejezés, illetve azokat is, akiket a néző vagy olvasó nagy eséllyel cigánynak azonosít például a szereplőt körülvevő, erőteljesen díszített, „cigányos” környezet, hagyományosan roma családnevek miatt, vagy ha a szereplő külső jegyei vélt vagy valós roma jegyeket hordoznak.

azzal pedig erő jár, így az adott korszak, társadalmi csoport sztárja a releváns társadalmi konstrukciók lenyomata, értékközvetítője. Dyer értelmezésében a sztár képe a társadalom hatalmi rendszereinek és identitáskonstrukcióinak megjelenítője is egyben, ebben az értelemben pedig a kisebbségi sztároknak kiemelkedő jelentőségük van, ha elfogadjuk azt, hogy a társadalmi és etnikai hierarchia a sztárrendszerben is visszatükröződik, sőt megerősítésre talál.

Ennek a tanulmánynak a célja a roma sztárokkal készített interjúkon keresztül a sztárok önreprezentációinak bemutatása: hogyan és mit mondanak sztárság előtti életükről, a sztárrá válás összetevőiről, önmagukról mint sztárokról, önmagukról mint romákról és más roma sztárokról; mindent a sztárság etnikai komponenseire koncentrálván.

Módszertan

Vizsgálatomban 2012 februárja és áprilisa között hét roma sztárral készítettem részben strukturált mélyinterjút. Interjúalanyaim kiválasztásánál arra törekedtem, hogy különféle típusokat mutassak be, így a hét alany között sok évtizede elismert nótaénekes, tehetséges rapper, popsztár, alternatív zenész ugyanúgy helyet kapott, mint – Daniel Boorstin-meghatározásával – olyan celeb is, akit nem kiemelkedő tehetsége, nagyszerű tevékenységei miatt ismerünk, hanem pusztán ismertsége miatt (Boorstin 1961, 57). Cigány sztárnak, celebnek azokat a hírességeket tekintem, akik legalább egyszer nyilatkoztak roma származásukról. Ezt azért tartom fontosnak megemlíteni, mert a médiumok gyakran megkülönböztető címkéként használják az etnikai kategóriát olyan összetettebb esetekben is, mint például Oláh Ibolyáé, aki a *Népszabadságnak* adott nyilatkozatában ugyan kifejtette, hogy nem érzi magát romának (Czene 2009), de mégis, különböző jellemző markerei (állami gondozottsága, külső jegyei, zenei tehetsége) miatt a többség egyértelműen és rendszeresen cigány sztárnak kódolja. Csányi Sándor színészt viszont épp ellenkezőleg, rendszerint nem illetik a roma sztár címkéjével, pedig többször beszélt már származásáról. Igaz, olyankor azt fejtette ki, hogy nem akar romaként a nyilvános térben szerepelni (Varga, 2009).

Az alanyok sorrendben: Molnár Ferenc Caramel, LL Junior, Bangó Margit, VV Fecó, Farkas Róbert, Mága Zoltán és Gáspár Győző voltak, az interjúk átlagosan 120-150 percet vettek igénybe. Fontos megjegyezni azt a módszertani szempontot, amely a híres emberekkel készített

interjúk sajátja. Egy kivétellel⁷ interjúalanyaim rendkívül gyakorlottak az interjúhelyzetben, számukra az interjúhelyzet sztárrepresentációjuk fontos eleme, amelyben a saját magukról konstruált képet minél szélesebb körben megoszthatják, terjeszthetik. A hét interjú jelentősen rövidített, és alaposan szerkesztett változatai az Index.hu-n megjelentek, erről természetesen a sztároknak is tudomásuk volt. Talán éppen ezért, interjúalanyaim többsége egyáltalán nem volt komfortos abban a helyzetben, hogy saját etnicitásáról beszéljen, volt olyan alanyom is, aki annyira került a témát, hogy néhány elenyésző kivételtől eltekintve a kétórás beszélgetésben ki sem ejtette a cigány és roma kifejezéseket. Az interjúim során felhasználtam a narratív interjú technikáinak egyes elemeit is. Ahogy azt Kovács Éva kifejti, a strukturált mélyinterjúval számos, az interjúalany identitására, személyiségére vonatkozó fontos információ elveszik, az interjú „külső strukturálásával, vezérfonalra fűzésével kizárja a perszonális reprezentáció lehetőségeit (és természetesen elemzési nehézségeit), másfelől, az egyéni interjú helyzet megteremtésével az interperszonális reprezentáció dinamikájából fakadó komplikációkat is elkerüli” (Kovács, 2006). Ezt az áldozatot túl komolynak ítélttem, ezért interjúim elején helyet kapott a narratív interjúkban jellemző élettörténeti elbeszélés szakasz, amelynek során interjúalanyaim közbevetésem nélkül, saját maguk formálták élettörténetüket.

Háttér

A cigányzenészekről több történeti, muzikológiai és kulturális antropológiai munka íródott, és bár ezek a munkák a sztárság koncepcióját nem tárgyalják, a magyarországi roma előadók identifikációs stratégiáiról, a roma zenei színtér változásáról, a cigányzenészek társadalmi kapcsolatrendszeiről olyan nézőpontokból vizsgálódnak és tesznek megállapításokat, amelyek kiindulópontot jelentenek a mainstream média leghíresebb romáinak vizsgálatakor (lásd például Sárosi 1971, 2004 és 2012; Brauer-Benke 2003; Pulay 2010; Kállai 2002). Ezek a szövegek egybehangzóan állítják, a cigányzenész a roma közösség kiemelt jelentőségű aktora és egyben a magyar kultúra tradicionális archetípusa, aki a nem-cigány közönséggel szemben alárendelt szerepben szórakoztat, és ezzel a többség részéről bir-

⁷VV Fecóval „sztáreléte” első pillanataiban, a villából kiesés másnapján készítettem az interjút.

tokosa az egyik, ha nem az egyetlen népszerű, szeretett, elfogadott nyilvános roma szerepnek. A cigányság arisztokráciájának is tekintett cigányzenészek a reformkor óta meghatározó szerepet töltenek be a magyar kulturális életben (Kállai 2002), megbecsültségük azóta fér meg tökéletesen a cigányokat övező intenzív előítéletekkel, és azzal, hogy a szórakoztatók iránt talán máig általános a megvetés, lenézés a társadalomban. Sárosi Bálint így ír erről: „a cigányok szórakoztató zenében való hatalomra jutását nagyban elősegítette a társadalomnak a szórakoztatók iránt tanúsított lenéző, elítélő magatartása. Ami a társadalom kereteibe szorosabban beletartozók számára megalázkodásnak, lecsúszásnak számított, az ő viszonyaik között éppen a társadalomba való bejutás, az érvényesülés legjobb útját jelentette” (Sárosi 1971, 55). Ráadásul az integráció sosem lehetett teljes, az alárendelt helyzet fennmaradt, amelynek szélsőségeit Brauer-Benke József is kiemeli: „A zenésznek olyan mértékben kell alkalmazkodnia a közönség szeszélyeihez, ahogyan azt a társadalom egy közel egyenrangú tagjától nem lehetett volna megkívánni, mert a zenész dolga nemcsak a zenélés volt, hanem a szórakoztatás is. A szórakoztatás magában foglalhattott akár extra kívánságokat is, mint például: a vendég kívánságra hanyatt fekve, a fán ülve, a kútba leeresztve stb. játszani” (Brauer-Benke 2003).

Alárendelt szerepük ellenére a cigányzenészek a roma közösségen belüli kiemelt státuszuk, sikereik alapján a mai roma sztárok előképének tekinthetők. A legkorábbi roma hírességeknek ezért tekintem Czinka Panna (1711–1772) és Bihari János (1769–1828) prímásokat, valamint Dankó Pista (1858–1903) nótaszerző, daltársulat-igazgató és előadót. Ha azonban a sztárt – a *star studies* definíciós hagyományának megfelelően (Munk, 2009) – a modern tömegmédiá termékének tekintem, az első igazi roma sztárnak Horváth Pista nótáénekest (1941–1998) tartom. Ő volt ugyanis az első cigány tévészár, miután 1968-ban megnyerte a *Nyílik a rózsza* című tehetségkutató magyarnóta-versenyt. Őt követték a hetvenes évek nagy népszerűségnek örvendő roma nótáénekesei, például Bangó Margit vagy Kovács Apollónia, hogy aztán a rendszerváltás előtti kultúrpolitika által is elfogadott és támogatott nótakorszak mellett a nyolcvanas években és a kilencvenes évek elején a roma folklóregyüttesek szerezzenek népszerűséget (ilyen volt az Andro Drom, a Kalyi Jag, az 1993-as *Ki mit tud*-győztes Romano Glaso, majd az abból alakult Szilvásy Gypsy Folk Band). A kilencvenes évek végén korábban nem létező sztártípus jelent meg a magyar populáris kultúrában: a roma rapper. A 1998-ban alakult meg a Fekete Vonat együttes (LL Juniorral, Mohamed Fatimával és Beattal), és azóta tekinthető a roma rap és hiphop önálló zenei irányzatnak, amelyet

LL Junior azóta is üz. Akkora népszerűséget, mint a Fekete Vonaté, rajtuk kívül nem igazán sikerült más roma hiphoppernek vagy rappernek elérni. A következő, robbanásszerű fordulópontot a kétezres évek legelején Gáspár Győző személye és a tehetségkutató versenyek megjelenése jelentette. Gáspár Győző a karrierjét 1999-ben popénekesként, a Romantic együttesben kezdte, majd 2002-ben Szulák Andrea Activity Show-jában szerepelt versenyzőként, amikor a TV2 vezetése felfigyelt rá. Két évig szerepelt a csatorna különböző műsoraiban, például a hírességeket összeköltöztető *Big Brother VIP* realityben, majd a konkurens RTL Klubhoz szerződött, ahol 2005. február 7-én elindult a családja életéről szóló *Győzike Show*, amely a romák médiareprezentációját tekintve új fejezetet írt hársányságával, egyszerre imádott és gyűlölt jellegével. A magyarországi roma sztárság utolsó, ma is domináns elemét a 2003-tól rendszeresen, hatalmas nézettség mellett sugárzott tehetségkutató műsorok (*Megasztár*, *X-faktor*, *Csillag születik*, *Voice*) jelentették, amelyek mindegyike teret adott roma tehetségeknek. Többen közülük azóta is a sztárok, 2004-ben a *Megasztár* első három helyezettje közül ketten (Oláh Ibolya és Gáspár Laci), a 2005-ös és 2012-es szériában a győztes versenyző is roma származású volt (Molnár Ferenc Caramel és Radics Gigi). A 2012-es *X-faktort* Oláh Gergő nyerte, de rajtuk kívül is szép számmal akadnak a tehetségkutatókból „kinövő” celebek.

A sztárság kiindulópontja: romanticizált, boldog, tisztos szegénység

Elsőként az interjúkban azt vizsgáltam, hogy a sztárok milyennek látják, milyen történeteken keresztül mesélik el életüket. Történeteikből a romantikus, szegény, de boldog családi élet és gyerekkor kerete emelkedett ki. A tisztos szegénységé, amely morális kritikával nem illelhető, és amelyhez a cigány sztereotípiákkal ellentétes: a gyereket taníttató, gyereket szigorúan fogó, tisztán járató, becsületes, dolgozó, egy szóval, „jó cigány” képe társult. Sikereik kiindulópontjaként, a kitörés origójaként számoltak be a boldog, de szegény gyerekkorról, amelyben saját elszánásukból, vagy szüleik ösztönzésére már el kellett kezdeniük készülni a sikeres életre. Hamar kellett felnőniük: VV Fecónak édesanyja vaksága miatt vezetnie kellett a háztartást, Caramel földéken dolgozott, Mága Zoltán és Farkas Róbert a szigorú szülők iránymutatásával a zenélés miatt adta fel gyerekkorát, Bangó Margit 16 évesen szerzett nevet nótáénekesként, majd

lett nagyon hamar édesanyja, LL Juniort pedig az utca nevelte szülei válása után. A dolgozó roma képe – akár a szülőként, akár saját gyermekkorai munkáikat érintve – kivétel nélkül minden interjúalanyánál előkerült. Caramel és VV Laci is a családja boldogulásáért aktívan munkálkodó gyerekkori szerepét emelte ki, amely szerep kontextusa mereven ellenkezik a lusta, semmittevő roma sztereotípiával. Bangó Margit és Mága Zoltán szegénységképéből a boldog gyerekkor, a tisztos, becsületes szülők képe rajzolódik ki, akik erejükön felül teljesítve dolgoztak gyermekeikért, és éppen ezért mindig segítségre találtak:

„Kukoricaföldön kellett dolgozni, címezni, kapálni, ilyen alkalmi, nyári munkák. Paradicsomszedés, mindenféle. Sose felejttem el azt, hogy fáztam a fáradságtól, az álomságtól. Megmosdottam, tisztálkodtam, és felszálltunk egy olyan kocsira, hogy az eleje teherautó volt, a vége pedig platós és azon ültünk, csak cigányok egyébként, kábé kétszáz cigányt felszűfoltak az autóra. Beléptünk a kukoricaföldre, kábé fél 6-kor már kezdtünk dolgozni, voltam 9-10 éves, és ahogy csapkodta az arcomat a kukorica, ahogy mentem benne, még vízes volt a kukorica a reggeli párától, és akkor is éreztem, hogy imádok cigányok között lenni, és imádom ezt is csinálni, tök jó hogy dolgozom, és van pénzem 10 éves koromra, amivel tudom segíteni a családi kasszát” (Caramel).

„Édesapám az egy muzsikás ember, édesapám az zenész, zongora, harmonika, tehát ő ebből tartott fel minket. Tehát elment mindig zenélni, Balatonra, elment, mindenfelé zenélt. Édesanyám, ő meg 90 százalékosan vak. És hát, elég nehéz gyerekkorunk volt, tehát így, hogy egy fizetés volt, egy helyről jött be a pénz, így elég nehéz volt, és ugye édesanyám elég kevés nyugdíjat kapott. És elég szerény anyagi körülmények között nőttünk fel” (VV Fecó).

„Kilencszáz forint volt édesapámnak a fizetése, és amikor megkapta a kilencszáz forintot, azt... soha nem maradt belőle szinte még egy kenyérre való sem, mert vitte anyám a boltosoknak, a hentesnek, akinek tartozott, de mindenütt volt hitele, mert a drága édesanyám egy hallatlan becsületes, és korrekt asszony volt, és hát tudták hogy nagy családja van, és ezért segítettek” (Bangó Margit).

„Hát zenész volt, de elment, ha kellett, nagyon kemény másodpénzért. Nyilatkoztam, nem titok, elment nagyon sokszor komoly fizikai munkát végezni, építőipari vállalatba, hogy ki tudja fizetni a tandíjaimat” (Mága Zoltán).

A sztárok életében, függetlenül attól, hogy romák vagy nem romák, rendszerint pontosan meghatározható az a pillanat, amikor sztárrá válnak. A modern celeb egy diszkurzív konstrukció (Turner–Bonner–Marchall 2000, 11), a tömegmédiá terméke, amelynek a köz és magántengelyen a személyes, privát oldal a preferált felülete. A sztárrá válás is ehhez a jelenséghez köthető, amely Graeme Turner értelmezésében percre pontosan meghatározható: szerinte egy ismert ember akkor válik sztárrá, amikor a médiaérdeklődés közéleti szerepéről (zenei tehetségéről, sportteljesítményéről, politikai kiválóságáról) magánéletére terelődik (Turner 2004, 8). A sztárrá válásnak ezenkívül szintén fontos eleme a sztár fejlődéstörténete, illetve az a „szórakoztató narratíva” (Gabler 2001, 5), amelyet a közönségnek és a médiának kínál. Minden egyes sztár-diskurzus a mindennapi életről mesél, izgalmas, szomorú, nevetető, megbotránkoztató történeteket, amelyek kölcsönhatásban vannak a közönség és a média figyelmével. Neal Gabler szórakoztató narratívának nevezi azt, amit én kibontva a média szempontjából hírértéknek, eladható érdekességnek, a közönség szempontjából izgalmas többletnek, kíváncsiságra ösztönző részletnek nevezek. A roma sztárok esetében ennek a történetnek aktív része az etnicitás- és a szegénység narratíva. Ez jelenti a romantikus kiindulópontot, a felemelkedés előtti kitörési pontot, sikereik eredőjét. Az interjúkban olyan kontextusként kerül elő a szegénység, amely kvázi elindította, lökdöste őket a sikerhez vezető úton, amelyben akár valamilyen mitikus elem is helyet kap, egy olyan mesebeli élmény, amelyben a sztár szerény sorában mintegy magát kívülről látva megértette, hogy ki kell törnie. Caramel esete jól illusztrálja egy ilyen pillanat jelentőségét:

„Teleengedtem a kannát éjszaka és emlékszem, hogy lyukas volt a zoknim és nem volt cipőm, apámnak a cipőjét vettem fel. Éreztem, ahogy a bőröm hozzáért a cipő talpához, hogy nyirkos. És ahogy megfogtam azt a vas kocsit és húztam visszafelé, felpakoltam a kannákat a kocsira és felnéztem az égre (tudom, elég nyálasan hangzik) és azt éreztem, hogy ez nem rossz, tök jó dolog, meg imádom, de egy nagyon fontos, meghatározó pillanat, amikor felnéztem és azt gondoltam, hogy valami többre vagyok hivatott, és tudom, hogy többre vagyok hivatott” (Caramel).

A szegénység illusztrálásaként a nélkülözés emlékei is megjelennek: *„hú, nagyon jól éltünk, olyan szép gyerekkorom volt. Szegények voltunk, nagyon sok álommal, álmodoztam bicikliről, álmodoztam egy műanyag mentőautóról, álmodoztam arról, hogy egyszer legyen színes tévém. Álmodoztam arról, hogy de jó lenne a legnagyobb álmom, hogy legyen szőnyeg a szobámban és nem volt, mert nagyon hideg*

volt a burkolat, ami ott volt. Álmodoztam arról, hogy legyen szőnyeg, álmodoztam arról, hogy ne legyenek vízesek a falak. A fal, ahol élünk a szobában” – mondja Győzike, de a tárgyi hiányosságok mellett igazán gyerekkori ruházatuk jellegének ismertetése emelkedik ki. Nagy szegénységük ábrázolására vagy a becsületes cigánycsalád képének illusztrálására használják a ruházattal kapcsolatos toposzokat.

„Hallatlan boldog gyerekkorom volt, ugyan mezítláb szaladgáltam a Tisza meg a Kraszna parton mindig, és iskolába is sokat jártunk mezítláb, de hallatlan összetartás volt a családukban” (Bangó Margit).

„Tényleg, nagyon szegények voltunk, de nagyon nagy tisztaság volt, édesanyám mindig tisztán jártatott iskolába bennünket. Ha nem is voltak olyan sok ruháink, de ha kellett akkor tényleg minden nap ki volt mosva” (Mága Zoltán).

A cipő és ruha toposz megjelenése egyáltalán nem ritka a szegénység reprezentációiban. Erre jutott Hammer Ferenc is a *Fókusz* című tévéműsor szegénységábrázolásáról szóló munkájában, ahol azt találta, hogy a középosztályról szóló riportokban nem, de a szegényekről szólókban rendszeresen előkerül a cipő. Értelmezésében a cipő afféle határvonal, a társadalmi elkülönülés, a tér vertikális elrendezésének motívuma. „Kilenc riport 42 szereplője közül kilencnek a cipőjét mutatta (kizárólag a narráció alatti illusztrációként) a kamera; a 39. kép tanúsága szerint pedig még a riportot „reklámozó” klipbe is bekerült egy cipő (amely általában a riport legmegrázóbb képeivel igyekszik felkelteni a néző kíváncsiságát)” (Hammer 2006, 57). A tisztaság, tiszta ruha toposza a cigányokkal kapcsolatos egyik legősibb előítélet, a piszkosság, mocskosság ellentéte. Az antropológiai cigánykutatások gyakran állítják érdeklődésük középpontjába a tisztaság kérdését, a tisztasági szabályokat (e kutatásokról összefoglalóan ír például Horváth–Prónai 2000), és bár az oláh cigányoknál leírt kötött, a felsőtestet és altestet szigorúan elkülönítő szabályok semmilyen módon nem jelennek meg interjúalanyaim történeteiben, a tisztaság mint a „jó cigány” attribútuma hatással lehet az interjúalanyok emlékeire és az általuk kiemelt hangsúlyokra.

A szegénység percepcióival foglalkozó kutatások szerint a többségi társadalom tagjai a romák körében tapasztalt szegénységgel szemben kevésbé empatikusak. Székelyi Mária, Csepeli György és Örkény Antal ez irányú vizsgálata szerint a cigányok szegénységét tekintve többségi nézőpontból a külső körülményeket (például a diszkriminációt, szegregációt, előítéle-

tes attitűdöket) figyelmen kívül hagyják, és kizárólag a romákat okolják saját szegénységükért. A kutatás eredményei szerint „a többség a roma kisebbséget negatív érzésekből, rosszindulatú sztereotípiákból, igazságtalan attribúciókból, valamint szegregációs és diszkriminációs attitűdökből képzett kognitív fallal választja el magától” (Székelyi–Örkény–Csepeli 2001, 36), ugyanakkor a marginalizálódás és szegénység ellenpontjaként létező sikeres roma életutakat kevésbé hajlandó elismerni. Ebben véleményük szerint nemcsak a lenézés és előítélet, hanem annak az elutasítása is megfogalmazódik, hogy a cigányok valaha integrálódhassanak a társadalomba. Így interjúalanyaim boldog, ideális vagy idealizált szegénygyermekkor-képe erre a kevésbé empatikus többségi hozzáállásra adott védelmi reakcióként is felfogható.

Sikerkonceptió: „csóróságból megcsinálni”

Az interjúk elemzését a sztárság előtti életszakaszról szóló történetek után második szempontként azzal folytattam, hogy a sztárok mit gondolnak a sikerhez vezető útról, mi indította el őket ezen az úton, és mi kellett számukra a sikerhez.

Richard Dyer szerint a sztárság központi eleme a siker mítosza, amelyben benne van az az ígéret, hogy a siker mindenki számára elérhető (Dyer 1998, 42). Épp ez a siker koncepciójának belső ellentmondása is, ugyanis ha a siker mindenki számára elérhető, akkor nem kötődik tehetséghez, rátermettséghez sem. A siker mítosza, amelynek tárgyiasult ígérete a fényűző élet, a roma sztárookra is hatással volt, már ismertségük előtt szomjaztak a sikerre, vágyaik között a szegénység toposzainak ellentétei fogalmazódtak meg. Olyan dolgokra vágytak, amelyek a szegénységben egyáltalán nem adatnak meg: világsztár turnékról, királyok előtti muzsikálásról, a legjobb hotelekről, éttermekről, tévés szereplésekről álmodoztak, sikereik eszközeként pedig a zenét látták.

„Voltak rokonaim is a világhírű Rajkó zenekarban és én azért szerettem volna bekerülni, mert nagyon nagy híre volt akkor még 86–85-ben a világhírű Rajkó zenekarnak, bejárták a világot, sokan meséltek erről, hogy milyen jó hogy királyoknak játszanak és hogy tényleg mindenféle szerte a világban el lehet jutni. És akkor gondolkodtam, nekem is milyen jó lenne ez. Hát meg szerettem a zenét. (...) Én fogtam a hegedűmet és gyakoroltam” (Mága Zoltán).

„Édesapám engem elég korán elvitt azokra a helyekre, ahol ő játszott. Például a New York Kávéházba, a Grand Hotel Hungáriába, vagy a Gellért Szállóba. Ha ezeken a helyeken játszott, akkor egy párszor magával vitt. (...) Meg amikor ugye akkor már olyan ’80 valahányban alakult a Száztagú, mikor kisgyerek voltam, akkor láttam őket és így néztem a tv-t, hogy atyáuristen, de jó nekik, ilyen nagy zenészek! És annyira vágytam rá, hogy, hogy igazából azt jelentette a hegedű, hogy azzal a vágyaimat meg tudom valósítani. És amikor egy gyerek így gondol rá, hogy... én szeretek hegedülni, de közbe ha hegedülök és azt jól csinálom, akkor annak lesz következménye” (Farkas Róbert).

Michael Jackson mint identifikációs keret, a kisebbségi létből a legmagasabb pozícióig jutó sztár többüknél szerepelt példaképként. Olyan valakiként néznek fel rá, akit ugyan a környezete hátráltatott, de mégis megcsinálta.

„Én ezért tartom Michael Jacksont a világ legnagyobb előadójának, mert a legnagyobb szegénységből kezdte, és végig hajtotta az apja őket” (LL Junior).

„Már általános iskolában, amikor a tanárnök feladta a házi feladatot, hogy mindenki írjon a kedvencéről egy fogalmazást. (...) És hát én eleve Michael Jacksont választottam, és mai napig emlékszek rá, azt írtam le, hogy szeretnék a bőrébe bújni, szeretnék Michael Jackson lenni, szeretném, ha mindenki rólam beszélne, szeretném, hogyha én lennék a leghíresebb, és szeretnék én lenni Jackson. Ez volt 1987 májusában. (...) Az, hogy tulajdonképpen ő is kisebbség volt, mint mi és megcsinálta és igen, a csóróságból igenis megcsinálta és igenis, nagy csávó lett, igenis, odatette magát. És amikor én elolvastam a könyvet, amit ő kiadott, nem szeretek olvasni, de ezt elolvastam, akkor azt olvastam el, hogy jó, ez én vagyok. És bejött és sikerült és megcsináltam” (Győzike).

Talán nem véletlen, hogy Michael Jackson az egyetlen konkrétan említett sztár, ő ugyanis az egyike azoknak az amerikai feketéknek, akiknek a legmagasabb sztárpozícióit sikerült elérnie. Michael Jackson egyrészt a nem feketéket szórakoztató sikeres feketék meghatározó példája, ráadásul az amerikai álom megtestesítője, azé a mítoszé, amely hivatkozási pontot jelent az amerikai meritokrácia diskurzusában, és amely szerint az egyén pozíciója kizárólag saját teljesítményétől függ. Ez a meritokratikus koncepció kizár mindenfajta külső körülményt (például az etnikai háttér jelentőségét is), és annak az ígéretét tartogatja, hogy ha valaki valamit nagyon akar, és mindent megtesz, akkor sikerrel jár. Michael Jackson példá-

ja szimbolikus: egyre komolyabb sikereivel párhuzamban fehéredett bőrszíne, ezzel az etnicitás jelentőségének halványodásának jelképe is lehet. Az amerikai szakirodalom az etnicitás jelentőségének eltűnését a poszt-etnikai (postracial) koncepcióval írja le, és e koncepció megvalósulásának csúcspontjaként a közéleti diskurzusban Barack Obama megválasztásának idejét tekinti (Esposito 2009, 521). Ez a koncepció ellenkezik azzal a mélyen begyökerezett, fekete és fehér dichotóm konstrukcióval, ami az amerikai kultúrát és társadalmat etnikai alapon jellemzi, és állítja: a modern társadalom új időszaka kezdődött el, amely olyannyira túljutott az etnikai szempontokon, hogy azok már semmilyen módon nem befolyásolják a gondolatokat, tetteket, sorsokat vagy sikereket. Ez a koncepció elutasítja és figyelmen kívül hagyja azt a szociálpszichológiai alapvetést, hogy az etnikai jelleg minden társadalmi nagycsoportban szervező, rendszerező, csoportképző kategória (Csepeli 2001, 464–465). Ezzel nagyvonalúan elkenődzi a körülmények szerepét, a strukturális bajokat, például az előítéletek, nemi, etnikai diszkrimináció kérdését. Ekképp kritikusai szerint (Leonard, 2004, Esposito 2009, Applebaum 2005) az új típusú vagy felvilágosult rasszizmus⁸ keretébe is illeszthető, ugyanis – bár nem explicit módon előítéletes – a sikertelenségekért is kizárólag az egyént okolja. Ezt fogalmazza meg kiválóan Barbara Applebaum: „A meritokrácia diskurzusában bizonyos csoportokat úgy marginalizál, hogy megengedi a fehéreknek, hogy saját kitüntetett helyzetüktől eltekinthessenek, és figyelmen kívül hagyják a származásbeli igazságtalanság mintázatát. Az a feltételezés, hogy az emberek egyéni erőfeszítéseik és érdemeik alapján jutnak előre, elrejtí azokat a társadalmi, gazdasági és kulturális privilégiumokat, amelyek bizonyos csoportok dolgát megkönnyítik, másokét viszont épp ellenkezőleg. Emellett lehetővé teszi, hogy a privilegizált csoportok saját magukat a társadalmi igazságtalanságot létrehozó és fenntartó rendszerben aktív résztvevők helyett ártatlan szemlélődőkként tekintse” (Applebaum 2005, 286).

⁸ Az új vagy modern vagy felvilágosult rasszizmus lényege, hogy a „régí”, a szegregációt, a rabszolgaságot, a szisztematikus diszkriminációt, a fehér felsőbbrendűséget nyíltan kommunikáló rasszizmussal szemben a kisebbségellenességet demokratikusnak igyekszik látszatni, és mindenekelőtt nyíltan tagadja, hogy rasszista lenne. Az új rasszizmus képviselői nem azt hangoztatják, hogy a kisebbségek alsóbbrendűek biológiai szempontból, alsóbbrendűségüket egyéb, finom distinkciókkal fejezik ki. Például, hogy az adott kisebbségnek „más” a kultúrája, jelentős hiányosságai vannak a többséggel szemben, olyan patológiákat hordoznak, vagy jelentenek ők maguk, amelyeket orvosolni kell. A terminus Martin Barker nevéhez fűződik, 1981-ben határozta meg az új rasszizmus fogalmát azzal a diskurzussal kapcsolatban, amely a brit nyilvános térben a Margaret Thatcher-éra idején a bevándorlókkal kapcsolatos beszédmódban terjedt el (Baker 1981).

A sikerrel foglalkozó szociálpszichológiai kutatások (lásd például Váriné Szilágyi Ibolya 1999) szerint a siker percepciója nagyon eltérő lehet, a sikernek belső (akarakterő, szorgalom, tudás, kompetencia) és külső strukturális okokat (szerencse, véletlen, etnikai hovatartozás) egyaránt tulajdoníthatunk, a teljesítménnyel a siker nem minden esetben függ össze. A sikeres (iskolázott, munkahellyel rendelkező) romák és nem romák sikerstratégiáinak vizsgálatakor Örkény Antal, Székelyi Mária, Csepeli György és Barna Ildikó arra jutottak, hogy a romák sikerstratégiái eltérnek a nem romákétól, sikereik elsősorban a külső körülményeknek, a véletlennek tulajdoníthatóak: „a már megszokott, az országos reprezentatív mintákon közhelyszerűen érvényesülő összefüggés, miszerint a starthelyzet az egész karrierívet befolyásolja, nem áll fenn. Így a roma mintánk esetében a megszokott társadalmi determinációk nem érvényesülnek, (...) a nagyon hátrányos helyzetből való kiemelkedésnek nincsenek bejáratott társadalmi mechanizmusai, a sikerek inkább a véletlennek, mintsem megragadható makrotényezőknél tekinthetők” (Örkény–Székelyi–Csepeli–Barna 2005, 42). Az általam megkérdezett sztár romák ezzel ellentétesen vélekednek, akik habár nem az amerikai, hanem a magyar sztárvilág résztvevői, mégis a meritokratikus diskurzust osztják: saját sikereiket egyértelműen és kizárólag saját maguknak tulajdonítják.

„...én nagyon büszke vagyok arra mai napig is hogy hogy én mindig és mindent a magam erejéből, illetve a tehetségemből értem el, amit elértem a pályán” (Bangó Margit).

„Igen, én küzdöttem meg ezért és én dolgoztam meg ezért. (...) Nagyon fontos dolog a szerencse, de sokkal fontosabb dolog a kitartás, az ész, meg az elhivatottság, meg az alázat, meg a tisztelet, meg az hogy tudod, hogy mi az érték” (Caramel).

„...olyan szakma ez a, ez a muzsikusként lenni, zenészként lenni, mintha az ember sportoló lenne. Most megkérdeznél egy, egy olimpikont vagy olyat aki, aki komolyan űzi a sportot, hogy kicsináltál gyerekkorodba, akkor azt mondja, futott egész nap. Vagy, vagy, vagy boksolt, vagy, vagy vívott. Úgyhogy én ha engem kérdelek gyerekkoromról, akkor én muzsikáltam egész nap. És nekem azé, az, azért volt jó, amikor nem kellett iskolába menni, ünnepnap volt, szabadnap volt, mert akkor én tudtam, hogy akkor én tudok gyakorolni” (Farkas Róbert).

Sztárnak lenni cigányként

A szegénységkép és a sikerkoncepció után harmadik szempontként az interjúmban azt vizsgáltam, a hét sztár miként látja romaságát, mi a viszonya származásához, miként vélekedik arról, hogy etnikai háttere mennyiben befolyásolja sztárságát.

Hét interjúalanyom heterogén csoportot képez, nem csoda, hogy sztárságukban, sikereikben az etnikai hovatarozást eltérő mértékben tartják relevánsnak. Habár elsősorban belső okokra hivatkoznak (kemény munka, áldozattétel, elhivatottság, tehetség, alázat, kitartás), a külső okok magyarázatánál támogatólag vagy éppen hátrításként, de a romaság is szerepel. Győzike szerint például a sikereinek központi eleme a származás, úgy véli, a kisebbségi léte a többség számára önmagában érdekes.

„Nem lennék cigány, nem lennék sikeres. Unikum. Hát mert a Győzike, az. Azért, mert egy kicsit más, kicsit más. Óó, nagyon sokat, nekem nagyon jót tett. Anno annak idején én ezt főlvállaltam, bevállaltam, nekem nagyon jót tett. Amikor meg elindult a Győzike show, akkor is. Én szerintem a nézők azt várták a Győzike show-ba, hogy majd lopni megyünk, hogy majd a gyerekeknek mindig folyik a taknyuk-nyáluk. És a Győzike show-ban azt látták, hogy úristen, hát ezek így élnek? Mert így élünk” (Győzike).

Győzike sikereinek magyarázatában fogódzót nyújthat Allport „rájátszás” nevű kategóriája, amelyet a kisebbségi csoport tagjainak az előítéletekre adott egyik jellemző válaszreakciójának tart. Allport szerint a közönség nagy öröme bármely kisebbségi tagja „pompásan tudja kifigurázni saját csoportját”, és közben örül saját sikereinek. „A fehérek által okozott sok kudarcézés egyszerre csak ezen a jelképes nyíláson keresztül talált magának kimenetet” (Allport 1999, 194).

A nem romák előtti szereplés azonban nemcsak feszültségevezetés, szórakoztatás, hanem felelősség is, LL Junior és Caramel legalábbis így éli meg. Caramel az interjúban inkább hátrítja a felelősséget, nem akar a „cigányság élharcosa” lenni, pedig LL Junior és ő azok közé a kevés roma hírességek közé tartozik, akik a romasággal kapcsolatos közéleti szerepléseket is vállalnak.⁹

⁹ Caramel a Fővárosi Cigány Önkormányzat jószolgálati nagykövete, amelynek keretében a tanulás fontosságának tudatosításáért, az erőszak és diszkrimináció csökkentéséért általános iskolákban kampányolt, és rendszeresen fellép az önkormányzat rendezvényein.

„Ugyanúgy van média szempontjából a nézettségénél is, ha mondjuk roma ember készít egy főzés műsort, akkor valóban, mivelhogy a 90 százalék a népességnek nem roma, nem él a 10 százalékkal együtt, csak a szomszédban látja, és esetleg konfrontálódik vele. De a magyar ember imád kukkolni és imádja megnézni a valóság show-kat. És valóban nézettebb egy roma. Viszont sokkal rizikósabb, mert hangosabb, erősebb poénokat törünk. Szórakoztatóbb tud lenni, akár egy infantilis hülyeség, akár egy cinikus, akár önjónikus, viszont sokkal nagyobbat bukhat, ha olyan rosszat tesz. Nem lesz egy »de jó fejek a romák« – hogyha meglátja a Győzike showt – »de imádom az összes romát«. Pedig akkor picit Magyarország átment romásba, sáválé – romalé szlengek voltak, meg ilyen hülyeségek. De még akkor sem mondja azt, hogy milyen jó fejek ezek a romák, hanem azonnal a butaságot vették fel, hogy na, igazi cigány, igazi cigány. És ezért kell vigyázni amikor egy műsorban vagy, hogy hogyan szerepelsz. Ez olyan mint hogyha egy magyar kimenne egy európai műsorba. Ez nekem ugyanolyan elmenni egy itthoni tévéműsorba. Egy magyar kimegy egy európai műsorba, akár egy Eurovíziós dalfesztiválra, de ne vegyük azt, legyen egy valóság show, ahol az emberségből kell megfelelni. Nem a hangból. És akkor az, hogy hé, te Magyarországot képviseled, te úgy főzz, úgy vágd azt a kis répát, úgy csinálj mindent, hogy te Magyarországot képviseled. Úgy bénáskodjál, hogy az egész magyar nemzetet te képviseled. Ugyanaz, hogy mindig figyelned kell, mert képviselesz, és azt mondják azonnal azt mondják, hogy na, a hülye roma. Ugyanúgy nektek, hogyha kimész Brüsszelbe, vagy akárhova, hogy na, a hülye magyar. Érted, ezért ilyen szempontból itt is a felelősség” (LL Junior).

„Én nem vagyok senkinek az élharcosa, én nem fogok cigány-zászlóval vonulni a Hősök terén, hogy én egy roma sztár vagyok és adjunk a romáknak mindent. Én ebben nem hiszek. Én egy magyar ember vagyok, aki történetesen cigány származású. Ugyanúgy cigánynak érzem magam, mint magyarnak. Saját magam élharcosa vagyok, a saját érzelmeim élharcosa vagyok, a saját gondolataim élharcosa vagyok” (Caramel).

VV Fecó azt mondja, csak előnye származott abból, hogy roma származását hangsúlyozva szerepelt a *Való Világ* reality show-ban, egyenesen csodálat övezte ezért, ugyanakkor ő azt is gondolta, hogy romaként soha nem nyerheti meg a versenyt. Mága Zoltán és Bangó Margit viszont hátrítják, hogy származásuknak bármilyen jelentősége volna; nem tartják megkülönböztető vonásnak sem negatív, sem pozitív értelemben.

LL Junior a rendőrséggel kampányolt roma ösztöndíjak ügyében, és a VII. kerületben ingyenes tánciskolát vezetett hátrányos helyzetű diákoknak.

„Féltem emiatt a romaság miatt, hogy tényleg milyen lesz a megítélés, hogy ott bent az emberek hogy fognak rám nézni. És hogy nem-e akarnak-e ez miatt engem ott bent kikészíteni vagy kicsinálni vagy előítéletekkel élni. De nem hogy hátrányomra vált, hogy benn voltam így romaként, hanem előnyömre. (...) Amikor megláttak bent cigányul táncolni a többiek, azt mondták, hogy álmukban nem nem nem láttak még ilyet. Tehát hihetetlen volt számukra, azt mondták, idézõjelbe, hogy csodálnak, hogy ilyet még nem láttak. (...) Igazából csalódott vagyok. Csalódott vagyok, de már így félretettem mindent. Félre tudtam tenni mindent, hogy most nem én nyerem meg. De bennem volt már nagyon, amikor így ötven voltunk, akkor volt bennem, hogy lehet, hogy megnyerhetem. Addig nem. Tehát én tudtam azt, hogy á, roma úgysem nyerheti meg. Igen, én abba voltam. Hát, mondom roma úgyse nyerheti meg ezt a Való Világot” (VV Fecó).

„A romaság semmit nem számított. Én legalábbis nem éreztem. Én inkább a hogy mondjam, a szegénység, az számított” (Mága Zoltán).

„Abszolút nem számított, csak egy tehetséges kislány, egy nagyon tehetséges kislány, aki miatt szétverik a házat minden alkalommal, bárki léphetett föl, a legnagyobb sikerrel jött el mindig, és én nem voltam ezeknek a tudatában. De ilyen megkülönböztetés... soha nem volt, soha. Ott valóban a tehetséget dotálták és aszerint jártak el” (Bangó Margit).

A cigány sztárok médiareprezentációját bulvárlapokban és szórakoztató tévéműsorokban vizsgáló 2012-es tartalomelemzésünk (Munk–Morvay–Szabó 2012) adatai azt mutatták, hogy a cigány sztárok zárványt képeznek a romák reprezentációs színterén, ők a kivételek, akik a hírmédiában a szegénység és bűnözés kontextusában bemutatott cigányoktól eltérően ábrázolódnak. Ez egybevág azzal, ahogy Bangó Margit magáról mint kivételről beszél, személyét már-már mütárgyként említi, első szám harmadik személyben.

„Szerintem elsősorban az a probléma, hogy egy kalap alá veszik a bűnözőket a tisztességes romákkal. Fókusz alatt nézik őket. Nagyító alatt, tehát mindig hibát keresnek benne. Általában a romákat. Engem nem. Én Bangó Margit vagyok. Én a Bangó Margit vagyok. Szeret kínai, zsidó, cigány, magyar. Mindenkinek – hála a jó Istennek – a kedvence vagyok, és a piacon ha végigmegyek ezer csókot kapok, meg simogatást meg kézcsókot” (Bangó Margit).

A cigány sztár Magyarországon gyakorlatilag kizárólag zenészek közül kerül ki, ez hagyományosan az a ritka cigány szerep, amelyben a többség elfogadó a kisebbségi csoport tagjával szemben. Nem csoda, hogy a közönségük is gyakran a többségi társadalom tagjai közül kerül ki:

„Ha ingyenes koncert van akkor ők is, inkább az elitebb cigányok is el mernek jönni. Azt mondom. De ha szabadtér van, szabadtéri nagy rendezvény, akkor van sok cigány” (Mága Zoltán).

„Hagy mondjam azt, hogy az én közönségem 99 százalékban magyarság. Ott vannak sok romák, ahol ingyenes, a szabadtéri színpadokon. De hát ugye voltak a tavaly előtt a 40 éves jubileumi koncerten két teltházas műsor ott is 99,9 százalékban magyarok voltak. A felső tízezer” (Bangó Margit).

„Ez nem az a zenekar, a, amit a cigányok annyira szeretnének. Hiszen ha meggondoljuk azt, hogy a kővéházi cigányzenét játszunk, amit nem cigányok hallgatnak” (Farkas Róbert).

Még ha vannak olyan sztárok, akik aktívan „használnák” etnikai háttérüket, a sajtó és tévé megjelenésekben viszont nem artikulálódik jelentősen a roma sztárok romasága. Míg a cigányzenészek az általuk előadott zenei stílus miatt szükségképp etnikailag meghatározott szerepben tűnnek fel a nyilvánosság előtt (Pulay 2010, 354), addig ez a roma sztárok közül nem mindenkire igaz. A tanulmány bevezetőjében lévő *voice*-os hivatkozás kivételt jelent, az általános gyakorlat adataink szerint az, hogy az etnikai háttér kevésbé jelenik meg a roma sztárok reprezentációjában. A bulvársajtót és a szórakoztató tévé műsorokat vizsgáló kutatásunk eredményei azt mutatták, hogy a roma sztárokkal kapcsolatos médiamegjelenések még etnikai sztereotípiákat sem nagyon tartalmaznak. „A roma sztárok megjelenítésének háromnegyedében nem tudtunk azonosítani a romákkal kapcsolatos sztereotípiákat. A sztársággal tehát az etnikai származás háttérbe szorul, egyfajta biztonságos, egyenlősítő terepet ad romáknak, nem romáknak egyaránt. A maradék egynegyed megjelenítésben a legmeghatározóbb cigányokkal kapcsolatos pozitív sztereotípiák, a muzikalitás jelent meg, amely tehetséget a többségi társadalom is elismeri és teret enged kibontakoztatására” (Munk–Morvay–Szabó 2012, 108–109). Caramel az interjúban a zenei jártasság sztereotípiáját is általánosításnak ítélte meg:

„Hogy mondjam neked én egy magyar ember vagyok, meg cigány is. Azért van ez a kettősség, mert mind a kettőhöz tartozónak érzem magam. Bármennyire furán hangzik is ez (...). Mindennek van alapja, mindenben van igazság, nagyon sok hibánk van, amit én nem gondolom egyébként, hogy a vérünkben hordoznánk. Se a bűnözést, se a zenét... Hordozol a véredben temperamentumot, vagy bármit, de egyébként lehet, hogy ez is neveltetés (...) Nem gondolom, hogy a barna emberek a zenét hordozzák magukban és sokkal nagyobb tehetségük van, dehogysis, ez hülyeség. Más a vérmérséklet egy picit, de ez is általánosítás, egy buta általánosítás” (Caramel).

Allport Az *előítélet* című könyvében részletesen ír a kisebbségi csoportok tagjainak az előítéletekre reagáló ellenállási formáiról.¹⁰ Abból a könnyen belátható jelenségből indul ki, hogy „ha valakiről elterjed egy akár jó vagy akár rossz vélemény, azt nem lehet időtlen időig az illető fejéhez vágni anélkül, hogy valami ne változna meg az illető jellemében” (Allport 1999, 187). Hangsúlyozza, hogy az etnikai csoportok nem minden tagja tanúsít én-ellenállást, de aki igen, azoknál az én-ellenállás leggyakoribb és legegyszerűbb reakciója, hogy a kisebbségi személy megtagadja azt a csoportot, amelyet a megaláztatás ér. „A saját csoportjukat megtagadó személyek sokszor meggyőződéses »asszimilánsok«, ami azt jelenti, hogy szerintük valamennyi kisebbségnek a lehető legrövidebb idő alatt fel kell adnia különállását, és bele kell olvadnia a többségbe” (uő: 191). A cigány sztároknál is érzékelhető valamiféle megtagadás: a cigány sztárok csoportjának tagadása. Ennek egyik oka lehet a Magyarországon jellemző bulvárgyűlölet, amelyet az interjúk tanúsága szerint még a bulvárszereplők is sikknek tartanak hangoztatni. Celebnek lenni ciki, cigány celebnek pedig pláne, Caramel, Mága Zoltán, de még Győzike is kikérte magának e címke használatát.

¹⁰ Az én-ellenállások Allport értelmezésében két nagy csoportba sorolhatóak. „Az első típusba a nehézség forrására támadó, lényegileg agresszív indulatvezető ellenállási mechanizmusok tartoznak”, őket Allport Rosenzweig nyomán kifelé háritóknak nevezi. Ők azok, akik a hátrányos megkülönböztetés és a megaláztatás okozta frusztrációra agresszióval, lázadással, versengéssel, fokozott érvényesülési vágygal, sőt akár ravaszsággal, csalással, megszállott gyanakvással reagálnak. A másik csoportba, a befelé háritók csoportjába tartoznak, akikre jellemző a saját csoport valamilyen szintű megtagadása, az öngyűlölet bizonyos foka, az idegesség, a saját csoport elleni agresszió, a visszahúzóds, passzivitás és a pompát, körülményeskedést, hivalkodó nyelvet, csinos dolgokat előtérbe helyező jelképes érvényesülés.

„Én nem cigány sztárnak tartom magam. Én nem is sztárnak tartom magam, én egy megbecsült embernek. Magyarországon annyi sztár van. Megbecsült művész, abból kevés van. Az egy rossz hírnév, hogy cigány sztár... dehogy érzem magam annak” (Mága Zoltán).

„Nem hiszek ebben, hogy roma sztár. Nekem nagyon sokszor volt olyan, hogy meghívtak egy forgatásra és elhívtak még rajtam kívül négy-öt roma előadót, hogy roma sztárokkal forgatunk és mondtam, hogy én ebben nem veszek részt. Nem azért mert nekem degradáló, hogy romának neveznek, de nincs olyan, hogy roma sztár” (Caramel).

„Nem vagyok celeb, a celebeket gyártják, azokat csinálják, viszont a művésznek, annak bizonyítani kell. Annak le kell tenni az asztalra nagyon sok mindent, elsősorban igen tehetségesnek kell lenni. Ez más világ a művészet, és más világ a celeb világ” (Bangó Margit).

Interjúalanyaim a sztárság előtti időszakból szóbeli előítéletes megnyilvánulásokról, szórapozóhelyi elkülönítésről, lakóhelyi diszkriminációról számoltak be, azonban állítják: sztárrá válásuk után ismertségükkel a hátrányos megkülönböztetés, az előítéletek háttérbe szorultak, sőt el is tűnnek. Eszerint a sztárság az a biztonságos terep, az áhított ideális környezet, ahová nem jutnak el az előítéletek.

„Elmentem egy ilyen kisebb boltba, gyerek voltam, 13 éves lehettem, és volt nálam 150 vagy 200 forint és akartam venni csokit, és nem tudtam eldönteni, hogy milyen csokit vegyek. És álltam csak így, mondom Snickers vagy Bounty, Snickers vagy Bounty, és így gondolkodtam, megfogtam a Bounty-t és mentem ki. És a vagonőr kint megfogta a kezemet és hátravitt. Bevitt hátra és mondja hogy na pakoljam ki a zsebeimet. Hát, mondom miért? És így akkor így egy akkora törés volt bennem, hogy most ezt miért csinálják velem. És bevitt és nem talált nálam semmit és kiengedett hátul. És ilyen szégyen volt bennem már gyerekkoromban, hogy te úristen, hogy engem miért visznek oda be?” (VV Fecó).

„Volt olyan, hogy albérletet kerestem, akkor még nem voltam ismert. Felhívtam a tulajdonost, megbeszéltünk mindent, anyagiakat egyeztetettük, majd elmentem egy személyes találkozóra, és amint meglátott egyből azt mondta, hogy most már sajnos nem érvényes a lakás, holott egy másik ismerősöm, egy fehér srác kivette. Utánam két héttel még kiadó volt. Voltak ilyen dolgok (...). De most már nem jutnak el hozzám annyira rasszista megnyilvánulások, vagy így fizikálisan nem találkozom most már ilyenekkel” (Caramel).

Amennyiben pusztán a hátrányos megkülönböztetés és az előítéletek érzékelését tekintjük, az etnikai semlegesség vagy legalábbis az Allport-féle, korábban említett „rájátszás” kerülése sikeres stratégia, a sztárok ugyanis állítják: holott sikereik előtt saját bőrükön érzékelték a hátrányos megkülönböztetést, az ismertséggel ez megszűnt. Ez a védett státusz feltehetően annak köszönhető, hogy a többségi nézőpontból a zenész roma státusz elfogadható, a „jó cigány” példája. Mastro, Tamborini és Hullett fekete sztárok vizsgálatakor állapították meg azt a – fentihez hasonló – jelenséget, hogy az asszimiláns fekete sztárok felé csekélyebbek a származással kapcsolatos negatív attitűdök a fehérek körében. Véleményük szerint ez a jelenség egyrészt azzal magyarázható, hogy a sztár csekély számú kisebbségi, ellenben számos többségi attribútumot hordoz, és így alkalmas aktor a többségi néző öngazolásának beváltására, arra, hogy a többségi néző kibújhasson a rasszizmus stigmája alól. „A fekete sztárt azért szeretik nagyon, mert asszimilált képe megerősíti a fehér nézők azon önképét, hogy nem rasszisták. Így a sztár vonzerejében központi jelentőségű, hogy egyszerre kombinálja a külső-csoport státuszt és a saját-csoport attribútumait” (Mastro–Tamborini–Hullett 2005, 342).

Összegzés

A magyar szociológiai-médiakutatási színtér – ha nem is bősséggel, de – az utóbbi húsz évben rendszeresen szolgáltatott kutatási eredményeket a romák médiaképéről. Ezek a munkák kivétel nélkül a hírműfajok elemzésére és a médiaszövegekre koncentráltak. Elenyésző kivételtől¹¹ eltekintve nem vizsgálták a közönség reakcióit és az újságírókat, szerkesztőket, közszereplőket, egyszóval a produkciós forrást sem, pedig a kisebbségi kép legszorosabban vett formálója maga a nyilvános térben szereplő kisebbségi ágens. Az eddigi, elsősorban a hírmédiára koncentrált kutatások általános eredményei meglehetősen lehangoló olvasmányok. Összefoglalva: az etnikai kisebbségek egydimenziós, masszaszerű ábrázolásmódjáról, alul-reprezentációjáról, sztereotipikus megjelenítésekről, a tény- és hír-

¹¹ Amikor a *Barátok közt* RTL Klub-os, főműsoridős tévésorozatban az egyik főszereplő karakterről kiderült, hogy cigány származású, Bernáth Gábor és Messing Vera telefonos surveyvizsgálattal és fókuszcsoportos beszélgetésekkel elemezték, hogy a közönség miként reagál a roma szereplő megjelenésére. Ugyanebben a kutatásban két producerrel is készítették interjút (Bernáth–Messing 2001).

műfajok probléma- és konfliktusorientált megközelítéseiről számolnak be, valamint arról, hogy a média hajlamos figyelmen kívül hagyni vagy csekély hangsúllyal kezelni a strukturális egyenlőtlenségeket és a kisebbségi csoportok tagjaival szemben jellemző előítéletes, rasszista megnyilvánulások jelentőségét.

A tanulmányom célja az volt, hogy a magyar médiatérben ebből a masszaszerű kisebbségi képből a „legjobban látható” és leghangosabban hallható roma sztárok önreprezentációit bemutassa: hogyan reflektálnak sztárrá válásukra, sztárrá válásuk előtti életükre, milyen motivációik voltak a sikerhez vezető úton, miként vélekednek saját cigányságukról, sztárságukról, a cigány sztárságról és más cigány sztárokról. Az elemzésben azt a konstruált képet kerestem, amely a hét, nagyon ismert, felvállaltan cigány származású interjúalanyom élettörténetéből kirajzolódott. És hogy ezek a történetek miként illeszthetők bele vagy éppen különböztethetők meg attól a sztereotipikus és homogén képtől, ahogyan a romákat ábrázolják a médiumok.

Hét interjúalanyom élettörténetének a sztárság előtti időszakából a boldog, tisztességes szegénység kerete emelkedett ki, olyan kiindulópontként, amely miatt érdemesnek látták, hogy emberfeletti erőfeszítéseket tegyenek. A star studies a sztárokat a társadalmi viszonyokat kiválóan leképező konstrukciókként képzelel el, ebbe pedig a mai magyar társadalmat tekintve a rossz gazdasági helyzetben lévő roma ember képe tökéletesen illeszkedik. A sztárok által elbeszélte szegénység jellege az, ami ha nem is kivétel nélkül, de speciálisnak tekinthető: narratíváik meghatározó eleme a tisztességes szegénység, a boldog család és a dolgozó roma képe mint feltételei a rendkívüli gyors, felfelé irányuló mobilitásnak, és egyben válaszcsoport reakció a többségi társadalom ellenséges attitűdjére, amelyben a romák hányattatott soráért, szegénységéért csak és kizárólag a romákat okolják. A sztárok magukat a szegénység hőseinek látják, példának arra, hogy kemény munkával és elhivatottsággal ki lehet törni. Így nem is csoda, hogy mind a hét sztár a jelentős, felfelé irányuló mobilitás kulcsaként kizárólag saját erejét emeli ki, belső erőforrásoknak tulajdonítja sikereit. Ebben a tekintetben sikerpercepciójuk eltér az iskolázott, munkavállaló romák sikereitől, akiknél a kutatások szerint az előrejutás inkább a véletlennek, külső tényezőknél tulajdonítható, mintsem saját maguknak (Székelyi–Örkény–Csepeli–Barna 2005).

Interjúalanyaim mindegyike zenész (még VV Fecó is stúdióba vonult, miután kiesett a valóságshowból), ám meglehetősen heterogén sztár csoportot képeznek: a nótaénekes-legenda Bangó Margit, a korábban a 100

tagú cigányzenekarban vezető hegedűsként munkálkodó, ma már alternatív zenész Farkas Róbert, a rapper LL Junior, a popsztár Caramel, a valóságshow-hős VV Fecó, az óriáskoncerteket adó Mága Zoltán és az ország talán egyik leghíresebb embere, a nehéz-meghatározni-miért-híres-de-híres Gáspár Győző. Azonkívül, hogy tudjuk róluk, hogy romák, mert mondjuk beszélnek erről, és külső jegyeik alapján etnikai hátterük egyértelműsíthető, reprezentációikban egészen eltérő módokon jelennek meg az etnikai attribútumok. Felfedezhetőek ezek a sztárok hivatásában, zenei előadásmódjukban, közszerepléseikben, másrészt magánéletük nyilvános megjelenítéseiben is. Caramel például popénekes, a cigányzene teljesen hiányzik a repertoárjából, viszont rendszeresen fellép roma eseményeken, például a cigány szépségkirálynő-választás zsűritagja és fellépője is volt, karrierje kezdetén pedig *Megasztár*-győztesként a róla szóló sajtóreprezentáció gyakorlatilag nem szólt másról, mint hányattatott, cigánytelepi gyökereiről (Munk 2007). Győzike zenei munkásságában és családi életéről szóló tévés show-jában is hangsúlyozta származását, míg VV Fecó a *Való Világ* nyitó-bejátszásában ugyan hétről hétre cigányos táncmozdulattal ugrott a magasba, a műsorban a játékosok között egyenrangú egyikként (sőt erkölcsös, küzdő karakterként) ábrázolódott, nem pedig a hangsúlyosan kisebbségi, „más” játékosként. LL Junior roma rapnek nevezi a műfajt, amivel híres lett, és számaiban roma nyelvű rapbetétek is vannak, Farkas Róbert a 100 tagú cigányzenekar tagja volt, Mága Zoltán és Bangó Margit a hagyományosnak tekinthető cigányzene változatának művelői. Mindegyiküknek van tehát köze az „etnobizniszhez”, romaságuk jelentőségét sikereikben mégis teljesen eltérő módon értékelik. Érdekes módon a hegedűművész Mága és a nótaénekes Bangó utasítja el leginkább, hogy származásuknak befolyása lett volna, pedig ők állnak legközelebb az etnikailag szükségképpen meghatározott cigányzenészekhez. A többiek a romasággal járó reprezentációs felelősséget emelték ki (Caramel és LL Junior), vagy pusztán a cigányságuknak köszönhető sztár-előnyök mellett érveltek (Győzike, VV Fecó, de LL Junior is), amiben viszont mindannyian egyetértettek, az volt, hogy a roma sztár címkét mereven elutasítják. Még azok a hírességek is így tettek, akik amúgy romaságukat többletértéknek tekintették. Az elutasítás mikéntje változik: Mága Zoltán és Bangó Margit a sztár címke helyett inkább a művész kategóriát preferálja, míg Caramel azt kéri ki magának, hogy pusztán származása miatt sorolják egy adott sztáresoportba.

A kisebbségi léttel együtt járó negatív diszkriminációról, előítéletes megnyilvánulásokról, sztárság előtti életükből számoltak be interjúalanyaim, amelyek azonban az ismertséggel megszűntek az irányukban. „Fene tudja, hogy mi miatt. De most már nem jutnak el hozzám annyira rasszista megnyilvánulások, vagy így fizikálisan nem találkozom most már ilyenekkel” – mondja Caramel. A több interjúalany által is említett jelenséget tekinthetjük véletlennek, vagy a zenész romák kitüntetett, zárványszerű, a többség által egyedülként elfogadható státuszának egyaránt.

Irodalom

ALLPORT, GORDON

1999. *Az előítélet*. Budapest, Osiris.

APPLEBAUM, BARBARA

2005. In the name of morality: Moral responsibility, whiteness and social justice education. In *Journal of Moral Education*, 34 (3): 277–290

BAKER, MARTIN

1981. *The new racism: conservatives and the ideology of the tribe*. London, Junction Books.

BERNÁTH GÁBOR – MESSING VERA

2001. Roma szereplő a „Barátok Közt”-ben: Az első fecske. *Médiakutató, tavasz*
http://www.mediakutato.hu/cikk/2001_01_tavasz/01_roma_szereplo_a_baratok_kozt-ben/

(utolsó letöltés: 2013. 01. 23.)

BERNÁTH GÁBOR – MESSING VERA

2012. Szélre tolvá. *Médiakutató*, XIII. évf. 2012/2

BERNÁTH GÁBOR

2012. Bulvár. *Beszélő*, 17/4.

BERNÁT ANIKÓ, JUHÁSZ ATTILA, KREKÓ PÉTER, MOLNÁR CSABA

2013. Aradikalizmus és cigányellenesség gyökereiaszélőjobbaldalszimpatizánsaikörében
 In Kolosi Tamás–Tóth István György (szerk.): *Társadalmi riport 2012*. Budapest, TARKI.
 BOORSTIN, DANIEL J.

1971. *The Image: A Guide to Pseudo-Events in America*. New York, Athenacum.

BRAUER-BENKE JÓZSEF

2003. A magyar cigányzenészek és társadalmi kapcsolatrendszerük. *Valóság*, 1. szám: 57–66.

<http://www.valosagonline.hu/index.php?oldal=cikk&cazon=223&clap=0>

(utolsó letöltés: 2013.01.23)

CSEPELI GYÖRGY

2001. *Szociálpszichológia*. Budapest, Osiris.

DYER, RICHARD

2004. *Heavenly Bodies*. Routledge, London.

DYER, RICHARD

1998. *Stars*. London, BFI Publishing.

GABLER, NEAL

2001. *Toward a New Definition of Celebrity*. Los Angeles, CA: Normal Lear Center, University of Southern California Annenberg School for Communication.

<http://www.learcenter.org/pdf/Gabler.pdf>

(utolsó letöltés: 2013. 01. 23.)

ESPOSITO, JENNIFER

2009. What does race have to do with Ugly Betty? An analysis of privilege and postracial(?) representations on a television sitcom. *Television and New Media*, 10(6), 521–535.

HAMMER FERENC

2006. *Közbeszéd és társadalmi igazságosság*. Budapest, Gondolat.

HORVÁTH KATA – PRÓNAI CSABA

2000. „Retkesek” és „kényesek” között. Egy magyar cigány közösség tisztasági szokásairól. *Café Babel*, 38. szám (Szenny), 33–41.

KÁLLAI ERNŐ

2002. A cigányzenészek helye és szerepe a magyar társadalomban és a magyar kultúrában. In Kovács Nóra – Szarka László (szerk.): *Tér és terep. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből*, Budapest: Akadémiai Kiadó, 327–345.

KOVÁCS ÉVA

2006. Interjú módszerek és technikák. In Feischmidt Margit – Kovács Éva (szerk.): *Kvalitatív módszerek az empirikus társadalom- és kultúrakutatásban*. Budapest/Debrecen: PTE-BTK Kommunikációs Tanszék.

http://mmi.elte.hu/szabadbolcseszlet/index.php?option=com_tanelem&id_tanelem=835&tip=0 (utolsó letöltés: 2013. 01. 23.)

LEONARD, DAVID J

2004. The Next M. J. or the Next O. J.? Kobe Bryant, Race, and the Absurdity of Colorblind Rhetoric. *Journal of Sport and Social Issues*, 28/3: 284–313.

MASTRO, DANA E. – TAMBORINI, RON – HULLETT, CRAIG R.

2005. Linking Media to Prototype Activation and Subsequent Celebrity Attraction: An Application of Self-Categorization Theory. *Communication Research*, Vol 32. No. 3.: 325–348.

MUNK VERONIKA

2009. Sztárság, elméletben. *Médiakutató, tavasz*.

http://www.mediakutato.hu/cikk/2009_03_osz/09_gyozike_valosagshow (utolsó letöltés: 2013. 01. 23.)

MUNK VERONIKA – MORVAY JUDIT – SZABÓ KITTI

2012. Cigány csillagok – Roma sztárok médiareprezentációja. *Médiakutató*, tél: 101–116.

MUNK VERONIKA

2007. Húzd rá cigány! *Ezredvég*, 1. szám.

PULAY GERGŐ

2010. Az etnicitás láthatóvá tétele. Roma előadók kulturális politikája Budapesten. In Feischmidt Margit (szerk.): *Etnicitás. Különbégtéremető társadalom*. Budapest: Gondolat, MTA Kisebbségkutató Intézet: 351–366.

SÁROSI BÁLINT

2004. *A cigányzenekar múltja 1776–1903*. Budapest: Nap Kiadó.

SÁROSI BÁLINT

2012. *A cigányzenekar múltja II. 1904–1944*. Budapest: Nap Kiadó.

SÁROSI BÁLINT

1971. *Cigányzene*. Budapest: Gondolat Kiadó.

SZÉKELYI MÁRIA – ÖRKÉNY ANTAL – CSEPELI GYÖRGY – BARNA ILDIKÓ

2005. *A siker fénytörései*. Budapest: Sík Kiadó.

SZÉKELYI MÁRIA – ÖRKÉNY ANTAL – CSEPELI GYÖRGY

2001. Romakép a magyar társadalomban. *Szociológiai Szemle*, 3. szám: 19–46.

TURNER, GRAEME – BONNER, FRANCES – MARSHALL, P. DAVID

2000. *Fame Games – The production of Celebrity in Australia*. Cambridge, Cambridge University Press.

TURNER, GRAEME TURNER

2004. *Understanding Celebrity*. London, Sage Publications.

VÁRINÉ SZILÁGYI IBOLYA

1999. Siker-minta, siker-ideológia és retorika. In Váriné Szilágyi Ibolya – Solymosi Zsuzsa (szerk.): *A siker lélektana. Szociálpszichológiai és szociológiai tanulmányok a sikerről*. Hatodik Síp Alapítvány, Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.

Források

BAYER ZSOLT

2013. Ki ne legyen? *Magyar Hírlap*, 2013. 01. 05.

<http://www.magyarhirlap.hu/ki-ne-legyen> (utolsó letöltés: 2013. 01. 23.)

CZENE GÁBOR

2009. Oláh Ibolya: Bele lehet dögleni a cigányságba, de azért jó... *Népszabadság* 2009. 07. 11.

http://www.nol.hu/belfold/20090711-bele_lehet_dogleni_de_azert_jo (utolsó letöltés: 2013. 01. 23.)

VARGA FERENC

2009. Csányi Sándor: Egyelőre könnyű jófejnek lenni. *Origo.hu*, 2009. 12. 11. <http://www.origo.hu/filmklub/blog/interju/exkluziv/20091210-csanyi-sandor-egyelore-konnyu-jofejnek-lenni-interju-a-poligamy.html> (utolsó letöltés: 2013. 01. 23.)

NÉMETH BOGLÁRKA

Pozitív azonosulási lehetőségek a médiában?

Beás fiatalokkal készült fókuszcsoporthozos identitáskutatás alapján

A tanulmány központi gondolata, Stuart Hall új etnicitásokról szóló elméletét alapul véve, hogy a kisebbségek számára a zene és a populáris kultúra kiemelt lehetőséget teremthet a pozitív azonosulásra. A mai magyar médiában azonban csupán elenyésző lehetőség van arra, hogy a romák médiajelenléte, erőforrásként működve, előmozdítsa a pozitív etnikai azonosulást.

A középiskolás beás diákokkal készített fókuszcsoporthozos interjúk alátámasztják azt, hogy a roma médiaszereplők – elsődlegesen a zenei sztárok – elért sikerük, önértékelésük megvalósított felemelkedésük révén pozitív példát jelenthetnek a roma fiatalok számára. A diákokkal folytatott beszélgetések rávilágítanak arra a problémára is, hogy a többségi média alig mutat fel olyan mintákat, szerepeket, melyek lehetővé teszik a romák számára a pozitív etnikai azonosulást, s egyúttal a többségi társadalom támogatásával találkozhatnak.

Társadalmi probléma vagy pozitív példa?

A tanulmány fókuszába állított gondolat szerint a média által felkarolt roma művészek, zenészek, sztárok pozitív példaként, potenciális példaképként, a kisebbségi identitást alakító, erősítő szerepet tölthetnek be. A pozitív példák lehetséges hatása a romák, roma fiatalok identitására azóta foglalkoztatott, hogy először olvastam Bernáth Gábor és Messing Vera romák mediaképét tárgyaló jelentését.¹ Az idestova másfél évtizede megjelent írásban a szerzők arra is rávilágítanak, hogy a magyarországi romák-

nak, kevés kivételtől eltekintve, nincs lehetőségük arra, hogy „a többségi médiában ne mint egy társadalmi probléma megtestesítői, hanem mint a magyar társadalom integráns szereplői jelenhessenek meg” (Bernáth–Messing 1998, 4).

Az olvasott tanulmány kapcsán keltette fel érdeklődésemet a 2000-es évek elején sikeressé váló, a többségi médiát is meghódító fiatal roma énekesek – így például Oláh Ibolya, Caramel, Gáspár Laci és LL Junior – alakja, mivel mindegyikük sokak által rajongott sztárrá vált, s személyükben megcáfolódni látszott a fent idézett tétel: hisz az énekesek nem társadalmi probléma megtestesítőjeként kerültek a médiafigyelem középpontjába, hanem romaságukat felvállaló, de azt nem hangsúlyozó művészként.

Sikerük hatására fogalmazódott meg bennem a kérdés, hogy a többségi média által felkarolt roma származású énekesek, sztárok, művészek hozzájárulhatnak-e a roma kisebbség társadalmi önazonosságának kialakulásához, illetve megerősítéséhez? Középiskolás roma fiatalokkal beszélgetve – a szociálpszichológia és a brit kritikai kultúrakutatás etnikai identitáskutatás eredményeinek nyomvonalán elindulva – arra keresem a választ, hogy a 21. század második évtizedében járva a roma származású zenészek, művészek, médiaszemélyiségek felemelkedése, sikere nyújthat-e pozitív példát a roma fiatalok számára; támogathatja-e egy öntudatosan megélt kisebbségi identitás formálódását?

A vizsgálatról

Jelen írás empirikus háttérül roma középiskolásokkal készített hat, félig strukturált vezérfonalat követő fókuszcsoporthozos interjút szolgáltat. A kutatás során összesen huszonöt 14-18 éves fiatallal interjúztam minicsoportokban – 2008 áprilisa és 2011 márciusa között. A vizsgálat fókuszában egy dunántúli kisváros szakiskolájának 14 tanulóival (három csoporttal) készített beszélgetések álltak. Kontrollcsoportként interjúztam ugyanazon kisváros gimnáziumának hét roma tanulóival (az adott időszakban a gimnáziumban összesen tíz roma diák tanult), valamint a pécsi Gandhi Közalapítványi Gimnázium és Kollégium négy tanulóival. A fókuszcsoporthozos beszélgetésben részt vevő középiskolás fiatalok mindannyian

¹ A jelen kötet szerzői által is gyakran hivatkozott tanulmány: Bernáth Gábor – Messing Vera 1998 „Vágóképként, csak némában”. *Romák a magyarországi médiában*. Budapest:

Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal. <http://uccuprojekt.files.wordpress.com/2010/04/romak-a-magyarorszag-mediaban.pdf> (2012. 10. 30. 20:00)

a – hazai roma társadalom közel 5%-át jelentő (Kemény–Janky–Lengyel 2004, 144) – beás csoporthoz tartoznak. A három szakiskolás csoportban a diákok mindkét szülői ágról beás származásúak – kivéve egyetlen fiút, aki etnikailag heterogén (roma – nem roma) családból érkezett –; a gimnazista lányok mindegyike etnikailag heterogén családból származott, a Gandhi Gimnázium tanulói pedig etnikailag homogén, beás szülő háttérből.

Az interjú során a diákokkal jövőre vonatkozó terveikről (középiskola, továbbtanulás, munka, család), érdeklődési köréről (szabadidő, zene, internethasználat), a roma kultúrához való viszonyáról beszélgettem. Mindhárom kérdéskör révén tehát az etnikai identitást formáló tényezőket igyekeztem feltérképezni. Jelen tanulmány keretei között elsődlegesen a második-harmadik kérdéskör elemzése kerül kibontásra: Az előbbi nyomán elsődlegesen arra kívántam választ kapni, hogy a hagyományosan etnikai identitást meghatározó tényezőként számon tartott zene valóban kiemelt szerepet játszik-e a diákok életében, s ha igen, milyen tekintetben meghatározó. Az utóbbi kérdéskör a diákok roma származásához, kultúrához, nyelvhez való viszonyát vizsgálta.

A kvalitatív elemzés kiindulópontját – a *grounded theory* elméletére támaszkodva (a megalapozott elméletről lásd Feischmidt 2007) – az ATLAS.ti elemző szoftver révén nyert eredmények jelentették.

Az etnikai identitást formáló pozitív példák

Neményi Mária (2007) nyomán az etnikai identitás fogalmát úgy használom, mint a szociális identitás vetületeként annak kifejeződését, hogy „mennyire van tudatában a kisebbségi személy csoport-hovatartozásának, milyen ismeretei vannak az adott csoportról, és mennyire elkötelezett saját csoportja etnikai-kulturális örökségével kapcsolatban” (Neményi 2007, 85). Koncepcióm szerint mindhárom aspektus tekintetében akkor tölthet be a média etnikai identitást formáló szerepet, ha képes példaképeket, pozitív példát jelentő személyiségeket felmutatni.

A serdülőkor jellemzője, hogy a fiatal keresi saját értékeit, a számára megfelelő társadalmi szerepeket; ezek az évek jelentik az identitás alakításának legintenzívebb szakaszát. Ez az időszak, amikor a serdülő mintegy „megalkotja” önmagát (Erikson 1998). Ekkor egyrészt „megkérdőjeleződnek és felülíródnak a gyermekkori azonosulások” (Bokrétás–Bigazzi–Péley 2007, 358), nagyon hangsúlyos az önállóságra törekvés; másrészt azonban ekkor a serdülő „buzgón keres olyan embereket és eszméket,

akikben és amikben *hihet*”. A serdülő jelszava: „az vagyok, amit szeretek” (Erikson 1998, 320). Az identitást erősítő – a fiatal által választott és a külvilág felé kommunikált – értékpreferenciák ölthetnek testet a példaképekben.

A következőkben röviden áttekintem azokat a külföldi – elsősorban brit és amerikai – kutatásokat, melyek az etnikai identitás tekintetében vizsgálják a példaképek szerepét. A külföldi eredményeket továbbgondolva arra is kitérek, hogy milyen hatása lehet a példaképeknek a roma fiatalok identitásalakítása szempontjából.

A nemzetközi példaképkutatások között találunk olyan vizsgálatokat, amelyek – jelen tanulmány fókuszával egyezően – a kisebbségi identitásra gyakorolt hatás felől közelítenek a példakép (role model) kérdéséhez (lásd például Mclean 2004; Karunayake–Nauta 2004); de megtalálható többek között a pedagógiai-oktatáspolitikai (kisebbségi tanárok alkalmazása lásd például Maylor 2009; Brichenoa–Thornton 2007), orvos-pszichológiai (a példakép jelentősége érzelmi és viselkedési problémákkal küzdő gyermekek esetében lásd például Skidmore–Dede–Moneta 2009) és gender közelítés is (nők karrierválasztása, lásd például Lockwood 2006).

A példakép tudományos igényű vizsgálatát nehezíti, hogy – bár a példakép kifejezés a hétköznapi fogalomhasználat részét jelenti – a fogalomnak nincs egzakt definíciója. A kutatások kisebb-nagyobb eltérésekkel, de hasonlóan írják körbe: példakép lehet az, akire felnézünk és akit tisztelünk, aki pozitív hatással van az életünkre (Maylor 2009); valaki, akit utánzunk, akihez hasonlóak szeretnénk lenni, akit példaeértékűnek és kiválónak tartunk (Vescio 2004 idézi Brichenoa–Thornton 2007); olyan személy, aki példát nyújt arra, hogy bizonyos típusú sikert el lehet érni, illetve közvetíti a sikerhez vezető viselkedésmintát (Lockwood 2006).

A példaképek szerepét a kisebbségi identitás tekintetében vizsgáló kutatások többségét az Amerikai Egyesült Államokban publikálták, ahol afro-amerikai diákok között kutatták a kérdést. Ezek a vizsgálatok gyakran azt járják körbe, hogy mennyiben válhatnak az afro-amerikai férfi tanárok a fiú diákok példaképeivé. A 80-as években született tanulmányok evidenciaként kezelt megközelítése szerint az elkötelezett fekete tanárok példaképet jelenthetnek a fekete diákok számára, ellene hatnak a fekete fiúkkal szemben működő negatív sztereotípiáknak, s pozitívan befolyásolhatják a diákok énképét (Maylor 2009).

A későbbi kutatások már árnyaltabban tárgyalják a példakép témát, kitérve arra is, hogy sem az afro-amerikai tanárok, sem a diákok részéről nem szabad egyértelműnek tekinteni a példaképszerepben való megje-

lenést, illetve annak elfogadását. Bizonyítják, hogy pusztán a tanár etnikai háttere, illetőleg neme nem határozza meg, hogy példaképpé válik-e a fekete diákok számára. Fontos, hogy az előbbiekhez pedagógiai szakértelem és kapcsolatteremtő képesség társuljon, tehát hogy kvalitásainál, tanári és személyes kompetenciáinál fogva alkalmas legyen a szerepre. Sok esetben azonban ez sem elég az elfogadottsághoz, mivel, ahogy több tanulmány is rámutat, a tanár társadalmi státusza szakadékot jelenthet a fekete diákok és fekete tanárok között. A diákok szemében a tanár „fehérként viselkedik”, úgy érzik, hogy a középosztály reprezentánsaként jelenik meg, akivel „nincs bennük semmi közös” (Maylor 2009, 16).

A hazai szakirodalomban nem találjuk meg a példaképtéma külföldihez hasonló, széles spektrumú tárgyalását. A fogalom a közbeszéd részét képezi, születnek a témában esszé jellegű írások,² megjelenik a napi sajtóban, publicisztikákban, sőt a politikában és a civil szervezetek törekvéseiben is.³ Tudományos igényű közelítést azonban csupán néhány tanulmányban, érintőlegesen említve találhatjuk.⁴

Részletesebb példaképvizsgálatok László Miklós nevéhez fűződnek. László előbb a TÁRKI, majd az Alkalmazott Kommunikációtudományi Intézet által több éven át megismételt (1998, 2000, 2005, 2007, 2009-es évben) érték- és példaképvizsgálatok eredményeit elemezte (László 2010). A kérdőíves vizsgálat eredményesen bizonyította, hogy a serdülők és fiatalok példakép-találásában különösen jelentős szerepe van a médiának, a médiaszároknak (László 1999, 2010). A felmérésorozatot a fiatalok értékorientációja, médiafogyasztása szempontjából tárgyalja a példaképtémát, figyelmen kívül hagyva a példaképek kisebbségi identitást formáló potenciális hatását.

Jelen tanulmány alapjául szolgáló kutatás első szakaszában tizenhét 14 és 18 év közötti beás fiatallal – 9 szakiskolással és 9 gimnazistával – készült kérdőíves lekérdezés. A kérdőívek alátámasztották, hogy a fiatalok elfogadják a példaképválasztás lehetőségét. A diákok kiugróan sok esetben jelölték meg azt a választ, hogy szerintük mások gyakran választanak

²Lásd például a *Fordulópont* folyóirat tematikus számának írásait: Szávai Ilona: Mint a minta?; Büki Péter – Szollár Zsuzsanna: Értékek és mértékek; Szvetselszky Zsuzsanna: Láttuk, hallottuk, másoltuk.

³Példaként említhetjük itt a Pannon Példakép Alapítványt és Roma Polgárjogi Díjat is.

⁴Így például Kende Anna roma egyetemisták életútját vizsgáló tanulmányában hívja fel a figyelmet arra, hogy a tanárok több esetben példaképként jelentek meg, illetőleg hangsúlyos szerepet játszottak a diákok továbbtanulási szándékának megszületésében, bátorításban, az iskolaválasztás orientációjában (Kende 2005, 388).

példaképet (például családtagot, tanárt, sportolót, médiaszemélyiséget stb.), ellenben csupán megközelítően 40%-uk válaszolta azt a feltett kérdésre, hogy saját magának van példaképe.

Az ellentétes eredmény értelmezésem szerint alapvetően arra vezethető vissza, hogy a kérdőívben nem szerepelt a példakép pontos definiálása, s úgy tűnik, a diákok a „példakép” fogalmához nem úgy közelítettek, hogy a „benn megtestesülő értékekre maguk is vágynak”, hanem úgy, hogy „olyanok akarunk lenni, mint ő”, s ezt a serdülőket jellemző hárítással, a példakép megnevezését gyerekesnek, „cikinek” érezve elutasították.

Az ellentmondás feloldására törekedve döntöttem a fókuszcsoporthoz hasonló módszer alkalmazása mellett, mivel úgy gondoltam, hogy ebben a formában a diákok a moderátori közreműködés, illetve a kortárs csoport felől érkező visszajelzések alapján releváns véleményt formálhatnak azokban a kérdésekben is, amelyeket a kérdőív során megválaszolatlanul hagytak.

A példakép kérdéssel foglalkozó korábbi hazai elemzések problémája, hogy statisztikai alapon, kérdőívvezéssel közelítenek a témához, holott a fent már ismertetett életkori sajátosságok miatt ez a módszer kevésbé alkalmas arra, hogy a fiatalok példaképekkel kapcsolatos attitűdjeit valóban megvilágítsa. Tanulmányomban arra teszek kísérletet, hogy a statisztikai adatok elemzésétől eltávolodva megvizsgáljam, hogy a média etnikai identitást formáló szerepe erőteljesebben érvényesülhet-e, amennyiben példakép is közvetíti azt a roma fiatalok felé.

Szvetselszky Zsuzsa megfogalmazása szerint „[a] példakép álmaink egy részének hordozója és megtestesítője. Nem olyanok akarunk lenni, mint ő, de azokra az értékekre vágyunk, melyek őbenne manifesztálódnak” (Szvetselszky 2004). A pedagógiai lexikon szócikkében azt találjuk, hogy a példakép „mintául választott személy, akiben a választó különösen értékes, számára vonzó tulajdonságokat érez meg vagy ismer fel” (Báthory–Falus 1997). E két megfogalmazás nyomán elindulva elemzésemben a példaképet tágabb értelemben használom. Közelítésem szerint az énekesek, zenészek, művészek, sztárok, médiaszemélyiségek pozitív példát jelenthetnek a roma fiatalok számára. Nem abban az értelemben, hogy őket követve a fiatalok maguk is zenészek, tévésztárok szeretnének lenni – bár ez is előfordulhat –, hanem úgy tekintve őket, mint akiknek sikere megerősíti a fiatalokban azt az érzést, hogy a romák is képviselnek – a többség által is elismert, fontosnak tartott – értékeket, hogy nekik is lehetőségük van a felemelkedésre, sikerre, a tisztelet kivívására.

A média szerepe

A tömegkommunikáció, a média fontos kapocs a többségi társadalom és a kisebbség között. A többségi médiában kialakított kisebbségkép közvetlenül is hozzájárul a kisebbségek önértékelésének alakulásához, a kisebbségi identitás fenntartásához (Bernáth–Messing 1998).

A 90-es évektől kezdve vált hangsúlyossá a kultúratudományok területén annak vizsgálata, hogy a média milyen hatással van az identitásképződésre. A szimbolikus interakcionizmus megfogalmazta, hogy az egyéni identitás mások identitásával, identitásreprezentációival van interakcióban, azoktól függ; „úgy alakítjuk ki önarcképünket, hogy elképzeljük, mások milyennek látnak minket” (G. H. Mead idézi Malinák 2005, 25). Ennek a belső önarcképet formáló külső képnek, a „tükrözött énnék” fontos referenciapontja a média.

A kisebbségek reprezentációjának vizsgálatakor a kritikai kultúratudatás kimutatta, hogy a kisebbségeket hagyományosan sztereotipizáló, tehát esszencializáló, leegyszerűsítő módon mutatják be. A témával kiemelten foglalkozó Stuart Hall azonban arra is rámutatott, hogy lehetséges a rögzült negatív jelentéstartalmak átkódolása, pozitívrá hangolása (Hall 1997). Ennek nyomán azt mondhatjuk, hogy fontos volna, ha a médiában a romák olyan szerepben jelenhetnének meg, amely egyrészt a többségi társadalom elfogadó attitűdjét erősíti, másrészt a romák, a roma fiatalok számára lehetővé teszi a megerősítő visszacsatolást s az önértékelés és kisebbségi identitás pozitív alakulását.

A média roma képe

A magyar többségi média kisebbséget érintő tartalmai elsődlegesen a romákról, illetőleg a határon túli magyarokról szólnak. Ám mind a televízió, mind a nyomtatott sajtó oly elenyésző mértékben foglalkozik a kisebbségekkel, hogy a jelenség hovatovább a – francia viszonyokat jellemző – „kisebbségek nélküli média” fogalmával írható le. Egy 2008-ban készült európai összehasonlító kutatás azt mutatta, hogy a kisebbségi téma a magyar médiatartalmaknak csupán közel 4%-át jelenti (Krizsa–Vidra 2010).

A roma kisebbség médiareprezentációja az említett szűk keresztmetszetű sztereotip ábrázolást követi: a romák általában negatív szerepben jelennek meg, az őket érintő hírekben is csupán ritkán szólítják meg őket, helyettük többnyire a többségi társadalom tagjait nyilatkoztatják, illetőleg

a roma társadalom egy-egy prominens képviselőjét. Nem roma vonatkozású témában szinte egyáltalán nem jelennek meg roma megkérdezettek, szereplők. Gyakori a témák etnicizálása olyan esetekben is, mikor azt a kontextus nem követelné meg. A roma tematika a minőségi lapokban általában a politikai témájú cikkekben, a bulvársajtóban a sporthoz kötődő, illetve hírességekről szóló írásokban kap helyet (Vidra–Krizsa 2010).

A különböző kutatások azt mutatják, hogy kevés lehetőség van arra, hogy a romák ne csupán kriminalizált szituációhoz kapcsolva kerüljenek a médiába (Vicsek 1995; Bernáth–Messing 1998; Vidra–Krizsa 2010). Többnyire ma is „hiányoznak az általános társadalmi problémákról szóló hírekből, a bemondók és a műsorvezetők közül, a szappanoperákból és sok helyről, ahol az amerikai és nyugat-európai médiában már magától értetődő az etnikai kisebbségek reprezentációja” (Szörényi 2008, 38). Esetenként láthatjuk őket bulvár-talkshow-k szereplőiként, de nincsenek jelen a magyar tévésorozatokban (az egyik kivételt a *Barátok közt* ügyvédnőkaraktere jelenti), nem jelennek meg politikai, közgazdasági, jogi vagy más szakértőként sem, s csak egyetlen csatornán, a Duna Televízióban találunk roma származását felvállaló tévébemondót (Munk 2007). Az újabb kutatások szerint egyre nagyobb arányban találkozhatunk a médiában a romákat érintő burkolt sztereotípián vagy előítéleten alapuló közlésekkel (Bernáth–Messing 2011).

Sztárok és példák a médiában

Ha elfogadjuk, hogy a személyes identitás, az önmagunkról alkotott kép alakítása vagy fenntartása részben azokból a szerepekből származik, amelyeket felöltünk, vagy módunkban áll felölteni (Malinák 2005), akkor beláthatjuk a média által közvetített szereplehetőségek, orientációs minták, potenciális példaképek identitásformáló jelentőségét.

A Bernáth–Messing szerzőpáros a kisebbségi nyomtatott sajtó kapcsán fogalmazza meg, hogy az „identitások egyebek mellett személyes történeteken, »példaképeken« keresztül erősítődnek meg”. Ezért fontos, hogy a média bemutató olyan szereplőket, akik pozitív identitásmintákként, potenciális példaképként tekinthetők. A vizsgálat azt találta, hogy a romák csupán a kisebbségi médiában jelennek meg individualizált pozitív szerepekben, a többségi médiából ez szinte teljesen hiányzik (Bernáth–Messing 1999). A szerzőpáros több tanulmányában hangsúlyozza, hogy a többségi társadalom romákhoz való viszonyát, egyúttal a romák önképét

is erősíthetné, ha több lehetőséget kapnának arra, hogy pozitív szerepben kerüljenek a médiába (Bernáth–Messing 1998; 1999; 2001).

Hazánkban 1998 és 2009 között került sor nagyobb – 900 fős – mintán elvégzett megismételt érték- és példaképvizsgálatra. Az öt vizsgálat során minden alkalommal nagyjából hasonló arányok születtek: a fiatalok 30%-a utasította el a példaképválasztást, közel 20%-ban választottak szüleik közül, s közel 20%-ban a médiából példaképet. Az évtizedet átfogó kutatási idő során változatlan maradt az a tendencia, hogy potenciális példaképként kiemelkedő arányban jelentek meg a szülők és rokonok, majd a filmek által nyújtott példaképek és a sportolók következtek, s harmadik helyen álltak a popzene képviselői és a művészek (László 2010). Ezek az eredmények megerősítik dolgozatom kutatási eredményeit, miszerint a roma származású médiasztárokat, énekeseket, művészeket a 12–18 év közötti fiatalok – mint amilyenek interjúalanyaim is – példaképként választják.

A fiatal megkérdezettek válaszaiból kitűnik, hogy számukra a sztár még egyértelműen pozitív fogalom, bár ma már a kifejezés sok esetben pejoratív konnotációt vonz. Ennek magyarázata, hogy a sztár kifejezés a „belsőből fakadó tehetség, teljesítmény alapján »jogosan« hírnevet szerző” sikeres személyek jelölése helyett a celebrityk jelölése lett, akik csupán „ismertségük miatt ismertek” (Boorstin 1967, idézi Munk 2009). A szórakoztatóipar különböző ágai különböző típusú hírességeket termeltek ki – a televíziós sztárok alakjához a bizalmasság köthető, míg a zenés sztárok autentikusságukat kívánják hangsúlyozni. A roma sztárok hagyományos archetípusa a cigány zenész. Ennek háttérben az a cigánysághoz kötődő sztereotípiát áll, miszerint a romák mind kiválóan értenek a szórakoztatáshoz (Munk 2007).

A magyar ifjúság, különösen az alacsonyabb társadalmi rétegből származó, alacsonyabban iskolázott fiatalok átlagosan napi három órát meghaladó időt töltenek a képernyő előtt (Koltay 2010), a fókuszcsoportban részt vevő cigány diákok többségükben ennél jóval kevesebb fordítanak tévénézésre. (Egy részük a kollégiumi, viszonylag szigorúbb napirend miatt, többen az iskolai felkészülésre szánt idő vagy a házimunkában rájuk eső feladatok miatt.) Ennek ellenére a többségi médiában feltűnő roma énekesek, zenészek, „sztárok” televíziós szerepléseit követik. A tehetségkutató műsorok (például a *Megasztár* és a *Csillag születik* versenyek) kapcsán többször hangsúlyozták, hogy azokat csak addig nézik, míg van roma résztvevőjük:

„– Aki kiesett, annak a két cigánygyerekeknek drukoltam.
– *Miután kiestek, már nem is néztem*” (Szakiskola, 1. beszélgetés).

„*Én nem nagyon néztem ezt az... izét. Régebben még néztem, mikor még a Caramel, meg ezek volt, hát én is így inkább... ezeknek a romáknak. De a magyarokkal sincs baj, mert azoknak is, le a kalappal előttük, de azért mégis csak a romáknak. De mindenképpen azt nézem, ha roma, ha nem, hogy melyik a jobb*” (Gandhi, 5. beszélgetés).

A diákok ambivalensen viszonyulnak a „romák a médiában” témához. Felismerik a pozitív megjelenés hiányát, a negatív romaábrázolás túlsúlyát, azt, hogy a romák elsősorban a bűnözés kapcsán kerülhetnek a médiába. Úgy érzik, hogy a nem romákhoz képest a romáknak sokkal nagyobb erőfeszítéseket kell tenniük azért, hogy pozitív színben jelenhessenek meg:

„*Mi a véleményetek a médiában megjelenő cigányságról? Milyen kép jelenik meg a cigányokról a médiában?*

Robi: Elég halvány, mert hogy ritkán jelenünk meg a médiában.

Marci: Kétféle. Volt egy olyan műsor, abban csak bűnözés volt.

Robi: Igen, az előbb jelenik meg.

Marci: Az rögtön, biztos.

Norbi: Ha valamit csinált...

Robi: Ha valaki cigány, és hogy pozitív tulajdonsággal a tévébe kerüljön...

Béla: Ahhoz sokat kell csinálni pozitívumot” (Szakiskola, 2. beszélgetés).

Úgy gondolják, hogy a cigány származású médiaszemélyiségek, „celebek” – például Győzike, Oláh Ibolya – sok esetben rossz fényt vetnek a romákra:

„*Oláh Ibolyát utáltam, mert az nagykéjú cigány volt.*”

„*Tamás: [A médiában megjelenő romákról.] Hát az attól függ. Hogy milyen cigányról van szó. Van ez az ember, aki kinevezte most magát az országos...*

Nóri: Győzike.

Tamás: ...cigányvajdának. Na, hát azt, utálok azt az embert. Fogta magát, aztán azt mondta, fukszokkal, gyűrűkkel, meg a botjával, van neki botja, meg a botjával, hogy én vagyok az országos cigány vajda. Kinevezte magát, kész. Nem fogadták el, volt ebből sok vita, volt ebből sok baj. [...]

Nóri: Meg a Győzike.

Tamás: Na, az megint.

Noémi: *Hát az neveltség. Csak azért nézem, hogy tudjak rajta nevetni. Szó szerint.*
 Robi: *Szerintem csak azért áll, csak azért kap pénzt, mert odakinn hülyévé teszi magát.*

Tamás: *Azért, mert Győzike tud cigányul, mert 18 éves koráig az anyjával élt. Csak annyit róla. A régieket kellene inkább mutatni, az öregeket kéne betenni. Vagy olyanokat, akik tudják, hogy miről van szó. Nem ezt az izét, embert. Be kéne tenni egy-két öreget, azok elmagyaráznák, hogy mik vannak, hogy milyenek a cigányok igazából. Lehet, hogy megfordulna a világ... Vagy nem...”* (Szakiskola, 1. beszélgetés).

A híressé vált roma zenészekkel – kitüntetetten LL Juniorral – kapcsolatban többször ambivalens véleményt fogalmaznak meg: egyrészt kritikával illetik azt, hogy sikereik elbizakodottá, nagyképűvé teszik a roma sztárokat, másrészt azonban a kritikusan viszonyulók is elismerik, hogy a roma előadók mondanivalója fontos számukra, a cigányság számára:

„Tamás: [...] Jó, meg, ha beszél, igazat beszél, nem hülye gyerek. Van egy-két zenéje, amiben igazat is énekel. De ekvite már azt is a szekér, ilyen (mutatja, hogy nagyok) fukszok vannak a nyakában.

Robi: *Most ha megteheti.*

Noémi: *Meg hát.*

Csabi: *De a dalszövegei nagyon jók. [...]*

Tamás: *Én vagyok az istenkirály, gyertek velem bulizni. Erről ír. Erről ír keményen.*

Robi: *Hát, azért nem mindig.*

Tamás: *Hát, persze. Mondjuk még mielőtt nem volt ilyen nagy ember, s azt mondták neki, mi van cigány, most meg mindenki tiszteli. A művész úr. De azért az látszik, hogy ő is elért valamit, na. Megasztár nélkül megcsinálta. Meg nála is család, testvérei, anyja, apja, azért velük is foglalkozik. És lentről indult. Innen indult, ahol mi vagyunk vagy még rosszabb helyről. Aztán most meg mi lett belőle.*

Robi: *Valamilyen szinten biztatás, amit elért. Meg a számai, szövegei.*

Tamás: *Na jó, annyira azért nem, CD-m nincs tőle. (nevetés)*

Robi: *Meg bebizonyítja, hogy kezdte ő már lejebből is, mint ahogy én vagyok, és ez úgy erőt is ad egy picit. [...]*” (Vályi, 1. beszélgetés).

Ám a negatív vélemények ellenére is megjelenik az a nézet, hogy a médiába bekerült híres romák felemelkedése, az, hogy önerőből – „Megasztár nélkül” – egzisztenciát, elismertséget tudtak teremteni, mindenképpen példaértékű:

„Hát, például a Bódi Guszti. Őt lehet felhozni. Ő is, ő már nagyon korán elkezdte a zenélést, az műfajilag, mert abban a zenében kanna is szerepelt, meg kanál is, meg tehát az ilyen folklór dolgok is szerepeltek, azok nekem sokkal jobban tetszettek. Tehát ő is egy példát adott róla. No, most a beképzeltségét... na jó, van mire beképzeltnék lennie, mert a sok éves elismertségét, sok éve elismert sztár a romák között” (Gandhi, 5. beszélgetés).

„Gáspár Laci azért, mert hogy ő, nem tudom, felvállalja, hogy roma, meg hát nem tudom. Szerintem ő a pályafutásán végig úgy volt, hogy egyedül szinte. Ő tényleg úgy volt, hogy megmászta a számléhrát. [...] Aztán tehetséges is, meg hát ő tud is énekelni.”

Elismerik, hogy bizonyos szempontból pozitív példát mutatnak, azt, hogy „lenről indulva”, saját erőből is fel lehet emelkedni:

„a saját helyzetüket sikerült feljavítani, kimásztak a gödörből. [...] mostanra már elérték valamit. Jómódban vannak, tényleg szerepelnek, meg minden.” Elértek valamit, és „ők jó példák, hogy hát oda is el lehet jutni akár. Ez mindenképp ösztönöz.”

A László-féle kutatásokban a példaképhez kapcsolható negyven választható érték kategória közül elsődlegesen az önmegvalósítás, siker, ismertség, vagyon az, amelyet beás interjúalanyaim is kiemelték a beszélgetés során az általuk kedvelt zenészekkel, énekesekkel – a potenciális példaképekkel – kapcsolatban, s ezek a jellemzők az országos minta szerint is elvárt tulajdonságok a példaképekkel kapcsolatban (vö. László 2010). A családszeretet, a rokonokkal törődés nem szerepelt kiemelt helyen a László-vizsgálat értékskálájában, a beás diákok számára azonban kitüntetett szerepe van a roma sztárok megítélésében. (Vélhetőleg azért, mivel saját értékrendjükben is fontos referenciapont:

„Hát, az, hogy milyen szerepe van a családnak, ilyen idős korban, amilyen mi vagyunk, így fiatal korban, szerintem a legfontosabb, hogy az embernek milyen családja van. Hogy tudja őt támogatni, mire neveli, mibe segíti. Ez a legfontosabb dolog szerintem” [szakiskolás diák].)

A rokonokkal törődés, segítőkészség mint elvárt tulajdonság részben azzal is magyarázható, hogy a televízióban megjelenő sztárokat „építő” diskurzus mintegy az otthonok bizalmi körébe helyezi a médiaszereplőket. En-

nek nyomán a közönség olyan attitűdöt mutat velük kapcsolatban, mintha valóban a belső rokoni, baráti kör részét jelentenék. 2005-ben bulvár napilapok sajtórepresentációja szerint a legnépszerűbb roma sztár a *Megasztár* tehetségkutató második szériáját megnyerő Caramel volt. A médianarratíva őt úgy építette föl, mint a mesebeli legkisebb fiút, aki a zene segítségével, tehetsége révén kitör a szegénységből és a romák példaképe lesz (Munk 2007). Caramelt a beás diákok diskurzusa olyan retorikával mutatja be pozitív szereplőként (szimpatikus, szerény fiú, akinek a hangja elringat, megnyugtat), amely igazolni látszik a médiasztárok belső körbe vonódását.

„És Caramel?”

Nóri: Az jó. (Többen egyszerre beszélnek.)

Noémi: Ó jó.

Csabi: Szerintem emberileg is egy nagyon... [...] nagyon jó.

Tamás: Olyan hangja van neki, hogy elalszom tőle. (nevetés) Úgy, hogy olyan nyugtató. [...] Nem az a kiabálás. Ha énekelni akar ő, akkor nem kell erőlködni, csak énekel, úgy lazán.

Csabi: Az Oláh Ibolyánál szolidabban, de jóval jobb. Sokkal szimpatikusabb. Ha ideges az ember, azért le tud ám nyugodni egy zenére is. [...]

Tamás: (Caramel egyik számát játssza le a telefonján: „Gyermekként álmodtam, és azt hittem, jobb lesz...”) Erre el tudnék aludni. Ez, ez a legjobb” (Szakiskola, 1. beszélgetés).

Caramel példa arra, hogy a többségi média képes olyan sztárokat felmutatni, akik teljesítményük, személyes karakterük miatt egyszerre képesek a többségi társadalom elfogadását, támogatását, sőt, akár rajongását kiváltani, egyúttal a romák számára pozitív etnikai azonosulási mintát nyújtani.

Több diák kétségeit fogalmazza meg, hogy a sikereket elért romák valóban példaképek maradnak-e, ha sikeressé válásukat követően minél inkább próbálnak elszakadni gyökereiktől:

„Az a helyzet, ha valaki elér valamit, az büszke rá, mert büszke is lehet. De ők is ugyanúgy vannak, hogy valamit elértek és ugyanúgy elfelejtik, hogy honnan jöttek. Most természetes, hogy ha riportot adnak vagy felveszik őket, akkor azt mondják, hogy ők azt sohasem felejtik el, hogy honnan jöttek, meg ezeket mondják... nem magukat adják, mert igen, elfelejtik. Mert ha már a színpadon vagyunk és tegyük fel, nagyon jó barátságban vagyunk, ők a színpadon vannak, én lent, ők ott lent már nem ismernek meg” (Gandhi, 5. beszélgetés).

Nem elegendő tehát, ha a roma sztárt a közönség vagy a média példaképpé emeli – a roma fiatalok számára fontos az is, hogy ő maga is roma példakép akarjon maradni.

A beszélgetések során egyértelművé vált, hogy a többségi média által is felkarolt roma hírességek vonzanak rajongókat a roma fiatalok köréből. Mindez azért fontos, mert „[...] a roma kultúra sikerei sokkal nagyobb nyilvánosságot kapnak, mint a szociális terület, így hatékonyabban járulnak hozzá a roma közösség önbizalmához, és elvezethetnek egy új cigány tudat(osság) kialakulásához” (Junghaus 2005). Ezt támaszthatják alá a médiatartalmak újabb vizsgálatait is, melyek szerint a – diákok érdeklődésére inkább számot tartó – bulvár médiában megjelenő, romákra vonatkozó hírek negyede a kultúra és művészet területéről érkezik (Bernáth–Messing 2011).

Az interjúkban elhangzottak megerősítik azt, hogy a roma médiaszereplők – elsődlegesen a zenei sztárok – elért sikerük, önerőből megvalósított felemelkedésük révén pozitív példát jelenthetnek a diákok számára. Egyúttal annak szükségességét is aláhúzzák, hogy a társadalmi nyilvánosság, a többségi média a kisebbségekkel kapcsolatban felkínáljon olyan pozitív szerepeket, amelyek lehetővé teszik a romák számára a pozitív etnikai azonosulást, és amelyek a többségi társadalom támogatásával is találkozhatnak.

Összegzés

A cigányság mint leszakadó, súlyosan marginalizált társadalmi réteg első sorban a hatékony szakpolitikai törekvések révén kerülhet jobb gazdasági-társadalmi helyzetbe. Ahhoz azonban, hogy a magyar társadalom teljes jogú, azonos méltósággal rendelkező tagjaként fogadják el önmagukat és a többségi társadalom is őket, szükséges lenne a rájuk vonatkozó pozitív kép, valamint a kisebbség számára vállalható önazonosság kialakítására. Tanulmányomban azt vizsgáltam, hogy a média mint etnikai identitást alakító, formáló tényező mennyiben nyújt lehetőséget a középiskolás beás fiataloknak arra, hogy pozitív módon építsék etnikai identitásukat.

Az identitásfejlődésben fontos szerepet játszik az, hogy a kisebbségi személy csoportjához milyen értékek kötődnek, milyen kép él róla magában a csoportban, illetve a többségi társadalomban (Neményi 2010, 49), hiszen az egyénnek szüksége van rá, hogy kedvezően értékelje magát a társadalomban (Turner 1998). A „vállalható képnek”, s annak nyomán a büszkén vállalt roma identitás megszületésében játszhatnak szerepet a

pozitív példák, példaképek. Ők is segíthetnek, hogy a kisebbségek interiorizált, negatív sztereotípiák által befolyásolt önképe kiegyensúlyozódjon. A roma sztárok megteremthetnék annak lehetőségét, hogy a romák a többségi médiában ne elsődlegesen a többségi társadalom „gyarmatosító tekintetén” keresztül jelenjenek meg, ne „a bűnözés, a testi és lelki elnyomódás, a kiszolgáltatottság, az időtlenség és az infantilizmus” (Csepeli 2001, 6) hordozói legyenek, hanem a tehetség, céltudatosság, törekvés, érvényesülni tudás képviselői, akivel a roma társadalom tagjai identitásukat pozitív módon erősítve azonosulhatnak.

A diákok részéről egyértelműen megjelenik az igény arra, hogy pozitív szerepben megjelenő romákat láthassanak a tévében. Visszajelzéseik megerősítik, hogy ha nem is példaképet, de megerősítő pozitív példát jelenthetnek számukra a többségi média által felkarolt roma médiaszereplők. A sztárok 'sikeresség-imázsa' játszik vezető szerepet a pozitív példává válásban, de fontosak a személyes tulajdonságok is, mindenekelőtt az, hogy büszkén vállalják-e cigány származásukat. A példaadó sztárok a roma diákok számára elsődlegesen a zenészek lehetnek, hiszen, ahogy az interjúrésztetek is mutatták, a fiatalok sokszor a tévézés helyett is a zenehallgatást választják.

Ahhoz azonban, hogy azt mondhassuk, a többségi médiában bemutatott roma származású énekesek, sztárok, művészek valóban hozzájárulnak a roma kisebbség társadalmi önazonosságának erősödéséhez, szükség volna arra, hogy egyáltalán bekerüljenek, s a többségi társadalom elfogadása mellett kerülhessenek be a médiába.

Irodalom

- BÁTHORY ZOLTÁN – FALUS IVÁN (szerk.)
1997. *Pedagógiai lexikon*. 3. köt. Budapest: Keraban Könyvkiadó.
- BERNÁTH GÁBOR – MESSING VERA
2011. *Szélre tolva – Kutatási zárójelentés a roma közösségek többségi mediaképéről*. www.amenca.hu/uploads/pdf/szelre_tolva.pdf (2012. 10. 30. 20:00)
- BERNÁTH GÁBOR – MESSING VERA
2001. Roma szereplő a „Barátok közt”-ben: Az első fecske. *Médiakutató*, 2. sz. 7–17.
- BERNÁTH GÁBOR – MESSING VERA
1999. *Roma médiastratégiák két tartalomelemzés tükrében. Összefoglaló jelentés az Európai Összehasonlító Kisebbségkutatások Központja számára*.
<http://www.rroma.hu/domain3/files/modules/module19/12805F07742EEBD9.doc>
(2011. 03. 02. 13:40)
- BERNÁTH GÁBOR – MESSING VERA

1998. „Vágóképként, csak némában”. *Romák a magyarországi médiában*. Budapest: Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal. <http://mek.oszk.hu/00100/00144/> (2013. 03. 30. 20:00)
- BOKRÉTÁS ILDIKÓ – BIGAZZI SÁRA – PÉLEY BERNADETTE
2007. Átmenet-identitás-cigányság I. Az értelmiségi lét felé haladó cigány fiatalok identitásalakulása. *Pszichológia*, 4. sz. 357–379.
- BRICHENOA, PATRICIA – THORNTON, MARY
2007. Role model, hero or champion? Children's views concerning role models. *Educational Research*, 4. sz.
- CSEPELI GYÖRGY
2001. Kinek a képe? *Jel-kép*, 2. sz. 3–7.
- ERIKSON, ERIK H.
1998. Az életciklus: az identitás epigenezise. In Erős Ferenc (szerk.): *Megismerés, előítélet, identitás. Szociálpszichológiai szöveggyűjtemény*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, Wesley János Lelkészképző Főiskola.
- FEISCHMIDT MARGIT
2007. A megalapozott elmélet. In Kovács Éva (szerk.): *A közösségtanulmány*. Módszertani jegyzet. Budapest: Néprajzi Múzeum – PTE-BTK Kommunikáció-és Médiatudományi Tanszék, Regio Könyvek, 223–234.
- HALL, STUART
1997. A kulturális identitásról. In Feischmidt Margit (szerk.): *Multikulturalizmus*. Budapest: Osiris, 1997.
- JUNGHAUS TÍMEA
2005. *Utolsó út. Emlékezés. Oláh Jolán – a tudatállapotok szivárványának festője*. <http://www.amarodrom.hu/archivum/2005/11/11.htm> (2013. 03. 30. 16:00)
- KARUNAYAKE, DANESH – NAUTA, MARGARET M.
2004. The relationship between rage and students' identified career role models and perceived role model influence. *The Career Development Quarterly*, 3. sz. 225–233.
- KEMÉNY ISTVÁN – JANKY BÉLA – LENGYEL GABRIELLA
2004. *A magyarországi cigányság, 1971–2003*. Budapest: Gondolat Kiadó – Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet.
- KENDE ANNA
2005. „Értelmiségiként leszek roma és romaként leszek értelmiségi”. In Neményi Mária/Szalai Júlia (szerk.): *Kisebbségek kisebbsége. A magyarországi cigányok emberi és politikai jogai*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó. 376–408.
- KOLTAI VIKTRÓRIA
2010. A 4–14 éves korosztály tévézési szokásai. http://cs.agbnmr.com/Uploads/Hungary/res_gyerekek_tevevezese_cikk_2010.pdf (2013. 03. 30. 14:00)
- LÁSZLÓ MIKLÓS
2010. *Példakép kutatások 2000–2009*. Budapest: Alkalmazott Kommunikációtudományi Intézet. <http://www.akti.hu/dok/kutatas02.pdf> (2013. 03. 18. 22:00)
- LOCKWOOD, PENELOPE
2006. „Someone like me can be succesful”. Do college need same-gender role models? *Psychology of Women Quarterly*, 30. sz. 36–46.
- MALINÁK JUDIT

2005. A személyes identitás létrejötte a médiakultúra globalizálódásának kontextusában. *Jel-kép*, 1. sz. 21–36.
- MCLEAN, MICHELLE
2004. The choice of role models by students at a culturally diverse South African medical school. *Medical Teacher*, 2. sz. 133–141.
- MAYLOR, UVANNEY
2009. Maylor, Uvanney: „They do not relate to Black people like us”. Black teachers as role models for Black pupils. *Journal of Education Policy*, 1. sz. 1–21.
- MUNK VERONIKA
2007. „Húzd rá, cigány!”: A magyarországi roma sztárok reprezentációja. <http://magyar-irodalom.elte.hu/ezredveg/0702/07024.html> (2013. 03. 13. 9:00)
- MUNK VERONIKA
2009. Sztárság, elméletben. *Médiakutató*, 1. sz. 7–16.
- NEMÉNYI MÁRIA
2010. A kisebbségi identitás kialakulása. Roma származású gyerekek identitásstratégiái. In Feischmidt Margit (szerk.): *Etnicitás. Különbségteremtő társadalom*. Budapest: Gondolat-MTA Kisebbségkutató Intézet. 48–56.
- NEMÉNYI MÁRIA
2007. Serdülő roma gyerekek identitás-stratégiái. *Educatio*, 1. sz. 84–98.
- SKIDMORE – DEDE – MONETA
2009. Role models, approaches to studying, and self-efficacy in forensic and mainstream high school students: a pilot study. 3. sz. 315–324.
- SZÁVAI ILONA
2004. Mint a minta? *Fordulópont*, 1. sz. 3–4.
- SZÖRÉNYI ÁGNES
2008. Roma sztárok. *Figyelő*, 1. sz. 38.
- SZVETELSZKY ZSUZSANNA
2004. Láttuk, hallottuk, másoltuk *Fordulópont*, 1. sz. 13–20.
- TURNER, JOHN C.
1998. A társadalmi összehasonlítás és a társadalmi azonosságtudat: a csoportközi viselkedés távlatai. In Erős Ferenc (szerk.): *Megismerés, előítélet, identitás. Szociálpszichológiai szöveggyűjtemény*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó – Wesley János Lelkészképző Főiskola, 330–359.
- VICSEK LILLA MÁRIA
1995. Cigánykép a magyar sajtóban. (1995. március–június). *Szociológiai Szemle*, 3. sz. 139–158.
- VIDRA ZSUZSANNA – KRIZA BORBÁLA
2010. A többség fogságában – kisebbségek médiareprezentációja. In Feischmidt Margit (szerk.): *Etnicitás. Különbségteremtő társadalom*. Budapest: Gondolat-MTA Kisebbségkutató Intézet. 392–406.

II. Rasszizmus a társadalomban és a médiában

FEISCHMIDT MARGIT

Rasszizmus és média

Elméleti megközelítések

Előadásomban abból a megállapításból indultam ki, hogy a magyarországi médiakutatásból csakúgy, mint a társadalomkutatás más területeinek fogalomkészletéből hiányzik a rassz, illetve a rasszizmus fogalma; majd arra mutattam rá, hogy ott, ahol használják ezeket a fogalmakat, milyen céllal, milyen elméleti megfontolással és gyakorlati eredményekkel teszik. Lezárásként visszatértem a kiinduló kérdéshez, és állást foglaltam amellett, hogy rassz nélkül is szükségünk van a társadalomtudományok rasszizmus fogalmára ahhoz, hogy a társadalmi különbségtételnek egy nagyon fontos formájáról, arról, amely a testi, fenotipikus jelekbe van kódolva, beszélni tudjunk. A fogalom mindennapi használata miatt azonban körültekintéssel kell lennünk, annak érdekében, hogy tudományos elemzést távol tudjuk tartani a társadalmi gyakorlat hasonló jelölőitől.

A rasszizmus vizsgálatának tudományos paradigmái

A szociológia nagy klasszikusai nem foglalkoztak ugyan a rassz társadalmi konstrukciójával, mint ahogyan az enticitással vagy a társadalmi nemmel sem, voltak azonban a jelenségnek pionír kutatói a társadalomtudományok kezdeteitől. W. E. B. Du Bois például már 1903-ban arról írt, hogy a 20. század egyik legnagyobb problémája a színhatár (colour line), a sötétebb bőrű embereknek („rasszoknak”) a világosabb bőrűektől való elválasztása és megkülönböztetése lesz, és nemcsak Amerikában, hanem Európában, sőt Ázsiában és Afrikában is. Száz év alatt voltak ugyan jelentős vívmányai a kutatásnak és a társadalmi emancipációs mozgalmaknak is ezen a területen, Stuart Hall mégis úgy látja, a problémát a 21. század is megőröklí:

„a 21. század előtt álló nagy kihívás még mindig az, hogy megtanuljunk együtt élni a különbséggel, azokkal a különböző eredetű másságokkal, amelyek sokkal többfélék már annál, semmint hogy egyetlen vagy akárcsak egyértelmű és rögzített társadalmi határokkal leírhatók volnának” (Hall 1996, 361).

Mi az, amit az elmúlt száz évben tett a rasszizmus jelenségeivel és a rassz kategóriák társadalmi újratermelésével foglalkozó tudomány? Egyfelől, evidenciává tette, hogy a rassz konceptus, az emberiséget különböző fajokra felosztó elképzelés csakúgy, mint az azt létrehozó cselekvések és folyamatok történeti és társadalmi konstrukciók, vagyis nem univerzális és nem ahistorikus adottságai az emberi nemnek. Ezért érdemes kialakulásának történeti folyamatával foglalkozni, csakúgy, mint azokkal a strukturális folyamatokkal, amelyek a társadalmi egyenlőtlenség rendszerébe ágyazzák a rassz jegyekkel jelölt különbséget. A rasszizmus ugyanakkor az uralom egyik formája is, ekként azt a kérdést veti fel, hogy milyen a viszonya az uralom többi formájához, az osztálytársadalomhoz, patriarchalizmushoz, a kolonializmushoz.

A kolonializmus és imperializmus által meghatározott másság képek a rasszizmus fő beszállítói és hordozói. Rassz képzeinket mélyen meghatározta a gyarmatosító és a gyarmatosított strukturális különbsége. A gyarmati terjeszkedés korszakában vált a 'fekete' *per se* a primitivizmus szinonimájává. Ez a kapcsolat a 19. század végén, illetve a 20. század elején a nacionalista diskurzusokban válik még egyértelműbbé, a nemzeti identitásban is faji kategóriák jelennek meg, nemcsak az idegenség, másság meghatározásában. A 'civilizált' és 'civilizátor' gyarmati uralomnak csak úgy volt legitimitása, ha széles körben elhitették, hogy a gyarmati alattvalók primitívek és civilizálásra szorulnak.

Chicagói Iskola az amerikai társadalom szerkezetébe és működésébe mélyen beleivódott faji különbségtételt a *race relations* (faji viszonyok) fogalmával írta le. Annak értelmezését pedig hosszú időre Robert E. Parknak a *race relations cycles* (faji viszonyok ciklusairól) szóló elméleti modellje határozta meg, amely a fajok közötti kapcsolatot négy egymást követő szukcesszív szakaszban képzelte el, ami az érintkezéstől, a versenyen és az akkomodáción át halad az asszimiláció irányába. A modellel, amelyet az iskola képviselőinek többsége alkalmazott a legkülönbözőbb csoportok helyzetének értelmezésére, azonban az a probléma, hogy legalább annyira volt ideológiai és teleologikus, amennyire empirikusan igazolható. Vagyis legalább annyira tükrözte a tudósoknak az amerikai társadalom kívánatos állapotáról szóló elképzelését, mint az empirikusan igazolható valóságot.

Ennek a problémának a felismerése egy terminológiai és szemléletbeli fordulatot hozott a társadalomtudományokba. Az amerikai szociológiában a hatvanas években megjelenő etnicitás, etnikai csoport fogalmával a biológiai determinizmus árnyéka elől menekültek. A menekülés két irányba történt: az egyik irány követői a származást (illetve Weber követve a származás tudatát), valamint a kultúrát hangsúlyozták, a másik a kisebbségi csoportok által betöltött társadalmi helyet tartották meghatározónak. A kulturális paradigma azonban, mint utóbb már tudjuk, elsősorban az európai bevándorlókkal kapcsolatos kutatásokra épült, és nem tudott mit kezdeni az etnikai alapú egyenlőtlenségekkel. (Ugyanez a probléma jóval később Magyarországon is előállt. Az etnicitás, etnikai viszonyok, fogalmak pont amiatt, mert a kulturális és identitásbeli aspektusokat hangsúlyozzák, nem működtethetők olyan esetekre, amelyekben az osztályviszonyoknak, a javakhoz és lehetőségekhez való hozzáférés egyenlőtlenségeinek van meghatározó szerepük.)

A rassz viszonyokat az osztálykülönbségek viszonylatában azok eredőjeként értelmezik a rassz osztályelméletei, amelyek elsősorban a munkaerőpiac egyenlőtlenségeire koncentrálnak. Az egyik magyarázat szerint a termelési viszonyok rassz alapú egyenlőtlenségeinek legfontosabb meghatározója a munkaerő-piaci szegmentáció vagy rétegzettség, a másik szerint az egyenlőtlenségek központi forrása a megosztott munkaerőpiac (Omi-Winant 74). A rassz viszonyok osztályelméletei komolyabb elméleti megalapozást a brit szociológiában kaptak, kiemelkedő módon Michael Banton és John Rex munkájában (Banton 1967, Rex 1970). Rex szerint bizonyos társadalmi viszonyoknak rassz különbségként való érzékelése csak és kizárólag bizonyos strukturális viszonyok következménye (vagyis nincsen köze a biológiához), úgymint a szűkös javak fölötti konfliktus, osztálykizsákmányolás, a törvények általi megkülönböztetés, a munkaerő-piaci szegregáció, a hatalomhoz és a presztízshez való egyenlőtlen hozzáférés, csoportközi interakciók korlátozottsága. Ezek a strukturális viszonyok az aktorok önértelmezésével kölcsönhatásban a rassz által strukturált társadalmi realitás képét adják (*racially structured social reality*). Rex nagy hatású elméleti tézisei mögött a 60-as és 70-es évek brit viszonyaira, az őshonos „fehér” és a bevándorló „fekete” munkások viszonyára irányuló vizsgálatok álltak. Ezek alapján megállapította, hogy a fehér bőrű munkások viszonylagosan jobb helyzetüket annak az egyezkedésnek köszönhetik, amelynek a főszereplői a szakszervezetek, a munkásmozgalom és a Munkáspárt voltak. Ebből az egyezkedésből kimaradtak viszont a bevándorló munkások, akik így kiszorulnak a munkásosztályból, nem tudnak

élni még az előbbi oly csekély érdekérvényesítő képességével sem. Ezáltal egy az osztálytársadalmon kívüli, pontosabban az alatti réteget hozva létre (ez az ún. underclass).

„Az underclass fogalma azt volt hivatott jelölni, hogy ha egy kisebbség tagjait szisztematikusan hátrányosan megkülönböztetik a többség tagjaihoz képest, ahelyett, hogy a munkásosztály kultúrájával, közösségével és politikájával azonosulnának, saját szervezeteket hoznak létre és egy különálló alulprivilegizált osztályt hoznak létre” (Rex–Tomlinson 1979, 275).

A 80-as években fellendülő rasszista jelenségek értelmezésére újra az osztályelméletekhez nyúlnak vissza egyes társadalomtudósok, bizonyos mértékben megújítva, elsősorban Gramsci közvetítésével használva fel a marxi paradigmát. Robert Miles *Apropos the idea of 'Race'... again* című tanulmányában visszatér a rasszok értelmezéséhez, és azok biológiai meghatározottságával szemben a társadalmi konstrukció és a társadalmi elképzelés szerepét hangsúlyozza (Miles 1970, 319). Milens-nál a figyelem nagy része a struktúráról átkerül az annak közvetítéseként értelmezett kultúrára. A *Racism and Migrant Labour* című 1982-es könyvében a rasszizmust elsősorban ideológiaként értelmezi, aminek regulatív szerepe van a társadalom működésében. Az ideológia marxi értelemben 'hamis képzet', ami a valós gazdasági viszonyok elrejtését szolgálja. A migráns rasszizált kisebbségek vonatkozásában ez azt jelenti, hogy a globális kapitalista gazdaság érdekelt ugyan az emberek mobilitásában, másfelől azonban különböző intézményekkel (például állampolgárság) és diskurzusokkal (például rasszizmus) korlátozza azt. Miles szerint tehát a rasszizmus a kapitalista társadalmakra jellemző osztályellentétben gyökerezik, ezért félrevezető minden olyan redukcionizmus, amely a rasszizmus osztályjellegű összetevőit figyelmen kívül hagyja. Ugyanakkor nem szabad azt gondolni, hogy a rasszizmus pusztán valami direkt módon megfogalmazódó intézményi ideológia, vagy elvont szinten megragadható makrojelenség. A rasszizmusnak a társadalmi gyakorlatokba beivódott, habituált része az, amely a legmaradandóbb módon tudja rögzíteni a faji különbséget.

A mindennapi rasszizmust úgy lehet értelmezni, mint azt a folyamatot, amelynek során rasszista képzetek integrálódnak a jelentések közé, amelyekkel a cselekvéseknek értelmet adnak, továbbá mint gyakorlatot, aminek révén a rassz képzetek beépülnek a társadalmi viszonyokba (Essed 1991, 52).

Mivel a rasszizmus érzékelhető valósága a rassz kategóriákban és a hozzájuk kapcsolódó diskurzusokban érhető tetten, az elemzőkre nagy hatással voltak a rasszizmus azon elméletei, amelyek ezt a nyelvi valóságot értelmezik. Közülük Foucault diskurzuselmélete a legjelentősebb, amely a jelentéseket termelő, meghatározó és kontrolláló társadalmi gyakorlatokra irányítja a figyelmet. Egyebek mellett a tudásra, illetve a tudás előállítására.

„Hatalom és tudás a diskurzusokon keresztül determinálják a társadalmi világról alkotott képünket: azt, amilyennek magunkat és a másikat látjuk – a beszéd társadalmi valóságot teremt” (Glózer 17, Foucault 2000).

A diskurzív uralom a megismerés és kormányzás tárgyaivá tett csoportokra és a társadalmi identitásuk által kontrollált egyénekre egyaránt kiterjed. E két dimenzió külön-külön és együttes működését elsősorban a szexualitás esetében gondolta végig történetileg Foucault. Hasonlóképpen a rasszizmus biopolitikaként való működése mellett is számtalan evidencia szól (egy írásában maga Foucault is beszélt ezekről). Mindenekelőtt azért, mert a rasszista diskurzusok testi jelölőkhöz kapcsolnak bizonyos társadalmi jelentéseket. Másrészt, mert a reprodukcióhoz, illetve a szexualitáshoz hasonlóan ez is a testekbe való közvetlen beavatkozást teszi lehetővé. Az ellenőrzés egyik módja az elkülönítés, ami olyan diskurzusokon keresztül történik, amelyek az emberek és csoportjaik közötti határokat jelölik ki, és értelmezik, a rassz esetében hosszú ideig egyértelműen biológiai fogalmakkal és érvekkel. Ma pedig egyre inkább egy furcsa, esszencialista kultúrafogalommal. A diskurzus ugyanakkor megjelöl, ebben az esetben bizonyos fizikai vonások alapján rasszként jelöl meg embereket, és elkülöníti őket a jelöletlen és domináns, magától értetődő többségtől. A megjelölésnek az a szerepe, hogy a rasszként megjelölteket el is különítik, és speciális intézkedéseket irányítanak rájuk. Ilyen a kényszermosdatás, a szelektív születéskorlátozás, de maga a genocídium is.

A tudás, tudományok és rasszizmus összekapcsolódását Foucault és Said nyomán értelmezi David Theo Goldberg. Fő állítása, hogy a rassz az uralom egyik formája, amely mélyen beleivódott a modernitás természetébe.

„Érvelésem szerint a faj – mint az Én és a Másik, a társadalmi-politikai hovatartozás és kirekesztés fogalmainak rendezőelve – a modernitás egyik alkotóelem. A leigázók számára kijelöli a kizsákmányolható egyéneket és népcsoportokat, és

hozzájárul az uralkodás, a szolgaság, sőt a népiértés racionalizációjához és legitimitációjához” (Goldberg 100). „A fajról szóló tudományok (»a faji tudás«) tehát nem csupán információt szolgáltat a faji Másikról, hanem megteremti, mondhatni megtestesíti önnön tárgyát. Bárhogy tagadják, faji tudás mindig is társadalom és humán-tudományok alapvető szerkezeti eleme volt. E tudásforma a tudományos és közkeletű elképélésekben egyaránt elválasztotta a kutatókat a kutatásuk tárgyától, az írókat azoktól, akikről írtak, a civilizált modernitás leghaladóbb tudományos áramlatának liberális képviselőit a kevésbé civilizált primitívektől, a nyugati civilizáció ismeretelméleti hangadóit a faji alapon meghatározottaktól, az érett nyugatiakat az infantilizált nem nyugatiaktól, az udvarias és illemtudó polgárokat a közönséges bűnözőktől, a városi bölcselőket a dzsungellakóktól és a városi dzsumbujok népétől” (Goldberg 2008, 125).

Said orientalizmusa arra mutat rá, hogy a másság képzetét miként hozza létre a Nyugat, ami csak részben azonos a rasszizmus alárendeltséget reprodukáló és naturalizálódó diskurzusaival. Fontos, bár kevésbé kutatott aspektusa a fehér felsőbbrendűség képzetének létrejötte, és a modern nyugati diskurzus önképével való összefonódása. Cornel West – a fehér felsőbbrendűség egyik legjelesebb kutatója – arra mutat rá, hogy a modern diskurzus struktúrája kezdettől fogva a racionalitás, a tudományosság és az objektivitás olyan formáit, valamint olyan esztétikai és kulturális ideálokat hozott létre, amelyek eleve megkívánták a fehér felsőbbrendűség eszméjének megalkotását (West 2008).

A rasszizmus diszkurzív megközelítését átfogó elméleti és módszertani keretbe ágyazta a kritikai kultúrakutatás birminghami iskolája, amire a rasszizmus működésének hogyanjaira is választ adni képes kutatások tucatjai épültek.

„A rassz diszkurzív kategória, nem pedig biológiai, azaz azoknak a beszédmódnak, reprezentációs rendszereknek és társadalmi gyakorlatoknak a szervező kategóriája, amelyek a fizikai vonások laza, gyakran meghatározatlan különbségeit – bőrszín, a haj állaga, fizikai és testi tulajdonságok... stb. – szimbolikus jelölökként használják, hogy két csoportot társadalmilag megkülönböztessenek egymástól.”

Stuart Hall a rasszizmust sajátos tematizációkban és diszkurzív stratégiákban ismeri föl. A korábban elsősorban biológiai fogalmakban és témákban tematizálódott, természettudományos érveléssel alátámasztott különbségtételt – a biológiai rasszizmust – a rasszizmusnak egy új, elsősorban egy kulturális fundamentalizmusra épülő formája váltja föl. Ennek értelmében

a különbség immár nem bizonyos fenotipikus jellemzők révén elkülöníthető embercsoportok között áll fenn, vagyis biológiai, genetikai alapú. Az alávetettség naturalizálása helyett (amely „alsóbbrendű” és „felsőbbrendű fajokról” beszél) a különbség és az elkülönítés kulturalizálása történik. Ami viszont továbbra is változatlan: a különbségek esszencialista szemlélete, vagyis az, hogy a látható – itt elsősorban fenotipikus – különbségek nem mellékes tulajdonságai az embereknek (például bizonyos univerzális emberi jellemzők mellett), hanem az ő lényegüket alkotják. A jelentések ellentétpárokba kódoltak, amelyek egy hierarchikus osztályozást, azon túl pedig egy hierarchikus struktúrát tartanak fenn.

A kultúra instrumentalizációja a többségtől fenotipikus jegyeik alapján különböző kisebbségek jelölésére egyszerre kisebbségi törekvés és többségi elkülönítési szándék eredménye. Verena Stolcke a kulturális rasszizmusról írt, immár lassan húsz esztendővel ezelőtt született tanulmányában pontos leírását és magyarázatát adta a jelenségnek. A változások hátterében a nyolcvanas évektől jelentkező társadalmi és gazdasági problémákat, válságjelenségeket látja, amelyre az őshonos többség első és legfontosabb reakciója a jóléti sovinizmus volt. A problémák és okozóinak megnevezése azonban egy tágabb diskurzusban történik, amelyben a bevándorlókat kriminalizálják, demoralizálják, kulturalizálják, a Nyugatot sértő demográfiai és morális veszélyként mutatják be. Az új rasszizmus kulturalista érvelése – amely a médiába és a politika különböző területeire egyaránt behatolt – két összefüggő feltevésre alapul: egyrészt arra, hogy a különböző kultúrák összemérhetetlenek, vagyis a kulturális különbségek mindig a lényegét érintik, másrészt arra, hogy miként az emberek, a kultúrák is eredendően etnocentrikusak, zártak, saját fennmaradásukért küzdenek. A kulturális fundamentalizmus a különböző kultúrákat nem hierarchiába rendezi, hanem térbelileg különíti el egymástól, a kizárás törvényi és társadalmi formáit legitimálja. A kulturális rasszizmus ezt a kulturalista logikát követi, de az előbbtől abban különbözik, hogy fenntartja az aszimmetrikus osztályozás doktrínáját, mint a rasszizmus sine qua nonját.

Verena Stolcke nyomán arról beszélünk, hogy a rasszizmus diskurzusába milyen új témák és stratégiák jelentek meg az elmúlt évtizedekben, miközben strukturális beágyazottsága és kognitív szerkezete változatlan maradt. Mások az aktorok változását érzékelik, és arra hívják fel a figyelmet, hogy nem tartható az a korábbi álláspont, ami aktív többségi és domináns pozícióval, azt képviselő aktorokkal és passzív kisebbségekkel számolt. Paul Gilroy *The Empire Strikes Back*, majd a *Black Atlantic* című könyveiben a rassz új politikai és ideológia formáit úgy definiálja, mint

ami nincsen egyértelműen egyetlen strukturális hatásnak alárendelve, jelentése fölött politikai küzdelmek folynak. Ebbe a küzdelembe beleszólnak azok a helyi közösségi politikák is, amelyek a rassz kategóriákat használják az általuk képviseltek meghatározására, vagyis helyi közösségi – „fekete identitás” – megalkotására a politikai ellenállás folyamatában. A kisebbségek emancipációs mozgalmában előtérbe került kultúrafogalom az identifikációra használt rassz kategóriáknak újabb dimenziót kölcsönzött, amelynek nemcsak a politikai képviselet, hanem a mozgósítás és az azonosulás szempontjából is jelentősége van. Bourdieu szimbolikus inverzióknak hívja azt a jelenséget, amelyre a polgárjogi és emancipációs mozgalmak vezetői a „black is beautiful” címkét találták ki.

Gilroy és nyomában a kritikai kultúrakutatók jelentős része szerint tehát a rasszizmus és a vele szembeni politikai ellenállás együttesen hozzák létre a faji csoportokat, illetőleg azonosítanak valóságosan létező embercsoportokat ezekkel a társadalmi kategóriákkal.

A rasszizmusra adott válaszként a nyolcvanas évekre a feketeség új politikai tartalmú fogalma jön létre (Back 1996), amely egy terméketlen ellentétbe került a rasszista pozíciókkal. A kulturális termelésben azonban elkezdődött az esszencializált fekete szubjektummal való szakítás, a fekete kategórián belül különböző lehetséges pozíciók és reprezentációs stratégiák kidolgozása. „A fekete diaszpóra közösségeiből többszólamú és többnyelvű kulturális formák, zenék és elképzelések erednek” – ahogyan Paul Gilroyra támaszkodva Pulay Gergely fogalmaz (Pulay 353).

A rasszizmus megismerése

Azoknak a társadalmi diskurzusoknak, amelyek a rasszizmust fenntartják és táplálják, jelentős részét a média hozza létre. Egy közelmúltban végzett kutatásban, amelynek keretében fókuszcsoporthozos interjúkat készítettem 18 és 30 év közötti fiatalokkal, azt tapasztaltam, hogy a hétköznapi rasszizmus diskurzusa két forrásból táplálkozik. Egyfelől személyes vagy személyesként előadott történetekből, amelyek a kollektív ítélet jogosságát alátámasztó példázatokként működnek, másfelől a médiából, lett legyen az internet, nyomtatott vagy elektronikus média. (Feischmidt 2012) A kisebbségek médiabeli képét nagyon hosszú ideje két fő reprezentációs stratégia határozza meg (természetesen sok körülmény által meghatározott eltérő hangsúlyokkal). Az egyik a láthatatlanná tétel (whitewashing), a másik a kollektív és lealacsonyító megjelenítés, amely az etnikai vagy

rassz kategóriákhoz negatív attribútumokat kapcsol, legtöbbször olyanokat, amelyek ellentétben állnak a többségi morális konszenzussal (hiszen ezért is válnak hírértékűvé).

Azoknak a témáknak a köre, amelyeken keresztül a kisebbségi megjelenés lehetségessé válik, igen limitált. Van Dijk egy több európai országban végzett összehasonlító kutatás alapján azt állítja, hogy ezek a következők: a bevándorlás nagysága, amit az illegális bevándorlók számával szoktak illusztrálni; bűnelkövetés, különös hangsúllyal azokra a formákra, amit bizonyos kisebbségekhez tartozók nagyobb arányban követnek el; kulturális különbségek, amit nagyon gyakran negatívan bemutatott társadalmi problémákhoz kötnek, például munkanélküliség, belvárosi lakásállományok leromlása, interetnikus feszültségek, konfliktusok, erőszak (van Dijk 1989). A bemutatás módjára a személytelenség, a saját hang és képviselet hiánya, a tömegszerűség a legjellemzőbb. Vagyis problémaként jelennek meg, másrészt a többség szemszögéből érzékelt problémaként és többnyire többségi újságírók által bemutatva. Ezzel együtt az elemzések nagy része, különösen a nyugat-európai fókuszúak azt mutatják, hogy a nyíltan rasszista beszédmódokat a 80-as évekig felváltja egy burkoltabb – kódolt – rasszista nyelv.

Az átkódolás legszembeötlőbb formája a liberális értékek, az emancipáció, a szabadság kizárást legitimáló kulturalizálása, és szembeállítás az „idegenek” azon képével, amely a vallási fundamentalizmust, a retrográd kultúrát, a nemek és nemzedékek közötti elnyomást emeli ki. A rasszizmus, nacionalizmus és a szólásszabadság melletti érveknek egy nagyon sajátos kombinációjára mutatott rá például Peter Hervik a Mohamed profétát ábrázoló karikatúrákról szóló dán sajtóvitát elemezve (Hervik 2012).

Az átkódolás olyan társadalmak média gyakorlatára jellemző, ahol konszenzus van, vagy legalábbis nagyon erőteljes elvárás a nyíltan uszító, gyűlöletet keltő vagy megalázó, megvető viszonyulást erősítő beszédmód kerülése. A helyzet ettől jelentős mértékben eltér azonban más országban – és közéjük tartozik hazánk is –, ahol a nyíltan uszító, közösség elleni izgatást végző írások vagy műsorok sem ritkák. Az a tendencia pedig, hogy a bűnözéssel, morális és társadalmi devianciákkal kapcsolják össze a kisebbségek képét, kifejezetten jellemző. Ezzel nemcsak az a baj, hogy a média egy része cigányellenességgel a szélsőjobboldali politikai alternatívák legnagyobb diszkurzív bázisát teremtette meg, hanem az is, hogy a közbeszédben latenciában levő rasszizmust felszabadította. Mindeközben a mainstream média azt az önfelmentő képet táplálja, hogy a rasszizmus csak a szélsőjobboldalra jellemző.

A *Magyar Nemzet* például egy szerkesztői állásfoglalásban nyilvánítja nem létezőnek a rasszizmust Magyarországon, ezzel felmentve magát az alól, hogy saját újságíróik előítéletes bemutatásával el kellene számolniuk: „Cigányellenes rasszizmus sosem volt Magyarországon, vagy ha volt-van is, az oly csekély mértékű, oly kevésbé jellemző, hogy kár is szót vesztegetni rá” (Idézi Bernáth–Messing 2011). Ezzel szemben Bernáth és Messing legutóbbi kutatása (2011) kimutatja, hogy a *Magyar Nemzet* írásainak közel felében helyezi a romákat a bűnözés kontextusába, de a ’nagy ügyeken’ túl is minden más médiumnál hangsúlyosabban tartja napirenden ezt a tematikát.

Bernáth és Messing elemzése rámutat a magyar médiának azon jellemzőire, amelyek a rasszizmus képeit és beszédmódját állítják elő. Abban azonban kicsit tévováknak látszanak, hogy meg is nevezzék azt. Rasszista társadalmi beszédről beszélnek, de nem mutatnak rá arra, hogy a vizsgált attribútumokból miként áll össze egy a rasszizmust fenntartó, legitimáló, sőt újratermelő médiakép a romákról. Előadással, utóbb pedig ezzel az írással amellet szeretnék állást foglalni, hogy nemcsak szabad, hanem szükséges is megnevezni azokat a tematizációs és érvelési stratégiákat, amelyek a rassz nélküli rasszizmust létrehozzák a magyar médiában. A rasszizmuson itt – a fentebb idézett elméletekkel összhangban – egy olyan sajátos diskurzust vagy reprezentációs rendszert értve, amely az egyenlőtlenségek, hierarchikus viszonyok nyelvi és képi valóságát megteremtik és fenntartják.

Tudom, hogy nem könnyű ez a fogalmi váltás, hiszen a rasszizmus Magyarországon hiányzik a társadalomtudományok analitikus nyelvéből. Még jobban megnehezíti az, hogy a hétköznapi beszédben viszont már nagyon elterjedt. Sok kérdéssel kapcsolatban merült fel már a társadalomtudományokban az az episztemológiai, módszertani igény, hogy az elemzés és a gyakorlat fogalmait el kell különíteni egymástól. (Brubaker a csoportok nélküli etnicitás fogalmait keresve, vagy Wimmer és Glick-Schiller a módszertani nacionalizmus következményeit elemezve hívták fel erre a figyelmet.) A rasszokról beszélő tudomány, bármily konstruktivista és kritikai is igyekszik lenni, felnagyítja, kimerevíti a faj fogalmát. A hatás azonban fordítva is érvényes: Magyarországon a nemzeti és etnikai kisebbségek terminológiája fedti el azt a nagyon fontos különbséget, amely elsősorban speciális osztályhelyzete által meghatározott, különböző kulturális regiszterekben mutatkozó, a teljes társadalmi spektrumra kiterjedő, sokkal inkább kulturális sajátosságai által meghatározott etnikai csoportok között fennáll.

Ennél is nagyobb problémának látom azt, amit Luic Wacquant a rasszizmus fogalommal polemizáló írásában bírósági logikának nevez (Wacquant 1997), ami pedig a társadalomtudósoknak azt a törekvését bírálja, amellyel feltárják és megnevezik az elkövetőket (ők a „rasszisták”), továbbá azonosítják az áldozatokat. A kutató pedig a döntőbíró szerephibájába esik, inkább bíraskodik, semmint elemez, amely viszonyulást az elnyomottakkal való – egyébként igencsak méltányolandó – szolidaritás is elősegíti. A rasszizmus áldozatait és elkövetőit objektiválja, azokra és nem a közöttük levő relációkra koncentrál. Pedig a rasszizmus rögtön értelmessé válik, ha nem objektiváljuk, hanem egy relációs rendszerként, az uralom és ellenőrzés társadalmi hierarchiára épülő módozataként értelmezzük, amelyben intézmények, diskurzusok, társadalmi gyakorlatok vesznek részt. Ezeket egyenként és együttesen is meg kell ismerni ahhoz, hogy kezelhetők, netalán kiküszöbölhetők legyenek.

Irodalom

BACK, LES

1996. *New Ethnicities and Urban Culture. Racism and Multiculture in Young Lives*. London: Routledge.

BACK, LES – JOHN SOLOMOS eds.

2000. *Theories of Race and Racism. A Reader*. New York – London: Routledge.

MICHAEL BANTON

1967. *Race Relations*. New York: Basic Books.

BERNÁTH GÁBOR – MESSING VERA

2012. Szélre tolva. Kutatási zárójelentés a roma közösségek többségi médiaképéről. *Médiakutató*, tavasz.

van DIJK TEUN A.

1989. Mediating Racism. The Role of Media in the Reproduction of Racism. In Ruth Wodak ed. *Language, Power and Ideology*. Amsterdam and Philadelphia: John Benjamin Publishing Company.

ESSED, PHILOMENA

1991. *Understanding Everyday Racism. An Interdisciplinary Theory*. Newbury Park, CA: Sage

FEISCHMIDT MARGIT

2012. *Ellenség-konstrukciók és nemzet-diskurzusok az extrém és a mainstream között. Fiatalkal készült fókuszcsoportos interjúk alapján*. Kézirat

FOUCAULT, MICHAEL

2000. Válasz egy kérdésre. A diskurzusról. Fordította Kiss Balázs. In Szabó Márton – Kiss Balázs – Boda Zsolt szerk. *Szövegváltozatok politikára. Nyelv, szimbólum, retorika, diskurzus*. Budapest: Tankönyvkiadó-Universitas, 423–441.

GILROY, PAUL

1993. *The Black Atlantic: Modernity and Double Consciousness*. London – New York: Verso.

GLÓZER RITA

2008. *Diskurzusok a civil társadalomról*. Budapest: L'Harmattan.

GOLDBERG, DAVID THEO

2008. A faji tudás. In Kende Anna – Vajda Róza szerk. *Rasszizmus a tudományban*. Budapest: Napvilág, 100–133.

HALL, STUART

1996. A kulturális identitásról. In Feischmidt Margit (szerk.): *Multikulturalizmus*. Budapest, Osiris–Láthatatlan Kollégium.

HALL, STUART (ed.)

1997. *Representation. Cultural Representation and Signifying Practices*. London: Sage.

HERVIK, PETER

2010. The annoying difference. The emergence of Danish neonationalism, neoracism, and populism in the post-1989 world.

MILES, ROBERT

1971. Apropos the idea of 'Race'... again. In Back, Les – John Solomos (eds. 2000): *Theories of Race and Racism. A Reader*. New York – London: Routledge.

MILES, ROBERT

1982. *Racism and Migrant Labour*. Boston: Routledge & Kegan Paul.

OMI, MICHAEL – HOWARD WINANT

2008. A rassz paradigmái: etnicitás, osztály, nemzet. In Kende Anna – Vajda Róza szerk. *Rasszizmus a tudományban*. Budapest: Napvilág, 55–98.

PULAY GERGŐ

2010. Kulturális politika és az etnicitás láthatóvá tétele. In Feischmidt Margit (szerk.): *Etnicitás. Különbségteremtő társadalom*. Budapest: Gondolat, 351–365.

REX, JOHN

1970. *Race Relations in Sociological Theory*. London: Weidenfeld and Nicolson.

REX, JOHN – TOMLINSON, SALLY

1979. *Colonial Immigrants in a British City*. London: Routledge and Kegan Paul

STOLCKE, VERENA

1997. A kultúra nyelvén. In Zentai Violetta (szerk.): *Politikai antropológia*. Budapest: Osiris – Láthatatlan Kollégium, 186–203.

VIDRA ZSUZSANNA – KRIZA BORBÁLA

2010. A többség fogságában – kisebbsége médiareprezentációja. In Feischmidt Margit (szerk.): *Etnicitás. Különbségteremtő társadalom*. Budapest: Gondolat, 392–406.

WEST, CORNEL

2008. A modern rasszizmus geneológiája. In Kende Anna – Vajda Róza (szerk.): *Rasszizmus a tudományban*. Budapest: Napvilág, 33–54.

WACQUANT, LOIC J. D.

1997. For an Analytic of Racial Domination. In *Political Power and Social Theory*, vol 11, 221–234.

GLÓZER RITA

A „cigányok” mint ellenség diszkurzív konstrukciói a hazai online szélsőjobb oldali médiában

A nemzeti radikális mozgalmak identitáskonstruálásának jellegzetes eszköze az „ellenség” közbeszéd útján történő megképzése. Napjainkban ennek kitüntetett terepe az internet, mely a közösségi tartalom-előállítás és -megosztás különféle eszközei által nemcsak az aktivistákat, hanem a szimpatizáns laikusokat is képes aktívan bekapcsolni ebbe a folyamatba. Az alábbi tanulmány a hazai nemzeti radikális szcéna romákra vonatkozó ellenségkonstrukcióját vizsgálja a diskurzuselemzés módszerével, eközben igyekszik bemutatni a „roma ellenség” konstruálásának diszkurzív eszközeit, továbbá helyét és súlyát az egyéb ellenségkonstrukciók rendszerében. Az elemzés arra is igyekszik rávilágítani, hogyan strukturálódik és milyen irányban változik jelenleg is a vizsgált online nyilvános színtér.

I. A kutatás bemutatása

Az alábbi elemzés a 2012-ben a Tom Lantos Intézet megbízásából a PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszékének bevonásával zajlott „radikalizmuskutatás” egyes eredményeit foglalja össze. A kutatás célja „a nemzeti radikális mozgalom és média diszkurzív stratégiáinak elemzése – különös tekintettel annak ellenség- és nemzetképére”.¹ Az összetett (több területre kiterjedő, többféle módszerrel dolgozó) kutatás egyik moduljaként a tanszék elsőéves kommunikáció- és médiatudomány mester szakos hallgatóinak² tevékeny részvételével a hazai szélsőjobb oldali moz-

¹ <http://www.tomlantosinstitute.hu/hu/programs-and-projects/program/radikalizmus-kutatas>

² A hatalmas szövegyanyag kódolásában részt vett diákokat – András Hangát, Béres Mátét, Cséplő-Bolla Katalint, Egő Áront, Gellér Zsuzsannát, Háhner Petrát, Héregi Noémit,

galmak ellenségkonstrukcióit vizsgáltuk az online médiában. Elsősorban az érdekelt bennünket, hogy milyen ellenségeket konstruál magának a szélsőjobboldali szcéna, és ezt hogyan teszi: milyen eszközök, technikák, stratégiák alkalmazásával. A kutatás során egy három részből álló korpuszt választottunk ki, ez egyúttal három, egymástól jellegében is különböző empirikus anyagot jelent.

A www.barikad.hu internetes oldalon található hírek, cikkek hangvétele mérsékeltbbnek mondható, ezeket gyakran más forrásoktól³ változtatás nélkül vagy minimális változtatással veszik át, és egy-egy provokatív címmel erőteljesen keretezik. A vizsgált cikkek egy jelentős részében maga az írás szövege nem tartalmaz explicit rasszista, előítéletes vagy ellenségkonstruáló kijelentést, ugyanakkor ezek a szövegek a hazai szélsőjobboldali közbeszéd jellegzetes ellenségkonstrukcióihoz kapcsolódnak.⁴ Itt tehát a bemutatott témák, ügyek sajátos szempontú kiválasztása (szelekció), és más finomabb diszkurzív eszközök segítségével zajlik az ellenségek megképzése. Az oldal ennek az átvételre épülő szerkesztési technikának is köszönhetően hírportál jellegű, anyaga feltűnően gazdag, folyamatosan frissül. A kutatásba bevontunk minden olyan cikket, amely 2012 januárjában és februárjában jelent meg a portálon, és amelyben az ellenségkonstruálás bármilyen típusa, formája megfigyelhető volt. Ezen a módon összesen 406 cikket, mintegy 751 oldalnyi (kb. 1 230 000 leütés) szöveget dolgoztunk fel.

A www.kuruc.info-n a vizsgált témában hasonló mennyiségű anyag valamivel hosszabb idő, körülbelül három hónap alatt került publikálásra, ezért itt a vizsgált periódust a 2011. december elejétől 2012. február végéig tartó időszakban határoztuk meg. Összesen 410 oldalon (kb. 784 000 leütés terjedelemben) megjelent 193 cikk került feldolgozásra. A [kuruc.info](http://www.kuruc.info) esetében is jellemző a más online és elektronikus médiumoktól való átvétel, ám ezek inkább regionális és helyi médiumok, hangvétellük és nyelvezetük radikálisabb, mint a [barikad.hu](http://www.barikad.hu) forrásául szolgáló országos médiumoké. Ennek köszönhetően a [kuruc.info](http://www.kuruc.info) hangvétele a [barikad](http://www.barikad.hu).

Janáky Zitát, Keczer Ibolyát, Kemény Editet, Kereki Balázst, Keresztény Laurát, Kiss Dánielt, Kiss Dórárt, Lendvai Biankát, Németh Rékát, Péter Dávidot, Soós Alexandrát és Stumpf Dávidot – köszönet illeti.

³ MTI, megyei lapok online változatai, [kuruc.info](http://www.kuruc.info)

⁴ Cigányokról, zsidókról, multikról, az EU-ról vagy az USA-ról, bevándorlókról és homoszexuálisokról, a baloldali illetve kormányzó politikai erőkről, vagy a szomszédos magyarok országok többségi társadalmáról, kormányzatról szólnak.

hu-nál mindenképpen radikálisabb, és itt markánsabban jelenik meg a portálhoz kapcsolódó szerzői kör saját hangja.

A vizsgált anyag harmadik részét a www.youtube.hu videomegosztón található videók, és az azokhoz fűzött felhasználói kommentek alkotják. Az ide feltöltött és (a megtekintések számával mérhető) magas érdeklődésre számot tartó videók között böngészve nyilvánvalóvá vált, hogy itt messze kimagasló a roma kérdés tematizáltsága. Ebből kiindulva a vizsgált mintába olyan magas látogatottságú és gazdagon kommentált filmet választottunk, melyek ezt a témát érintik. A kiválasztott videók közül három a [barikadTV](http://www.barikadTV.hu) csatornán érhető el⁵ (feltöltő a [barikad](http://www.barikadTV.hu)film), a másik három⁶ pedig a [kuruc.info](http://www.kuruc.info)-hoz kötődik (feltöltő a [CiganyBunozok](http://www.kuruc.info) és a [CiganyTerrorizmus](http://www.kuruc.info) nevű felhasználó). Elemzésük révén a két portál írott anyagának vizsgálata kiegészül egyfelől a médiumok mozgóképes nyelvezetének és stratégiájának, másfelől a körülöttük megjelenő közönség kommentjeinek a vizsgálatával.

2. Elmélet és módszertan

A korpusz vizsgálatának elméleti hátterét azok a diszkurzív politikatudományi elméletek és kutatások alkotják, melyek a társadalmi-politikai idegennek, illetve ellenségnek a nyelvi praxisban történő megképződésével foglalkoznak (vö. Edelman 1998, Koselleck 1998, Szabó 2003, 2006). Az általunk alkalmazott elemző módszer támaszkodik a kritikai diskurzuselemzés hagyományára (vö. Géring 2008, Jaeger 2001, Meyer 2001, van Dijk 2000, Wodak 2001, Zombory 2008), hiszen társadalomkritikai pozícióba helyezkedik, és a kiszolgáltatottak, elnyomottak perspektíváját kívánja felmutatni, érvényre juttatni. Ugyanakkor viszont nem akartunk lemondani a diskurzus egészének (a lehetőségek szerint) előfeltevés-mentes rekonstrukciójától, ezért a foucault-i genealógiai módszer (Foucault 2000, 2001) lépéseit alkalmaztuk a szöveganyag feldolgozása során (vö. Glózer 2007). Alapvetően kvalitatív tartalomelemzést végeztünk, de a jellem-

⁵ <http://www.youtube.com/watch?v=WIT0ehpTAf4&feature=related>
<http://www.youtube.com/watch?v=SQW20ZiGPKM>

http://www.youtube.com/watch?v=6PeZ0ra_m9Y&feature=related

⁶ http://www.youtube.com/watch?v=Zfxe_gofNvA&feature=related
http://www.youtube.com/watch?v=6QIW_EmEks

<http://www.youtube.com/watch?v=LaHP0h1wbhY&feature=related>

ző trendek, arányok, preferenciák kimutatása érdekében helyenként az egyes előfordulásokat számszerűen is összesítettük, azaz kvantitatív kiértékelés is zajlott.

A diszkurzív elemzés szintjei és egyúttal lépései a következők. Elsőként az ellenségről való beszédre, az ellenség megrajzolására alkalmas adó jellegzetes ügyeket, témákat tekintettük át. Ezek világosan megmutatják, hogy a nemzeti radikális szcéna szereplői milyen ügyekkel, témákkal hozták összefüggésbe az általuk ellenségként azonosított társadalmi szereplőket, mely témákon keresztül zajlik az ellenségkonstruálás. Másodsorban áttekintettük az ellenségképzés nyelvi eszközeit, kategóriáit, vagyis az ellenség megnevezését szolgáló kifejezéseket, szerkezeteket. A harmadik vizsgált terület az ellenséggel kapcsolatban leggyakrabban előforduló érvek, állítások köre, ezeken keresztül tárható fel az ellenségkonstruálás belső logikája. Egy negyedik körben a szövegekben felismerhető reprezentációs stratégiákat igyekeztünk azonosítani, és ezen a módon az ellenség megalkotásának stratégiai eszköztárát feltérképezni. Mindeközben az ellenségkép kidolgozásának számos stilisztikai, retorikai eszközével, technikájával is találkoztunk.

3. Az ellenségképzés eltérő hangsúlyai

A sok közös vonás mellett a két írott online médium (barikad.hu és kuruc.info) cikkeit összevetve kirajzolódik egy meglehetősen markáns különbség az egyes ellenségkonstrukciók előfordulási gyakorisága, illetve ennek alapján azonosítható fontossága között. Ez a különbség fontos körülménye a romák ellenségként történő ábrázolásának, mivel jelzi a roma ellenség súlyát, pozícióját, kontextusát az ellenségkonstrukciók sajátos logika szerint felépülő rendszerben.

A barikad.hu oldalain legtöbbször a hazai kormányzat és a Fidesz, valamint a szomszédos országok kormányai, lakói jelennek meg ellenségként, azaz mindkét esetben valamiféle (intézményes) politikai hatalom birtokosai tűnnek a szélsőjobboldal számára leginkább veszélyesnek vagy riválisnak. A középmezőnyben a nemzetközi pénzvilág, az EU és a hazai baloldal, a „kommunisták” (vagyis az ideológiai értelemben vett ellenség) találhatóak, míg a mezőny harmadik harmadában az etnikai kisebbségek (romák, zsidók, bevándorlók), valamint az USA állnak. A barikad.hu esetében tehát a politikai és gazdasági hatalom intézményei, szereplői jelentik a legtöbbet említett ellenséget, az etnikai jellegű ellenség a legkevésbé

meghatározó. Ez a médium ellenségeit a politikai-hatalmi intézményrendszeren belül konstruálja meg, ezáltal önmagát is hangsúlyosan ezen az erőtéren belül helyezi el. Az ellenségképzés tehát itt minden bizonynyal a barikad.hu-nak – és általa a Jobbiknak – a legitimációját szolgálja a fennálló politikai-hatalmi struktúrán belül. Az a trend, hogy a nemzetközi pénzügyi élet szereplői, az EU és a „kommunisták” erőteljesebb ellenségkonstrukciókká épülnek, mint az etnikai kisebbségek, vélhetően azt az átrendeződést tükrözi, mely során a hazai nemzeti radikálisok identitásdiskurzusában az etnikai ellenség helyét egyre inkább átveszi a politikai ellenség, és erősödőben van egy antiglobalista, EU-ellenes beszédmód.

A kuruc.info esetében leggyakrabban az etnikai kisebbségek (zsidók és romák) tűnnek fel az írásokban, őket követik a szomszédos országok lakói és kormányzata, a hazai kormányzó erők és az EU. A harmadik harmadban a baloldali politikai erők, a homoszexuálisok, a pénzvilág képviselői és a kisegyházak, szekták találhatók. A kuruc.info – és a háttérül szolgáló kevésbé centrális és kevésbé intézményesült nemzeti radikális erők – eszerint legerősebb fenyegetésként a „belső idegeneket”, a zsidó és roma etnikai csoportok tagjait ábrázolják, másodsorban pedig az intézményes, hatalmi pozícióban lévő politika tűnik számukra ellenségnek.⁷

Ellenségkonstrukció	barikad.hu		kuruc.info	
	Db.	%	Db.	%
1. szomszédos országok többségi társadalma, kormányzata	84	20%	30	15%
2. Fidesz, kormány	83	20%	16	8%
3. Pénzvilág, bankok	52	12%	8	4%
4. Baloldali és liberális ellenzék	50	12%	10	5%
5. EU	48	11%	16	8%
6. Romák	44	10%	47	24%
7. Zsidók	17	4%	41	21%
8. USA	9	2%	–	–

⁷ Mindkét esetben előfordulnak olyan ellenségkonstrukciók, melyek csak az adott médiumra jellemzőek: a barikad.hu esetében ilyenek az USA és a bevándorlók, a kuruc.info-n pedig a homoszexuálisok, a kisegyházak és Kína. A youtube videomegosztó esetében a megvizsgált anyag csak egyetlen ellenségkonstrukcióra, a romák bemutatására, illetve az ezzel kapcsolatos nézői kommentekre korlátozódik, tehát csak részlegesen vethető össze az előbbi két anyaggal.

Ellenségkonstrukció	barikad.hu		kuruc.info	
	Db.	%	Db.	%
9. Bevándorlók	8	2%	–	–
10. Homoszexuálisok	–	–	6	3%
11. Kisegyházak	–	–	4	2%
12. Kína	–	–	4	2%
Összesen	406		192	

Az egyes ellenségkonstrukciók előfordulási arányai a két online médiumban a vizsgált időszakban.

4. A romák mint ellenség megkonstruálása

Témák, ügyek

A barikad.hu oldalain az összes ellenségkonstrukciónak mindössze 10%-át teszik ki a romákat ellenségként ábrázoló cikkek, ez a téma tehát (gyakoriságából kiindulva) a barikad.hu diskurzusában a legkevésbé meghatározó tematikák egyike. Itt a vizsgált időszakban konkrét események, ügyek kapcsán esik szó romákról, a cikkek több esetben számolnak be általuk kirobbantott verekedésekről, konfliktusokról, bántalmazásokról. Ezen túlmenően különféle közéleti, politikai események, hírek kapcsán olvashatunk romákról, romákat érintő ügyekről. Ilyen „ügy” például a Kolompár Orbán és társai ellen 2009-ben indult büntetőper, a Székesfehérváron létesítendő Roma Kulturális Központ körüli csatározások; az amerikai nagykövetség a pécsi Gandhi Gimnáziumban tett látogatása; az Európa Tanács emberi jogi biztosa által az európai cigányság helyzetéről közzétett jelentés. A roma kivándorlókkal kapcsolatos kanadai–magyar tárgyalások, és az interneten megjelent, „A rasszizmus szívás” szlogenellátott kisfilmsorozat is szóba kerül a diskurzusban, azaz az írásoknak láthatóan csak egy része szól kifejezetten romák által elkövetett aktuális cselekményekről, összességében ennél sokkal szélesebb témakezelést tapasztalhatunk. Jogi, pénzügyi, kulturális és diplomáciai eseményekhez kapcsolódva is esik szó a romákról – kivétel nélkül mindig mint negatív, problémás, nehezen kezelhető (vagy kezelhetetlen), ellenséges, alsóbbrendű, önmagában is megosztott csoportról. A barikad.hu diskurzusa a roma ellenséget tehát konkrét *közéleti, politikai, diplomáciai hírek* kapcsán, a nagypolitika

és a közélet szféráján belül konstruálja meg. Ebben a közegben jellemző témaként a roma elit visszaélései, a fehérgalléros bűnözés (sikkasztás) emelkednek ki.

A kuruc.info-n ugyanez az ellenségkonstrukció (romák) adja az összes előfordulás 24%-át, vagyis előfordulását tekintve itt ez a *leggyakoribb, legfontosabb ellenség*. A kuruc.info-n a romákkal kapcsolatos írások *mindegyikében az általuk elkövetett tettek* állnak a középpontban. A cikkek konkrét esetekről számolnak be, részletekkel gazdagon illusztrálva. Az írásokban előfordulnak a legkülönbélebb büntetőjogi kategóriába tartozó cselekmények, ezeket a szerzők sokszor meg is nevezik: prostitúció (ra kényszerítés), erőszak, nemi erőszak, (gyermek)bántalmazás, lopás, áramlopás, rablás, zsarolás, kényszerítés, iskolai erőszak, közfeladatot ellátó személy elleni erőszak, leánykereskedelem, színesfémlopás, munkakerülés, játékgépezés, drogozás. A romák kanadai kivándorlása, a romaintegrációra fordított pénzek, vagy az amerikai nagykövetség Gandhi Gimnáziumban történő látogatása csak kivételként jelenik meg a diskurzusban. Itt tehát jóval szűkebb és egyúttal direktebb témakezelést tapasztalhatunk: elsősorban rendészeti, büntetőjogi perspektívában jelennek meg a romákkal kapcsolatos ügyek. A kuruc.info írásaiban hangsúlyozottan a *vidéki helyszíneken megjelent hétköznapi bűnözés* a domináns tematika.

A youtube-ra feltöltött videók a *roma – nem roma együttélés konfliktusait* jelenítik meg egészen *közelről*. Visszatérő téma a szeméttelés, a lakókörnyezet lepusztítása, a betörés, rablás, rongálás, drogfogyasztás, munkakerülés, nők zaklatása, prostitúció, közös költség meg nem fizetése. Mindezekről a problémákról konkrét ügyek kapcsán, emblematikus vidéki helyszíneken (Gyöngyös, Miskolc) esik szó, a sérelmeket elszenvedő nem roma⁸ interjúalanyok mesélnek a velük, körülöttük megtörtént esetekről. Az áldozatok vannak tehát fókuszban, névvel, arccal „hitelesítik” az elmondottakat. Az áldozat-narratívát érzékletes képek erősítik fel: romos, piszkos, szemetes, elhanyagolt házakat, rendezetlen, szegényes külsejű embereket, távolban ácsorgó roma csoportokat látunk. Azáltal, hogy a kisfilmekben megszólalnak maguk a romákkal konfliktusba került vagy tőlük szenvedő nem romák (illetve „jó romák”) is, a szembenállás dramatizált formában (és nem pusztán elbeszélésben) jelenik meg. A megszólaltatott nem roma lakosok azt is többször kifejtik, hogy szerintük mi lenne a megoldás: az

⁸ Az avasi Fészekrakó-ügy kapcsán őslakos, vagyis „jó” roma személyek is megszólalnak az áldozatok oldalán.

egykori csendőrség, a területbiztosok rendszerének visszaállítása a rend fenntartása érdekében, a „*belvárosi környezettel nem kompatibilis*” fészakra-kós avasi betelepülők visszahelyezése eredeti környezetükbe.

Az ellenségképzés nyelvi kategóriái

A feldolgozott barikádos cikkekben a romák mint ellenség megnevezése egészen konkrét, leíró jellegű. Leggyakrabban a *cigány, roma* kifejezésekkel találkozunk, ilyen és ehhez hasonló fordulatokban: *helyi roma származású „erős legények”, a lakosságot folyamatosan fosztogató, zaklató cigány származású bűnözői elemek, feldühödött cigányok, alul fizetett cigány származású munkások, cigány kulturális fészek*. A szóhasználat tehát – bár erősen elfogult, minősítő jellegű – köznyelvinek nevezhető, durva, trágár kifejezések előfordulása nem jellemző.

A kuruc.info-n olvasható szövegek nyelvhasználata és fogalmazásmódja sokkal markánsabb, durvább. A romák megnevezése részben közvetlenül, direkt módon történik, amikor a szerzők a *cigánybűnözők, cigányterroristák, cigányfertőzött, cigány bűnbanda, romák, cigók, purdó* kifejezéseket használják. Másfelől viszont jelen vannak olyan utalásos, gyakran metaforikus, illetve az argóból származó kifejezések, mint a *retkek, fajtársaik, cigányállatok, élősködőink, a kormány kedvencei, eltérő kultúrájú kisebbségi, eltérő kulturális háttérű, paraziták, genetikai hulladékok, purdógyárosok, akasztófára való, terroristák, füstös* stb.

A romák bemutatásakor előforduló állandó jelzők és szerkezetek – *ku-tyaevő cigány, munkakerülő cigány, nőstény cigány, magargyűlölő cigány, magyarverő cigány, problémás cigány család, erőszakos, agresszív, fatolvaj, munkakerülő, fosztogató és gyilkolászó, áldozataira vadászó* – a romákat alantas, állatias viselkedésű, bűnöző, agresszív, az alapvető erkölcsi és együttélési normákat sem betartó személyeknek ábrázolják.

Az ilyen metaforikus, utalásos megnevezés jelentéstartalma csak homályos, hozzávetőleges körvonalakkal rendelkezik, ezért interpretációja rugalmasan alakítható. Az ilyen utalásos megnevezés mindig tartalmaz valamilyen bizonytalan, kétes, homályos vagy misztikus elemet (épp a jelentés rögzítetlenségéből adódóan), ezért különösen alkalmas az érintett szereplő *diabolizálására, gonosz, sötét, alantas erőként történő ábrázolására*, aminek a kuruc.info oldalain számos megnyilvánulásával találkozunk.

A filmekhez kapcsolódó hozzászólásokban a rasszista beszéd legdurvább nyelvi regisztere szólal meg. A romákra vonatkozó megnevezések,

jelzők enyhébb esetben gúnyolódóak, lekicsinylőek (*romanecsku, népség, retkek*), kulturalista érvelést hordoznak (*igénytelen, koszos, legundorítóbb, haszontalan*), de a leggyakrabban a kriminalizáció (*cigányterroristák*), a biológiai érvelés (*primitív és kevésbé intelligens homosapiens, genetikai selejt, korcsok*) és dehumanizálás (*patkány, féreg, primitív cigány állat, szemét görények, kis taknyok, véglények*) minősített eseteit jelentik. Nem ritka a nyílt trágárság és szitkozódás sem (*Rohadt tetves cigányok! Fasszopók!*), ugyanakkor a leíró jellegű, semleges megnevezés teljességgel hiányzik.

Érvek, állítások

Az írásokban megjelenő roma személyekkel, csoportokkal kapcsolatban a barikad.hu-n a romák támogatásának jogosságát vagy célszerűségét megkérdőjelező érvelést látunk, amely a roma (politikai) elit bizonyos tagjaival kapcsolatos botrányokkal igyekszik igazolni álláspontját. Az érvelés kiindulópontja, hogy a romák támogatása hiábavaló, illetve nem rendeltetés-szerűen történik a nekik juttatott források felhasználása.

„Eddig rengeteg pénzt fordítottak cigányintegrációra, ám ennek nagy része szinte szórén-szálán eltűnt.”

„a 2009-ben indult programban eddig közel 500 millió forintot költöttek el, ám ebből mindössze nyolcvan ügyfél jutott egymillió forintot meg nem haladó összegű kölcsönhöz. Emiatt az adásban feltételezték, hogy a pénz egy része nem arra fordított, amelyre szánták.”

„Mindent összegezve leszögezhetjük, a romaintegrációra szánt pénzek valahova ki-osztódnak és mindenki boldogan él tovább. Már csak az az érdekes, hogy szinte mindig ugyanazokba a nevekbe botlunk, ha cigányoknak szánt pénzek elosztásáról, vagy éppen az ezek körül kialakult botrányokról van szó.”

Ezt az üzenetet erősítik azok a „példák”, melyek arról szólnak, hogy a romákkal való együttélés során a nem romák szenvednek a romáktól:

„...település számos látványossal és szerényen élő, dolgozó emberekkel. Már ami az itt élők többségét illeti. A falu ugyanis látványosan szenved néhány helyi cigány családtól, meg a környező falvakban élő népes retyerutyájuktól.”

A cikkek egy részében a külföldön menedéket kérő romákkal kapcsolatban hangsúlyozzák, hogy ezek a személyek külföldön is folytatják bűnöző életvitelüket, ezzel rossz híret keltik Magyarországnak (azt állítva, hogy itt üldözik őket).

A roma ellenséget a barikad.hu-n olyan ismert közéleti szereplők vagy éppen hírhedtté vált személyek testesítik meg, mint Kolompár Orbán és Kolompár Gizella, Farkas Flórián, Mohácsi Viktória, a rasszizmusfilmek forgatói, és velük egy oldalra kerülnek az őket támogató nagypolitika szereplői is (Orbán Viktor, Gyurcsány Ferenc, Kósa Lajos, illetve a nemzetközi szervezetek képviselői, az IMF, az Európai Parlament vagy a TASZ).

A kuruc.info írásaiban a romák tetteinek bemutatásához egyrészt a cigányság növekvő létszámának felpanaszolása kapcsolódik: „*hatalmasra duzzadt a cigány lakosság számaránya*”, „*Ahol megjelenek, csőstül jön a baj*”, „*ezeket nem lehet megváltoztatni!*”. A bűnözést – mely „a vérükben van” – az együttélést lehetetlenné tevő oknak tartják, és szociokulturális tényezőkre is visszavezetik. A cikkírók úgy látják, hogy az élet számos területén „*a cigány kitérja a magyart*”. A romák szerintük visszaélnék a nem romák jószándékával („*amikor fordítva süil el a fegyver, s a magyarok terrorizálására kifejlesztett állatfaj a saját tenyésztői ellen fordul*”), és rossz híret keltik az országnak külföldön: „*cigányaink Kanadában égetnek bennünket*”. A hatóságok (rendőrség, kormányzat) a cikkírók szerint „*mindent megbocsájtanak nekik*”, „*elcigányosítják*” az iskolákat és a rendőrséget, és a cigány származású munkakeresők pozitív diszkriminációt élveznek. A cigányság életvitelével kapcsolatban a többség számára alapvető tabukat sértő viselkedésformákról, sötét, állatias tettekről számolnak be, mint a rájuk általában jellemző viselkedésmódokról: kutyát esznek, időseket, gyerekeket bántalmaznak („*úgy kell tenni, mintha a mindennapos betörések, az idősek halomra gyilkolása, a munkakerülés, játékgépezés, drogozás és a kislányok zsenge korban történő apai »betanítása« teljesen természetes dolog volna*”).

A romákkal kapcsolatos állítások ebben a médiumban egyfelől sokkal konkrétabbak, hisz egyes konkrét esetekből indulnak ki, ugyanakkor ezekből az általánosság szintjén vannak le következtetéseket, értelmezéseket. A romák kapcsán szóba kerülő ügyek, témák itt sokkal kisebb változatosságot mutatnak, ugyanakkor kidolgozásuk részletgazdagabb, ezáltal plasztikusabb és elrettentőbb, mint a barikad.hu esetében láthattuk.

„tegeztek, foglásták, leköpték és lekurválták a tanárokat az »integrált diákok«”

„a boltból nem biztos, hogy hazaér a megvásárolt áru, mert az utcán kivesszik a kosaraikból”

„a délutános műszakba járó lányokat, asszonyokat a férjeik, barátjuk kíséri haza a buszmegállóból, mert nincsenek biztonságban – ruhájukat ráncigálva tesznek nekik félre nem érthető ajánlatokat”

„leszaggatta a 80 éves néniről a ruhát, ezután pedig meg akarta erőszakolni. Mindközben ököllet ütötte”

A youtube-os videók egy nagyon erős képi nyelven fogalmazzak meg állításokat. Ezek lényege, hogy az életvitelük miatt nem lehet a romákkal együttélni, ahhoz pedig, hogy valami változzon, nekik is változtatni kellene az életmódjukon, szokásaikon. A megszólaló nem romák azt hangsúlyozzák, hogy nem általában a romákkal vagy valamennyi romával van gondjuk, hanem azokkal, akik bűnöznek, összeférhetetlenek, és szerintük ezeket a személyeket, csoportokat a roma közösségnek, a roma vezetőknek kellene maguk közül kiszűrni. Egyúttal az is többször elhangzik a filmekben, hogy a romák életvitelétől szenvedő nem romák senkitől sem számíthatnak segítségre. A kisfilmek a helyi hatóságokat, önkormányzatot, rendőrséget tehetetlennek, alkalmatlannak ábrázolják („*az a baj, hogy senki nem tesz semmit*”, „*még nem segített senki*”, „*Ki segít? Nem tud segíteni senki*”).

A videókhoz fűzött kommentekben – rövid, indulatos, trágár, durva hozzászólások formájában – a romákkal kapcsolatban valamennyi, az írott online média kapcsán eddig bemutatott állítástípus felbukkan: a romák lusták, nem akarnak dolgozni, élőködnek a társadalmon, agresszívek és bűnöznek, piszkosak és igénytelenek, lehetetlen velük az együttélés, a viselkedésük és életmódjuk civilizálatlan, összeférhetetlen, hazudnak, csalnak. Az állításoknak ez a sokszínűsége minden bizonnyal összefügg a műfaji sajátosságokkal: a kommentek lényegében ömlesztve (többnyire egymástól függetlenül) tartalmazzák ezeket az állításokat, a hozzászólók a filmekhez sokszor csak lazán kapcsolódva vagy éppen minden apropó nélkül (indulataikat, frusztrációjukat levezetve) fogalmazzák meg a súlyos állításokat, vádakot. A kijelentések egyik iránya a romák jellemzése:

„Micsoda egy retek, igénytelen, koszos, primitív korcs patkány népség. Még ruhát sem hordanának, ha mi -az eltartóik- nem adnánk nekik. Az emberiség legundorítóbb, haszontalan férgéi, mely csak gondot, problémát okozott mindig is és sosem lesz más-képp.”

„nem 10-et szülni és eltartatná magát,csalni ,lopni,hazudni..persze rossz a mély szegénység de akkor legyen 1 kölyke és a munkával foglalkozzanak meg a tanulással..”

„erőszakos bűncelekmények nagy részét cigányok követik el”

„cigányok csak lopnak, gyilkolnak, erőszakolnak, rabolnak, de termelni, adót fizetni, a közös asztalra letenni nem tesznek semmit”

„Sírköveket döntögetnek, táblákat lopnak, ölnek, szaporodnak, siránkoznak, rasszizmust skandálnak, nem tudnak beilleszkedni”

„Ettek ezek embert is”

„akik a családi pótlék meg a segély kiosztásának napjára szervezik a különböző bulikat”

„láttam saját szememmel olyan kutyákat, akiknek ezek kiverték a szemét”

A másik jellegzetes kijelentéstípus azt taglalja, hogy a „mi” közösségnek hogyan kellene bánnia, mit kellene tennie a romákkal:

„lehet h tiszta de a pofája akkora de akkora..mit képzél magáról ez ? Mit fenyegetőzik ? Hogy beszél ? Ez a civilizált? Még hogy ugyanolyan emberek ? EL LEHET MENNI !!! ki az országból..vissza a sivatagba..Izraelbe, Egyiptomba a sátorba..a kecskék mellé a sátorba..nem egy civilizált sok ezeréves kultúra országába rezgés-szintet,életminőséget,közbiztonságot csökkenteni,civileket ölni,kirabolni”.

„AZ ILYEN FENYEGETOZO SZEMELYT MINT EZ A CIGANY NEMBER MAS ORSZAGOKBAN MEG ABBAN A PILLANATBAN ELVISZIK- VESZELYEZTETES-CIMEN,BEDUTYIZZ-AK ,A CELLEJA KULCSAT MEG JO MESSZIRE HAJTJAK!”

„Alapítsanak saját parlamentet, szervezzék meg az oktatást, az egészségügyet, a közbiztonságot (nem hiszem, hogy tudnák mit is jelentenek ezek). Túrják fel a földet, műveljék meg, és tudják meg milyen érzés az amikor a verejtékes munkával megtermelt dolgaikat ellopják.”

Diszkurzív stratégiák

A vizsgált szövegekben felidézett esetek, ügyek arra is hivatottak, hogy hangsúlyozzák, kiemeljék a romák „másságát”, eltérését a többségi társadalomtól, hiszen ezek az írások elrettentő, elítélendő eseményekről, tettekről adnak hírt. A roma ellenség figurája aztán ennek az – etnikai, kulturális-életmódbeli – másságnak a talaján épül fel. Az egyik alapvető diszkurzív stratégia tehát a megkülönböztetés, a másság igazolása, és ennek alapján a szembenállás indoklása.

A barikad.hu-n a romák mássága elsősorban *etnikai másságként* (45%) azonosítódik, a bűnesetekről szóló tudósítások visszatérő fordulata a „cigány származású bűnöző”, ahol a származás, etnikai hovatartozás megjelölése mintegy a bűnözői lét okaként is szolgál. A másság további összetevője a kultúra, a szokások és az életvitel (27%) eltérése. A garázdaság mint jellemző viselkedésforma kerül bemutatásra, a bűnözést a romák kultúrájából fakadó következményként ábrázolják:

„A cigányság többségére jellemző életmód miatt talán lopott mobiltelefonokból, órákból, pénztárcából, esetleg szamuráj kardokból terveznek kiállításokat szervezni?”

„A barikad.hu által megkérdezett közbiztonsági szakértő szerint a családok közötti tömegverekedés a cigánybűnözés tipikus formája, amelyet egyre több esetben súlyosbít a rendőri intézkedéssel szembeni agresszív ellenállás is.”

A romák és nem romák közti különbségek – súlyát tekintve is – harmadik területe a barikad.hu írásaiban az értékrendbeli, erkölcsöket (27%) érintő különbség. A roma politikusok sikkasztási ügyeinek tárgyalása elsődlegesen ennek illusztrálását szolgálja.

A kuruc.info cikkeiben máshol vannak a hangsúlyok: a másság domináns összetevője a roma népességnek a nem romákétól eltérő *kultúrája, életvitel* (42%), az ellenség konstruálása tehát egy kulturalista típusú érvelés keretében zajlik. Az életvitel kifogásolt elemei mindenekelőtt a bűnelkövetés, melynek itt szélesebb palettáját, és a garázdaságnak elrettentőbb eseteit említik (*a mindennapos betörések, az idősek halomra gyilkolása, a munkakerülés, játékgépezés, drogozás és a kislányok szenge korban történő apai „betanítása”, környezetük „lepesztítése”*). A kulturális különbség momentuma a kuruc.info-s szövegekben ironikus formában is megjelenik, amikor a közéleti diskurzus fogalmazásmódját kifordítva „eltérő kultúrájuk”-ról beszélnek a szerzők, ezzel megidézve és megkérdőjelezve a politikailag korrekt beszédmódot.

Ezen a portálon a barikad.hu-hoz képest jóval nagyobb súllyal jelenik meg a romák erkölcsi, értékrendbeli mássága (36%). A női bűnözés (szülés után újból prostituáltként álló roma nő esete), a visszaeső bűnözés jelensége („*hat-szor elengedett cigánybűnöző*”, „*a legidősebb bandatagot eddig 13-szor ítélték el – mégis szabadlábon folytathatta*”), a bűnözésre történő szocializáció („*A tanárve-rés családi program cigányéknál*”), a fiatakorúak bűnelkövetése („*a tanórákon gyakran köpködtek a cigány »diákok«, válogatott szitkokkal illették a pedagógust, majd harsányan nevettek rajta*”) mind a cigányság morális alacsonyabbrendű-ségét hivatottak illusztrálni. A másság etnikai jellege (22%) is megjelenik, ugyan kisebb súllyal, mint azt a barikad.hu esetében megfigyelhettük.

Láthatóan eltérő hangsúlyokkal kerül érzékeltetésre a két médiumban a romák „mássága”: a barikad.hu elsősorban az etnikai hovatartozásból mint okból vezeti le, ezzel indokolja a másságot, ami egy meglehetősen általános (kevésbé definiált) és homályos kategória, kevés konkrétumot tartalmaznak ezzel kapcsolatban a szövegek. Ezzel szemben a kuruc.info-n a másság a romák mindennapi életvitelén, szokásain keresztül, konkrét esetekről szóló részletgazdag, érzékletes (elrettentő) beszámolókon keresztül ábrázolódik. Az érvelést az áldozat-narratíva és a konkrét ügyeken keresztüli hitelesítés erősíti. A vidéki helyszíneken megtörténő mindennapi ügyekről értelmező-magyarázó újságírói narratíva tudósít.

Megfigyelhető, hogy az erkölcs, morál témakörében a barikad.hu szö-vegeiben a fehérgalléros elit bűnözés, míg a kuruc.info-n leginkább a hétköznapi valamint a tabudöntő bűnözési formák (nők, gyerekek bűnel-követése, idősök, gyermekek sérelmére elkövetett tettek) jelennek meg, más tehát az erkölcs, morál értelmezésének perspektívája, a szövegek látóköre e tekintetben.

A videomegosztón található filmekben a romákat elsősorban nem szó-ban, hanem a műfajból adódóan képekben jelenítik meg. A szóbeli meg-nevezések sorában jellemzően (etnikai kategória alapján) általánosító meg-nevezésekkel találkozunk még akkor is, ha a megszólaló interjúalanyok által konkrétan ismert, tehát akár néven is nevezhető személyről beszélnek („*a cigány*”, „*cigány család*”). A megszólaló nem roma helyi lakosok a cigányok jellemzésekor a viselkedésük minősítése során időnként előítéletes, durva jelzőket, kijelentéseket is tesznek: „*olyanok, mint a retardáltak*”, „*ezek min-dent megessznek*”. A romák és életmódjuk képi ábrázolása konkrét, érzékletes: jellemzésük a filmekben környezetük, viselkedésük és a velük együttélők vélekedése, tapasztalatainak bemutatása által történik.

A vizsgált videókban megjelenik a romaábrázolás ismert stratégiája, a kriminalizáció, a bűnelkövetés tematizálása. Lopásokról, rablásról, rongá-

lásról, prostitúcióról beszélnek, melyeket romák követtek el, elsősorban nem romák kárára. Mindezekről maguk az érintettek (áldozatok) számol-nak be részletesen, indulatos, elkeseredett, kifejező narratíváikban. El-beszélések részletgazdagok, érzékletesek („*tele vagyunk szeméttel, patkány-nyal*”, „*fertő*”, „*macskafejek levagdossa*”, „*akkora legyen*”, „*a ház eleje úgy néz ki, mint az okádék, malacszar, lószar, minden*” stb.), konkrét esetekről szá-molnak be: nők, gyerekek veszélyeztetéséről, arról beszélnek, hogy fél-nek, és féltik a gyerekeiket, javaikat.

A képi ábrázolás a romák életvitelének bemutatására irányul elsősorban: szemetes, romos házak, elhanyagolt külsejű, hangoskodó, csoportokba ve-rődő roma emberek jelennek meg a képeken. A videók stratégiája a konk-retizálás és dramatizálás: konkrét, nevesített helyszínek, konkrét embe-rek, konkrét ügyek kerülnek bemutatásra oly módon, hogy a filmek nézői (a helyszíni tudósítások révén, az érintetteket közvetlenül megismerve) mintegy részeseivé válnak a szcénának, az eseményeknek. Ez a nagyon konkrét témakezelés hozza a befogadóhoz – a három médium közül – leg-inkább közel a felvetett témát, a képi ábrázolásmód pedig elsősorban az érzelmekre és az érzésekre hat. A mondanivalót, a filmek üzenetét a meg-kérdezett helyi lakosok fogalmazzák meg, nem az újságírók, riporterek – a nézők befolyásolásának ez is egy (pszichológiailag) igen hatásos eszköze.

Ehhez hasonlóan hatnak az „önleplező” felvételek, képek, ahol kom-mentár nélkül, az értelmezést a nézőre bízva mutatják be mindezt: az utca takarítása kapcsán megkérdezett romák cinikusan válaszolnak, a takarít-ásban nem hajlandók részt venni, köves utat, vécét követelnek, csak a gyerekek szedik a szemetet. Ez a látszólagos „dokumentarista” jelleg, az „önmagukért beszélő képek” persze erőteljesen megkomponáltak, a fil-meket hatásos dramaturgia jellemzi.

A kisfilmekhez kapcsolódó kommentek rövid, indulatos, trágár, durva hozzászólások, melyek többnyire nem érvelő jellegűek, némelyek még valódi állítást sem tartalmaznak, csupán a romák szidalmazását, elpusztít-ásukra való nyílt felhívást vagy burkolt utalást. A kommentek romaábrá-zolása teljességgel az ismert sztereotípiákon alapul: részben szociokultu-rális vonatkozású rasszista közhelyeket sorakoztatnak fel (nagy családban élnek, bűnözők, lopnak, élőködők, elmulatják a családi pótlékot, igény-telenek, piszkosak, agresszívek), részben pedig biológiai esszencializmus és végletes dehumanizálás jellemzi őket (korcsoknak, ösztönlényeknek, butának nevezik a romákat, a kutyaviadalokat, dögevést, vérfertőzést em-lítik, mint jellemző viselkedésformákat).

Reprezentációs stratégiák

A barikad.hu ellenségábrázoló szövegeiből gyakran hiányzik az explicit ellenségkonstruáló érvelés, viszont jól megfigyelhetők az ellenségkonstruálás finomabb diszkurzív stratégiái: a romákkal kapcsolatba hozott témák (korrupt roma politikusok, bűnöző romák itthon és külföldön) kiválasztása, valamint a semleges hangvételű cikkek erőteljes, provokatív címmel⁹ történő keretezése. Ezzel a stratégiával a barikad.hu egy látszólag korrekt, de legalábbis nem nyilvánvalóan rasszista, valójában mégis diszkriminatív beszédmódot emel be saját mainstreamesedő diskurzusába, és ezzel a mainstream közbeszédbe. Ellenségeit, a romákat a nagypolitika világában, diplomáciai, közéleti, politikai kontextusban – viszonylag absztrakt síkon – konstruálja meg, elsősorban etnikai kategóriák mentén.

A kuruc.info a romákat a mindennapokban, a hétköznapi emberek életvilágában jelen levő ellenségként formálja meg, konkrét (bűn)ügyek bemutatásával, a károsultak szavainak közvetítésével. Az ellenségkonstruáló beszéd közege hangsúlyozottan a „vidék” (amely ugyancsak egy sajátos diszkurzív konstrukció), ahol a roma ellenség „idegensége” életvezetési, kulturális és morális másságában nyilvánul meg. A rasszista újságírói narráció hangsúlyozza és értelmezi az olvasó számára a nem roma áldozatoktól származó információkat.

A youtube kisfilmjei mozgóképes eszközökkel jelenítik meg és ábrázolják érzékletesen és élményszerűen a roma ellenség alantának, brutálisnak és barbárnak mutatott világát, abba közvetlenül, direkt módon vonva be a nézőket. A verbalitás helyét átveszik a képek, a dramaturgia, így az ellenség konstruálását és a nézők általi megtapasztalását az érzékek, érzések és élmények szintjén valósítják meg. A kriminalizálás mellett itt nagyon hangsúlyosan jelenik meg a másság démonizálása.

A filmekhez fűzött kommentárok jelentik a rasszista diskurzus legdurvább, a gyűlöletbeszéd legvadabb formáit megvalósító regiszterét. Itt az érvek, tények, konkrétumok háttérbe szorulnak, helyüket az artikulálatlan, általánosító, indulatvezérelt, trágár szidalmak veszik át. A kommentárokon átsugárzik egy nagyon erős frusztráción alapuló romagyűlölet, mely gyakran – nyíltan vagy burkoltan – a romák bántalmazására, elüldözésé-

⁹Néhány példa: „Újabb kútba dobott pénz? Plusz 4,7 milliárd cigányintegrációra”, „Kolompár Gizella elismerte, hogy embercsempész”, „Megerősítve: cigányok verekedtek össze a SOTE klinikáján”, „Kesznyéten a liberális közbiztonság csődje”.

re, elpusztítására szólít fel. Itt már nem az újságírói narratíva fogalmazza meg a mondanivalót, hanem maga az internethasználó laikus közönség. Az üzenetet már nem szakértői tudás, hanem a hétköznapi emberek „hitelesítik”. Az internet közösségi platformjain nincs olyan tényező, mely az anonimitás mögé rejtőző, sokszor performatív erejű gyűlöletbeszédnek érdemben nem képes lenne gátat szabni.

Mi látszik mindebből?

Mindenekelőtt az, hogy a nemzeti radikális szcéna világképében – eltérő erővel ugyan, de egyformán – fontos viszonyítási pont az ellenségként tekintett roma közösség. Ez az ellenségkonstrukció ugyanakkor tartalmát, fókuszát, eszközeit tekintve tagolt, többféle változatban létezik. Ennek háttérben a szcéna szereplőinek helykeresése, a közélet, politika világán belüli helyezkedése húzódik meg. Ez teszi a nemzeti radikális diskurzust két irányban is dinamikussá. „Felfelé”, az országos, mainstream média irányába igyekszik elmozdulni ennek a szcénának az a szegmense, melyet kutatásunkban a barikad.hu képvisel. Beszédmódjában törekszik a látszólagos korrektségre, ezzel azonban a sorok között megbúvó diszkriminatív, rasszista előfeltevések, koncepciók veszélyes módon megközelítik a főáramú nyilvánosságot, és ha annak valóban legitim részévé tudnak válni, akkor ezzel ezt a rejtett rasszizmust is legitimációhoz segíthetik. Ezzel párhuzamosan „lefelé”, a mediatisált laikus diskurzusok irányába is kiterjedni látszik a nemzeti radikális gondolkodás- és beszédmód. A vizsgált szöveganyag világosan mutatja, hogy a web2.0 mediális eszközei és technikái ennek a diskurzusnak egy eddig kevésbé látható, durva, indulati regiszterét teszik széles körben elérhetővé és láthatóvá, és az internet szabadságának paradox következményeként az egyre meghatározóbbá váló hálózati nyilvánosság legitim részévé. Ennek veszélyeivel kapcsolatban egyelőre kevés tapasztalat fogalmazható meg, aggodalom annál több.

Irodalom

BERNÁTH GÁBOR – MESSING VERA

2012. *Szélre tolva*. Roma mediakép 2011. Kutatási zárójelentés

EDELMANN, MURRAY

1998. Politikai ellenségek konstruálása. In Szabó Márton (szerk.): *Az ellenség neve*, Budapest: Józsefveg Kiadó, 88–123.

FOUCAULT, MICHEL

2000. A tudományok archeológiájáról. In Michel Foucault: *Nyelv a végtelenhez, Tanulmányok, előadások, beszélgetések*. Debrecen: Latin Betűk Alapítvány, 169–199.

FOUCAULT, MICHEL

2001. *A tudás archeológiája*. Budapest: Atlantisz.

GÉRING ZSUZSANNA

2008. Ruth Wodak és a diskurzus-történeti iskola, In Némedi Dénes (szerk.): *Modern szociológiai paradigmák*. Budapest: Napvilág Kiadó, 428–457.

GLÓZER RITA

2007. Diskurzív módszerek, Diskurzuselemzés. In Kovács Éva (szerk.): *Közösségtanulmány*. Módszertani jegyzet. Budapest/Pécs: Néprajzi Múzeum – PTE-BTK Kommunikációs Tanszék, 260–268.

JAEGER, SIEGFIED

2001. Discourse and knowledge: theoretical and methodological aspects of a critical discourse and dispositive analysis. In Wodak, Ruth – Meyer, Michael (eds.): *Methods of critical discourse analysis*, London – Thousand Oaks – New Delhi: Sage, 32–62.

KOSELLECK, REINHART

1998. Ellenségfogalmak. In Szabó Márton (szerk.): *Az ellenség neve*. Budapest: Jósöveg Kiadó, 12–23.

MEYER, MICHAEL

2001. Between theory, method, and politics: positioning of the approaches to the CDA. In Wodak, Ruth – Meyer, Michael (eds.): *Methods of critical discourse analysis*, London – Thousand Oaks – New Delhi: Sage, 14–31.

SZABÓ MÁRTON

2003. *A diskurzív politikatudomány alapjai*. Budapest: L' Harmattan.

SZABÓ MÁRTON

2006. *Politikai idegen*. Budapest: L'Harmattan.

VAN DIJK, TEUN A.

2000. A kritikai diskurzus elemzés elvei. In Szabó Márton – Kiss Balázs – Boda Zsolt (szerk.): *Szövegváltozatok a politikára*, Nyelv, szimbólum, retorika, diskurzus. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó – Universitas, 442–477.

WODAK, RUTH

2001. What is CDA about – a summary of its history, important concepts and its developments. In Wodak, Ruth – Meyer, Michael (eds.): *Methods of critical discourse analysis*. London – Thousand Oaks – New Delhi: Sage, 1–13.

ZOMBORY MÁTÉ

2008. Kritikai? Diskurzus? Elemzés? Teun van Dijk diskurzus elemzési elmélete és gyakorlata. In Némedi Dénes (szerk.): *Modern szociológiai paradigmák*. Budapest: Napvilág Kiadó, 407–427.

JANKY BÉLA – BAKÓ BOGLÁRKA –
SZILÁGYI PÉTER – BOGNÁR ADRIENN

Szegénykép, cigánykép és társadalompolitikai preferenciák

1. Bevezető¹

A konferenciánk fókuszában a szegénység médiareprezentációja és a magyar jóléti attitűdökre gyakorolt hatása áll. Írásunkban egy olyan laboratóriumi kísérlet első eredményeit mutatjuk be, mely a szegénységkép médiatartalmakban megjelenő hatásait vizsgálja.

A korábbi kísérletek Európában és az Egyesült Államokban azt mutatják, hogy a szegénység etnicizált megjelenítése a tömegmédiában hátrányosan befolyásolhatja a középosztálybeli szavazók hozzáállását a szegények intézményes segítéséhez. Továbbhaladva azt vizsgáljuk, milyen kölcsönhatás fedezhető fel az etnikai hovatartozás megjelenítése (roma vagy nem) és más fogyasztói manipulálás között a szegénységet megjelenítő médiatartalmakban. Vizsgálatunk megkülönbözteti a mérsékelt és a mélyszegénységben élő csoportokat. Hogy feltárjuk az etnikai hovatartozás és a társadalmi státusz megjelölésének hatását a vizsgált személyek szociális attitűdjére, végeztünk egy video-vignette kísérletet. Eredményeink azt mutatják, hogy az etnikai kontextus kisebb hatással van az középosztályi attitűdre, amikor mérsékelt szegénység jelenik meg. Ugyanakkor a mélyszegénységben élő csoportokat bemutató riportfilmek alatt az alanyok intenzíven reagáltak az etnikai megjelölésre: a szegénység „roma-ügyként” való megjelölése ebben az esetben határozottan hátrányosan befolyásolja a középosztály szegénység iránti szolidaritását.

¹ Köszönetet mondunk az Országos Tudományos Kutatási Alapprogramok K76223 kutatási ösztöndíj támogatásért. Janky Béla munkáját továbbá az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatta. Hálával tartozunk Mátyási Sándornak és Keszi Rolandnak a budapesti kísérletek megszervezésében nyújtott segítségükért.

Ez a tanulmány az adatfeldolgozás első eredményeit mutatja be. Miu-
tán felvázoltuk a problémát, a következő részben kifejtjük hipotézisün-
ket. Az eredményeket a 3. részben mutatjuk be, a 4. rész a rövid össze-
foglalást tartalmazza.

2. A szegénység színe a médiában

Az elmúlt két évtizedben hatalmas mennyiségű szakirodalom foglalkozott
az etnikai heterogenitás és a társadalompolitika viszonyával, melyekben
az etnicizált szegénységet érintő szociális intézkedések lehetséges hatá-
sai különösen nagy figyelmet kaptak. Alesina és Glaeser (2004) alpműve
nemzetközi példákkal bizonyítja, milyen káros hatással van az etnikai he-
terogenitás a társadalmi érzékenységre, mindazonáltal számos európai ku-
tató kétségbe vonja, hogy létezik univerzális láncszem a frakcionalizáció
és a szociálpolitika között (Taylor-Gooby 2005, Larsen 2008).

Egy széles körű konszenzus értelmében a szegénység közképe a kulcs a
heterogenitást és a szolidaritást összekötő mechanizmusok megértéséhez.
Számos kutató egyetért abban, hogy a szegénység színe hatással van arra,
miként gondolkozik a középosztálybeli szavazó a mélyszegénységben élő
csoportokról. Néhány közvélemény-kutató rámutatott a tömegmédiá le-
hetséges szerepére a társadalmi hozzáállás rasszizálódásában (Gilens 1999).
Hasonló folyamatok jelenlétét jelzi hazánkban az a kutatás, mely a ma-
gyarországi médiában megjelenő romaképet vizsgálja (Bernáth–Messing
1999, 2012). Továbbá az Egyesült Államokban a média hatását vizsgáló
kutatás alátámasztja a feltevést, miszerint lehet összefüggés a szegénység
témájú médiatartalmakban megjelenő etnikai vagy faji megjelölések és a
szegényeket segítő jóléti intézkedésekhez való hozzáállás között (Valenti-
no et al. 2002, White 2007).

Hivatkozva az attribúciós elméletre azt feltételezzük, hogy a mélysze-
génység megjelenítésének a *mértéke* hatással van a társadalompolitikai atti-
tűdők etnicizálódására. Úgy látjuk, a legszegényebb csoportok különösen
ki vannak téve az előzetes sztereotípiák általi megítélésnek – mely szintén
hozzájárul, hogy etnikai megjelölések alakítsák a megfigyelők attitűdjét.
Ezáltal vizsgáljuk meg az etnikai és státusz jelölések hatását a vizsgált sze-
mélyek szociális attitűdjén.

Korábbi modelleket követünk azt feltételezve, hogy a választópolgárok
szándékában áll támogatni az elesetteket és arra érdemes egyéneket: a
szegénységet balszerencsének tartják erőfeszítés hiány helyett (Besley–

Coate 1992, Gilens 1999). Mi mégis bevezetjük a szegénységi *szint* fogal-
mát mint meghatározó eszközt, mely nemcsak a segélyezett szükségletei-
ről ad információt, hanem a támogatás kiérdemléséről is. Feltételezzük,
hogy a munkalehetőség és a megfelelő lakhatás hiánya megfosztja a leg-
szegényebb csoportokat annak lehetőségétől, hogy tényleges erőfeszítést
mutathassanak. Ez növeli a középosztálybeli szavazók bizonytalanságát,
mely viszont lehetővé teszi, hogy előzetes sztereotípiák formálják attitűd-
jüket.

Érvelésünket négy főbb pontra alapozuk. Először: a vizsgálatból hi-
ányzik bármilyen referenciá razzizmusra vagy „etnikai preferenciára”.
Ehelyett Gilens (1999), van Oorschot (2000) és mások elveit követjük és
feltételezzük, hogy *a*) a legtöbb szavazó támogatja az állami segélyezést –
kizárólag – az arra érdemes (például rászoruló, szorgalmas, törvénytisztelő)
szegényeknek és *b*) a kulturális munkaetikai különbségekről szóló szte-
reotípiák szolgálnak az etnicizált társadalompolitikai attitűdök alapjául.
Másodszor: hangsúlyozzuk, hogy bonyolult megfigyelni közvetlenül az
egyéni kiérdemlést népes modern társadalmunkban, és ezek a munkaeti-
kai sztereotípiák hidalják át az információs szakadékot az ideális közösség
és a valóságos jóléti állam között. Minél nagyobb a bizonytalanság, annál
meghatározóbb szerepet játszanak a sztereotípiák. Harmadszor: a könny-
nyen érzékelhető gazdasági státusz értéktelen, jóllehet annál meghatározó-
bb képet nyújt az egyén személyiségéről. Negyedszer: feltételezzük,
hogy a megfigyelt személy viselkedését megítélő bizonytalanság mértéke
nagyban függ a személy pénzügyi státuszától. Szerintünk a legszegényebb
csoportokat, különösen az állandó munkával nem rendelkezőket, meg-
fosztják annak lehetőségétől, hogy bebizonyítsák érdemességüket, ami
viszont lehetővé teszi, hogy előzetes sztereotípiák – pozitívak és nega-
tívak egyaránt – formálják megítélésüket. Minél alacsonyabb életszínvo-
nalon élnek a szegények, annál nehezebben tudnak erőfeszítést mutatni.
Ez azt vonja maga után, hogy a szegénység iránti attitűdök különösen ki
vannak téve annak, hogy rasszizálttá váljanak, kiváltképp, ha a társadalmi
párbeszéd a mélyszegénységben élő csoportokra fókuszál.

Úgy látjuk, hogy a státusz és az etnikai megjelölés részben a stilizált
tények és a gondolkísérletek rázós talaján áll. Mindazonáltal a modell
előrejelzései pontosan tesztelhetők, és elkülöníthető más alternatív mo-
dellektől. Hipotézisünk a következőképp vázolható fel:

H1. Szegénység-sztereotípiák kölcsönhatás. Nézzük a szegénységet megjelenítő médiatartalmak lehetséges hatásait! *H1.1* Az etnikai megjelölés jelentős hatást gyakorol a társadalompolitikai preferenciákra, ha a megjelenítés kiemeli a mélyszegénységi („szegénységi keret”) indikátorokat. *H1.2* Az etnikai megjelölés hatása a szenvedési kereten lényegesen nagyobb, mintha a riport a mérsékelt szegénység indikátorait emelné ki.

Adatok és módszerek

Végeztünk egy video-vignette kísérletet főiskolai és középiskolás tanulók körében a fent említett hipotézis vizsgálatára. Osztálytermekben mutattunk be négy rövid videorportot a tanulóknak (mindegyiknek egyet), akik ezután kitöltöttek egy általunk összeállított kérdőívet. A riportban szegénységben élők beszélnek arról, hogyan elégitik ki saját és családjuk anyagi szükségleteit. A szegénység mértékére és a háztartás etnikai hátterére történő utalásokat manipuláltuk, hogy négy különböző verzió szülessen.

Kísérletünkkel azt kívántuk bemutatni, milyen lehetséges hatást fejt ki egy szegénységet megjelenítő tömegmédiatartalom a nézők kognitív folyamataira. A kísérlet felépítéséhez szükségünk volt egy általunk kreált és kontrollált médiatartalomra már meglévő tömegmédiatermék felhasználása helyett.

A kísérleti munka három különböző fázisból épült fel: 1. interjú készítése terepen, 2. a film szerkesztése, és végül 3. elvégezni a video-vignette kutatást. Mindhárom fázis során felvetődtek olyan módszertani és etikai kérdések, melyek mindegyike külön kifejtés érdemel.

Videoriport-interjúk

Első feladatként megfelelő riportalanyokat kellett találnunk a tervezett videoriporthoz. Olyan személyekre volt szükségünk, akik hitelesen tudtak beszélni pénzügyi nehézségeikről. Ezáltal kizártuk annak lehetőségét, hogy szegénységben élő embereket színészek játszanak el előre megírt forgatókönyv és szöveg alapján. Fontos volt olyan alanyokat találni, akik készen álltak arra, hogy saját valós helyzetüket a széles közönség elé tárják.

Ugyanakkor a riportban szereplő személy státusz és etnikai kettősségének megjelölése legalább olyan fontos volt, mint a hitelesség. Lehetetlen

a hatást irányítás alatt tartani, ha eltérő etnikai és státuszmegjelölések kötődnek a különböző személyekhez. Így az általunk kiválasztott válaszadó hitelesen képviselt egy roma, egy nem roma, egy mélyszegénységben élő és egy kevésbé szegény egyént.

Már ebben a fázisban sem lehetett ignorálni a felmerülő etikai kérdéseket. Ha hiteles történeteket akartunk az alanyoktól, a riport szerkesztésénél törekednünk kellett az egyensúlyra, és kizárni a narrálás manipulációját. Erre vonatkozólag szem előtt kellett tartanunk, hogy az interjúalany(ok) ki lesz(nek) téve lehetséges negatív reakcióknak a video-vignette nézői részéről.

Az egyik szerző² az elmúlt években kiterjedt antropológiai terepmunkát végzett egy vidéki roma közösségben Közép-Magyarországon. Ez a közösség ideális terepnek bizonyult mind a vizuális háttér, mind a riportalanyok biztosítására. Először is, míg a környéken mélyszegénységben élő családok találhatóak, a többségük mégis dolgozó szegénynek titulálható, inkább, mint a munkapiacon kívülre szorult alsóbb osztályoknak. Ez lehetővé tette a státuszkeret manipulálását a riportban. Másodsor, a környékbeli roma személyek már régóta intenzív kulturális kapcsolatban élnek a helyi közösség magasabb státuszú csoportjaival, mint ahogy a Budapest tágabb vonzáskörzetében élő többségi középosztálybeliekkel is (Bakó 2009, Molnár 2010). Ez segített megtalálnunk a potenciális interjúalanyokat, akik kommunikációja nem tartalmaz kifejezett etnikai megjelöléseket.

Összesen kilenc próbavideó került rögzítésre, melyek közül kettőt választottunk ki szerkesztésre 2010 nyarán. Végül egy kétgyermekes, 38 éves, szakképzetlen építőipari munkást kértünk fel interjúalanyunknak.

Az interjúból csak egy verziót szerkesztettünk, azzal a céllal, hogy *ne* manipuláljuk az alany saját narrálását. Az anyag 4 perces, a beszélgetés lefedi az anyagi jólét kritikus aspektusait: kereseti lehetőségek, fogyasztási cikkek, amiket megengedhetnek maguknak, és hosszú távú célok.

Az etikai kérdésekre nagy figyelmet fordítottunk. Pénzbeli juttatás nem történt, az interjúalany anyagi ösztönzés nélkül egyezett bele a vignette-riportban való részvételbe. A kísérlet céljait és felépítését részletesen elmagyaráztuk neki, és megmutattuk mind a négy vignette verziót.³ Ennek köszönhetően tudta, hogy a kutatás témája a szegénység és az etnicizáció média megjelenésével kapcsolatos elfogultság volt. Kérésére rövid dokumentumfilmet készítettünk, mely bemutatja valódi családját, és

² Bakó B.

³ Lásd a következő alponban.

lehetőséget ad neki, hogy az általa preferált témákról beszéljen. Ez a rövid dokumentum (5 perces) minden kísérleti alkalommal bemutatásra került a kérdőívek kitöltése után. Végül az interjúalannyal és családjával szembeni méltányos bánásmód hosszú távú és folyamatos kapcsolattá vált, és folytatódott a már említett antropológiai terepmunka során.

A vignette-ek szerkesztése

A kísérlet minden résztvevője ugyanazt az interjút nézte meg. A szegénységben élő személlyel folytatott beszélgetést megelőzi a helyi közösség rövid bemutatása. A rövid bevezetőben képekben mutatjuk be a környéket és a narrátor leírja az itt élő alacsonyan képzett munkaerőt sújtó, hanyatló munkaerő-piaci állapotokat.

A bevezetőnek két alapvető változata készült. Az első célja, hogy reális képet fessen a filmben szereplő környékről. Pontosabban a narrátor – azonkívül, hogy rámutat a nehézségekre – hangsúlyozza a (jóllehet korlátozott) munkalehetőségeket, amik az alacsonyan képzett munkaerő számára rendelkezésre állnak Közép-Magyarországon. A vizuális szerkesztés szintén hozzájárul a helyzet bonyolultságának bemutatásához.

A második bevezető ugyanakkor erősen hangsúlyozza a posztkommunista időszak növekvő munkaerő-piaci hanyatlását. A narrátor és a képek a legszegényebb, reményvesztett helyi csoportokra fókuszál. Ez a verzió azt indikálja, hogy jellemzően alacsonyabb osztályú családok élnek a környéken. Ezáltal a második verzió egy manipulatív keretet ad a riportnak.

A két verzió elkészítése után etnikai megjelöléssel egészült ki a 2 □ 2 vignette dizájn. A narráció szövegébe tudatosan kerültek etnikai megjelölést hordozó szavak, a „mérsékelten szegény” és a „nagyon szegény” verzióba. Ezenkívül a filmbe tettünk néhány rövid, romákat bemutató képkockát. A két bevezető verzióba ugyanazok a képsorok kerültek.

Később, a vignette felmérés során teszteltük az etnikai és státuszmegjelölések megjelenését. A felmérés során bebizonyosodott, hogy megfelelő eszközöket alkalmaztunk a státusz és etnikum megjelölésére. Ugyanakkor meg kell jegyeznünk, hogy a válaszadók egyértelműen megkülönböztették a környékeliek és az interjúalany státuszát. Minden alkalommal ugyanazt az interjút mutattuk be, és eszerint a válaszadók mind a négy verzióban hasonlóan értékelték az interjúalany pénzügyi helyzetét. A tapasztalatok alapján joggal feltételezzük, hogy az általunk alkalmazott manipuláció a kísérletre alkalmas keretet biztosított.

A vignette felmérés

A kísérletekre szervezett, osztálytermi keretek között került sor erre a célra kiválasztott magyar egyetemeken és középiskolákban. Összesen 629 válaszadó töltötte ki a kérdőívet – beleértve azokat, akik a próbakísérleteken vettek részt. A minta – némi korlátozással – kényelmi mintának tekinthető.

A terepmunka legfőbb feladata a különböző képzésben részesülő diákok véletlenszerű megoszlásának biztosítása volt. Korábbi tanulmányok kimutatták, hogy a különböző karok diákjainak társadalmi attitűdje nagyban eltér egymástól. Középiskolai keretek között különösen a diákcsoportok megoszlása különbözhet jelentősen a kognitív képességek és a szülők szociokulturális státusza mentén – akár egy intézményen belül.

Az első kísérletek 2011. tavaszi szemeszterében zajlottak a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetemen. A potenciális válaszadók egy fakultatív kurzus hallgatói közül kerültek ki, akik gyakorlatilag véletlenszerűen rendeződtek osztályokba. Egy meglehetősen nagy létszámú tanulócsoport (n = 380) vett részt a kísérletben a négy alkalom során. Az osztályba szerveződés ugyanakkor nem tette számunkra lehetővé, hogy kiszűrjük a média valós hatásait az intézményben. Az (egész napos) szemináriumokra véletlenszerűen kiválogatott csoportok szervezése szekvenciálisan történt, nem szimultán. Az elsőre februárban került sor, az utolsóra áprilisban. Időközben – váratlanul – többször kerültek romakérdések a magyar tömegmédia reflektorfényébe – melyek egészen eltérő módon kommunikáltak a magyarországi romákról.

Az első kísérletek némileg alátámasztották az elméletünket. Egy élet-szerű beállítás a valós médiahatások vizsgálatával megerősítené az eddigi tapasztalatokat. Mindazonáltal eldöntöttük, hogy egy második kísérlet-hullámot is elindítunk, az elsőre pedig próbaként tekintünk.

2011 decemberében új kísérletsorozatot kezdtünk két egyetemen és két középiskolában. Az egyik felsőoktatási intézmény Budapesten található. A másik hármát (a kb. 150 000 lakosú) Pécsen, Délnyugat-Magyarországon választottuk ki. A város a régió központja, ahol a roma lakosság aránya magasabb a nemzeti átlagnál.⁴ Ennek ellenére az etnikai kapcsolatok nem olyan kritikusak, mint más régiókban, ahol szintén magas a roma lakosság száma.

⁴Vö. Kemény–Janky 2006.

A négy alkalmat egy vagy pár nap alatt vezették le a szervezők egy-egy intézményben. A kényelmi mintánk háromtípusú válaszadót tartalmaz: pécsi gimnáziumok végzős diákjai, a Pécsi Tudományegyetem szociológia szakjának hallgatói és végzősei, valamint egy budapesti tanárképző főiskola hallgatói. Ez a második kísérletsorozat 249 részben vagy teljesen kitöltött kérdőívet eredményezett.⁵ A kontrollváltozói statisztika azt mutatja, hogy a kísérlet terepén alkalmazott véletlenszerű kiválasztási folyamat több-kevesebb sikert hozott.⁶

Egy kísérlet általában 50 percet vett igénybe. Először bemutattuk a videorportot, aztán kiosztottuk az önállóan kitöltendő kérdőíveket. Miután ezeket befejezték, megnézték azt a rövid dokumentumfilmet, amely az interjúalany valódi családját mutatja be. Végül egy rövid értékelő megbeszélés zárta a kísérletet.

A dokumentumfilm és a megbeszélés három célt szolgált. Először, segített megőrizni az interjúalany méltóságát. Másodszor, moderálta a vignette által kelthetett negatív érzelmeket és felmerülő sztereotípiákat. *Nem* állt szándékunkban az általunk vizsgált sztereotípiák felerősítése. Harmadszor, a megbeszélések értékes háttér-információt nyújtottak arról, hogyan interpretálták a válaszadók a riportban megjelenő különböző vizuális és verbális információt.

A kérdőív a jóléti transzferekre utaló kérdéssel kezdődik, mely közvetlenül a riportban szereplő személyre vonatkozik. Arra keresi a választ, hogy ezeket a juttatásokat hasonló személyek számára növelni, csökkenteni vagy megtartani kellene. Ez az elem információt is tartalmaz a jelenlegi jóléti juttatások összegéről és szabályozásáról. Hatos skálát használtunk, hogy kellően nagy szórást biztosítsunk még abban az esetben is, ha a többségi vélemény egy irányba mozdulna el. Célunk az volt, hogy megkülönböztessük azokat, akik támogatják a jóléti támogatást azoktól, akik kevésbé.

⁵ A tanulmányban később az első kísérlethullámra csak a robusztus becsléseknél utalunk.

⁶ Ugyanakkor a kísérlet során a nemek aránya közötti különbség felvetheti azt a kérdést, vajon ez befolyásolta-e a leíró elemzésből levont következtetéseket. Jóllehet, ha az alapvető kétirányú tesztekre szorítkozunk a nők esetében, ugyanezt az eredményt kapjuk. A férfiak alacsony részvételi száma megakadályozza, hogy külön férfi alcsoportként kezelve további vizsgálatokat folytassunk.

A válaszadók közel fele támogatja a jóléti juttatásokat – legalábbis a jelenlegi pénzügyi válságot követő gazdasági fellendülés után. Emiatt ez jelentőségteljes választóvonalnak tűnik. Mindazonáltal széles körű ellenőrzéseket folytattunk a függő változó más verzióit használva.

Néhány kontrollélemet függőváltozó követett. Megvizsgáltuk, miként érzékelik a riport szereplőjének státuszát és etnikumát. Vizsgáltuk továbbá a magyarországi romák és jóléti juttatásban részesülőkkel kapcsolatos sztereotípiákat. A véletlenszerűség vizsgálata nem mutat jelentős hatást a sztereotípiák kifejezésére. Végül néhány faktor jelezte, hogy a válaszadónak volt személyes tapasztalata a szegényekkel vagy a romákkal.

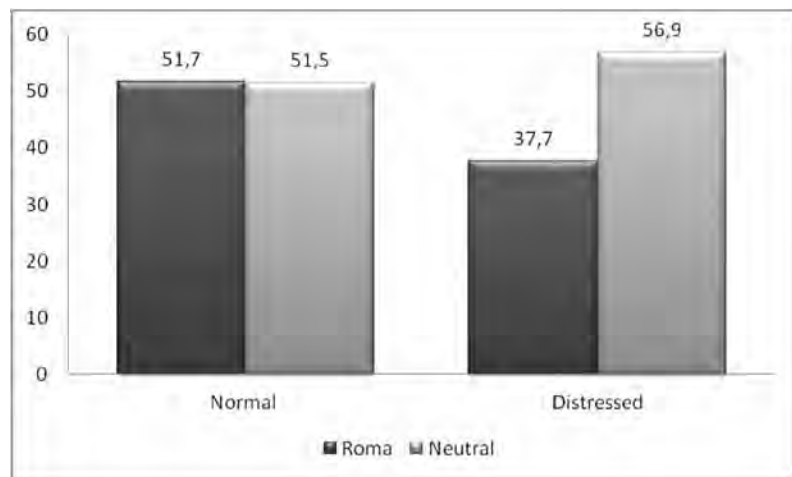
249 válaszadóból négy romának vallotta magát. Az ő eredményeiket kizártuk a vizsgálatból.

Eredmények

Vessünk egy pillantást a „normál” körülmények között született válaszok megoszlására, melyben a vizuális és verbális üzenetek nem utaltak a mélyszegénységre az interjú előtti bevezetőben. 51,6% a 126 válaszadóból támogatja a jóléti transzferek növelését. Nincs különbség a megoszlásban az etnikai és nem etnikai megközelítések között. A támogatás aránya 51,7%, illetőleg 51,5%.

Az interjú keretének megváltoztatása mélyszegénységi környezetre úgy tűnik, nem okoz jelentős változást a társadalompolitikai attitűdökben. A mélyszegénységi állapotokkal szembesített kísérleti alanyok 47%-a támogatja a jóléti juttatások növelését. A két körülmény közötti különbség statisztikailag jelentéktelen (részleteket lásd Függelékben). Mégis az összesített arány hatalmas rést rejt a mélyszegénységi állapot két verziója között. Csak 37,7% támogatta a jóléti transzfereket azok közül, akiknek mutattunk etnikai megjelöléseket. A másik mélyszegénységet látó csoportban ez az arány mintegy 56,9%, a különbség az 5%-os szinten jelentős (1. ábra).

Első mintánk egy 72 fős alminta csoportot foglal magában, akik a Pécsi Tudományegyetem szociológus hallgatói. Többségük már végzett terepkutatást a helyi roma telepeken, és tanult a szegénység tágabb kontextusáról és az etnikai diszkriminációról. Amint az várható volt, máshogy reagáltak a filmre, mint a mintacsoport többi tagja. A szociológus hallgatók között nem jelentkezett semmilyen hatása az etnikai megjelölésnek sem a „normál”, sem a „mélyszegénységi” csoportban (a támogatási arány vala-

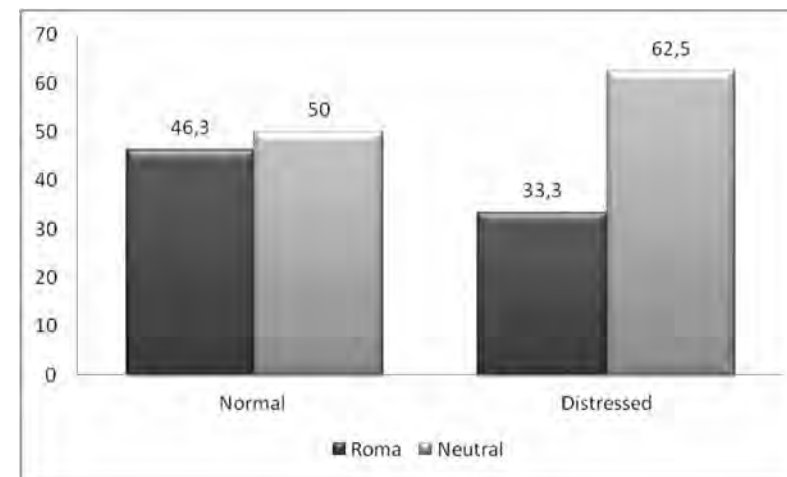
Chi²-statisztika: "Normál" csoport: 0.0, p<.99; "Mélyszegénység" csoport: 4.395, p<0.04

1. ábra. A jóléti juttatások növekvésének támogatása (%) a négy körülmény szerint

mivel magasabb azoknál, akik kaptak etnikai megjelöléseket). Mindazonáltal az alsó csoport kis száma miatt egy részletbe menő vizsgálatot, mely rávilágíthatna erre a fajta exepcionalizmusra.⁷

Ha kizárjuk a szociológusokat és a kevesebb szaktudással és személyes tapasztalattal rendelkező hallgatókra szorítkozunk (N = 173), a fenti fontos eredményeket ismételhetjük (2. ábra). A normál csoportban halvány (és jelentéktelen) különbség fedezhető fel a támogatási arányban a „normál” és a „roma” csoport eredményei között (50% vs. 47%). Ez a különbség nagymértékben nő a megjelölési faktorok alkalmazásánál. Utóbbi esetben a „semleges” verzió eredménye 62,5%-is támogatási arány. Azok között, akik videójában szerepelt az etnikai megjelölés, a válaszadók közül csak 33,3% támogatja a jóléti juttatások növelését. Ez a jelentős különbség már az 1%-os szinten is megfigyelhető. Ugyanakkor a támogatás növekedése a mélyszegénység megjelenítésének köszönhetően sem nőtt jelentősen (50%-ról 62%-ra) a „semleges” csoportban, mint ahogy a csökkenés mértéke sem (47%-ról 33%-ra) a „roma” csoportokban.

⁷Vö. Például Lecheler et al. (2009).

Chi²-statisztika: "Normál" csoport: .121, p<.73; "Mélyszegénység" csoport: 6.988, p<0.01

2. ábra. A jóléti juttatások növekvésének támogatása (%) a négy körülmény szerint - a szociológus hallgatók kizárásával

A fenti eredményekre alapozva kiemelhetjük tanulmányunk főbb pontját: különböző eredményeket hozhat az etnikai megjelölés hatása a mélyszegénység hangsúlyozásának mértékétől függően, amikor a szegénységről alkotott kép kialakul.

Konklúzió

A tanulmány alátámasztja azt a feltételezést, hogy a szegénység médiareprezentációjának etnicizálódása csökkentheti a szolidaritást a legnagyobb szegénységben élő csoportok iránt a mi társadalmunkban. Legfőbb megállapításunk az, hogy a médiatartalomban megjelenő szegénység *mértéke* fontos szerepet játszhat az etnikai hatás alakításában.

Elméleti érvelésünk az attribúciós elméletre támaszkodik, és a sztereotípa pszichológiájának néhány alapelvét alkalmazza. Azt állítjuk, hogy a társadalom legszegényebb rétegei – különösen a tartós munkanélküliek – meg vannak fosztva annak lehetőségétől, hogy tényleges erőfeszítést mutathassanak saját helyzetük javításának irányába. Ez bizonytalansághoz vezet a középosztálybeli megfigyelők szemében; ami viszont azt ered-

ményezi, hogy az elsődleges sztereotípiák formálják a felelősség megítélését. A munka és a megfelelő megélhetési források biztosításának megléte másrészt lehetőséget nyújt a kevésbé szegényeknek, hogy származástól függetlenül *bizonyítani tudják* munkaképességüket.

Video-vignette kísérletet végeztünk egyetemi és középiskolai tanulók mintacsoportján, hogy fény derüljön a szegénység etnicizált megjelenítésének hatásaira Magyarországon. 2 × 2 faktoriális dizájnt alkalmaztunk, hogy tanulmányozzuk a feltételezhető kölcsönhatást az etnikai és társadalmi státusz megjelölések hatásai között. Eredményeink azt mutatják, hogy az etnikai kontextus kisebb szerepet játszik az attitűd alakításában, amikor mérsékelt szegénységre történik utalás. Ugyanakkor a mélyszegénységgel való szembesülés során az alanyok erősebben reagáltak az etnikai megjelölésre. Mindenesetre az adatok nem elég meggyőzőek ahhoz, hogy alá tudják támasztani az etnikai és státusz indikátorok közötti kölcsönhatás hipotézisét. Mégis, az etnikai megjelölés kétféle kezelésének eltérő eredményei figyelmeztetőleg hathatnak a jövőbeli kutatásokra a témában.

A tanulmányt angol nyelvből fordította Laczkó Ágota

Irodalom

- ALESINA, A. – GLAESER, E.
2004. *Fighting Poverty in the U.S. and in Europe: A World of Difference*. New York: Oxford University Press.
- BAKÓ BOGLÁRKA
2009. Mentális határok. A csobánkai romungró gyerekek iskolai kudarcai. *Beszélő*, 14(11): 14–26.
- BERNÁTH GÁBOR – MESSING VERA
1999. Seen from Afar: Roma in the Hungarian Media. *Roma Rights Quarterly*, 1999/4.
- BERNÁTH GÁBOR – MESSING VERA
2012. Szélre tolva. Roma médiakép 2011. *Médiakutató*, 2012/tavaszi
- GILENS, MARTIN
1999. *Why Americans Hate Welfare*. Chicago: University of Chicago Press.
- KEMÉNY ISTVÁN – JANKY BÉLA
2006. Roma Population of Hungary 1971–2003. In István Kemény (ed.): *Roma of Hungary* East European Monographs. New York: CO – Atlantic Research and Publications. 70–225.
- LARSEN, CHRISTIAN A.
2008. The Institutional Logic of Welfare Attitudes: How Welfare Regimes Influence Public Support. *Comparative Political Studies*. 41(2): 145–168.

- LECHELER, S. – DE VREESE, C. – SLOTHUUS
2009. Issue importance as a moderator of framing effects. *Communication Research*, 36(3): 400–425.
- MOLNÁR TÍMEA
2010. *Exclusion in Public and Civil Spheres: A Case Study on the Dynamics of Social Exclusion in an Ethnically Diverse Village of Central Hungary*. Manuscript. Budapest: BCE.
- TAYLOR-GOODY, PETER
2005. Is the Future American? Or, Can Left Politics Preserve European Welfare States from Erosion through Growing ‘Racial’ Diversity? *Journal of Social Policy*, 34: 661–672.
- VALENTINO, NICHOLAS A. – HUTCHINGS, VINCENT L. – WHITE, ISMAIL K.
2002. Cues that matter: How political ads prime racial attitudes during campaigns. *American Political Science Review*, 96 (1): 75–90.
- VAN OORSCHOT, W.
2000. Who should get what, and why? On deservingness criteria and the conditionality of solidarity among the public. *Policy & Politics*, 28(1): 33–48.
- WHITE, ISMAIL
2007. When race matters and when it doesn’t: Racial group differences in response to racial cues. *American Political Science Review*, 101 (2): 1–16.

III. Közszolgálat és romareprezentáció

BOGDÁN MÁRIA

A hiányzó kép

A közszolgálati média identitáskonstrukciói
a roma reprezentáció tükrében

Tanulmányomban a közszolgálati média romákkal kapcsolatos identitásteremtő gyakorlatát vizsgálom, Pesty László *A cigány–magyar együttélés* című filmjének elemzésén keresztül. A vizsgálat háttereként a posztkolonialista diskurzusból indulok ki, az elemzés alapvetően tartalomelemzés, nézőpontját a fehérség kritikai kutatása határozza meg.

1. Bevezetés

Amikor a közszolgálati médiáról funkciói mentén gondolkodunk, akkor a tájékoztatást, az oktatást, a nevelést, az értékközvetítést, az identitásőrzést szoktuk megemlíteni mint leggyakoribb manifeszt funkciókat. A közszolgálati média azonban nem csak ezek mentén konstruálódik a közönség körében. Fontos megemlíteni a rejtett/latens funkcióit is, amelyek mentén közönségét toborozza, s ahogy egy-egy műsor kiválasztása megtörténik. Több latens funkciót lehet felsorolni, ilyen például az emlékezés és az emlékeztetés funkciója. Ugyanis a közszolgálati média, akár csak az összes médium, befolyással van a közös emlékezetre, hiszen a sugárzott anyagaival archiválja a valóságot, a közeget, ahol élünk. Kordokumentumokat gyárt – így hívjuk az elkészült anyagokat egy idő után, és ebben az elnevezésben ott a feltétel nélküliség, vagy tudományos kontextusban normativitás, ami alapvetően a közmédia (közszolgálati televízió) fogalmát övezi. Kordokumentumokat gyárt, amelyek emlékeztetik az új nemzedékeket a gyökereikre, megmutatják a helyet, ahol élünk, és egyben emlékeztet minket arra is, hogyan éltek itt korábban mások – egymással és egyedül.

Mindebből jól érthető, hogy a közszolgálati médiának alapvető része lehet a társadalom formálódásának folyamatában. Ez az, amiért a közszol-

gálati média mibenléte folyamatosan a vizsgálódások tárgya, vagyis legelőbből fakadóan ez az a médium, aminek a társadalmi szerepe számon kérhető.

Magyarországon a közszolgálati televíziózás gyakorlatát tekintve aktuálisan nem túl népszerű, és egyben igen sok kérdést vet fel. Természeténél fogva viszont alapvetően alkalmas arra, hogy az egyes társadalmi csoportok, így például a romák társadalmi jelenlétét újraírja úgy, hogy a képpel a magukat romának vallók azonosulni tudjanak. Ezzel feloldja azt a társadalmi normát, ami a romákat alárendelt szerepben, előítéletek mentén őrzi évszázadok óta, és feloldja az előítéletek mentén konstruálódó identitásokat.

A közszolgálati média romákkal kapcsolatos reprezentációs gyakorlatát vizsgálva tehát nemcsak a romák ábrázolásáról kaphatunk képet, hanem arról a viszonyítási alapról is, amihez képest látszódnak a romák – ez az, aminek a képe nem tudatosan, de automatikusan mindig létrejön, és ami *többségnek, magyarnak, normálisnak* címkézett, kimondatlanul. A romák médiareprezentációjával kapcsolatos vizsgálatok meghatározó, de eddig egyáltalán nem hangsúlyos oldala rajzolódik így ki. Ennek az oldalnak a megmutatása a romákkal kapcsolatban folyamatosan létrejövő előítéletes ábrázolásmód megértését nemcsak teljessé teheti, hanem előremozdíthatja ennek a gyakorlatnak a megváltozását is.

E szempont, és egyben mint elemzési mód, relevanciáját és beemelését a médiával, és ezen belül a közszolgálati televízióval kapcsolatos vizsgálódásom folyamatába azok az elméletek is megerősítették, amelyek a romákkal kapcsolatos társadalomtudományos beszédmódban csak a közelmúltban pozicionálódtak, ilyen a posztkolonializmus, illetve más, ehhez erőteljesen kapcsolódó, különálló elméletek, mint a modern/szimbolikus/rejtett rasszizmus elmélete, és a fehérség kritikai kutatása. Mindezek kiegészítik a korábbi kutatási mechanizmusok által létrejött adatokat és ismereteket, de nemcsak abban, hogy megértsük, hogyan vannak jelen a romák a mai magyar társadalomban, ezen belül is a médiában, hanem abban is, hogy lássuk, milyen társadalom és milyen médiakép az, amiben élünk, és ami reflektál erre a valóságra, amiben a romák is értelmeződnek. A magyarországi romák médiareprezentációjával kapcsolatos kutatásomnak és értelmezéseimnek ezek az elméletek adnak meghatározó keretet.

A posztkolonialista diskurzus bár eredendően a gyarmati múlttal rendelkező kultúrköröket értelmezi, a diskurzus jó ideje kitért, az alárendelt fogalma minden olyan társadalmi csoportra kiterjed, akit negatív megkülönböztetés sújt egy adott társadalomban. E diskurzus által értelmezett

alárendelt pozíció (Spivak 1996) segít megérteni a cigányokkal kapcsolatban folyamatosan fennálló előítéletes, ellenséges viszonyulásokat is. Felhasználva a diskurzus kereteit, e nézőpontból a cigányok társadalmi jelenlétét alapvetően az ideiglenesség és az ehhez társított, megtűrt idegenség határozza meg, amit a történelmi vonatkozások értelmezése is alátámaszt. Mindezt tovább gondolja a fehérség kritikai kutatása (critical whiteness studies) elmélet, amely segítségével az alárendelt helyzete egy új megközelítésből válik láthatóvá. Az elmélethez kapcsolódóan hangsúlyossá válik a pozíció, ahonnan a kutató beszél, és ennek segítségével lehetővé válhat elmondani azt a belső látásmódot, ami a színes, például roma származású kutató sajátja, anélkül hogy az tudományos szempontból elfogult, elrugaszkodott véleménynyilvánításnak tűnjön. Írásomban elsősorban az alább bővebben kifejtett elméletre fókuszálva teszek kísérletet arra, hogy elemezzem a magyar közszolgálati televízió romákkal kapcsolatos reprezentációs gyakorlatát.

2. A fehérség kritikai kutatása

A fehérség kritikai kutatása (critical whiteness studies) mint transzdisciplinárius tudományos kontextus inverzként közelít azokhoz a szempontrendszerekhez, amelyek alapján eddig a kisebbségekről, a társadalmi konstrukcióban alárendelt csoportokról beszélt a tudományos közeg. Vagyis egy olyan jelenség esetében, ami Magyarországon a cigányok és a nem cigányok kontextusában jelenik meg, ott a szokásoktól eltérően nem a cigányok attitűdjeiből indul ki, hanem a nézőpontját a másik oldalra helyezi át, és az adott szituációban a *nem cigányok* viszonyait írja le, a *nem cigányokat* írja körbe, és így alkot képet, ezen keresztül értelmez egy adott jelenséget.

A fehérség kritikai kutatásának gyökerei a posztkolonialista elmélethez kötődnek, és alapvetései eredendően az Egyesült Államokban, annak rasszokat megkülönböztető társadalmára vonatkozóan jöttek létre. Az irányzat a fehérek rasszként nem létező, láthatatlan, mégis irányító, hatalmi szempontból domináns jelenlétének azonosítását és ezzel együtt annak megszüntetését tűzte ki célul. Az elmélet hamarosan a hasonló társadalmi jelöléseket alkalmazó és hasonlóan kolonialista gyökerekkel rendelkező angolszász országokban (például Ausztrália) terjedt el, és nyert a sajátos körülményekhez viszonyítva további sajátos értelmezéseket is. Az elmélet európai térhódítása csak az elmúlt években kezdődött meg, a

magyaroszági jelenléte a romákról folytatott diskurzusokban remélhetőleg hézagpótló szerepet fog betölteni.

Az alapvető szakirodalmak közül kiemelném Dyer⁸ angol akadémikus munkáját, mivel ez az írás alapvetően a társadalmi csoportok reprezentációjának meghatározó társadalmi szerepéből indul ki. 1997-es tanulmánykötetében (*White: Essays on Race and Culture*) a fehér emberek faji ábrázolásával, reprezentációjával, illetve annak hiányával foglalkozik, és elemzi mindkét helyzet társadalmi következményeit. Alapállítása, hogy amíg a faji kontextus csak a nem fehér emberekre használatos, addig a fehér emberek mindig „csak emberek” (*just people*) maradnak, akik ezzel a láthatatlan jelöletlenségükkel egyben automatikusan a normát meghatározó, hatalmi pozícióba is helyezkednek⁹ (Dyer 1997, 1). Ebből következően ezt a pozíciót a csupán faji kategóriaként létező nem fehér ember nem tudja betölteni, látványosan alárendelt helyzetben marad, aki csak követni próbálja az adott normákat. Ezért egyrészt szükség van a fehérség faji meghatározására, illetve arra, hogy a fehér emberek megtanulják saját magukat fehérnek látni, hogy észlelni és értelmezni tudják a saját különbözőségüket, vagyis azt a továbbiakban már ne normaként tekintsék, hanem egy lehetséges válaszokat generáló pozícióként a társadalmi helyzetekre. Azaz a fehérséget *idegenné* kell tenni az elfoglalt pozíciójához képest, ahhoz, hogy látszódn¹⁰ (Dyer 1997, 10). Vagyis a fehérséget mint társadalmi csoportot el kell idegeníteni az eddigi jelentéseitől, szükség van arra, hogy eltűnjenek azok a jelentések, amiket eddig e fogalom és az általa jelölt csoport birtokolt. Ennek következtében megszűnik az automatikus láthatatlanságból eredő hatalma és előnye, és ezáltal a társadalom többi, nem fehér tagja is végre látszódn tud a saját valójában. Mindezen változás eléréséhez Dyer a vizuális reprezentációnak nyomatékos szerepet tulajdonít. Dyer megállapításait továbbgondolva az automatikus láthatatlanságból való kilépés az identitásképzés szempontjából azokra nézve

⁸ Richard W. Dyer angol akadémikus, fő kutatási területe a film, ezen belül számos témával foglalkozik, kiemelten a reprezentáció szerepére fókuszálva.

⁹ Jól megfigyelhető ez a különbségtétel a nyelvben is, amikor *colored people*-ről és *white men/people*-ről beszélnek. E viszonyításban a *white*, a fehér nem szín, hanem valami más, különálló és önálló, másrészt a *men* – jelentését tekintve mint *emberek* gyakori használata a *white*-hoz kapcsolódóan maskulinná teszi ezt a szerkezetet, a férfi világba, a domináns hatalmi pozícióba helyezik ezt a szerepet az automatizmusból következően implicit módon.

¹⁰ Ahogy Dyer fogalmaz: „Whiteness needs to be made strange” (Dyer 1997).

is felszabadító erejű lehet, akik eddig ebben az ellenpontozásban fehérként léteztek. Hiszen, ahogyan az jól látható, a fehérség kritikai kutatása a fehérségre mint társadalmi konstrukcióra tekint, és ezt a konstrukciót vizsgálja a különböző szituációk, jelenségek mentén. Emellett a fehérség kritikai kutatása a fehérség, a fehér identitás, illetve az adott közeg fehér identitásának társadalmi, történelmi és kulturális aspektusait is feltárja (Junghaus 2011 [1]). Az ebből a szempontból elvégzett vizsgálódások megfestik a kontúrjait annak a láthatatlan (latens) folyamatnak, amely azt mutatja meg, hogy kialakulásukkal egy időben miként társulnak a fehér szokások és elképzelések a normatív fogalmával egy társadalomban, illetve hogyan válik a fehérség automatikusan ideológiává, amely egyben kijelöl egy társadalmi státuszt is.

Ezáltal láthatóvá válik az, hogy a fehérséggel társadalmi, politikai, kulturális előnyök járnak együtt, amit a fehérek nem érzékelnek, ezek láthatatlanok a számukra, míg a nem fehéreknek ez egyértelmű (Junghaus 2011 [1]).

3. A kutató pozíciója

A fehérség kritikai kutatása a kutató/a vizsgálódó/a leírást adó szempontjából érdekes problematikát mutat, ami a kelet-európai, ezen belül is magyarországi társadalmi térben valószínűleg sajátos szituációkat is eredményez.

Az elmélet a fehérséget mint társadalmi konstrukciót vizsgálja, ami magyarországi viszonylatban mindazt jelöli, amit többségnek, magyarnak, nemzetinek címkéznek, és ami ezáltal a mindenkori kutatói pozíciót és viszonyát a vizsgált jelenséghez is automatikusan orientálja.

Az elméletből kiindulva a tudományos tér oly módon válik hangsúlyossá, hogy eltűnik a színvakság a vizsgált jelenségek és a vizsgálatot végzők szempontjából (Junghaus 2011 [2]). Vagyis ez egy rendszer és egy nézőpont is arra, ami alapján láthatóvá válhat a kutató, a fehér és a nem fehér, adott helyzetben például a cigány kutató, és rajta keresztül látszódnak a vizsgált jelenségek. Vagyis egyrészt lehetősége nyílik a nem fehér – cigány – kutatónak, hogy azonos tudjon maradni a belső látásával, belső képével, miközben cigányokkal kapcsolatos társadalmi jelenségekről ír, ami a vizsgált jelenség mélyebb megértését eredményezi a befogadó és a kutatói közeg számára is. Másrészt pedig mindeközben kiléphet abból a sztereotipikus cigány szerepből, amit automatikusan hozzárendelt a társa-

dalmi közeg, és ami az alapvetően alárendelt pozíciójából fakad. Ezáltal a társadalmi jelenségekkel foglalkozó kutatói pozícióhoz rendelt automatikus, normatív szerep és az ennek következtében a nem fehér/cigány kutatóban keletkezett feszültség feloldódik. Így jöhet létre egy új alap, ahol a kutatói pozícióban az egyedi, a sajátos, a sokféle újraértelmeződik, pontosabban ezáltal teremthető meg hitelesen.

4. Láthatatlan viszonyrendszer – a többség médiareprezentációja

A kutató problematikáján túl a társadalmi tér ez alapján az elmélet alapján is valójában sokféle, és nem csak fekete-fehér. Árnyalatokban létezik a mikrokörnyezetekben, a média/nyilvánosság pedig az a színtér, ami (aktuális gyakorlatát tekintve) mindezt eltünteti, és újra és újra létrehozza a fehér-fekete pozicionálást. Vagyis, ez az a hely, ahol az alárendelt (a cigány) a fehérhez képest definiálódik, méghozzá latens módon, mert ez az a szituáció, ahol a másik oldal nincs értelmezve, megjelenítve, csak az artikulálatlan „valamihez képest”, a „normatív” látszik a beállításokban, a szövegekben, amit automatikusan a fehérhez rendel ez a kommunikációs tér. Vagyis amikor azt mondjuk, hogy a cigányok mint homogén massa jelennek meg a médiában, akkor ilyen szempontból a fehérek/többségi társadalom/magyarok sincsenek jobb helyzetben. Hiszen azáltal, hogy nem beszél róluk a média, csak a direkt módon nem jelölt, ideologikus normatív pozíciót mutatja, ezáltal a társadalmi beidegződések, sztereotípiák mentén mindezt a fehérhez/dominánshoz/magyarhoz társítjuk, de valójában nem kapunk reális képet róluk sem. Mindez automatikusan, láthatatlan viszonyrendszerben jön létre. A média ellenségkép formálása ez alapján is leírható, és talán a fehérség kritikai kutatás megközelítésével együtt jeleníthető meg teljességében.

A *fehérségről* beszélni nagyobb tabu ma Magyarországon és más kelet-európai országokban is, mint valamelyik „látható” népcsoportról, vagyis adott esetben a cigányokról. Pedig amikor a sokféle és a nyitott társadalmat, az egyenlőséget vagy a demokráciát értelmezzük, akkor mindig több szempontból is beszélünk. Ez az elmélet tehát azt hangsúlyozza, hogy a többszempontúság ott kezdődik, ahol a láthatóvá tevő aktort is megrajzoljuk, belehelyezkedünk az ő nézőpontjába is, és elmeséljük, hogy kik ők. Megfestjük az állandó jelölt is, nem csak a jelöltről mondjuk el, hogy ebben a térben ő a jelölt, a kijelölt, az alárendelt, és hogy ennek

definiálása az adott szituációban éppen hogyan történt meg újra. Ezzel a nézőpontváltással lehet új színterre emelni olyan szituációkat, amelyekkel kapcsolatban a tudományos megközelítés, eredményességét tekintve, már régóta egy helyben jár. Ez a pozícióváltás definiálja a fehér és a nem fehér tekintetet, és pontosan ezáltal dekonstruálja azokat és a velük kapcsolatos, addig megszokott definíciókat, jelentéseket. A hierarchikus szerkezet ebből a szemszögből látszódik, és így mutatja meg, hogy ezek a nézőpontok relatívak, megtanultak, és nem egyértelműen mindenkinek a sajátjai. Vagyis azzal, hogy megfestjük, milyenek a *fehérek*, az általuk jelölt társadalmi csoportoknak, rasszoknak is lehetőségük nyílik arra, hogy újrapozicionálják saját magukat. Sőt, az új jelentések megkonstruálása csak így lehetséges.

A média vizsgálatán keresztül lehet a legjobban elmondani, milyenek a jelöltek, és ehhez képest milyenek a jelöltek egy adott társadalomban, egy adott helyzetben, éppen úgy, ahogy Dyer is hangsúlyozta a reprezentáció fontosságát. Hiszen a reprezentáció, a történetmesélések szerkezetén keresztül mindig megrajzolható a normatív oldal, amit a legtöbb esetben maguk a mesélők és a hallgatóság is egyértelműnek vesz, és nem is lesz hangsúlyos, hogy ez milyen szempontból, miként konstruálódik.

5. Fehérség kritikai kutatása – magyar közszolgálat média

Mindezek alapján az, amit a közszolgálati televízió nyilvánosságának terében láthatunk mint a többségi kép, magyarázatul szolgál arra a gyakorlatra, ahogyan a romák médiareprezentációja megvalósul. A magyarok olyan ideológiaként léteznek ebben a térben, amely egy régmúlt társadalmi szerkezetet idéz, olyat, ami a mostanéhoz képest más társadalmi, gazdasági viszonyok mentén jött létre és létezett, ahol a vesztes pozícióból jövő szembehelyezkedés az alaphelyzet. Egy anakronisztikus nyilvánosság (közszolgálatosság) ez; és ebben a térben értelmeződik a cigány. Elképzelt cigányokat látunk. A cigány homogén közösségként, árnyalatok nélkül, az alárendelt (a fekete) szerepében tud itt csak megjelenni, ami jól mutatja, hogy bár a többségről, „a magyarokról” nem kapunk valós képet, csak ideológiát, a pozicionálás természete mégis kijelölt azáltal, ahogyan a cigányokat láthatjuk. Ebből következően csakis általuk tudjuk azonosítani azt, hogy ez egy fekete-fehér viszonyrendszer/kommunikációs tér, ahol a domináns, a fehér, a magyar.

Mindennek modellezésére és bizonyítására Pesty László *A cigány–magyar együttélés* című filmjét¹¹ választottam, lévén a film nagyon sok ellenérzést váltott ki a közönségből. A kritikai fehérség kutatás elgondolásai mentén felvázolható szempontrendszer különösen alkalmas arra, hogy tudományos térben mutassuk be azt, mi volt ennek az oka, azt, hogyan ellentmondásos, miért életképtelen az a pozíció, ahonnan a film beszél.

Előfeltevésem az, hogy a film narratívája előítéletes képet mutat a cigányokról, és ennek következtében a magyarság is csak mint arctalan, önállóan nem létező, elképzelt konstrukcióként létezik a filmben, amely alapvetően a félelmek és előítéletek mentén határozódik meg. A filmet a tartalomelemzés módszerével vizsgálom meg abból a két szempontból, hogy mit mond a cigányokról, és hogyan beszél róluk. A kapott eredményekből ezután kísérletet teszek arra, hogy következtessenek a film nézőpontjára (norma), amiből az egyes karakterek és helyzetek megkonstruálódnak a filmen.

6. Elemzés

A film alapjául, a film fő megszólalójának, Forgács Istvánnak a 2011-ben megjelent írása szolgál.¹² Ez a szöveg alapjaiban meghatározza a film narratíváját, a szöveg egyes kiragadott, és a szerző által felolvasott részei meghatározzák mindazokat a témákat, amelyeket a film, a cigány–magyar együttélésként címkézett témakörében érint, illetve az egyes jelenetek gyakorlatilag ezen írás felolvasott részeivel kapcsolódnak szervesen egymáshoz. A provokáló hangnemben íródott szöveg azonnal heves reakciókat váltott ki az olvasókból, amelyek egy része hozzászólásként olvasható a cikk eredeti megjelenési helyén.

¹¹ A filmet 2012. március 7-én vetítette a közszolgálati m1 csatorna. A film interneten is megtekinthető. Forrás: <http://www.youtube.com/watch?v=xdSk0pAaIDU&list=PLc-A6ffj7YUPxAdIMdqLf50VyyiPAIp3KR> (2013. 04. 21.)

¹² Forgács István: Ha ti vagytok a cigányok, nem tartozom közétek. Hírszerző, 2011. 10. 10.

Forrás: http://hirszerzo.hu/velemeney/2011/10/10/20111010_forgacs_istvan_cigany-sag (2013. 04. 21.)

Helyszínek és megszólalók

A téma kifejtése a filmben 7 helyszínen, 10 megszólalóval valósul meg. A helyszínek és a hozzájuk kapcsolódó szituációk közül a legmeglepőbb egy (1) rendőrtiszt szakközépiskola, ahol Forgács István a cigány–magyar együttéléstről tart előadást. A film ezzel a helyzettel indít, az előadás egyes részei pedig vissza-visszatérnek a film során, kapcsolódva az éppen fejtegetett témákhoz. A további helyszínek és szereplők a következőképpen alakulnak:

- Egy északkelet-magyarországi cigánytelep két háza, két megszólalóval:
- (2) egy 41 éves, tízgyerekes családapa, aki két szakmával, több mint három éve munkanélküli
- (3) egy kétgyerekes fiatal nő
- (4) Lakatos Attila, a Borsod megyei cigányvajda és otthona
- (5) Forgács István szüleinek a lakása, ahol megszólal mindkét szülő
- (6) Uszka, egy 420 fős település az ukrán–magyar határnál, ahol a lakosság 80%-ban roma származású. Itt hárman szólnak meg, mindannyian a helyi keresztény vallási közösséghez tartoznak (a közösség lelkipásztora és a két presbiter)
- (7) Egy kávézó, ahol Réz Andrással beszélget a riporter

A filmben a szerkesztő-riporter Pesty Lászlón és az utolsó megszólaló Réz Andrason kívül csak cigányok szólnak meg. A film tematikáját követve Forgács István és Lakatos Attila testesítik meg a felvilágosult, progresszív cigányt, amit úgy érezhetünk a filmben, hogy sokszor a riporterrel egy időben, egy oldalon pozicionálódnak kérdezőként, valamint ők *beszélgetnek* a riporterrel, nem a riporter faggatja őket – ahogyan azt teszi a többi cigány megszólalóval, akik erre csak röviden, bizonytalanul válaszolnak, vagy magyarázkodnak. Szerepükben viszont mégis „csak cigányok” maradnak – mivel a film tekintete időközönként őket is beülteti a kérdezettek székébe, illetve amikor nem a riporterrel együtt kérdeznek, akkor vagy önállóan, vagy csak együtt látható a két szereplő, amint kinyilatkoztat vagy eszmét cserél egy, a cigányokkal kapcsolatos témában.

A megszólalásokat összegezve a cigány–magyar együttéléstről a film azt a képet adja, hogy eredendően a cigányok okolhatók minden konfliktusért, ők azok, akik miatt nem tud megvalósulni az együttélés. Egyrészt mert ők nem akarnak ezért semmit tenni, másrészt eredendően olyan alapvető tulajdonságaik vannak, amelyek miatt az együttélés a magyarok számára kockázattal jár, veszélyeket hordoz magában. Minderre vonatko-

zóna egyrészt egyértelmű közlést tartalmaz film, másrészt a filmben megjelenő témák kifejtéséből is ezt a következtetést lehet levonni. Ezeket a következőkben ismertetni fogom.

Állítások

A film szisztematikusan a következő állításokat teszi a megszólaló szereplőin keresztül. A filmből tükröződő szerkesztési módszer az interjúk, beszélgetések, beszédek részleteinek kiragadása és egymás mellé pakolása – vagyis előfordulhat, hogy a téma vagy a feltett kérdés nem ugyanaz volt, a válaszok azonban mozaikszerűen kapcsolódni tudtak egymáshoz:

A cigányoknak általában nagyon sok gyerekük van.

Ebben a témában a 41 éves férfit számon kéri a riporter: „Jól meggondolta ezt a 7 gyereket a nyomorban?” A kétgyerekes fiatal asszonyon pedig csodálkozik: „Hogyhogy csak kettő? Itt a roma családokban általában 6-8 gyerek van!”

- **A cigányok szexuális szokásai jelentősen eltérnek a magyarokétól, és mindez elítélendő.**

Forgách István és Lakatos Attila ezzel kapcsolatos reakciója megteremti a *szexualitás* témakörét, ami *általában cigányoknál más és nehezen kontrollálható*: „A hálószobába nem tudunk bemenni” – mondja Lakatos, és erősíti meg ezt Forgács is. Sőt, *jellemző a cigányokra a vérfertőzés* (Lakatos A.) – ez történik Lakatos Attila szülőfalujában is, „mert már nincs idegen vér”, és ezért a cigányok egymás közt házasodnak, és állítása szerint lassan minden kistelepülésen ez elő fog fordulni. Idekapcsolódó állítás az is, hogy *A cigánylányok általában már nagyon korán férjhez mennek és vállalnak gyereket* – ezt Forgács István édesapja rosszállóan jelenti ki, majd a 41 éves férfi legnagyobb lányáról derül ki a filmben az, hogy már 14 évesen teherbe esett.

- **Nagyon sok tanulatlan cigány lesz hamarosan, akik számukkal és műveletlenségükkel veszélyt jelentenek a magyarokra.**

A fentiekből következik a film következő állítása, hogy *nagyon sok cigány gyerek születik*. Az „5 év alatti korosztályban a cigány gyerekek száma kb. 23%”, amelyek „hihetetlenül nagy számok”, „valószínűleg minden

negyedik gyermek cigány ember” állítja Forgács István, és mindezt úgy hangsúlyozza, hogy ez veszély és fenyegetés a társadalomra nézve, aminek a cigányok nem részei, de ha így folytatódik tovább, elfoglalják azt, és átveszik az uralmat a magyarok felett.

A cigány gyerekekhez kapcsolódóan elhangzó következő állítás az, hogy *a cigányok nem engedik a gyerekeiket iskolába járni*, pedig a megoldást az jelentené, ha „a tehetségest, a legtöbbre valót” bentlakásos iskolába küldenék tanulni a szülők (Forgács I., Lakatos A.).

- **A cigányok nem tudnak jól viselkedni, veszélyesek, ezért a magyarok jogosan félnek tőlük.**

Például azért, mert összerugdossák a tanárt (Lakatos A.), vagyis *a cigányokkal nehéz együttélni, és sok településen félnek a cigányoktól* (Forgács István: „Köszönöm, hogy cigány vagyok, mert nem vagyok azon a másik oldalon, ahol sok településen félnek a cigányoktól”).

Kiderül az is, hogy mindez nem azért van, mert a magyarok előítéletek a cigányokkal szemben. Ugyanis bár létezik ez a jelenség, de csak „kismértékben” (Forgács István anyukája), illetve *nem ba, ha valaki előítéletes a cigányokkal szemben, nem baj, ha van egészséges félelem, ez teljesen természetes és nem is kell szégyellnie magát miatta* (Forgács István).

- **Van cigánybűnözés, vannak bűnöző cigány családok**

Forgács I. ezt a rendőröknek tartott előadásában állítja, és részletes példával támasztja alá. Ehhez kapcsolódóan kiderül, hogy a cigányok olykor még a cigányokat is meglopják (kétgyermekes fiatalasszony), és ők lopják a színesfémeket is (Forgács I.). A cigánybűnözés jelenlétét támasztja alá az is, hogy *sok cigány ül börtönben* (Forgách I.), illetve az is, hogy *a cigányok között létezik a „börtönromantika”* – vagyis az a „menő”, aki börtönbe megy, és aztán kijön (Lakatos A.).

A megszólalók – ahogyan a film bemutatja őket

A témák és állítások fokozatos kifejtése már a film legelején kijelöli az egyes megszólalók filmbeli szerepeit.

A 41 éves, tíz gyereket nevelő (hét saját) munkanélküli családapa végig alárendelt szerepben jelenik meg a film során. Ez a szerep jön létre minden egyes kérdés-felelet szituációban, aminek során a riporter faggató és egyben számon kérő kérdéseire és hangnemére elnézést kérő tekin-

tettel, visszafogottan, röviden, kényelmetlenül és szégyenlősen válaszol. A számonkérés viszont nem tud büntudatot kelteni benne, de létrehozza a *magyarázkodást*, ami meghatározza a viszonyát a házába állító, nem cigány riporterrel, annak kérdéseivel, és a közben ezáltal kimondatlanul létrejövő állításaival kapcsolatban, és válaszait ennek megfelelően adja.

A kétgyermekes fiatalasszonyt is faggatja és számon kéri a riporter a kérdéseivel és jelenlétével. Ebben a párbeszédben folyamatosan, erőteljesen jelen van a fehér domináns férfi tekintete, és a fiatal, nem fehér/cigány nő szterotipikus jelentése, mindez a gyerekvállalással kapcsolatos témában érhető tetten a legjobban. A legnehezebb pillanata a filmnek az asszony szempontjából mégis az, amikor a riporter a faluban zajló konfliktusokról érdeklődik. Rövid, pattogós stílusban arra kérdez rá, hogy mit lehetne tenni az ellen, hogy a romák betörők legyenek. Bár kommunikációs szempontból nehéz helyzet, a fiatalasszony ekkor sem, ahogy a gyerekvállalás témánál sem kezd el úgy viselkedni, ahogyan kérdezője szeretné, nem ad feltétel nélküli, azonnali választ, hanem úgy válaszol, hogy az mindenki számára elfogadható legyen. Viszonyulása *tudatosan konfliktuskerülő és egyensúlyra törekvő*.

Forgács István alakja a filmben erősen ellentmondásos, mert egyrészt folyamatosan hangsúlyozza cigány mivoltát, és egy ezáltal azonosított, azonosult cigány nézőpontot. „Én, a cigány ember elmondom most nektek...” – kezdi sokszor a mondatait. Másrészt közben folyamatosan ki is lép ebből azokban a pillanatokban, amikor a közlés során a közléseivel a cigányokkal kapcsolatos előítéletekkel azonosul. Mégsem tekinthető öntörvényűnek, hanem inkább olyannak, aki folyamatosan *helyezkedik és törekszik* arra, hogy az általa elképzelt normálissal azonosulni tudjon. Más kérdés, hogy mindeközben gyakran ellentmondásba kerül önmagával, amit viszont nem érzékel, ez látszólag csak kívülről észrevehető.

Lakatos Attila a film során az idős bölcs szerepében jelenik meg, akinek a szavára hallgatnak a cigányok, mivel hatalmat birtokol, ő a vajda – ami az ősi tapasztalatokat és tudást jelenti, és ez szinte felér egy királysággal. Megszólalásaiban a film során mégiscsak ellentmondásos értékrend rajzolódik ki az identitás kapcsán, akárcsak Forgács Istvánnál, de nála ez valószínűleg azért történik így, mert a film során *megpróbál azonosulni* azzal a helyzettel, amit Forgács István szövege és a riporter szándéka generált, *helyezkedik*, miközben észrevehetően az ő egyéni közlései korántsem olyan provokatívak.

A film hoz néhány példát olyan kivételes helyzetekre is, amikor, a film kontextusából kiindulva, a cigányok el tudták érni, hogy kiemelkedjenek

az eredendő bűnből, amibe születtek, és minden igyekezetükkel azon iparkodtak és iparkodnak, hogy megtartsák, illetve a gyerekeiknek továbbadják az így elért, magasabb társadalmi státuszt. De ezek a cigányok kivételek, ahogy a film a végén ezt egyértelművé is teszi a nézőnek: mert a cigányok jelenlétükkel jéghegyként továbbra is folyamatosan veszélyeztetik, rombolják a magyarok életterét, és semmi garancia sincs a megmenekülésre – összegzi Forgács István filmbeli utolsó mondatában.

A jó példákat Uszkában találta meg film. A már három megszólaló sorsa hasonló: a film bűnös cigányból (*cigánybűnözőből*) lett *jó cigány* képe a váláson, az egyház intézményrendszerén keresztül konstruálódik, a bűnbocsánat és az evangelizáció segítségével tud hitelessé válni, vagyis a rossz, a bűnöző cigány ezen keresztül tud eltűnni végérvényesen, és az Úrnak és a társadalomnak megfelelően bűnbánó életet élve tud fennmaradni a *jó cigány*. A három férfi élettörténeteiből egyértelműen kivehető, hogy a jó cigány bennük létrejött fogalma egyenlő az *alázattal*, és ez egyben kijelöli azt is, ahogyan a nem cigányhoz, a jelölőhöz, a magyarhoz viszonyulnak.

A lelkipásztor átváltozása, identitásának átalakulása mutatja meg a legértelmezesebben azt a helyzetet és módot, amitől a cigány elfogadhatóvá válik a nem cigányok számára, és amitől a bűneiből megtért cigány folyamatos törekvése a láthatatlan normához csillapodhat. Mindezt pedig a film elején is elhangzó kijelentésével teremti meg a lelkipásztor, amikor azt mondja el, hogy a korábbi évben bocsánatot kért a magyaroktól azokért a bűnökért, amiket a cigányok elkövettek ellenük: „*Nemzetem nevében, mint keresztény lelkipásztor, aki szeretnék példát mutatni, hogy kérjek bocsánatot a magyar nemzetől azokért a bűnökért, amit elkövettünk a bűnökért, mi, romák!*”

A jó cigány képéhez hozzátartozna Forgács István szüleinek a példája is, de a fiúk szerepe által konstruált helyzet és a saját reflexióik elemelik őket a *cigánytól*. Mindez látszik abban is, ahogyan az édesanya is beszél saját magukról: ők már nem *azok a cigányok*, ők már *kiemelkedtek* – és a fiúk ellentmondásokkal teli szerepléséből adódóan nem is tekinthetők a filmben a *cigány* példájának.

Réz András csak nagyon röviden szólal meg a filmen – támogatja Forgács Istvánt az előremozdulás érdekében. Jelenléte a filmben a nem cigányt testesíti meg, aki létéből fakadóan *mindent tisztán lát*, és *mindenre tudja a választ, ha megkérdezik*. Vele a riporter is egy szinten, párbeszédben van, mint a hatalom birtokosai megbeszélik és kinyilatkoztatják azt, hogy mit kell gondolnunk a film által felvetett helyzetről, emellett elfogadják és jónak kiáltják ki Forgács István korábban ellentmondásokat kiváltott szövegét, és ezáltal őt megkérdőjelezhetetlennek állítják be.

7. Konklúzió

Ha a film által megjelenített témákat és állításokat elemzem, és ezáltal értelmezem azt, hogy a film mit és hogyan mond el a cigányokról, a fentiekből következően jól látszik, hogy Pesty László filmje alapvetően a modern/szimbolikus/rejtett rasszizmus ismérveit hordozza.

Ahogy azt egy korábbi tanulmányomban összegeztem (Bogdán 2009), a modern (McConahay 1986), illetve szimbolikus (Sears 1988) rasszizmus a sztereotípiák, előítéletek, diszkrimináció, azaz ahogyan Fiske nevezi őket gyűjtőfogalomként: torzítások (biases) (Fiske 2006) új, rejtett formája következtében létrejövő gondolkodásmódot jelöli.

A rejtett torzítás vagy rejtett előítéletesség arra a jelenségre utal, hogy az egyes társadalmi csoportokkal szemben korábban alkalmazott torzítások nem tűntek el, csak formailag alakultak át. Többnyire másként (implicit módon) vannak jelen, és ezért a tudományos diskurzus is másként (lásd fent) nevezi őket. A modern/szimbolikus/rejtett rasszizmus hátterében (a történelmi események eredményeként is) mindig ott áll az előítélet-mentességbe, az egyenlőségbe vetett hit, a folyamat során pedig ez kerül szembe az ismeretlenre adott automatikus válaszainkkal (sztereotípiákkal, előítéletekkel), amelyeket általában közvetlen kultúránkból hozunk. Ebből következően a kultúrák közvetítő eszközeinek (például televízió) fontos szerepük van egy társadalmi csoporttal kapcsolatban létező válaszok alakulásában.

A rejtett torzítás fő jellemzői tehát a közvetettség, a nem direkt megkülönböztetés és az automatizmus. Ebből következően még érzelemmentesség, ambivalencia és kétértelműség is jellemzi (Fiske 2006, 536). Ha megvizsgáljuk a vonatkozó kérdőíveket – a modern (McConahay 1984, 91–125) vagy a szimbolikus rasszizmus skálát (Henry–Sears 2002) –, a lehetséges válaszokból is látszik, hogy a társadalom általános felelősségvállalásának, szolidaritásra való törekvésének szintje mind befolyásolja a rejtett torzítások alakulását. A kérdőívek eredményeinek fényében a gondolkodásmódjukban a modern/szimbolikus/latens rasszizmus jegeit hordozó emberek leginkább az adott társadalmi csoportot hibáztatják esetleges előnytelen helyzetükért, emellett jellemző még a kulturális különbségek túlhangsúlyozása és az a szemlélet, hogy az adott csoportot homogén egységnek tekintik. A csoport tagjait egyformának és saját maguktól különbözőnek tartják, így például alapvetően a nyelvi, vallási és szexuális szokásokról is azt gondolják, hogy azok teljes mértékben különböznek a sajátjuktól. Az ambivalencia szempontjából fontos tartalom

az adott társadalmi csoporttal kapcsolatban az akadályok hangsúlyozása, vagyis miközben a kimondott szándék támogató jellegű, az lekezelő, sajnálkozó jelentést is kap. Így a rejtett rasszizmust mint gondolkodásmódot a felsorolt jellemvonások miatt nehéz tetten érni, de hatása egyértelműen kimutatható egy társadalomban – például úgy, hogy *egy adott társadalmi csoport bizonyos idő elteltével a rejtett módon kommunikált torzításoknak megfelelően kezd viselkedni.*

Mindezek tükrében a rejtett rasszizmus megnyilvánulásai a filmben a következőkben érhetőek tetten:

- i. A film témája a cigány–magyar együttélés – amivel a film azt érzékelteti, hogy az ittélés csak fekete-fehér viszonyrendszerben valósul meg, a téma pozicionálása mindezért leegyszerűsítő, homogenizáló.
- ii. A film csak cigányokat szólaltat meg ebben a témában, és őket faggatja arról az alapvetésként megfogalmazott témáról, hogy miért olyan nehéz ma Magyarországon a cigányokkal együtt élni, mi az, amit ők, a cigányok rosszul csinálnak ebben az együttélésben. Vagyis a film a cigányokat hibáztatja az előnytelen társadalmi helyzetükért, és ezért őket is kéri számon mindezért. A filmből hiányzik a vélemények ütköztetése, a címben feltüntetett és oly sokszor elhangzó reláció mindkét oldalának ismertetése és megszólatatása, a párbeszéd kialakítása.
- iii. A filmben mindvégig a riporter nézőpontja domináns, a megszólaló cigányok szerepe pedig alapvetően az, hogy kiszolgálják, eleget tegyenek e nézőpontnak – a kérdésekre válaszoljanak, a felvetett témákról beszéljenek, de ők kérdést vagy témát nem vetnek fel.
- iv. A filmben megszólaló roma szereplők megnyilvánulásaitól nem idegen a szélsőséges kijelentések hangoztatása, ezek a karakterek identitás szempontjából sokszor tesznek ostorozó kijelentéseket a cigányokra vonatkozóan, akikről általánosságban beszélnek, miközben felmentik saját magukat (cigányság identitásukat) azok érvényessége alól. Ez a tartalmi szinten kirajzolódó ambivalencia lehetőséget ad a riporternek és filmnek arra, hogy szereplői által, nyíltan hangoztasson olyan kijelentéseket, amelyek a nem cigányok, azaz az automatikus jelölők szájából nyilvánosan nem is hangozhatnak el, de legalábbis a közszolgálati csatorna nemrégiben újra megfogalmazott értékrendjébe se férnek bele. Ilyen a cigánybűnözés létezésének nyílt hangoztatása és a romákkal szembeni előítéletesség természetesnek való kikiáltása, és ezáltal legitimálása.

- v. A film elején a riporter elmondja, hogy alapvetően a kereső, kutató szándék vezeti, az, hogy utánajárjon a Forgács István szövegében felvázolt, sokszor vitatott, roma–magyar konfliktus hátterének, mégis a film csak a cigányokról beszél, úgy, mint egyforma, homogén csoportról, akik olyan helyeken laknak, ahol a nem cigányok sosem.
- vi. A film/riporter a romákon kéri számon a konfliktusokat – számonkérő hangvételben beszél a sokgyerekes családapával és a fiatalasszonnyal.
- vii. A film/riporter érzelmentesen reagál a felvázolt szociális és gazdasági körülményekre, amelyek következtében a sokgyerekes család rossz körülmények között él. Ehelyett alapvetően magát a családapát okolja az előnytelen élethelyzetéért – túl sok gyereket vállaltak, amit a film alapvetően a cigányokra eredendően jellemző tulajdonságnak állít be, és ennek tulajdonítja azt, hogy a cigányok nyomorban élnek.
- viii. A film a kulturális különbségeket hangsúlyozza, amikor (általánosítva) a cigányok gyerekvállalási vagy eltérő szexuális szokásairól, a cigányok rossz szociális és gazdasági helyzetéről, a cigányok fiatal korban létesített házasságáról, a korai gyerekvállalásról és a cigányok bűnöző életviteléről beszél.
- ix. A film legitimizálja a cigánybűnözés fogalmát elsősorban a pozitív példaként bemutatott szereplőivel – ők Uszka lelkipásztora és presbiterjei, vagyis ahogyan a film őket megjeleníti: a három megtért, korábbi bűnöző. Ezen belül is leginkább a lelkipásztor bocsánatkérésével történik ez meg, aki bocsánatot kért a magyaroktól a cigányok által a magyarok ellen elkövetett bűnökért (kollektív cigánybűnösség), és ezzel párhuzamosan a film ellentmondásos főszereplője (Forgács István) a film alapjául szolgáló szövegében és a filmben mutatott rendőrségi előadásán szintén megteszi ezt.
- x. A film beszédmódja alapvetően etnicizált, a bemutatott emberek elsősorban csak cigányokként, nemtelenül vannak jelen, másodlagosan pedig a már felsorolt előítéletek mentén – amelyek közül a legerősebb, a film végére a kollektív szintjére emelkedett cigánybűnözés fogalma.
- xi. A film bizonyítékot szolgáltat a rejtett rasszizmus magyar társadalmi jelenlétére az ellentmondásos cigány szereplőivel – Forgács István és Lakatos Attila a rejtett módon kommunikált, mégis erőteljesen jelen lévő cigányokkal kapcsolatos torzításoknak (előítéleteknek,

sztereotípiáknak, torzításoknak) megfelelően viselkedik – valószínűleg a filmen kívül is. Vagyis a két karakter zavarosnak látszó identitása és abból fakadó attitűdje egyenként ezen az elméleten keresztül érthető meg.

A láthatatlan jelölő arca

Mivel a film, ahogyan az a tartalomelemzés módszerével végzett vizsgálat során kiderült, implicit módon, de alapvetően előítéletesen beszél a cigányokról, ezért ebből az következik, hogy a film cigányképe nem valós, csak előítéletek, félelmek mentén konstruált elképzelés. Ennek kimutatása a szükséges első lépés (volt) ahhoz, hogy lássuk, milyen az a nézpon, az a ki nem mondott jelölő, az a norma, ami ebben az esetben a közszolgálati televízió sajátja, ami ábrázol, elbeszél, és ami mindezt az erősen torzított képet létrehozta.

Mindehhez én kétféleképpen kísérek meg eljutni:

1. A filmben az egyes cigány szereplők kirajzolódó viszonyai a fehér/magyar riporterhez az aktuálisan, reakcióként létrejövő attitűdöket jelölik, amelyek azonosítása a fehér/magyar kép, a jelölő pontos meghatározásához közelebb visz: Ahogy azt már korábban, a szereplők leírásakor megfogalmaztam, ezek a szereplők az adott kommunikációs térben magyarázzkodóak, konfliktuskerülő, egyensúlyra törekvők, helyezkedők és alázasak – amikor a riporter kérdéseire válaszolnak, illetve amikor a riporter által felvetett témák kapcsán a nem cigányokkal kapcsolatos viszonyaikról beszélnek. Ha mindezek után megfordítjuk a nézőpontot, hogy leírjuk, milyen az, akihez így viszonyulnak, akire ilyen reakciót adnak a filmbeli emberek, akkor egy félelemkeltő, elnyomó, ellenségképző, hatalommal teli, autoriter karaktert látunk. Az ilyen karakter magában hordozza a leegyszerűsítésre, az előítéleteségre való hajlandóságot.
2. Pesty László kérdései mentén meghatározhatóak a témák és a mód, ahogyan a cigányok a filmben megjelennek, és ez megmutatja azt a nézőpontot, amin keresztül a cigányok látszanak. Pesty megszólalásaira a filmben az esetek többségében az jellemző, hogy egyszavas kérdéseket szegez a szereplőknek, a hangsúlya és stílusa kikerdező, vallató. Emellett tartalmilag és hanglejtésében is ezekre a kérdésekre egyaránt jellemző, hogy a cigányokkal kapcsolatos előítéleteket tükrözik (amelyeket korábban írtam le), és egyben az általuk prob-

lémásnak bemutatott helyzetekben a „helyes” válaszokat is sugallják. A kérdések mellett előfordul, hogy a riporter összefoglalja vagy pár mondatban bemutatja a filmben következő helyzeteket. Mind a kérdésekben, mind az összefoglalókban a közlés módja és tartalma a cigányokkal kapcsolatban megfogalmazott negatív gondolatokat, fals elképzeléseket, előítéleteket közvetíti.

Példa (a):

Önök hány gyereke van? *(a válasz: kettő)*

Hogyhogy csak kettő, mikor itt a roma családoknak hat vagy nyolc van?

Példa (b):

„Uzskán vagyunk, ez egy 420 fős település itt az ukrán–magyar határnál. A cigány lakosság arányszáma 80 százalék. *Mégis*, példás az együttélés, és a bűncselekmények száma minimális.”

Példa (c):

Kiderül, hogy a sok gyerekes családapának a legnagyobb lánya 14 évesen lett terhes.

„De hát ebben a szülőknél is van egy kis felelőssége, nem?”

Míndemellert Pesty László a film során nagyon gyakran úgy látszódik, hogy sokatmondóan hallgatva, csendben, kissé megdöbbenve figyel a körülötte zajló eseményeket, amelyekkel semmilyen személyes reakcióval nem azonosul, de amelynek mégis ő az irányítója, ami abban érhető tetten, hogy a beszélő szereplők hozzá beszélnek, sőt több esetben is előadást tartanak neki saját magukról és gondolataikról.

Példa (d): Amikor Forgács István és Lakatos Attila egy asztalnál arról beszélget, hogy sok cigány van a börtönben, mert a cigányok között nagyon erős a „börtönromantika”.

Míndeből következően, a filmben a riporter által képviselt másik oldal – a magyar, a nem cigány –, a cigányokkal gyanakvó, bizalmatlan, szemrehányó, számonkérő, a megfélemlítés eszközeivel élő, ellenségképző, ugyanakkor félelemmel teli, alapvetően előítéletes, autoriter karakter. Vagyis a normatív, a láthatatlan jelölő (amit a közszolgálati televízió testesít meg) előítéletes, mert a cigányokat nem ismeri, de nem is szereti, azokat megszüntetendő, problémás ügynek tekinti. Éppen ezért a cigányok

médiareprezentációjával kapcsolatban olyan indíttatású filmek közlését támogatja, amelyek megmaradnak ebben a diskurzusban, vagyis a cigányokra mint problémás ügyre – a cigányügyre, a cigánykérdésre – koncentrálnak, és valamilyen megoldási javaslattal állnak elől. A filmben a cigány ez alapján lesz alárendelt, előítéletek mentén övezett, eredendően bűnös és elítélt, idegen, ellenség és veszély, és még ha jól is viselkedik a magyarokkal, akkor is eleve romlásba viszi őket (Titanic-jéghegy hasonlat), mert közben képtelen arra, hogy változzon.

Vagyis előfeltevésem bebizonyosodott. A társadalmi viszonyok alapján hatalmi, jelölő pozícióban létező magyarok, a közszolgálati médiát meghatározó, kirekesztő ideológiaként konstruálódnak, vagyis a valós képük hiányzik. Ennek hiánya, vagyis a kulturálisan sokféle többségi társadalom médiabeli jelenlétének hiánya, lehetetlenné teszi az előtektől mentes roma ábrázolás megjelenését.

Végezetül fontos elmondani azt is, hogy a film egyáltalán nem fogalmazza meg explicit módon a másik oldalt, amivel szembeállítva jeleníti meg a cigányokat, illetve a velük kapcsolatos félelmeket, ezért Pesty László filmje nem tekinthető dokumentumfilmnek. A fekete-fehér, leegyszerűsítő társadalmi reláció felrajzolásával, a bűnösnek és a bűnözőnek kikiáltott cigány oldal konstruálásával és megszólaltatásával, az egyoldalú vizsgálódással hamis kordokumentumot gyárt. Mindezekből következően pedig a közszolgálati televízió nem tölti be a gyakorlatban az identitás formálásával kapcsolatos társadalmi funkcióját sem.

Felhasznált irodalom

BOGDÁN MÁRIA

2009. Látens rasszizmus a médiában – A médiareprezentáció lehetőségei. In Kovács Éva – Orbán Jolán – Kasznár Veronika Katalin (szerk.): *Látás, tekintet, pillantás. A megfigyelő lehetőségei*. Budapest, Gondolat Kiadó.

DYER, RICHARD

1997. *White: Essays on Race and Culture*. London, Routledge

FENYVESI KRISTÓF (ford.): A felismerhetetlen ellenállás. Gayatri Chakravorty Spivak és Suzana

Milevska beszélgetése. *Letre*, 2008. téli, 71. szám

FISKE, SUSAN T.

2006. *Társas alapmotívumok*. Berkics Mihály ford. Budapest, Osiris Kiadó.

HENRY, P. J. – SEARS, DAVID O.

2002. The symbolic racism 2000 scale. *Political Psychology*, Vol. 23, No. 2., 253–283.

JUNGHAUS TÍMEA

2011. A fehérség kritikai kutatása (Critical Whiteness Studies) I. *tranzit.blog.hu* 2011. 08. 01.

http://tranzit.blog.hu/2011/08/01/a_fehersege_kritikai_kutatasa_critical_whiteness_studies_i

(letöltve: 2013. április 10.)

JUNGHAUS TÍMEA

2011. Whiteness II. A fehérség kritikai kutatása. *tranzit.blog.hu* 2011. 09. 06.

http://tranzit.blog.hu/2011/09/06/whiteness_ii_fehersege_kritikai_kutatasa

(letöltve: 2013. április 10.)

MCCONAHAY, JOHN B.

1986. Modern racism, ambivalence, and the modern racism scale. In Dovidio, John F. – Gaertner, Samuel L. (eds.): *Prejudice, discrimination, and racism*. Orlando, Florida, Academic, 91–125.

ROEDIGER, DAVID R.

2002. *Colored White: Transcending the racial part*. Berkely and Los Angeles, University of California Press

SEARS, DAVID O.

1988. Symbolic racism. In Katz, Phyllis A.–Taylor Dalmas A. (eds.): *Eliminating racism. Profiles in controversy*. New York, Plenum, 53–84.

SPIVAK, GAYATRI CHAKRAVORTY

1996. Szóra bírható-e az alárendelt? Ford. Mánfai Alice és Tamay László. *Helikon*, 1996/4. 450–483.

PÓCSIK ANDREA

Romák a magyar médiaelemzésekben

Kutatói dilemmák¹

„Rendszeresen megpróbálnak faggatni arról, hogy *mi a válasz a cigánykérdésre*. Nem csak posztmodern tartózkodásból válaszolom mindig, hogy *vakuljak meg, ha tudom, drága szép fehér testvérem*, hanem mert a kérdés költői, valójában csak megteremteni igyekszik azt a beszédhelyzetet, amelyben az érdeklődő elmondhatja saját javaslatait.”

(Kerényi György)

„Feltárni és megnevezni az elnyomások direkt rendszerét”
(Zsigó Jenő)

Bevezetés

2012 májusában, amikor a különbségtétel mediatizált formáiról szóló konferenciát rendezték Pécsen, még alig dolgoztuk fel a Pesty Fekete Doboz hírheft műsorát „a cigány–magyar együttélésről”. 2012 novemberében Jeszenszky Géza oslói nagykövet egy korábban angol nyelven írt egyetemi jegyzetében talált, a cigányságra vonatkozó tudománytalan, rasszista kijelentése miatt szerveződtek tiltakozások, viták. Most, amikor ezeket a sorokat írom, mindössze néhány héttel vagyunk túl a Bayer Zsolt újabb populista kirohanása okozta megrázkódtatásokon. Ezek a médiaesemények sok tekintetben azonos, rituális vonásokat mutatnak. Normateremtő történetekké formálódnak, amelyekben a társadalom tagjai a nyilvánosság különféle színterein kifejezhetik a Rend iránti igényüket. Tisztán elválasztható egymástól a Jó és a Rossz, adottak a morális azonosulás feltételei.

¹ A konferencián, amelynek anyagából a jelen kötet készült, csak az első napon tudtam jelen lenni. Az előadásom, amelyet másnap tartottam volna, egy rosszullet miatt elmaradt. A tervezetet a konferencián hallottak hatására átdolgoztam, és egy vitaindító cikk formájában közzétettem a community.eu közösségi portálon. Fél év távlatából magam is úgy ítélem, hogy a meglehetősen indulatosan vagdalkozó írás vitának a legnagyobb jóindulattal sem nevezhető, személyeskedéstől sem mentes, terméketlen, rövid „szóváltást” eredményezett Bernáth Gáborral és Messing Verával. Féligazságai mégsem érdektelenek jelen tanulmány szempontjából.

Csakúgy, mint 2006-ben az olaszliszkai tragédia után (Pócsik 2007), vagy 2009-ben a Marian Cozma-gyilkosságot követően (Bódi 2011).

Ám ha közelebbről megnézzük az egymástól eltérő eseményekre adott válaszokat, a különbségek mellett talán olyan azonosságra bukkanunk, ami ezeknél fontosabb: a roma értelmiség aktivista tagjainak hangsúlyos (vagy látszólagos? – megítélés kérdése) jelenléte szembetűnő a reakciók formálásában, ami – a magyarországi és nemzetközi viszonylatban is erősödő idegengyűlölet miatti pesszimista kilátásaink ellenére – biztató.

Idézzük fel a politikai tőkekovácsolásnak (amely az összes említett média-esemény fő mozgatórugójának tekinthető) egy távoli, kezdetleges formáját. A hivatkozott írásnak az elemzés tárgya mellett a megjelenési helye is fontos tényező. Az évszám 1994, a folyóirat pedig a Balogh Attila költő által indított kiváló „kisebbség-szellemű, művészi és közérzeti folyóirat”, a *Cigányfűró*.² A lap kritikus hangvételű szerkesztői „elköszöntővel” (Balogh 1994, 2–5) indul, majd egy versnyi és egy grafikányi szünet után következik Révész Sándor szerkesztő, újságíró „Mindenkinek lehet uszító” című cikke (Révész 1994, 9–10). A szerző egy olyan esetet elemez, amely jóval túlmutat önmagán: a romák „láthatóságának” egy abszurd megvalósítását vizsgálja egy rendkívül durva, televíziós „baklövés” kapcsán.

Daróczi Ágnes, a Cigány Magazin felelős szerkesztője, aki a hétvégi szenderegés idején jelenik meg rendszeresen a tévé képernyőjén, január 24-én betört a féműsoridőbe. Az esti Híradóban uszított Tőkés László püspök ellen egy most aktuális ügyben, egy négy évvel ezelőtti készült felvételről. Normális viszonyok között ez rendkívüli teljesítmény. A Magyar Televízióban uralkodó rendkívüli viszonyok között viszont egészen normális. Ma a Magyar Televízióban mindenki lehet uszító, akiről bármikor, bárhol, bármilyen felvétel készült (Révész 1994, 9).

Révész ezután vázlatos, de kielégítő tényfeltárást végez. Beszámol arról a botrányos szakmai hibáról, amelynek eredményeképpen a Tőkés László püspök ellen egy vélt sikkasztás miatt demonstráló, nagyváradi romákról készített felvételek helyett az archívumból vettek elő kerepestarcsei romákról készült képeket, valamint azt a híradást, amelyen Daróczi Ágnes jogvédő aktivista, kutató, a magyarországi roma értelmiség meghatározó alakja a Parlament előtt szónokol: azaz a vágóképen „tátog”. Révész így értelmezi az esetet:

²A folyóirat első száma (véltétől később a többi is) online elérhető a www.community.eu portálon.

Ha magyar cigányok uszítanak a magyarellenes román nacionalizmus elsőszámú célszemélye ellen, azzal vádolván a cigányok számára pénzt szerző püspökséget, hogy a cigányoktól lop, akkor ez magyar környezetben kitűnő cigányellenes uszítási lehetőség. Aki ezzel a lehetőséggel élni kíván, az nem arról beszél, hogy a nagyváradi roma szervezetből kiközösített dubiózus alakok szervezkednek, hanem úgy tesz, mintha „a” cigányok uszítanának. Van, aki már ösztönösen uszít, akinek már külön megfontolás nélkül is mindegy, hogy kiről van szó, lényeg, hogy cigány legyen. És akkor az illető megy, és hoz másfél perc cigányt a tévé archívumából. Van, aki tudatosabban uszít, és reprezentatív cigányt hoz az archívumból, hogy a Tőkés elleni uszítás ágense ne egyszerűen „a” „mezei” cigány, hanem a cigányság mint politikai tényező legyen (Révész 1994, 9).

Révész ezután sorba veszi a helyesbítés kálváriájának stációit, amely során Daróczi Ágnes kénytelen elviselni a legcifrább, rejtett rasszista megnyilvánulásokat, többek között a *168 óra* stúdiójában Havas Henriktől. Egy médiakritikai reakció azonban (Révész Kis János írását idézi a *Magyar Narancsból*) feltárja a jóvátétel beszédmódjában rejlő, további lealacsonyítást eredményező fordulatokat, amelyeket egyetlen mondatban összefoglalhatunk Frantz Fanonnak, a posztkolonialitás szellemi atyjának kijelentését parafrázálva: A cigány nem.³

Ez a televízió vezetősége szerint szándékosnak nem tekinthető malőr önmagában is sokat elárul a korszak „médiafrontjáról”, valamint a mögöttes politikai, hatalmi játszmákról. Révész kiemeli, a Havas-interjú minden hibája ellenére lehetőséget teremtett arra, hogy elhangozzon, méghozzá Daróczi Ágnes szavaival, „mi annak a mélyebb jelentése, ha egy népet vágóképként kezelnek” (kiemelés P. A.). A cikk szerzője pedig épp azzal, ahogyan láthatóvá teszi a következmények feltárással az egyik legbefolyásosabb roma aktivista értelmiségi szerepét, sokkal többet tesz, mint pusztán elemez és értelmez.

Fedőneve: romareprezentáció

A romareprezentáció egy rendkívül homályos, közhelyessé koptatott fogalom lett a magyar politikai és tudományos nyelvhasználatban is. Ily módon le is egyszerűsödött, többnyire a többség által gyártott, romák-

³„The Negro is not.” Fanon, Frantz [1952; 1986] 2008. *Black Skin, White Masks*. London: Pluto Press

ról alkotott negatívnak vagy pozitívnak címkézett, sztereotip képet értjük rajta. Holott a fogalom ma már, és egyre inkább a láthatóság és láthatatlanság mértékét, okait és körülményeit kellene, hogy jelentse. Ha gondolatban végighaladunk a fent említett médiaeseményeken, kis képzelőerővel lefuttathatunk olyan, többnyire kvantitatív módszerekkel dolgozó médiakutatásokat, amelyek ezeket a szimbolikus reprezentációkat számszerűsítve „bedarálják” anélkül, hogy felfednék lényegi vonásaikat. A láthatóság könnyen a negatív vagy pozitív tematizáltságra szűkülhet. Megkísérlem azt igazolni, hogy ehhez a fogalomhoz tartozik az a tágan értelmezett beszédmód (amely megvalósulhat ültetési, így megszólalási sorrendtől kezdve, vágóképek vagy beszélgetőpartnerek kiválasztásán, címadáson át olyan riporteri kérdések megformálásáig, amelyekre lehetetlen jó választ adni), amelyre a fenti Fanon-idézet utal. Továbbá a láthatóságot befolyásolják, sőt bizonyos esetekben meghatározzák az intézményi viszonyok, strukturális elemek, ennek ellenére ezek többnyire kívül esnek a kutatók látókörén.

Ezeknek a kérdéseknek a szellemi forrását természetesen a kilencvenes évek posztmodern kulturális fordulata utáni időszak médiaelméleti írásaiban leljük fel (Császi 2008). Stuart Hall konstrukcionista felfogása szerint a média nem tükrözi a valóságot, hanem oly módon reprezentálja azt, hogy azzal a fennálló politikai, gazdasági hatalmi viszonyokat erősítse. A Magyarországon tapasztalható társadalmi egyenlőtlenségek és azok fenntartására irányuló törekvések lepleződnek le a fent idézett *Cigányfűró*-cikkből. A másik fontos elméleti megfontolás ugyanennek az iskolának a másik tagjától, John Fiskétől származik. Szerinte „Az etnikai különbségek például a valóság részei, ugyanakkor ez a »valóság« annak a diskurzusnak a terméke, amelyben ábrázolódik” (Fiske 1996, 4–5, idézi Munk 2013).

Így Fiske értelmezésében a nem-diszkurzív valósághoz soha nem férhetünk hozzá saját valójában, mégis elengedhetetlen koncepció marad ahhoz a felismeréshez, hogy bármilyen esemény helyezhető egymástól eltérő diskurzusokba, és mindig ábrázolódhat másként (Munk 2013).

A médiaelemzésekkel kapcsolatos kutatói dilemmák legfontosabb kiváltója mégis az a tény, hogy az 1994 óta eltelt bő évtizedben gyökeresen megváltozott a médiakörnyezetünk, így „a láthatóság és láthatatlanság” vizsgálata is új módszereket és elemzési tárgyakat kívánna, a „lényegi” feltárásának módjait is át kellene formálnunk. Másképpen fogalmazva, a

passzív befogadóból aktív felhasználóvá válás és ennek web2-es nyomai vajon nem épp azon „eltérő diskurzusok” számát növeli, amelyek mögötti nem-diszkurzív valóságokhoz is közelebb férkőzhetünk megfelelő módszerekkel?

Miért nem tesz eleget a magyar médiakutatás ezeknek a kihívásoknak? Erre keresek választ ebben a tanulmányban, miközben megpróbálom rendszerezni, megvizsgálni a rendszerváltás óta eltelt időszak leggyakrabban idézett médiakutatásait, azok alapkérdéseit, módszereit, lehetséges társadalmi hatásait. Igyekszem példát hozni azokra a szemléletükben új aspektusokat tartalmazó elemzésekre, amelyek megítélésem szerint, hasonlóan az 1994-es példához, átláthatóbbá teszik média- és a tágabb társadalmi környezetünket.

Az átmenet éveitől a jelen idejű kutatásokig. Korszakok, módszerek, minták

A rendszerváltást megelőző időszakra vonatkozóan két médiaelemzésre találunk utalást: az egyik Lendvay Judit 1977-es tanulmánya, amely tíz év alatt megjelent 334 cikket vizsgál, a másik Hegedűs T. András 1987-es írása, amely csak a megelőző két évre fókuszál 232 cikk alapján (Lendvay 1977; Hegedűs T. 1987). Ezekre csak érintőlegesen térek ki, mivel nem tartoznak vizsgálatom tárgyához, csak mint előzmények, amelyekre későbbi kutatásokban hivatkoznak.

Az első alaposabb elemzést a rendszerváltás utáni média romaképéről Vicsék Lilla szociológus készítette 1996-ban, aki nem csupán hivatkozik erre a két írásra, de bizonyos esetekben összehasonlításokat is tesz. A kvantitatív vizsgálatok eredményeit Vicsék egy táblázatban veti össze a jóval korábbi adatokkal. Lendvay írásából kiragadja az 1960–64 közötti időszakból származó cikkek témáinak elemzését, probléma-, illetve eredményorientáltságukat. A két összehasonlított időszakban valóban hasonló jelentőségű változást idézhetek elő a kormánypolitikák: 1961-ben fogadták el a cigányság felemelkedését célzó párthatározatot, Vicsék vizsgálata pedig épp az 1993-as kisebbségi törvény meghozatala utáni időszakra, a cigány kisebbségi önkormányzatok megalakítására esett. A hatvanas évek elejének „hurrápropaganda” cikkeit elemezve „az érett Kádár-korszakban” Lendvay nem véletlenül nem talál példát előítéletesnek tekinthető megnyilvánulásokra (az érintett témák – munka, lakás, iskola, kultúra/ nevelőmunka kizárólag pozitív eredményekkel társítva jelennek meg).

Egy alapos diskurzuselemzés nyilvánvalóan más konklúzióra jutna, elég felidézni az említett időszak egyik fontos szociográfiáját, Faludi András újságíró munkáját és annak paternalizmusba burkolt, ma „jóindulatú rasszizmusnak” tűnő beszédmódját (Faludi 1964).⁴ Vicsek Hegedűs T. András írásával ritkábban keres összehasonlíthatóságot. Egy elemzési szegmensnél a közéleti cigány szereplők reprezentációjánál említi, hogy míg Hegedűsnél az ábrázoltak 40%-a tagja egyéb szervezetnek, a kilencvenes évek roma egyéni szereplőinek mindössze 5,2%-a. Nos, az összehasonlíthatóságról a fenti okok miatt erős kétségeink lehetnek, érdemes lett volna a vizsgálatokat külön-külön, az adott társadalmi viszonyokban elhelyezve elemezni.

Vicsek bevezetőjében leírja, mely kérdésekre keres a vizsgálat választ:

Hazánkban hosszú idő óta a legtöbb előítélet a cigányságot sújtja. Minden vizsgálat megerősíti, hogy a különböző kisebbségek közül velük szemben a leginkább elutasítók, távolságtartók az emberek. Ilyen ellenséges társadalmi légkörben kiemelkedő jelentősége van annak, hogy milyen képet alakít ki a média a cigányokról. Visszatükrözi-e a társadalom negatív sztereotípiáit, vagy közreműködik az előítéletek lerombolásában? Egysíkú vagy differenciált képet mutat a hazai cigányságról? Elsősorban eredményeket vagy problémákat közöl velük kapcsolatban? A helyzet megváltoztathatóságot vagy kilátástalanságot, reménytelenséget sugallja? Foglalkozik-e egyáltalán eleget a témával? Felelősségteljesen, felkészülten ír-e a cigányságról? Feltárja-e az összefüggéseket, a bonyolult ok-okozati kapcsolatokat? (Vicsek 1996, 1).

A vizsgálat érdekessége, hogy az alaposan kidolgozott kódutasításokkal végzett tartomelemzést Vicsek a cikkekben található jelentésformáló szövegkörnyezet elemzésével egészíti ki. Megjegyzi például, hogy a cigánysággal kapcsolatos témák a cikkek több mint kétharmadában hírként szerepelnek, aminek a következménye (ahogyan azt Hegedűs T. a nyolcvanas években megfigyelte) a „téma bagatellizálása” (Vicsek 1996, 2). Holott különösen fontos lenne bizonyos témákkal kapcsolatban (például munkanélküliség) az összefüggések feltárása is. A cikkek előítéletességének vizsgálatánál nemcsak az ilyen megnyilvánulás egyik példáját (Vicsek

⁴ „1950-ben ezen a területen több mint 1500 lelket számláltak össze. A mai becslés szerint már csak 5-600 cigány lakik itt. Kisebb részük más telepre, többségük a városba költözött. Házat vettek vagy lakást béreltek azok, akiknek állandó munkájuk van. Régen élnek itt, a kecskemétiak is jobban megszokták őket, erre felé mintha kevésbé hatnának az előítéletek. A nem cigány lakosok be is fogadják – már úgy-ahogy – közülük azokat, akik némi kultúr szintre vergődtek” (Faludi 1964).

1996, 8), hanem a reakciót, Rostás Farkas Györgynek, a Fővárosi Cigány Kisebbségi Önkormányzat akkori elnökének ironikus válaszát is idézi. Vicsek legfontosabb észrevétele a negatív tematizáltság igazolása mellett a magyarországi cigányság homogén csoportként való kezelése. A problémaorientáltság kimutatásának érvényességét a tartomelemzés megfelelően alkalmazott módszertana biztosította, egy „apróságtól” eltekintve: Vicsek nem tett különbséget országos terjesztésű politikai napilapok, a bulvársajtó vagy a sportlapok cikkei között. Megítélésem szerint inkább arra törekedett, hogy a vizsgálatait valamelyest összevethető legyenek a rendszerváltást megelőzően készült felmérésekkel.

Nem sokkal később, 1998-ban⁵ Bernáth Gábor és Messing Vera készítettek el egy módszertanilag jóval összetettebb vizsgálatot. Ez a rendszerváltás utáni időszakban lassan demokratizálódó, átalakulóban lévő – modern és posztmodern közötti átmenetnek tekinthető – médiakörnyezetről egy nagyon fontos lenyomat. Ahogyan a – fenti Révész-cikket idéző – kiváló címválasztás (*Vágóképként, csak némában*) jelzi, a romák megjelenítését nagyon kritikusan, ám tárgyilagosan vizsgálja, felhívja az ábrázolásmódokban és az intézményes háttér strukturális adottságaiban rejlő hibákra is a figyelmet. A tartomelemzést interjúkkal egészíti ki, de ami még fontosabb, kellő hangsúllyal kezeli a roma média felé megfogalmazható elvárásokat, illetve azok teljesítésének strukturális akadályait. A „némában” tehát nemcsak a tartalmakra vonatkozik, hanem annál sokkal többre, a mostanában már gyakrabban (de még nem eleget) emlegetett posztkolonialista kritikai elméletek „elnémított subalternjeire”, a hangok hiányára. A tanulmány bizonyos tekintetben túlteljesíti a mediakutatásokkal szembeni elvárásainkat, hiszen a többségi média híreinek tartomelemzése és a székesfehérvári gettóügy esettanulmánya után a kisebbségi médiáról nemcsak interjúrészleteket, nézettségi adatokat közöl, hanem a támogatási rendszerről is informál. A kutatás harmadik fejezetében egy „elfogadóbb” média háttérfeltételeiről, stratégiáiról ír. Zárásként a konklúziók mellett javaslatokat is megfogalmaz, valamint a függelékben röviden kitér a határterületekre, a nem hagyományos médiatípusokra.

A vizsgálat a tekintetben nem különbözik a többitől, hogy a szerzők feltételezései szerint az előítélet-kutatások eredményeinek valamiféle

⁵ Az elemzés mintája eltért Vicsekétől: csak két országos (*Népszabadság, Mai Nap*, és négy megyei napilapra (a *Hajdú-Bihari Naplóra, a Dél-Magyarországra, az Észak-Magyarországra* és a *Kisalföldre*) terjedt ki az 1996 novembere és 1997 áprilisa közötti időszakban.

visszaigazolását mutatják majd eredményeik.⁶ De van egy fontos elvárásuk saját munkájukkal szemben. A vizsgálati adatok alapján feltárt összefüggések mentén kidolgozhatók és végrehajthatók azok az intézkedések, amelyek a médiapiarban más szerepet szánnak a kisebbségi újságíróknak, megfelelő etikai normák betartását várják el a többségi médiumoktól. A nem hagyományos médiatípusok felsorolásánál helyet kapnak azok a felmérésekkel egy időben alapított intézmények (Független Médiaközpont, Roma Sajtóközpont), amelyeknek létrehozásánál Bernáth Gábor is tevékenyen részt vett, és amelyek rendkívül fontos szerepet játszottak a roma sajtó munkatársainak képzésében, majd (ön)szerveződésében.

A szerzőpáros az elkövetkezendő években több helyen is publikálta újabb kutatási eredményeit, méghozzá valamelyest a médiakörnyezet változásait követve figyelmét megosztotta a hírműsorok és a populárisabb műfajok között (Bernáth–Messing 2001b), valamint vizsgálatot végzett a romák médiafogyasztásáról is (2001a). A módszertanilag, de leginkább a kutatás tárgyát tekintve változatosabb képet mutató vizsgálatok mellett továbbra is végeztek hírműsorokról tartalomelemzéseket, ezek eredményeit is közzétették (Bernáth 2003). Bernáthék ezen kutatásai leíró jellegűek, ritkán találunk összefüggések feltárására kísérletet, értelmezést. A romák médiafogyasztási szokásairól végzett kutatásban sikerül szám adatokkal igazolniuk a címben jelzett állítást, miszerint:

(...) a magyarországi roma közösség egy sokféleképpen megszólítható, magas médiafogyasztású, zömében magára hagyott közönség, amelyet sem a közszolgálati, sem a kereskedelmi média nem kezel súlyának megfelelően (Bernáth–Messing 2001a).

Az intézményi, strukturális háttér feltárására, például a roma médiumok ismertségére és a közszolgálati adások nézettségére, hallgatottságára vonatkozóan nem tesznek megállapításokat.

A másik közönségkutatás (Bernáth–Messing 2001b) nagyon fontos változásra irányítja a figyelmet, és az adatok értelmezésében is fontos lépéseket tesz. Bernáthék a bevezetőben elmondják, hogy a romák megjelenése

⁶ „Ha a média rövidtávon nem is, egy árnyalt és sokoldalú társadalom képének bemutatásával *hosszú távon* csökkenteni tudja a szemléletmódok zártságából és információk hiányából táplálkozó sztereotípiákat. A többségi sztereotípiáknak megfelelő ábrázolás, vagy a médiában megjelenő kisebbségi személyek folyamatos etnikai címkézése azonban már rövidtávon is meg tudja erősíteni a kisebbségeket övező előítéleteket és sztereotípiákat” (Bernáth–Messing 1998,7).

addig az időszakig a hírjellegű műsorokra korlátozódott, a váltást, a szóra-koztató jellegű műsorokban való szerepeltetésüket többek között a *Barátok közt* című televíziós szappanopera roma szereplője jelentette.

Az írás a magyar kereskedelmi televíziózás szóra-koztató műsorainak történetében először megjelenő roma karakter többségi és kisebbségi fogadtatását járja körül. A magyar közönség véleményét egy telefonos surveyvizsgálat, a roma véleményeket pedig fókuszcsoporthozos beszélgetések tár-ták fel. A kutatás több közkeletű mítoszt cáfol: például azt, hogy a magyar közönséget eltávolítaná a roma tematika vagy karakterek szerepeltetése a könnyű műfajokban, vagy azt, hogy a romák egyformán, homogén közön-ségként reagálnak a róluk bemutatott médiaábrázolásokra. A kutatás azt is bemutatja, hogy milyen érzékenységgel és involváltsággal fogadják a romák azt, hogy egy fő műsoridőben sugárzott szappanopera szereplőjéről kiderül roma származása (Bernáth–Messing 2001b).

Két év múlva Bernáth Gábor egy önálló írásában újra egy tartalomelem-zéssel végzett vizsgálat eredményeivel jelentkezik, ezeket a *Beszélő* folyóiratban foglalja össze (Bernáth 2003). A nemzetközi kutatást hasonló mintán (hat országos napilapon) végezték el a különböző posztoszocialista államokban, a tömegkommunikációban előforduló nacionalista megnyil-vánulások után kutatva. A nyert számadatokat Bernáth a korábbi (1997-es) vizsgálatával is összeveti, táblázatokba foglalva a kódolt témák gyakoriságát, és a cikkekben előforduló romákra rótt szerepeket (a megszólalások, illetve megkérdések gyakoriságát).

Közben a szerzőpáros és később Messing Vera több olyan írást publikált, amelyben egy adott konfliktus médiareprezentációjára összpontosítottak. Ezekben ötvözték a kódutasításokkal történő tartalomelemzés és a kvalitatív diskurzuselemzés módszereit. Így születtek alaposabb elemzések a székesfehérvári, zámolyi gettóügyről (Bernáth–Messing 2000), a miskolci kilakoltatásokról (Messing 2003) és a jászladányi iskolaügyről (Messing 2004). A miskolci konfliktus médiaelemzésénél összehasonlítással is él a szerző, méghozzá egy rendszerváltás előtti ügy sajtóképét véve alapul. Ezeknek a vizsgálatoknak a legnagyobb értéke, hogy bizonyos pontjai-kon összevethetőek, tehát módot adnak a médiának az interetnikus vi-szonyokról, konfliktusokról való híradásainak bemutatására, elemzésére.

Időrendben a következő fontos munka a Kurt Lewin Alapítvány által négy országban végzett felmérés a kisebbségek és bevándorlók média-képéről (Ligeti 2006). Ligeti György, az összefoglaló tanulmány szerző-je 2006-ban a *Médiakutató* című folyóirat hasábjain a következő kérdést teszi fel:

Milyen eredményeket ad egy olyan vizsgálat, amely kizárólag a média közléseit méri? Mit ad nekünk egy kutatás, amely nem tárja fel az egyirányú vagy majdnem egyirányú kommunikációs csatorna másik végpontján elhelyezkedő médiafogyasztó attitűdjeit, valamint ezen attitűdök és a vélt hatások közötti kapcsolatot? Egy ilyen vizsgálat legelsősorban magáról a médiumról szól. Arról az intézményrendszerről és azokról a szerveződésekről, amelyek a demokratikus társadalomban talán legfontosabb ágensei a hatalom kontrolljának, s amelyek a hétköznapi polgárának első (sok esetben egyetlen) tájékoztatói forrásai (Ligeti 2006).

A kutatás eredményeinek ismertetése igazolja is a meglehetősen tág, „magáról a médiumról szóló” vizsgálat igazságainak részlegességét. A kvalitatív módszerekkel készített elemzések az egyes sajtóorgánumban szereplő megjelenéseknél a kontextus feltárására irányultak, így derül fény többek között a *Magyar Nemzet* jobboldali napilap híreinek koncepciózusságára, vagy arra, hogy a bulvársajtóban a kisebbségekkel kapcsolatos reprezentációk minden hiedelem ellenére sem különböznek annyira a minőségi sajtótól; nem torzítanak, egyszerűsítenek a szenzációjelleg érdekében. Az eredményeknél két dolog érdemel figyelmet, a többi országgal való összehasonlítások, ám még inkább a további lehetséges kutatási irányok kijelölése. Az első helyen szerepel a kutatás kiterjesztése további, független médiumokra, új műfajokra, például a blogokra, a másodikon a tartalomelemzéssel végzett mélyfúrások például a szövegek rejtett tartalmaira, szöveg és kép kapcsolataira vonatkozóan. A harmadik, megítélésem szerint 2006-ban a legfontosabb irányt így határozza meg Ligeti:

Talán a leglényegesebb kutatási iránynak ígérkezik annak bemutatása, hogy miként függ össze a különböző médiumok mint vállalatok és a bennük működő szerkesztőségek mint szervezetek működésmódja, illetve a képernyőn vagy nyomtatásban megjelenő tartalmak sztereotipikus, leegyszerűsítő jellege. Hogyan hat a szerkesztőségre, az adott médiumra jellemző szervezeti kultúra a megjelenő tartalmakra, az azokkal kapcsolatban felmerülő etikai problémákra (Ligeti 2006).

A konklúzióban megfogalmazott találgatás igazságtartalmának kétséges volta is ennek az iránynak a sürgősségére irányítja a figyelmet, hiszen Ligeti az eredményeket a következőképpen értelmezi:

Összegezve: a magyarországi kisebbségekről és migránsokról szóló híradások száma alacsony, s elsősorban a konfliktus, a szórakoztatás és a kultúra világa körül csoportosulnak. Feltétlenül külön kell megemlíteni a romákról szóló anyagokat, ame-

lyek – eltekintve a cigány származású celebritások hétköznapijairól szóló jelentésektől – a konfliktusról, a szociális problémákról, az igen gyakori diszkriminációról szólnak. Ennek hátterében az is meghúzódhat, hogy hiteles és használható roma hírforrás alig található az országban, a különböző szervezetek nem kommunikálnak elég hatékonyan a sajtóval (Ligeti 2006).

A kommunikáció hatékonysága akár tényként is közölhető volna, a „hiteles és használható roma hírforrás” hiányát (még ha lehetséges) okként is megjelölni azonban túlzásnak tekinthetjük a tanulmány szerzője részéről. A vizsgálat időszakában ugyanis nemcsak állandó újságírókkal dolgozó nyomtatott sajtó, hanem a Roma Sajtóközpont és internetes portál, az azóta megszüntetett romaweb.hu is létezett.

A következő három vizsgálat már sokkal inkább a posztmodern média-környezetet elemző felfogás terméke. Az egyik Monori Áron és Kozma Kriszta publikációja két kibeszélőshow romaképéről szól (Monori–Kozma 2010). A másik, Imre Anikó tanulmánya a posztszocialista valóságshow-k világába visz, és Győzike megítélésén keresztül illeti kritikai észrevételekkel a magyar állapotokat (Imre 2009). A harmadikat az olaszliszakai tragédia reprezentációjáról készítettem a közszolgálati televízió műsorainak elemzésével.

Az első esetben a szerzők vegyes módszerekkel vizsgálták a kereskedelmi csatornák műsorainak romaképét, a médiahatósághoz beérkezett panaszok alapján kezdték el a tartalomelemzést, majd a fókuszcsoporthoz vizsgálatot. A dolog pikantériája, hogy a társadalmi és médiakontextus bemutatásánál leszögeznek egy nagyon fontos dolgot:

A 2009-es év a cigányellenes közbeszéd további eskalációját hozta Magyarországon. Jól példázza ezt két emblemikus, a hazai médiában kiemelt nyikánosságot nem kapott ügy: az úgynevezett Pásztor-nyilatkozat, valamint a Cozma-gyilkosság médiareprezentációja. A magyarországi televíziós hírműsorok e két esemény (és különösen az utóbbi) feldolgozása során többnyire negatív képet mutattak a cigányságról, és esetenként igazolni látszottak a többségi társadalomban élő cigányellenes előítéleteket. Emellett a roma hírfogyasztókban fokozhatták a kirekesztettség és marginalizáltság érzését (Monori–Kozma 2010).

⁷ Hivatkozás az ORTT által 2010-ben végzett vizsgálatra. ORTT: A televíziós hírműsorok romaképe a konfliktusok tükrében. In ORTT: *Beszámoló az ORTT 2009. évi működéséről.*

A hivatkozás azért íródik feltételes módban, mert az ORTT által végzett tartalomelemzés nem egészül ki hatásvizsgálattal. Úgy, ahogyan a kibeszélőshow-król végzett fókuszcsoporthoz sincsenek romák, holott mindannyian el tudjuk képzelni, milyen módon hathatott a kényszerű közösségvállalás az érintettek méltóságára.

Erre irányítja figyelmünket Imre Anikó a tanulmány konklúzióiban. A nem magyar médiaelméleti műveltségű, beállítottságú amerikai kutató egy Császi Lajos-idézetre hivatkozva leszögezi, hogy „a magyar (és tágíthatunk: posztszocialista) kultúrkritika ragaszkodik a hierarchikus és paternalisztikus hagyományaihoz”. Abban a hibrid médiakörnyezetben, ahol mindnyájan tudjuk, tapasztaljuk, a médiahasználó konstruálja meg a különböző médiatartalmakból és az őt körülvevő társadalmi és kulturális jelentésekből a valóságot, igyekeznek újrateremtetni a határvonalat „értékes és értéktelen, jó és rossz között”.

Elgondolkodtató, ahogyan a szerző párhuzamot von az amerikai *Osbourne* című valóságshow-val, amely példa a kutatók által „felelősítésnek” nevezett társadalmi jelenség (a neoliberalista állami szerepeknek az egyénre való áthárítása) dramatizálására és semlegesítésére.

A Győzike-show nagyjából követi a játékszabályokat. Mégis úgy tűnik, hogy – szemben az *Osbourne*-zal és a műfaj más nyugati megnyilvánulásaival – inkább felfedi, mint elfedi a „felelősítés” traumáját. Elsősorban azért van ez, mert a roma főszereplő nem a cigányok szokásos társadalmi helyén, a kitzasztottak és lesüllyedtek közt jelenik meg, ahogy ez például a *Mónika show*-ban történne. Bár Győzike hűségesen adja elő az etnikai és osztálysztereotípiákat, amelyek a cigányellenes érzelmeket fűtik – ilyen az irracionalitás, a láthatóan alacsony érzelmi és értelmi intelligencia, az állandó veszekedési késztetés, a felelőtlenesség, a pazarlás –, ezt a műsor nem nevelő célú, fegyverező, tanító formában tárja fel, hanem a sztár doku-szappanopera keretében. Nem lehet egyszerűen lesöpörni az asztalról mint nemkívánatos, alsóbbrendű viselkedésmintát, hiszen Győzike a neoliberalizmus gazdasági sikertörténete, aki ráadásul nagyon is tudatosan, profi módon adja elő a roma giccset, amelyből az RTL Klub ügyesen valamiféle márkát (*brandet*) kovácsolt. Ha a látványosan el(ő)adott etnikai elemeket lehántjuk a műsorról, egy tehetős, de közönséges magyar család ismerős képét kapjuk. Ez magyarázhatja, hogy a show miért annyira népszerű a gyerekek között. Annabel Tremlett etnográfiai kutatásai szerint (Tremlett, 2008) a serdülőkor alatti közönség azonosul a „magyar család” portréjával anélkül, hogy automatikusan etnikai bélyegzőt nyomna a műsorra (Imre 2009). A legtanulságosabb azonban a szerző korábban jól alátámasztott befejező gondolata:

A jobb minőségű televíziós műsorok és a jobb minőségű demokratikus nyelvnemesség kölcsönösen összefüggnek egymással. Az, ha Győzike – mint a nyelvnemesség terét – komolyan vesszük, nem a műsor értékét növeli, hanem a demokratikus, pluralista nyelvnemességét – egy olyan nyelvnemességét, amely a roma közvéleményt és a romát mint fogyasztót is magában foglalja, nem pedig kirekeszti a kisebbséget, mint áldozatot (kiemelés: P. A.).

Hadd idézzem végszóként Hartleyt:

Ami a nézőket illeti, az, ha úgy kezeljük őket, mint akiknek nincsenek megfelelő értelmi képességeik, hogy a saját szórakozásukat irányítsák, nem csak megvetést jelent, de tudományos rosszindulat megnyilvánulása is. Ha a kísérletek és felmérések úgy mutatják be a nézőket, mint akik védtelenek a média hatásaival szemben, akkor „mi” mivel járulunk hozzá, hogy függetlenedjenek? Ha arra tanítunk másokat, hogy a médiát okolják, akkor ugyanazt termeljük ki, ami ellen tiltakozunk – hatalomvesztést, cinizmust, passzivitást, és a kockázat elkerülését (Hartley, 2009, 69–70, idézi Imre 2009).

A pozitív/negatív dichotómia feloldására magam is tettem korábban egy kísérletet, bár abban az időben alapvetően nem médiakutatással, hanem filmes reprezentációval foglalkoztam. A szemléletemet erősen meghatározó posztkolonialitás szellemében igyekeztem arra fókuszálni, ki és hol beszél. Ezért emeltem ki azt a valamennyire sikeresnek mondható diskurzusváltó kísérletet, amely az olaszliszkai tragédia utáni közszolgálati műsorok között szerepelt: a *Kedd 21* egyik szerdai különkiadását.⁸

A beszélgetés résztvevői által képviselt területek (oktatás, kultúra, foglalkoztatás, média stb.) mind kulcsfontosságúak egy olyan vitában, amelyben a magyarországi cigányság helyzetéről van szó. Zömében fiatal, társadalomtudományokban jártas romákat és előítélet-mentesen gondolkodó, munkájukban, szemléletükben a tenni akarást és tudást képviselő nem romákat hívtak meg, s ez lehetőséget adott a konstruktív, tartalmas beszélgetésre. Az egymás (és a műsorvezető) megnyilvánulásait feszitelenül kiigazító, kiegészítő partnerek az időkorlátok ellenére kiválóan megvilágítottak számos lényegi kérdést, összefüggést. Nem térünk ki a beszélgetés minden mozzanatára, néhány tényezőt azonban mindenképp említenünk kell.

⁸ MTV1 *Kedd 21*, 2006. 11. 22. 21:00, Műsorvezető: Rózsa Péter

Az egyik a vitának a (számtalan probléma ellenére is) pozitív kicsengése, dinamikussága, ami egyértelműen a megszólalók hozzáállásából eredt. Abbéli igyekeztük, hogy a romákról ne csak negatív kontextusban beszéljenek, s hogy az őket sújtó hátrányokat az egyre szaporodó társadalmi problémák *egyikének* tüntessék fel, nem volt hiábavaló. Ezzel természetesen a gondok nem látszanak kevésbé súlyosnak és sürgetőnek, de kevésbé tűnnek kivételesnek és kulturális, etnikai különbségekre visszavezethetőnek. A negatív tematizáltságra is történt egy igen fontos utalás. A romákról kialakított képről szólva Ligeti György célzott a stúdióban elhelyezett monitorokon látható, illusztrációként szolgáló felvételekre. A televíziós híradásokból és számtalan dokumentumfilmből ismert sematikus képsorok és a műsorban szereplők szemlélete valóban ellentétben állt egymással. Rózsa Péter mentegetőzése („ezeket találtuk az archívumban”) egyszerre volt komikus és szomorú. Tényleg nehezen leltek volna „alkalmasabb” felvételekre: a cigány folklór ábrázolása mellett a mélyszegénység az, ami alapján a cigányságot a közvélemény azonosítani tudja. „Ki »ismerte volna fel« az átlagos körülmények között megjelenített cigány családokat?” (Pócsik 2007).

Ma is azt gondolom, ez a műsor, a közszolgálatosság normáinak nagyjából megfelelően nem „a cigány–magyar” együttélésekről szólt, hanem ezt a dichotómiát igyekezett megszüntetni, az erről szóló diskurzusokban épülő falakat aláásni.

A posztmodern kulturális félfordulat után

A fent ismertetett, romákkal kapcsolatos médiakutatások megítélése szerint a vizsgálat és következtetéseknek alaposságát, közzétételének helyét tekintve is a legjelentősebbek, bár számadataim nincsenek arra nézve, mennyien hivatkoznak rájuk. Következő lépésként megkísérlem jellemezni tárgyválasztásukat, a minta kijelölését és az alkalmazott módszereiket. Ezzel szeretnék közelebb jutni a kiinduló kérdés megválaszolásához, mennyire alkalmazkodnak a kutatók a médiakörnyezet változásaihoz, illetve maguk az elemzések tükrözik-e a romák – több szempontból – marginálisnak tekinthető csoportjának a *helyváltoztatását* a nyilvánosságban.

Köztudott, hogy a médiakutatásban minden módszernek megvannak a maga előnyei és hátrányai, alapvetően a tárgyválasztástól, a kutatás lehetőségeitől és korlátaitól és még sok egyéb tényezőtől függ a döntés. A felsorolt kutatások legszembetűnőbb jellemzője, hogy a többségük *média-*

szövegeket vizsgál. Sok esetben a kiinduló kérdésfeltevést meghatározza a magyar társadalom előítéletessége (több tanulmány a legfrissebb előítélet-kutatások eredményeire hivatkozik), amely elsősorban a romák ellen irányul. A szövegelemzések mintáiba nagyrészt hírműsorok kerültek (erről egy friss kutatásban is olvashatunk, lásd Munk–Morvay–Szabó 2012), a szórakoztató műfajok mellőzöttsége különösen az első felmérésekre volt jellemző, illetve egyes kutatók egymást követő munkáiban: valószínűleg az összemérhetőség miatt alkalmaztak hasonló mintán méréseket.

A szövegelemzéseken belül egyértelmű a tartalomelemzések dominanciája. A tartalomelemzés olyan kulturális szövegeértelmezés, amelyet az optimális „pontosságra” és objektivitásra törekedve dolgoztak ki társadalomtudósok, a „kvantifikáció és a természettudomány módszerei szerint” (Rose 2010, 392). Választását épp a fentebb említett megismételhetőség és érvényesség indokolja. Bizonyos esetekben kiegészül egyéb, többnyire kvalitatív módszerekkel.

A szórakoztató műfajok a kereskedelmi médiumok megerősödésével kerültek a kutatók látókörébe (a Monori–Kozma-vizsgálat esetében az ORTT-hez érkezett nézői panaszok alapján kezdtek a kutatók a kibeszélőshow-kkal foglalkozni). Szembetűnő azonban, hogy a szövegelemzések egyéb típusai (narratíva-, diskurzus- vagy műfaji elemzések) elvétve fordulnak elő, holott ezekkel jelentősen lehetne árnyalni az eredményeket.

A legnagyobb hiányossága azonban ezeknek a kutatásoknak a médiaipar, az intézményes háttér tanulmányozása. Azért is szembetűnő ez, mert Bernáth Gábor és Messing Vera első alapos felmérésében (1998) még helyet kaptak a többségi és a kisebbségi médiumok szerkesztőivel készített interjúk, valamint rövid bemutatása annak az aktuálisan formálódó intézményi háttérnek, amely „a kisebbség-barátibb média” háttérfeltételeit igyekezett megoldani. A kétezres évek fejleményeiről azonban nem rendelkezünk adatokkal, a Független Sajtóközpontban, a Roma Média Iskolában, a Romédia Alapítvány gyakornoki rendszerében képzett roma újságírók későbbi, többségi médiumok szerkesztőségeiben alakuló pályafutásáról, az általuk működtetett médiumok működéséről nincs tudásunk.

Ugyanilyen hiányként létezik a nemzetközi viszonylatban is mintaszerről roma közösségi rádióadó, a Rádió C működésének feltáratlansága. Az alapítás körüli anomáliákat és az azt kísérő vitákat egy tényfeltáró írás mutatta be a *Magyar Narancs*ban (Sánta 2001), ám a kezdeti időszak sikereiről, közösségformáló hatásáról, az azt meghatározó szerkesztői koncepcióról nem készültek elemzések. Holott a szemléletváltás (a piaci viszonyok-

ra helyezett hangsúly, a romák médiafogyasztóként való meghatározása, stb.) épp a mindent átható paternalista szemlélet hiányáról árulkodik, ezért is érdemes lett volna (lenne) vele foglalkozni.

De ugyanilyen kérdések merülnek fel a számos szakmai sikert elérő, tisztavirág-életű vagy hosszabban sugárzott televíziós vagy rádióműsorok intézményi háttérével, az azokat érintő döntések hozóinak hozzáállásával kapcsolatban.⁹ A törvény adta jogok, lehetőségek és a nyomtatott sajtó támogatása közötti ellentmondásra egy tényfeltáró írás hívta fel a figyelmet az *Amaro Drom* 2004. novemberi számában (Nagy 2004), ám erre az írásra a fent ismertetett médiakutatásokban egyetlen hivatkozást sem találtam.

Vajon nem szenved-e diszkriminációt a kisebbségi, és ezen belül különösen a roma sajtó, amikor szerzőit töredék összegekként kénytelen dolgoztatni, mint az a magyar sajtópiacra megszokott? Vajon nem sérül-e intézményesen a cigányság tájékoztatáshoz fűződő alapjoga, amikor nem biztosítottak a minőségi újságírás feltételei? Vajon nem nevezhető-e a kisebbségi sajtótámogatásokon belül is a cigányság diszkriminációjának, hogy a roma lapok jóval kisebb arányban részesülnek közalapítványi támogatásban, mint néhány más, létszámában jóval kisebb nemzetiség lapjai? És vajon nem tekinthető diszkriminációnak, hogy a nemzetiségi lapok számára kiírt plusz támogatási pályázaton cigány lapok nem indulhattak? Ideje feltenni ezeket a kérdéseket. Az apropó: egy kutatás, amelyet a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal jóvoltából végeztem. Ami pedig mindennek különös aktualitást ad: a jövő évi költségvetés tervezete jótányi előrelépésre sem ad reményt, jövőre várhatóan ugyanannyi pénzből kell nyomorogniuk a roma lapoknak, mint az idén, amikor egy roma lap – történetesen az Országos Cigány Önkormányzaté – már meg is szűnt a pénzhiány miatt (Nagy 2004).

Közönségkutatással (bizonyos esetekben a tartalomelemzések kiegészítéseként) gyakrabban találkozzunk survey módszerrel és fókuszcsoporthozos interjúzással felvett adatok formájában. Bernáthék rövid időintervallumon belül többször is alkalmaznak ilyen módszereket (1998, 2001a, 2001b), így képet formálhatunk a különböző kisebbségi médiumok nézettségéről, olvasottságáról, a romák általános médiafogyasztási szokásairól és egy új szappanoperában megjelenő roma szereplő kiváltotta reakciókról.

⁹Itt említhetnénk a Magyar Televízió *Provokátor Magazinját*, a Klubrádió *Szószóló* című műsorát, a Duna Televízió *Mundi Romani* című nemzetiségi magazinját vagy az MR1 Kossuth rádió roma magazinjának átalakítását követő időszakban megjelenő *Jelenlétet*.

Rendkívül érdekes esettanulmány elkészítésére adott volna módot a TV2 2003 márciusában sugárzott *Bazi nagy roma lagzi* című paródiájának fogadtatása, az értelmiségiek tiltakozásai, majd a 2003 októberében az RTL Klubban műsorra tűzött Fábry Show, amelynek cigány szereplői és viselkedésük szintén óriási visszhangot keltettek roma és nem roma értelmiségiek körében. Az előbbire Bernáth Gábor érintőlegesen hivatkozik, mint az általános negatív mediakép és előítéletesség afféle esszenciájára (Bernáth 2003), az utóbbiról a korabeli sajtóban találunk csak híradásokat (például Czene 2003).

Mindent összevetve, a kétezres évek strukturális/intézményes háttérére irányuló, tehát politikai, hatalmi összefüggéseket megvilágító kutatások gyakorlatilag nem léteznek tárgyunkban, közönségkutatások, hatásvizsgálatok pedig a szövegelemzésekhez mérten igen kis számban, és ami még nagyobb probléma, csak bizonyos időszakokra korlátozódva teszik a romákat, mint eltérő társadalmi helyzetű, érdeklődésű csoportokat a kutatások szintjén is láthatóvá. A romák „hangjának” elemzésére pedig szinte példát sem találunk, ami jelezheti presztízisének alacsonyosságát, fontosságának alulértékelését a társadalomtudományi beállítottságú kutatók körében; az okokat csak találgathatjuk.

Szó nincs arról, hogy a kutatókat ezekért a „hiányokért” személyes felelősség terhelné. Inkább szemléletbeli meghatározottságról van szó, amely – visszatérve az Imre Anikó által megfogalmazott állításhoz – a roma kisebbséget kirekeszti mint áldozatot.

Ez a szemlélet a társadalomtudományi eredetű frankfurti iskola követőinek, különösen Jürgen Habermasnak a nyilvánosságkonceptiójára, a modernista médiakutatói megközelítésekre vezethető vissza. Rendkívül fontos George Gerbner munkássága, kultivációs elmélete (erre Bernáth Gábor hivatkozik is a 2003-as tanulmányában, de szinte mindegyik írásban találunk a médiának „tükröként” való értelmezésére utalásokat), aki a hetvenes évektől kezdve behatóan elemezte a televízió valóságformáló hatását, különösen a médiaagresszió tekintetében, és külön foglalkozott az amerikai feketék reprezentációjával. Munka Vera (akinek kutatásával a későbbiekben foglalkozunk) készülő doktori dolgozatában áttekinti a kisebbségekről szóló médiakutatások modernista és posztmodern felfogásait, ahol részletesen ismerteti a Gerbner-kutatások lényegi vonásait és azok kritikáját. A posztmodern kulturális fordulat után (Császi 2008) ugyanis sorra jelentek meg azok a (főként a birminghami iskola tudósainak, többek között Stuart Hall munkásságának hatására készülő) *cultural studies* elemzések, amelyek nemcsak tárgyválasztásukban (a populáris tömegkul-

turális termékekre fókuszálnak inkább), hanem szemléletükben is fordulatot hoznak. Myat Kornél szintén e tárgyban írt tanulmányában (Myat 2010) hosszasan elemzi a gerbneri felfogásnak a késő modern hibrid médiakörnyezetről szóló kutatásokban való tarthatatlanságát. Megállapításai alapján elmondhatjuk, hogy a fent ismertetett médiakutatások nagy része a passzív befogadóra alapozott, modernista transzmissziós kommunikációs modellben gondolkodik, nem vesz tudomást azokról a változásokról, amelyek a kereskedelmi műsorszolgáltatók elterjedését jelentették, és a rituális kommunikáció sajátosságaival ruházták fel a befogadás módját.

Császi Lajos egy korábbi tanulmányában így jellemzi a magyarországi média szerepének megítélését:

Nálunk a késő-modern médianak az értelmiségi közbeszédben csak a modernista közszolgáltatáson alapuló moralizáló értelmezése kap hangot, pedig ez csak az egyike a lehetséges értelmezéseknek. Sokak számára ezek a műsorok az érzelmi azonosulás, a szórakozás, sőt a tájékozódás és önségítés forrásaiként szolgálnak (Császi 2005). A késő-modern média társadalmi szerepe az, hogy olyan újfajta közéleti fórumot építsen, amelyen korábban privátnak számító kérdések és marginálisnak tekintett csoportok kerülhetnek a nyilvánosság elé. Ezek előbb megsértik, majd különböző pozicionálásokat lehetővé téve újrarajzolják a magánélet és a közélet, a kisebbség és a többség korábbi határait, és így közös élményt és szótárt teremtenek a társadalom egésze számára a civil társadalom és az értékek gyors változásának időszakában (Császi 2008).

A fenti kutatások eredményeire visszagondolva, amelyeknek nagyobb része nemcsak a kereskedelmi műsorszolgáltatók megerősödésének, hanem a digitális korszak kiteljesedésének, az információs társadalom számítógép forradalmának időszakára vonatkozik, Császi leírása a késő modern média szerepéről szinte utópisztikusnak tűnhetne. De valóban az-e? Nem arról a szemléletbeli lemaradásról van-e szó, amely meghatározza a vizsgálatok tárgyait és módjait?

A késő-modern médiakörnyezet kutatása akkor lehet eredményes, ha a média intézményeinek hatalmi struktúrája és a szövegek ideológiai, kritikai elemzése helyett a kvalitatív közönségkutatások hagyományát folytatva újra a médiahasználatra összpontosítunk, ahogy azt a posztmodern elméletek is tették. (...) Meg kell vizsgálni, hogy a médiakörnyezet átalakulása, a társadalmi-kulturális változások, a médiafogyasztás módjai, a médiatudatosság szintjének változásai és a korábbi médiaelméletek szempontjai, például a társadalmi, szociális viszonyok magyarázzák-e, és ha igen, mennyiben a ma mediájához való „befogadói” viszonyulásokat (Myat 2010).

A különbségek „meta-mediatisálódása” és a láthatóság újraértelmezése

A 2010-es években szemléletbeli változások nyomait elvétve találjuk. Előszörként fontos említeniünk Vidra Zsuzsanna és Kriza Borbála tanulmányát, amely a Feischmidt Margit szerkesztette *Etnicitás*-kötetben jelent meg (Vidra–Kriza 2010). A szerzők a bevezetőben áttekintik a médiatartalmak és médiareprezentációk nemzetközi szakirodalmát; a fenti gondolatmenethez hasonlóan, ám annál alaposabban elemzik a különböző módszerek (főleg a kvantitatív tartalomelemzés és a kvalitatív módszerek, mint a kritikai diskurzuselemzés) szellemi forrásait, előnyeit és azok kritikáit. Ezután áttérnek a magyarországi helyzetre, bemutatják a kisebbségek médiareprezentációjáról készült (többnyire a fent felsorolt) kutatásokat és eredményeket, ám azok kritikai értelmezését a korábban idézett külföldi munkák és a hazai médiatóriák segítségével elmulasztják. Majd ismertetik saját kutatásuk eredményeit, amelyet egy nemzetközi vizsgálat keretében végeztek, ezért a minta és módszer kiválasztásánál fontos szempont az összehasonlíthatóság volt. Az alaposan kidolgozott kvalitatív diskurzuselemzés a kvantitatív tartalomelemzésre épült, ám a fenti vizsgálatokhoz képest kevés innovatív elemet tartalmaz, ennek következtében a fenti (a médiakörnyezet változásai alapján megfogalmazott) kritika rá is vonatkozatható.

Ugyanígy Bernáth Gábor és Messing Vera legfrissebb kutatására, amelynek eredményei a sajtóban és akadémiai közegben egyaránt nagy figyelmet kaptak (Bernáth–Messing 2012). Fontos megismernünk a szerzőknek a célkitűzésekről a bevezetőben tett megállapításait:

E beszámolóban a magyarországi roma mediakép aktuális állapotának leírására teszünk kísérletet. Az elemzés szempontrendszerét a korábbi kutatásainkkal (1997, 2000, és 2003) való összehasonlíthatóság érdekében azok módszertanára építve végeztük. Így több kérdésben az elmúlt 14 év folyamatairól, trendjeiről értékelhetünk adatokat. A kódutasítás tehát részben a korábbi elemzések tapasztalataira épül, de új elemeket is tartalmaz; ilyen például romákkal kapcsolatos sztereotípiák megjelenése, vagy a tudósításokhoz társított vizuális anyagok elemzése, vagy a televíziós anyagok feldolgozásához készült kiegészítő szempontrendszer. A kódutasításon alapuló tartalomelemzést több ponton bővítettük ki egyes témacsoportok kvalitatív mélyelemzésével. E kutatásban az anyagi lehetőségek egy 5 hónapos mintavételt engedtek meg, ezen időszakban azonban igyekeztük a hírmédiát minél jobban lefedni: a mintába egyaránt bekerültek politikai- és bulvár-, országos és helyi; nyomtatott és internetes médiumok, valamint televíziók (Bernáth–Messing 2012).

A szerzők – a választott módszerek korlátain belül – rendkívüli alapos-sággal végezték el a vizsgálatokat, számos árnyalt és új szempont bevezetésével (ezek különösen a korábban elmulasztott televíziós elemzéseknél szembetűnőek, ahol a kép/szöveg kapcsolatának vizsgálata számos érdekes eredménnyel szolgál).

Az adatok minden korábbinál nagyobb arányú kriminalitást, széles körben alkalmazott sugalmazó és sejtető eljárásokat és előre gyártott igazságok tömegét mutatja a roma médiaképben. Eltűntek a korábban még széles körben tudósított (és a romák által ma is széles körben megtapasztalt) diszkriminációs esetek, az előítéletesség ebben a 'valóságban' már csak a szélsőjobboldalra jellemző, mert az ő retorikájukhoz képest a szalonképe-sebb stílusú megbélyegzések már fel sem tűnnek. A szegénység helyett a normaszegés esetei a dominánsak, a roma kultúra pedig az általános bulvárizálódáshoz igazodva elsősorban történetesen roma celebek apró-cseprő ügyeiben jelenik meg (Bernáth–Messing 2012).

Mindazonáltal a tartalomelemzések továbbra is a hírműsorokra korlátozódnak, akkor is, ha a kiegészítő kvalitatív mélyelemzések számos értékes értelmezés birtokába juttatják az olvasót.

Az elkövetkezendőkben a fenti elemzések, idézett szakirodalmak fényében megvilágítom a kutatás azon pontjait, amelyek érvényességét (hangsúlyozom, nem a saját tudományos elvárásain belül, hanem általános médiateóriai összefüggésekben, az adott médiakörnyezet jellegzetességeit tekintve) csorbíthatják.

Mind egyik a késő modern médiakörnyezet sajátosságaival és a média-kutatók „feladataival” kapcsolatos. Elsőként le kell szögeznünk, hogy a magyar többségi média nem azonos a *mainstream* médiával. Az előbbi szegmentáltabb, és a civil zsurnalizmus egyre növekvő jelentőségéről tanúskodik. Az internetes felületek, felhasználói szokások és erre vonatkozó hatásvizsgálatok módszertana még kiforratlan, számos próbálkozás csak részleges, így tágabb összefüggések kimutatására nehezen alkalmas eredményekkel szolgál. Mégsem mellékes az a tény, hogy a Bernáth–Messing-vizsgálat mintavételének időszakába esett a gyöngyöspatai konfliktus, amelynek médiareprezentációjával kapcsolatban korántsem elhanyagolható a civil internetes portálok hírszolgáltatása. A pécsi konferencia második napján egy olyan kerekasztal-beszélgetésre került sor, amely ezeket a kérdéseket igyekezett körüljárni. Az esemény moderátora, Kovács Éva szociológus a community.eu közösségi portálon foglalta össze a beszélgetést, ebből idézzük a történetek felidézését:

A gyöngyöspatai konfliktus első éjszakáján helyi romák és budapesti civil segítők élő tudósítást adtak az eseményekről: előbb egy Facebook-csoporton keresztül, majd a TASZ segítségével szerkesztett és ellenőrzött „percről-percre” formájában a coMM-Munity.hu-n. A napilapok csak másnap eszméltek, és heteken át felületesen tudósítottak a helyi történésekről. Az általunk szervezett Krízisújságírók-műhelybeszélgetés kapcsán jó esetben a hírkényszerre, kapkodásra hivatkoztak, rosszabb esetben maguk is erősítették a szélsőjobbos politikai mobilizációban vétkes szereplők érveit. Pedig ha lett volna Patán bármilyen, a roma civilek által működtetett közösségi média (blog, helyi rádió- vagy tévéadó, videócsatorna), akkor abból az iskolai szegregáció, a helyi munkaerőpiacon tapasztalható diszkrimináció, a patai közösségen belüli konfliktusok is talán láthatóak lettek volna, s ez eskalálódásukat is fékezhetne volna (Kovács 2012).

Természetesen nem számon kérem a *Szélre tolvá* című kutatáson a civil médiatermékek vizsgálatát, hanem arra igyekszem felhívni a figyelmet, hogy szerepének alulértékelése a helyzet fenntartásához járulhat hozzá. Az összegzés helyett megfogalmazott kérdéssorban ugyanis Bernáthék rendkívül felületesen érintik ezt a kérdéskört, a rasszista tartalmaknak a mainstreambe szűrő nélküli beáramlását nem a szélsőjobboldali civil média egyre növekvő versenyképességével és annak gazdasági okaival, hanem társadalmi sajátosságokkal igyekeznek magyarázni. Ugyanakkor a roma civil média nyilvánosságban betöltött szerepét a „törzsi” jelzővel illetik, ami nyilvánvalóan az interneten képződő csoportok általános sajátosságára vonatkoztatható, mégis felsejlik benne a romákra gyakran alkalmazott jelző egyéb konnotációja. (Ha számoknál és kontextusnál tartunk: a szövegben még kétszer szerepel. Egyszer a cigánybűnözéssel, máskor a vajdaság intézményével kapcsolatos médiatartalmak megidézésében.)

A tanulmány záró gondolatai végkicsengésükben másképp értelmezhetőek, hiszen a romák alávetettségének újratermelése a médiában épp azal is ellensúlyozható, ha ez ellenkező irányú folyamatokra irányítjuk a figyelmet.

Civil médiára nem csak ezekben a konfliktusokban, de a mindennapokban is égetően szükségük lenne a helyi (roma) közösségeknek. Hiszen, ha az eddigiekből még nem tűnt volna ki: a romák reprezentálására – bármennyire is többrétű a késő modern mediater – a mai magyar sajtó nem csak alkalmatlan, de nem is igazán érdekelt benne. Már maguk az intézményi logikák is a dolog ellen hatnak, a napi kenyérharcról nem is beszélve. Egy szó mint száz: mindenki szomorúan konstatálja, hogy a helyzet reménytelen.

Eközben a civil média radikális fele professzionálisan használja tagságtoborzástól hírszolgálaton át közösség- és kultúraépítési célra a web 2.0-át, míg a roma portálok épp, hogy fennmaradnak, a társadalom-, illetve rendszerkritikus civil webes felületek pedig kerülnek a roma témát. És van egy pont, ahol megáll a tudomány (még a médiatudomány is) – azzal nem változik semmi, ha ezt századszor is leírjuk, kimondjuk (Kovács 2012).

A médiahasználatra, tehát a részvételen alapuló, nyitott kommunikációs modellre összpontosító kutatások új megvilágításba helyezhetik Bernát-hék azon méréseit, amelyek a roma kultúra reprezentációjában a bulvarizálódást, „a roma celebek apró-cseprő ügyeinek” szinte kizárólagosságát negatív vonásként tüntetik fel. Munk Vera konferencia-előadása, illetve annak alapját képező sztárkutatása már olyan eredményekkel szolgál, amelyek a roma celebekről készült médiatartalmak hatásának összetettségét jelzik. A magyar médiakutatásnak elhanyagolt területe épp a romáknak a nyilvánosságban történő helyváltoztatásáról, egyszersmind a társadalmi helyzet, presztízs és etnicitás különféle kapcsolatairól nyújt árnyalt képet. A szegény származás, a kitörés saját értelmezései, az elért teljesítmények alapján megérdemelt sztárszerep, vagy a média által generált celebritásról alkotott eltérő vélemények az életútinterjúkban nemcsak egy mindeddig láthatatlan világba engednek betekintést, de új megvilágításba helyezik a szegénység/sikertelenség, gazdagság/sikeresség önhibára vagy strukturális okokra visszavezethető elméleteit, az azokról alkotott társadalmi közfelfogást. A kutatás nemcsak a roma középosztály hírességeit állítja reflektorfénybe, hanem aláássa az áldozatiságnarratívát, deklaratlanul bár, de kritikai távolságba helyezi a sztereotípiá-számolgotást, felszámolja az írásom elején említett „politikai tőkekovácsolás” alapjául szolgáló dichotómiát.

Más fogalmakra apellál, eltérő elméleti megalapozottsággal bír, de hasonló eredményekkel járhat Guld Ádám médiakutatása, amely a hibrid kulturális identitás etnikai és társadalmi helyzettel összefüggő vonatkozásait vizsgálja. A poszt-szubkulturalista elméletekre (és azokkal szemben megfogalmazott kritikára) építő kutatás az EMO-sok csoportján belül zajló, az identitásformákat érintő változások reprezentációjára fókuszál, a vizsgálati korpuszként az interneten elhelyezett fotókhoz írt mikroblogokat jelöli ki. Ellenvetésül felmerülhet a csoport és a téma marginalitása és az érintett fiatalok kis száma. Ám épp a mikroszkopikus ráközelítés az, ami az elemzés validitását növeli, a fogalomhasználat és a tárgyalt összefüggések pedig kiterjeszthetők nagyobb csoportokra is.

A poszt-szubkulturalizmus gyakori témája az etnikailag kódolt hibriditás vizsgálta (Weinzierl & Muggleton 2005). Az irányzat lényeges ered-

ménye, hogy szinte elsőként foglalkozik a stílusok és identitások közti átjárhatóság problémájával, s ezt a szerzők a szubkultúrák etnikai vonatkozásában is tematizálják. A poszt-szubkulturalizmus egyik jelentős célkitűzése, hogy a globális popkultúra és globális tömegmédiá korszakában újraértelmezze, újradefiniálja az etnikai alapokon nyugvó kulturális különbségek kapcsolatát (Guld 2012).

A terület vizsgálatának még alakulóban van a módszertana, erre Guld is felhívja a figyelmet, ám minden nehézség ellenére ki kell emelnünk egy vonását az elemzésnek, amely a fórumozók bejegyzéseire irányul. A rasszista mikroblogok tulajdonságainak értelmezésénél nem, illetve egészen másképp konstruálódik meg a romaság/szegénység áldozati szerep. A közösségi hálóról leszedett roma EMO-sok fotóinak rituális gyalázása közben ugyanis sikertelen az a szélsőjobb oldali portálok által alkalmazott stratégia, amely úgy torzítja és manipulálja tárgyát, hogy undort váltson ki. Junghaus Tímea művészettörténész egyik írásában olvashatjuk ezek elemzését, innen idézek:

Kristeva és Douglas elméletei rámutatnak arra, hogy az abjekt az, amelyet a társadalom piszokként jelöl ki, „amely az általunk elképzelt vagy vágyott »rendet« megzavarja”, és amely „kiforgatja az identitást, a rendszert, a rendet, nem tiszteli a határokat, a tereket, a szabályokat”. Kristeva hasonlata a tej föléről, amelytől gyermekkorától betegesen undorodik, tökéletesen szemlélteti az abjekt fogalmát. A rasszista plakátok egy része az abjektifikáció gyakorlatát tovább fokozva kívánja megmutatni, hogy hogyan szennyezik be a romák a „tisztaságot” (Junghaus 2011).

Bár a fórumozók feltehetőleg épp az abjektifikációra törekszenek (rítusuk fontos része a gyalázás általi morális rendteremtés), kommentjeik – bármilyen abszurd – kívülről nézve szubverzív módon működnek, hiszen a képen látható fiatalok hajviselete, sminkje stb. pontosan megegyezik a csoport egyéb tagjáiéval (az EMO-s stílus valamiféle maszkként működik). Nem így a fotóalanyok szegényes tárgyi környezete, hívja fel rá Guld a figyelmünket. Ami tehát cigányként konstruálódik, az valójában a társadalmi helyzet, a lemaradás.

Úgy gondolom, a tárgy- és szemléletváltásra jellemző pozitívumok, még ha módszertani nehézségeket gördítenek is a kutatók elé, meggyőzőek lehetnek. A szövegek központúság és az ahhoz kapcsolódó módszerek, mint a mainstream média kódutasítással történő tartalomelemzése vagy a diskurzuselemzések többet árulnak el a kutatókról, mint a médiakörnyezetről. A romák felhasználói szokásainak elemzése fényt deríthetne arra,

mivel igyekeznek „kompenzálni” a mainstream torzításait, hol és hogyan formálnak közösségeket. A közösségtanulmányok módszereinek alkalmazása a médiakutatásokban azon csoportok működési módjáról, dinamikájáról nyújthatna ismereteket, amelyek a társadalmi valóságnak mindeddig elérhetetlen területeit képezték.

A láthatóság újraértelmezése egy olyan reflexív fordulatra ösztönözhet bennünket, médiaelemzőket, amelyre – a romaképek vizsgálatai alapján legalábbis úgy tűnik – megérett az idő.

Irodalom

BALOGH ATTILA

1994. Elköszöntő. Szokványtalan pályázat egy cigány, de mégis avantgárd, kisebbség-szemléletű, művészeti és közérzeti folyóirat létrehozása érdekében, *Cigányfűró*, 1. évf., 1. sz., 1994. június, 2–5.

BERNÁTH GÁBOR – MESSING VERA

1998. *Vágóképként, csak némában. Romák a magyarországi médiában*. Budapest: Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal.

BERNÁTH GÁBOR – MESSING VERA

2000. A magyarországi média és egy interetnikussá váló szociális konfliktus: a székesfehérvári gettóügy nyilvánossága a többségi és a roma médiában. In Horváth Ágota – Landau Edit – Szalai Júlia (szerk.): *Cigánynak születni. Tanulmányok, dokumentumok*, Budapest: Aktív Társadalom Alapítvány/Új Mandátum Könyvkiadó,

BERNÁTH GÁBOR – MESSING VERA

2001a. A magára hagyott közönség. A magyarországi romák médiafogyasztásáról. *Beszélő*, 2001. március.

BERNÁTH GÁBOR – MESSING VERA

2001b. Roma szereplő a „Barátok közt”-ben: Az első fecske. *Médiakutató*, 2001. tavasz.

BERNÁTH GÁBOR

2003. Hozott anyagból. A magyar média romaképe. *Beszélő*, 2003. június.

BERNÁTH GÁBOR – MESSING VERA

2012. Szélre tolva. *Médiakutató*, tavasz.

BERNÁTH GÁBOR

2012. Bulvár, *Beszélő*, 2012. április–május <http://beszelo.c3.hu/cikkek/bulvar>

BÓDI LÓRÁNT

2011. Szíven szűrte nyilvánosság. *Belügyi Szemle*, 59. évf. 2011/9. 65–75.

CZENE GÁBOR

2003. Bazi nagy roma vita <http://nol.hu/archivum/archiv-135448> (utolsó letöltés: 2013. 03. 20.)

CSÁSZI LAJOS

2005. A Mónika-show kulturális szociológiája. *Médiakutató*, 2005. ősz

CSÁSZI LAJOS

2008. Médiakutatás a kulturális fordulat után. *Médiakutató*, 2008. ősz

FALUDI ANDRÁS

1964. *Cigányok*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó.

HALL, STUART

1997b. The spectacle of the 'Other' In Stuart Hall (ed.): *Representation – Cultural Representations and Signifying Practices*. Sage Publications: 225–279.

HEGEDŰS T. ANDRÁS

1987. A cigányság képe a magyar sajtóban (1985–86). In Hegedűs T. András: *Tanulmányok a cigányság beilleszkedéséről*. Budapest: Országos Pedagógiai Intézet.

JUNGHAUS TÍMEA

2011. A neonáci és rasszista romagyűlölő propaganda vizualitása http://tranzit.blog.hu/2011/07/20/a_neonaci_es_rasszista_romagyulolo_propaganda_vizualitasa (utolsó letöltés: 2013. 03. 20.)

KERÉNYI GYÖRGY

2000. Tudás, hatalom. *Beszélő*, 2000. január

KOVÁCS ÉVA

2012. Roma civilek a semmi ágán – egy konferencia margójára <http://www.community.eu/2012/05/17/roma-civilek-a-semmi-agan-egy-konferencia-margojara/> (utolsó letöltés: 2013. 03. 20.)

ORTT

2010. A televíziós hírműsorok romaképe a konfliktusok tükrében. In ORTT: *Beszámoló az Országos Rádió és Televíziótestület 2009. évi tevékenységéről*. Budapest: ORTT.

LIGETI GYÖRGY

2007. Kisebbségek és bevándorlók a médiában. *Médiakutató*, 2007. ősz http://www.mediakutato.hu/cikk/2007_03_0sz/02_kisebbssegek_bevandorlok_media (utolsó letöltés: 2013. 03. 20.)

MESSING VERA

2003. Változás és állandóság. *Médiakutató*, 2003. nyár

MESSING VERA

2004. Süketek beszéde. *Médiakutató*, 2004. tavasz

MUNK VERA – MORVAY JUDIT – SZABÓ KITTI

2012. Cigány csillagok – Roma sztárok médiareprezentációja. *Médiakutató*, 2012. tél

MUNK VERONIKA

2013. Az etnikai kisebbségek médiareprezentációjának főbb elméleti, irányzatai a nemzetközi médiakutatási szakirodalomban. (Kézirat.)

MYAT KORNÉL

2010. Médiaelméletek és a késő-modern médiakörnyezet. *Médiakutató*, 2010. nyár

NAGY ILDIKÓ EMESE

2004. A roma sajtószabadság korlátai. Kutatás a roma lapok támogatási gyakorlatáról. *Amaro Drom*, 2004. november

PÓCSIK ANDREA

2007. Közszolgálatosság és diskurzus. *Beszélő*, 2007. május

RÉVÉSZ SÁNDOR

1994. Mindenki lehet uszító. *Cigányfűró*, 1. évf., 1. sz., 1994. június, 9–10.

ROSE, GILLIAN

2010. Tartalomelemzés – megszámloljuk, amit lát(ni vélünk). In Blaskó Ágnes – Margit-házi Beja (szerk.): *Vizuális kommunikáció*. Budapest: Typotex, 2010, 391–410.

SÁNTA EDINA

2001. A Rádió C indulása: Fehérek közt http://magyarnarancs.hu/belpol/a_radio_c_indulasa_feherek_kozt-62541

TERESTYÉNI TAMÁS

2004. A sajtó roma vonatkozású tartalmai a 2002-es parlamenti választások kontextusában. *Médiakutató*, 2004. nyár

TREMLETT, ANNABEL

2008. Representations of Roma: Public Discourses and Local Practices. Doktori disszertáció, kézirat.

VICSEK LILLA

1997. Cigánykép a magyar sajtóban. *Szociológiai Szemle*, 3. szám.

ZSIGÓ JENŐ

2005. Feltárni és megnevezni az elnyomások direkt rendszerét. In Neményi Mária – Szalai Júlia: *Kisebbségek kisebbsége. A magyarországi cigányok emberi és politikai jogai*. ÚMK, Budapest, 2005.

BERNÁTH GÁBOR

Az „öszönös tehetség” és a „tehetetlen ösztönösség” kettőssége a romák médiaképében

A 2011-ben a legnagyobb közönséget vonzó többségi médiumok hírein végzett tartomelemzés szerint a roma kultúra médiaképe jelentősen megváltozott az elmúlt években. A kulturális bemutatások meghatározó többségét a televíziós zenei tehetségkutatók – a korábbiakkal szemben is erőteljes asszimiláltságot mutató – celebtörténetei teszik ki. Csaknem kizárólag e fiatal tehetségek azok, akik ma többségi szerepekben tűnnek fel a hírekben. Bemutatásukat – ahogy már korábban is a „hagyományos” roma művészekét – gyakran lengi be az ösztönös tehetség, olykor az egzotizálástól sem mentes, „vérükben van a zene”-típusú mitológéma. Ám kultúráján nem csak a „magas kultúra” termékeit értjük, hanem egy olyan szabály- és kódrendszert is, amely a mindennapi megismeréstől és értelmezéstől ítélkezéseinkig alakítja és magyarázza cselekvéseinket. Innen nézve egy, a médiaképet is erőteljesen meghatározó másik diskurzus bontható ki a romák alacsony kulturáltságáról, ösztönösségéről. E diskurzus erejéről bárki meggyőződhet, ha internetes képkeresőbe a „cigány” szót beüti: a roma celebek népszerűsége messze nem hoz annyi letöltést, hogy kiszorítsa vagy csak kiegyenlítse az utóbbi kultúráképet igazolni hivatott képi illusztrációkat. De miért és hogyan fér meg a roma művészek vérükben hordott tehetségéről szóló sztereotípiát a legalább ennyire elterjedt többségi sztereotípiával a romák alacsony kulturáltságáról? Ugyanúgy romákról beszélnek, és ugyanazokat értik-e rajta e csatornák, amikor a délutáni, zsigerire hangolt kibeszélőshow-kban a kontrollálatlan agresszió és primitivitás roma statisztákkal feltöltött szerepeit sulykolják, majd hétvégként a zenei vetélkedőkön a roma tehetség sztereotípiájával céduláznak fel egyeseket? És miként járulnak hozzá a romák kulturális alacsonyabbrendűségének sztereotípiájához, és főként mire használják e sztereotípiákat a romáknál messze nagyobb média hozzáféréssel rendelkező szereplők, kiemelten a politika és közpolitika szereplői?

1. A roma/cigány kultúra a többségi médiában

A 2011-ben Messing Verával közösen készített tartalomelemzésünk¹ a korábbi évekkel összevetve változatlanul erős, az összes tudósítás egyötödét (22%) kitevő kulturálistartalom-arányt mutatott a roma médiaképben. Ez első látásra azt mutatja, hogy a roma kultúra egy élő, ismert és elismert kultúraként jelenik meg a magyar nyilvánosságban. A korábbi kutatási mintákban még a kultúra volt az a terület, ahol a cigányok a konfliktusos imázstól eltérő szerepben jelenhettek meg: a kulturális rövidhírek mellett a nagy számban megjelenő roma művészportrék alkották e mintát. A kultúra médiaképe azonban mára jelentős átalakuláson ment át: 2011-ben a kulturális vonatkozású anyagok már több mint fele roma származású hírességekkel, „celebekkel” foglalkozott. A kulturális tudósítások 48%-a a bulvármédiában jelent meg, és túlnyomó többségük már meg sem említi a roma kultúrát: többnyire a tehetségkutató műsorokban feltűnt új sztárokkal foglalkoznak, akik – a korábban befutott, magukat romaként azonosító énekesekkel, például Caramellel vagy Oláh Ibolyával szemben – *történetesen romák*. Mindez persze nem választható el a kultúrakép általános mediális átalakulásától: egy minden korábbinál erőteljesebb bulvarizálódástól.²

A 95 kulturális tudósítás közül mindössze 16 volt olyan, amely a roma kultúrát megőrzött, élő jelenségként mutatta meg. Viszont ezek közül több is meglehetősen érdektelen rövid „mínuszos hír” volt helyi rendezvényekről. Az országos média számára a celebtől eltekintve a roma kultúra ma már ritkán hírértékű. Metaforikus, hogy a roma értelmiség által régóta követelt roma közgyűjtemény, a (ma is méltatlan körülmények között működő) roma múzeum egyetlen cikkben, így merült fel: Choli Daróczi József igazgatói állását felmondták – derül ki a *Blikk* beszámolójából arról a perből, amelyben Daróczi Dávid apját rágalmozással gyanúsítják.

¹ Bernáth-Messing, 2011. A kutatásba bekerült médiumok: Népszabadság; Magyar Nemzet; Origo; Index; Blikk; Vasárnapi Blikk; Index-Velvet; Új Dunántúli Napló; Észak-Magyarország; illetve az MTV, az RTL Klub, a TV2, a HírTV esti fő-híradói. Az írott sajtó esetében öt hónap alatt minden második számot, a televíziós hírműsorok esetében egyenként minden negyedik napot vizsgáltunk. A kutatás egy 1988-as, 1993-as, 1997-es és 2000-es mintán hasonló módszerekkel készült kutatási sorba illeszkedik.

² Ehhez lásd Bernáth Gábor 2011: Bulvár. Beszélő 2011 április–május–június. <http://beszelo.c3.hu/cikkek/bulvar>

2. A roma „celeb” mint többségi szerep a médiában

Másfelől azonban a hírek világában a celebek egyben az egyéni tehetség és munka elismerését is szolgáltatják – mint a „kiemelkedés” gyakran egyedülként lehetséges terepét. Ezt jól mutatja, ha megnézzük, hogy milyen szereplők milyen szerepekben és mekkora aktivitással jelentek meg a hírekben.

Megjelenési terek és megszólalások, 2011

	Megszólal romaként/ képviselőként	Megszólal nem romaként	Hivatkoznak rá	Róla beszélnek	Csak említik
Politika, közpol. (kormány és többségi önkorm.)	28%	9%	10%	36%	18%
Roma önszerveződés, önkorm.	49%	–	6%	29%	16%
Jogvédelem, kisebbségi jogok	22%	15%	15%	37%	11%
Szegénység, szociális helyzet	26%	12%	13%	33%	16%
Oktatás	50%	9%	6%	22%	17%
Foglalkoztatás, munkapiac	40%	6%	6%	32%	16%

	<i>Megszólal romaként/ képviselőként</i>	<i>Megszólal nem romaként</i>	<i>Hivatkoznak rá</i>	<i>Róla beszélnek</i>	<i>Csak említik</i>
Gazdaság, vállalkozás	28%	14%	9%	29%	20%
Kultúra, média	17%	45%	4%	26%	8%
Helyi (interetnikus) konfliktus	23%	15%	11%	45%	6%
Előítéletek	24%	3%	6%	53%	13%
Bűnözés	19%	9%	10%	48%	13%
Külpolitika, EU	20%	3%	12%	43%	22%

Jól látható, hogy ma a kulturális szerepek azok, amelyben a romák nem romaként – ami az esetek többségében integrált többségi szerepeket takar³ – megszólalhatnak. E bemutatásokat körbelengik az ösztönös zenei tehetség elképzelései. Ennek fényében is jelentésteli, hogy az első roma tehetségkutató sztárok közül sokan mint hangsúlyosan romák és hangsúlyosan nehéz helyzetből jövő romák kerültek a nyilvánosságba (Caramel vagy Gáspár Laci). Ugyanakkor Caramel egy interjúban fontosnak tartja kimondani: „nem gondolom, hogy a vérünkben hordoznánk. Se a bűnözést, se a zenét.”⁴

3. A tehetetlen ösztönösség: szórakoztató műsorok cigányképe

A roma kultúrákép átalakulása amolyan celeb híradóvá azonban csak egy, az is lehet, hogy átmeneti jellegzetessége a roma médiaképnek. Ha ezen túl van valahol számottevő jelenlét, akkor azok a szórakoztató műsorok, ahol a celebek mellett egy másik nagy karaktercsoport jelenik meg: a kibeszélőshow-k romái.

Ezek az ábrázolások általában egy kaptafára készülnek: rég kibeszélhető, feloldatlan ellenségeskedés alakul súlyos verbális, olykor fizikai agresszióvá a színpadon, miközben a műsorvezető kérdéseivel látszólag a hidegvér, az intelligencia és a tolerancia minden erényével megáldva

³ Mindez nem új jelenség: a háború előtt „a filmek túlnyomó többségében zenészként megjelenő cigányok folyamatosan azzal vannak feldicsérve, hogy ők már nem is cigányok” (Bernáth Péter, 2002).

⁴ Caramel: Nem hordjuk a vérünkben a zenét. (az interjúk készítette Munk Veronika. http://index.hu/kultur/klasz/2012/02/10/nem_hordjuk_a_verunkben_a_zenet/)

próbálja elsimítani a konfliktust (ami ennek ellenére a robbanásig fokozódik).⁵ Tény, hogy gyakran ugyanez a recept a nem cigány szereplők esetében is. De korántsem ilyen mértékben. A médiahatóság kérésére a két nagy magyarországi kereskedelmi televízió kibeszélőshow-iról készült elemzések⁶ mindennél jobban megmutatták, hogy a műsorkészítők milyen masszív sztereotípiára építhettek, és milyen mértékben támaszkodtak is erre.

A szereplők deviáns megnyilvánulásai, külső jegyei, valamint a szereplők etnikai hovatartozásának összefüggései⁷

<i>magatartási forma</i>	<i>TV2 (a roma szereplők aránya)</i>	<i>RTL Klub (a roma szereplők aránya)</i>
erőszakos viselkedés	71%	74%
fenyegető beszéd	67%	74%
nehezen érthető beszéd- mód	64%	54%
trágárság	60%	61%
ruházat igénytelensége	58%	65%
nyelvi igénytelenség	40%	55%

Az adatok jól mutatják, hogy milyen imázsokat töltöttek fel romákkal: az erőszakos viselkedés kapcsán például (a romák becsült lakossági arányát erősen felülbecsülve is) hétszeres a reprezentációjuk. Ráadásul ezeknek az ábrázolásoknak a súlyát növeli az is, hogy egy előítélet övezte csoport kapcsán nagyobb a csábítás ugyanazt a történetet az egész csoportra jellemzőként értelmezni. (Erről bárki meggyőződhet, ha ezeknek a bemutatásoknak a recepcióját – az előítéletek igazolásaként való felhasználását – áttekinti a világhálón, például a feltöltők kommentjeit a youtube-on:

⁵ Id. http://www.mediatanacs.hu/elemzesek/21/1261491115mediacio_elemzes_20091222.pdf

⁶ http://www.mediatanacs.hu/elemzesek/21/1288195596monika_joshi_20101027.pdf
http://www.mediatanacs.hu/elemzesek/21/1261491079kvanti_ortt_forsense_20091222.pdf

http://www.mediatanacs.hu/elemzesek/21/1261491115mediacio_elemzes_20091222.pdf

http://www.mediatanacs.hu/elemzesek/21/1261491035kvalitativ_ortt_20091222.pdf

⁷ NMHH 2009. (50-50 műsorszám 2009. március 19. és június 12. között)

http://www.mediatanacs.hu/elemzesek/21/1288195596monika_joshi_20101027.pdf

„persze, senki sem tudja, kié a puja”⁸; vagy éppen az alábbi címadást az egyik kipoztolás alatt: „Romasó, majomparádé... izé... Mauni-Ka!”⁹)

Ezek az ábrázolások, különösen a vadember-képzetek régi hagyományokra tekintenek vissza Magyarországon, amit nincs itt mód részletesen kifejteni. A cigányok irodalmi és képi ábrázolása viszonylag hamar telítődött (vö. Kovács 2009, Szuhay 2002), ezek olykor egzotizált, olykor nyers változataival. „A cigányoknak tulajdonított nomád étellel együtt járó szabadság, korlátozatlanság, gátlástalanság a nem cigányok körében az esetek többségében ellenazonosulást, az esetek kisebbségében romantikus idealizálást eredményezett” (Csepeli 2008).

De mit takar, és nem utolsósorban honnan táplálkozik ez a kettősség, amiben a többségi reprezentáció megtalálja a „kiemelkedés” lehetőségét a roma művészek és a celebek ösztönös tehetségéről szólt mitológiában, míg a másik oldalon a romák tömegeinek „műveletlenségében”, tehetetlen ösztönösségében talál magyarázatot a kudarc-, olykor pedig igazolást a kirekesztés-történetekre?¹⁰

Mint minden leegyszerűsítő, sztereotípiákon alapuló konstrukció, ez sem mentes önellentmondásoktól: egyszerre hallhatók ki ebből a kórusból az orientalista egzotizálás, egy „ősi”, „titokzatos” kultúra szíréhangjai¹¹ és a primitív kulturálatlanság megbélyegző szövegei. De akár az a kettős tudás is megfér egymás mellett, hogy a romáknak egyrészt „mindenük a gyermek” – ahogyan ezt nem utolsósorban az ún. romapedagógiai művek az unalomig ismétlik –, ám közben a roma kultúrára jellemző volna a vérfertőzés (legáltalában egy, a magyar rendőrök körében végzett felmérés szerint)¹² vagy éppen a széles körben osztott sztereotípiák a megélhetési gyerekekről.

A továbbiakban amellet érvelek majd, hogy e kettősségnek lényeges szerepe van a romák mint külcsoport megalkotásában, a kulturálatlanság kulturális magyarázatának pedig egy sor politikai és közpolitikai elképzelésben.

⁸ <http://www.youtube.com/watch?v=A3PPh8AfjBM>

⁹ <http://ize.hu/index.php?search=m%F3nika&p=2>

¹⁰ Külön elemzést igényelne, hogy e kettősség korántsem magyar találmány: kísértetiesen hasonlít arra, ahogy az Egyesült Államokban a feketék számára az igen hasonló kulturális stigmatizáció mellett hosszú ideig szinte kizárólag a zene és a sport érvényesülési területei nyíltak meg.

¹¹ Egy mondat az egyik napilap beszámolójából, a Honvéd táncegyüttes egyik bemutatójáról: „térben és időben járták be a hasonlíthatatlan, Ázsia páradús levegőjét lehelő kultúra képzeletbeli térségeit” (Magyar Nemzet, 2000. 11. 03.).

¹² Csepeli–Örkény–Székelyi, 1997. A megkérdezett rendőrök 64%-a szerint jellemző a romákra a vérfertőzés.

4. A másság kulturalizálása: a médiaábrázolás párhuzamai a közéleti diskurzusokban

A kulturális azonosság és a kulturális különbségek hangsúlyozása annak ellenére az egyik legnépszerűbb formája ma az etnikai különbségek nyilvános megalkotásának, hogy az elmúlt negyven évben a társadalomtudomány meghatározó irányai éppen egy esszencialista kultúrafogalom lebontására törekedtek. Az egyik klasszikussá vált előkép Fredrik Barth (Barth, 1969) esszéje – amely szerint az etnikai különbségeket sokkal inkább azok határai kapcsán, és megalkotásuk folyamatában, mintsem valamiféle „kulturális tartalmak” mentén kellene vizsgálni. E határok megalkotása, a saját magunk és a másik kulturális reprezentációja pedig a saját, nemzeti kultúrák megalkotásának és fenntartásának is egyik eszköze. Ahogyan Stuart Hall fogalmaz: „a nemzeti kultúrák nem csak kulturális intézményekből, hanem szimbólumokból és reprezentációkból is állnak. A nemzeti kultúra diskurzus, azaz mód arra, hogy jelentéseket hozzunk létre, ez a mód pedig befolyásolja és megszervezi mind tevékenységeinket, mind a magunkról alkotott fogalmunkat” (Hall 1992, 69).

A kulturális kánon és az identitásalkotás tartósabb folyamataival párhuzamosan újabb változások is támogatják a kulturális különbségteremtés népszerűségét. A különböző kutatások az előítéletek általános és erőteljes átrendeződését mutatják világszerte: „az elemzők »új típusú nacionalizmusról«, »neorasszizmusról« és a xenofóbia új hullámáról beszélnek a nyolcvanas évek közepétől. (...) A nyugat-európai államnemzeti nacionalizmusok etnokulturális, identitás alapú nacionalizmusokká alakulnak, a régi típusú rasszizmus genetikai érvelés helyett pedig a kulturális különbségek abszolutizálására törekszik. Nyelvezete a politikai korrektség elvárásaihoz idomul” (Csepeli–Fábián–Sik 2006).¹³

Magyarországon a többségi önkép, illetve a cigányokkal kapcsolatban megalkotott kép erős egymásrataltságot jól mutatják elemzések. Lázár Guy a magyar nemzeti identitással kapcsolatos kutatásai (Lázár 1996) szerint a magyarországi többség romaképében a „cigányság” valamiféle negatív referenciacsoportként van jelen.

A „magyarok” és a „cigányok” jellemzése 1992-ben. A zárt kérdésekre adott válaszok megoszlása, a tulajdonságokat kiválasztók százalékos aránya a lista első 15 tagja (Lázár, i. m.).

¹³ Csepeli–Fábián–Sik 2006. www.tarki.hu/adatbank-h/kutjell/pdf/a881.pdf

<i>magyarok</i>	%	<i>cigányok</i>	%
Vendégszeretőek	81	Összetartóak	73
Barátságosak	74	Erőszakosak	71
Szorgalmasak	73	Lusták	68
Tiszták	65	Megbízhatatlanok	65
Segítőkések	63	Pizkosok	63
Anyagiasak	60	Műveletlenek	62
Békések	60	Élősködők	62
Vidámak	59	Vidámak	53
Rokonszenvesek	58	Kétszínűek	49
Büszkék	57	Buták	46
Megbízhatóak	57	Szegények	45
Műveltek	55	Ellenszenvesek	41
Szegények	53	Felületesek	41
Okosak	47	Büszkék	39
Bátrak	45	Anyagiasak	33

A táblázat jól mutatja, hogy a magyarok és a cigányok jellemzésére használt jelzők csaknem teljes tükörképei egymásnak, a saját csoport idealizálása a cigányok erőteljes stigmatizálása mellett történik, és ebben centrális szerepet kapnak a kultúrához kapcsolható tulajdonságok.

Azt, hogy a romák kulturális alacsonyabbrendűségének képzete milyen széles körben használatos ma, leginkább azok a kulturális sztereotípiák és kulturális magyarázatok tudják megmutatni, amely médiaképet a legnagyobb mértékben befolyásolni tudó csoportok: a politikusok és a közpolitika rendre használnak. A kibeszélőshow-k fő karakterisztikáját szem előtt tartva elsősorban az erőszakkal, erőszakossággal kapcsolatos példák lennének beszédesek, de itt most ezt a szálát nem folytatjuk: szerencsére a közpolitika még nem operál, a politika pedig elsősorban a szélsőségek esetében operál ezekkel a képzetekkel a romák kapcsán. Használ ellenben másokat, amelyek kevésbé nyers formában ugyan, de ugyanazt a transzformációt szolgálják: a roma kultúrába belelátott magyarázatok megalkotását, amelyek olykor speciális beavatkozásokat szülnek, más esetekben közpolitikai beavatkozások elmulasztását vagy éppen a közös javaktól való megfosztást igazolják. Ezek, a romákról szóló diskurzust rendre át- szöví tartalmak azért is lényegesek, mert olyan szociális reprezentációkat testesítenek meg, amelyek a romákkal kapcsolatos észlelést és értelmezést is befolyásolják.

Természetesen nem teljes ez a kép: e reprezentációk sokaságát lehetne és lenne érdemes feltárni, amikor a cigány kultúráról beszélünk/beszélnék nekünk. Olyan példákat válogattam, amelyek révén azonban az is megmutatkozhat: egy gyengébb érvényesítő képességű és előítéletekkel övezett csoport esetében milyen tétje van az első látásra még csak elfogult eszmefuttatásként felismert kulturális magyarázatoknak. A mediális ábrázolások valamilyen hatalmi dimenzióban is történnek: ebben az értelemben a kérdés kevésbé az, hogy milyen a roma kultúra, és miként is lehetne azt árnyaltabban bemutatni, hanem hogy *mit csinálnak*, amikor a médiához leginkább hozzáférő csoportok a roma kultúrát reprezentálják.

A kulturális konfliktusok Huntington-féle teóriájának¹⁴ egyik közpolitikai adaptációját az egykori jászladányi polgármester végezte el, amikor a helyi többségi elit egy alapítványi iskolát hozott létre, és az addigi közös önkormányzati oktatási javakat nagy arányban magának sajátította ki.¹⁵ Egy 2000 novemberében tartott képviselőtestületi ülésre a polgármester által benyújtott előterjesztés így érvelt a helyi alapítványi iskola megnyitása mellett:

„megfigyelhető egy olyan tendencia a világ fejlődésében, amelyre Huntington hívja fel a figyelmet A civilizációk összecsapása és a világtrend átalakulása című könyvében. Röviden interpretálva gondolatait: a jövő háborúi nem az anyagi javak birtoklásáért, nem a területi hódításokért fognak kirobbanni az országok között, hanem a kultúrák átjárhatatlansága miatt. (...) Egy ország akkor szabad ország, ha minden egyes népcsoportnak megadja a lehetőséget a szakásai gyakorlására, úgy, hogy nem zavarják egymást ebbéli tevékenységükben. A népeket, amelyek a kultúrákat hordozzák, nem lehet erőszakosan egybezární, integrálni egymással. A tolerancia fokozatosan alakul ki egymás iránt, kis lépésekkel lehet eljutni a kívánt eredményhez.

A magyarországi cigányság az elmúlt évek folyamán, politikai és kulturális tekintetben egyaránt, rohamosan lépett rá az öndefiniálás útjára. Ez az egészséges folyamat a mellett megy végbe, hogy a népcsoport zöme magyarul beszél. Ezek ellenére szembeütnő a kulturális különbsége a magyarságtól, amely a napi életvitelben is leszűrhető. A szocializmusban az erőszakos integrálást képviselte a politikai hatalom, ami végül a tömbszerű cigány lakóközösségek felszámolásában és elszórtan a magyar közösségek közé történő betelepítésében realizálódott. Ez az erőszakolt fo-

¹⁴ Huntington 2006

¹⁵ A Legfelsőbb Bíróság által 2011-ben törvényellenesnek ítélte jászladányi iskolai szegregációs gyakorlatot.

lyamat nem a toleranciát növelte a két népcsoport között. Felbomlasztotta a cigány közösségek sajátos működési törvényeit, amelyek más ekvek szerint szerveződtek, mint a magyar társadalom szabályai” (kiemelés tőlem – B. G.).

De nem csak Huntington sajátos (és ha nem lett volna ennek nagy tétje a helyi cigány gyerekek későbbi esélyeire, nem túl érdekfeszítő) recepciója citálható itt. Lássunk még egy példát arra, hogy a tudományos eredmények népszerűsítő bulvarizálása miként járul hozzá e különbségek igazolásához (és egyben arra is, ahogy a genetikus magyarázatok kulturális magyarázatokká válnak). Czeizel Endre, a magyar nyilvánosságban a genetika tudományát népszerűsítő tudós-ikon 2012-ben így magyarázza a cigány gyermekek tömeges kisegítő iskolába kerülését:

„a zsidóságnak nincsenek jobb génjei, így is, ugye, azért a magyar Nobel-díjasok hetven százaléka zsidó. A cigányok pedig nem azért értelmi fogyatékosok, mert rosszak a génjeik, hanem egyszerűen azért, mert a zsidó kultúra tudja, hogy a tudás és a tanulás a legfontosabb, az Indiából jött cigányaink, azok meg ragyogóan táncolnak, énekelnek... dalolnak, de... de nem tudják azt, hogy meg kell tanulni Európában írni-olvasni... ez nem gén.”¹⁶

E nehezen igazolható állítással szemben számos kutatás tárta fel a cigány tanulók eltérő tantervű, gyógypedagógiai intézményekbe történő átirányításának gyakorlatát. Az 1998-ban az oktatási tárca megbízásából elvégzett Borsod-Abaúj-Zemplén megyei teljes körű vizsgálat¹⁷ szerint a megyében az eltérő tantervű iskolába járó tanulók több mint 94%-a volt roma, miközben sok településen, ahol nem indítottak eltérő tantervű osztályokat, fogyatékosnak minősített gyermekek sem voltak. A kisebbségi jogok országgyűlési biztosa jelentése alapján¹⁸ voltak olyan iskolák, amelyek vizsgálatkérő lapokon a vizsgálat és a veszélyeztetettség indokaként mindössze annyit tüntettek fel: „cigány származás”. A jelentés szerint „a kisegítő oktatási rendszer nevezhető a cigány ifjúsággal szembeni diszkrimináció egy sajátos fajtájának is, amely alatt ebben az esetben egyértelműen szegregációt, mesterséges kirekesztést, elkülönítést értünk”.

¹⁶ Czeizel Endre az ATV Híradójában az arról szóló tudósításban, hogy a *Magyar Ellenállók és Antifasiszták Szövetsége* mások mellett őt is kitüntette a *Radnóti Miklósról elnevezett antirasszista díjjal*. (ATV kora esti híradó, 2012. 03. 21.) http://atv.hu/videotar/20120321_hirado_2012_03_21 (8:50-nél)

¹⁷ Loss 1998.

¹⁸ Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Jogok Országgyűlési Biztosa 2000.

A fogyatékoságot mérő bizottságok ellátottsága egy tanulmány szerint¹⁹ 1999–2000 tanévben olyannyira alulfinanszírozott volt, hogy „következtében a szakértői, a rehabilitációs és a rendszerfejlesztő munka színvonalas elvégzése megkérdőjelezhető, és nagy valószínűséggel súlyosan csorbulnak a fogyatékos gyermekek és családjuk jogai!”. Csupa olyan kutatási adatokkal alátámasztott ok, amely nemhogy együttesen, de külön-külön is elegendő lenne ahhoz, hogy tömegesen kapjon a magyarországi roma tanulók, becslések szerint a kétezres évek elején még egyötöde alacsonyabb színvonalú oktatást.

Hasonló felkarolástól sem mentes, a civilizációs hiányokra építő logika érvényesül egy nemrégiben megjelent roma népismereti könyvben:

„a magyarországi cigányság legszegényebb része alig 60 éve került kapcsolatba a nyugati civilizációval. Addig vagy vándor életmódot folytattak, vagy a települések szélén, telepeken, sokszor óriási szegénységben, igen mostoha körülmények között éltek. Alig 60 éve kezdték azt tanulni, hogy mi az idő, a munkahely, az írás olvasás, a tisztálkodás, a magántulajdon. Egyesek azt a hibát követik el, hogy elvárják a 60 éve letelepülőktől, hogy azonnal megtanulják mindazt, amit mások évszázadok óta tanulnak. A cigányság integrációjához igen sok türelem, és bizalom kell” – írja Székely János püspök, (a Magyar Katolikus Püspöki Konferencia cigány-pasztorációval megbízott püspöke) Cigány népismeret könyvében.²⁰

5. Összegzés

A hírműfajok kulturális tematikáját elfoglaló művész, majd az azt kiszorító celeb-bemutatók és a szórakoztató műsorok képe a durva és civilizálatlan cigányokról két meghatározó karaktere a roma médiaképnek. A két toposz, az egzotizált kultúrából származó tehetség, valamint tehetetlen ösztönösség és állati viselkedés ambivalens mintázata hosszú múltra tekint vissza Magyarországon. A kormányzati döntések indoklásán át a hétköznapi tudásokig széles körben, sokféle formában megjelenik. Elemzésünkkel rámutattunk a különböző területeken megjelenő cigányképek hasonlóságaira, mély társadalmi beágyazottságára, ami a legfontosabb oka lehet annak, hogy miért változnak ezek a képek olyan lassan. Ám legalább ennyire fontos, amit a többségi politika és közpolitika szereplői mint a legnagyobb

¹⁹ Horváth 2001.

²⁰ Székely 2010.

hozzáférésű, és médianapirendeket leginkább befolyásoló szereplők a cigányokról gondolkodnak, mondanak és tesznek. Az eredeti témánktól messze vezető, külön elemzést igényelne, hogy ilyen kiindulópontokból mit tesznek. A fenti elképzelések közpolitikába oltva általában nagy hangsúlyt kapnak a különböző romológiai képzésekben, a például kosárfőnásra képző etnikus munkaügyi átképző programokban, vagy éppen a roma gyerekek bentlakásos iskolákba vételét szorgalmazó ötletekben. De nem csak ezekben, hanem gyakran az oktatási szegregáció igazolásában vagy éppen a lakóhelyi elkülönítés változatos eseteiben is. Ezek pedig erősen befolyásolják majd a romák életkörülményeit, amiket látva sokan saját sztereotípiáikat látják majd igazolva. Ez lehet az egyik tétje annak, ahogyan a romákról gondolkodunk, és bemutatjuk őket: nekik és magunknak.

Irodalom

BARTH, FREDERIK

1996. Régi és új problémák az etnicitás elemzésében. *Regio*, 1996/1. sz.

BARTH, FREDERIK

1969. *Ethnic groups and boundaries. The social Organisation of Culture Difference*. London: G. Allen & Unwin.

BERNÁTH GÁBOR

2011. Bulvár. *Beszélő*, 2011 április–május–június.

BERNÁTH GÁBOR – MESSING VERA

2011. Szélre tolva – Kutatási zárójelentés a roma közösségek többségi mediaképéről. www.amenca.hu/uploads/pdf/szelre_tolva.pdf

BERTNÁTH PÉTER

2002. A távolságtartó megközelítés – Roma karakterek a két háború közti magyar játékfilmben. *Beszélő*, július–augusztus. 107.

CSEPELI GYÖRGY

2008. Cigányok és gádzsók: romakép a magyar társadalomban. http://www.csepli.hu/pub/2008/csepli_ciganyok_gadzok.pdf

CSEPELI GYÖRGY – ÖRKÉNY ANTAL – SZÉKELYI MÁRIA

1997. Szertelen módszerek. In *Szöveggyűjtemény a kisebbségi ügyek rendőrségi kezelésének tanulmányozásához*. Budapest: Alkotmány- és Jogpolitikai Intézet.

CSEPELI GYÖRGY – FÁBIÁN ZOLTÁN – SIK ENDRE

2006. *Xenofóbia és a cigányságról alkotott vélemények*. www.tarki.hu/adatbank-h/kutjell/pdf/a881.pdf

STUART HALL

1997. A kulturális identitásról. In Feischmidt Margit (szerk.): *Multikulturalizmus*. Budapest: Osiris Kiadó.

HAVAS GÁBOR

2004. *Beszámoló az Utolsó Padból Program keretében végzett kutatás egyes eredményeiről*. Kézirat.

HORVÁTH PÉTER

2001. *A szakértői és rehabilitációs bizottságokról*. In Dr. Illyés Sándor – Dr. Torda Ágnes: *A más fogyatékoság kategória a közoktatás szabályozásában és gyakorlatában*. Kézirat.

HUNTINGTON, SAMUEL P.

2006. *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása*. Budapest: Európa Könyvkiadó.

ILLYÉS SÁNDOR – TORDA ÁGNES

2001. *A más fogyatékoság kategória a közoktatás szabályozásában és gyakorlatában*. Kézirat.

KOVÁCS ÉVA

2009. Fekete testek, fehér testek – A „cigány” képe az 1850-es évektől a XX. század első feléig. *Beszélő*, 2009. január, 14. évfolyam, 1. szám.

LÁZÁR, GUY

1996. A felnőtt lakosság nemzeti identitása a kisebbségekhez való viszony tükrében. In *Többség – Kisebbség. Tanulmányok a nemzeti tudat témaköréből*. Budapest: Osiris Kiadó, MTA–ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport.

LOSS SÁNDOR

1998. *Szakértői és Rehabilitációs Bizottságok hatásvizsgálata Borsod-Abaúj-Zemplén megyében*. Kézirat.

SZÉKELY JÁNOS

2010. *Cigány Népismeret*. Budapest: Szent István Társulat.

SZUHAY PÉTER

2002. Az egzotikus vadembertől a hatalom önnön legitimálásáig. A magyarországi cigányokról készített fotók típusai. *Beszélő*, 2002. július–augusztus.

<http://beszelo.c3.hu/02/0708/14szuhay.htm>

SZUHAY PÉTER

2012. *Sosemlész Cigányország. „Én cigány vagyok – én pedig nem vagyok cigány”*. Budapest: Osiris Kiadó.

Források

2000. Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Jogok Országgyűlési Biztosának beszámolója.

2009. Az RTL Klub által sugárzott *Mónika* és a TV2 programján szereplő *Josh Bharat* című délutáni talk show-k értékelése. NMHH.

KLEIN JUDIT

A kisebbségi média helyzete és helye Európában és Magyarországon

Gondolatok EBU IDPG munkájához

Az európai televíziózásban (a híradót vagy a bűnügyi magazinokat túllépve) csak késéssel kapcsolódtak be a kisebbségi kultúrájú, anyanyelvű emberek, jelentek meg a migráns csoportok képviselői. Mivel Nyugat-Európában az őshonos közösségeket integrálni tekintették, ezért műsorpolitikai szempontból a migráns közösségek reprezentációjának kérdését kellett elsősorban megoldani. Vívmánynak számított annak elismerése a nyugat-európai televíziózásban, hogy az „őshonos” és az „új”, migráns kisebbségeknek egyformán van joguk a televízióban, rádióban való megjelenésre.¹ A szándékok deklarációjától a megvalósulásig azonban hosszú út vezetett. A közszolgálati televíziózás és rádiózás történetében igen későn kezdtek kisebbségi műsorokat készíteni. Ezek a kisebbségnek szólnak a kisebbségről és elsősorban az érintett közösségek belső kommunikációját szolgálták. E műsorok ma már régimódinak, elavultnak tűnhetnek, de a funkciójuk, a céljuk ugyanaz maradt, mint volt indulásukkor: a közösségen belüli információ áramoltatása, a nyelv és a kultúra ápolása és megtartása, illetve a dokumentálás.

Egyes országokban azonban sikerült a kisebbségi műsorok iránti igényt viszonylag gyorsan önálló szervezeti formába önteni. 1982-ben indult el a walesi nyelvű S4C csatorna, mely a lakosság igen kis része által beszélt nyelv visszaszerzésére helyezi a hangsúlyt. De a szomszédos Szerbiában vagy Romániában is van 24 órán át magyar nyelven sugárzó körzeti rádióadás. Ezek azonban inkább kivételt képeznek, míg az általánosan elfoga-

dott koncepció az önálló kisebbségi műsorok – elsősorban a közszolgálati csatornák részeként – megtartása maradt.

A BBC már 1968-ban elindított egy televíziós programot, mely az egyre növekvő számú ázsiai lakosságot szolgálta ki hírekkel. Ez Birmingham körzetében sugárzott, aztán majdnem egy évtizeddel később a leicesteri körzeti stúdió rádiós műsora folytatta ezt. Az Asian Network elsősorban angolul és Dél-Ázsiában beszélt nyelveken sugároz. Mivel az újabb generációk már angolul beszélnek, ezek a műsorok átalakulóban vannak, azt feltételezve, hogy már csak alig vagy kevesen beszélnek kizárólag ezeket az Európában nem őshonos nyelveket.

Magyarországon a rádió az 50-es évek elején, nagyjából harmincéves késéssel, míg a televízió 1978 óta, jó húszéves késéssel kezdte el a kisebbségi műsorok gyártását. Ezek az adott kisebbség anyanyelvén szólnak, a célközönséget is csak ők képviselik, a többség megszólítását nem tekintik e műsorok feladatának.

A technikai vívmányoknak köszönhetően a média globálisan, nagyjából korlátok nélkül hozzáférhető. Az egyre növekvő kínálat következményei hatást gyakoroltak országok és kontinensek határain kívül a média teljes kínálatára. Magának a program tartalmának és megvalósításának is fel kellett vennie a versenyt más műsorokkal. A közszolgálati csatornákra is ránehezedett a nézettségi mutatók nyomása, a közpénzből készülő műsoroknak is az igényeket kell kiszolgálniuk. Ezenkívül jelentkezett az az elvárás is, hogy a kisebbségi közösségek már nemcsak a közösségen belül kívántak kommunikálni, hanem szerették volna megmutatni és ezzel együtt a média közreműködésével megértetni magukat a tágabb, többségi, befogadó társadalommal. Az integráció a többséget megszólító médiumok nélkül nem elképzelhető. A legtöbb embert pedig filmekkel lehet elérni. A különböző kultúrák együttéléséről sikeres mozifilmek sora készült (*Bend it like Beckham, Türkisch für Anfänger*).

De a televíziók is felsorakoztak e trend mögé. A közszolgálati televíziók közül elsőként a BBC vállalta fel saját egyre növekvő számú kisebbségi közönségének aktív megjelenítését, a többségnek szóló műsorokban is. A *Kumar Show* vagy a *Goodness, Gracious Me* olyan sikerre vitték az indiai bevándorlók szórakoztató műsorát, hogy ez a műsorformátum Nagy-Britannia határain túl is követőkre talált. A holland közszolgálati televízió suriname-i származású sztárja, Tante Es – egy férfi, aki többek között női figurát is megtestesít – már nem a kisebbségnek szól, anyanyelven, hanem a többséget éri el a humor segítségével. Kaya Yanar török származású német humorista főműsoridős programjai Németországban versenyképesek bár-

¹ Nagy-Britanniában az ott élő lengyel kisebbség tagjai között támadt feszültség, amikor az évtizedek óta ott élők találkoztak az EU-csatlakozás után kitelepült „új” lengyelek igényeivel. Hamar kiderült, hogy a zenei és tartalmi ízlésviláguk igen eltérő. Itt a nemzetiségen belüli különbségek fajultak vitává.

milyen sikersorozattal. A szappanoperák jó vagy rossz karaktereit különböző kultúrákból merítik, ami nem egy esetben konfliktusokhoz vezet. Az *Eastenders*, *Gute Zeiten schlechte Zeiten*, *Plus belle la vie* olyan sorozatok, melyek tudatosan vállaltak fel migráns kultúrájú szereplőket, sikerrel.

De már nálunk sem ismeretlenek azok a műsorformátumok, melyek valamilyen versenybe ágyazva építenek fel, fogadtatnak el kisebbségi karaktereket. Nagy-Britanniában a *Britain's Got Talent*, az *X Factor* és különböző mutánsai Európa szinte minden országában megjelentek és repítettek ismeretlen, kisebbségi származású embereket, egy ország vagy akár egy még szélesebb publikum köztudatába.

A legtöbb európai közszolgálati televízió reagált a változó kisebbségi helyzetre. A megjelenő műsorok *Heimat fremde Heimat* (ORF), *Mosaik* (SVT), *Cosmo TV* (WDR), *Mundo-Baasari* (YLE) mind a többségnek készül, többségi műsorkészítők közreműködésével, gyakran kisebbségi szervezetek vagy egyének bevonásával. Ezek a műsorok a migráns közösségekkel tartanak fenn kapcsolatot. Persze emellett a hagyományos kisebbségeknek, a svédeknek Finnországban vagy a számiknak Svédországban, van saját rendszeres műsoruk. A migráns közösségeknek szóló műsorokból meríthet aztán a televízió, és emelhet ki tehetségeket, akik a műsorkészítés más területein a képernyőn is megjelenhetnek, képviselve saját közösségüket. Az integrációnak a svéd közszolgálati televízió belüli végrehajtásában játszott szerepet az a döntés, mely a több mint tizenöt éves *Mosaik* című műsort 2003-ban megszüntette, és az ott dolgozókat különböző területekre helyezte át. A cél az volt, hogy mindenki más-más területen találjon munkát, vigye magával a saját kultúrájának jellegzetességeit, így segítve más műsorkészítőket e kultúrák megismertetésében. Emellett létrehozta egy ún. Diversity Centert, mely az integráció hivatott segíteni és projekteket szervez a dolgozók számára a lassan az ország egyötödét kitevő migránsok jobb elfogadásáért.

Az EBU (European Broadcasting Union)

Ma már szinte nincs olyan közszolgálati csatorna Európában, amely ne igyekezne őszinte meggyőződésből vagy a törvényes kényszerek okán, nemzetiségi, kisebbségi műsorokat gyártani. Néha kell ehhez egy külső motiváció, melynek egyik legkülönlegesebb formája lehet egy közös európai elhatározás, adott esetben egy koprodukció közszolgálati televíziók között. A keretet – sok más mellett – a közös nevezőhöz egy európai te-

levíziós szervezet adja: az EBU. Az 1950-ben alapított szervezet tagjai a közszolgálati televíziók, illetve rádiók. A hagyományos felépítés mellett – közgyűlés, elnökség, hivatalnokok – ennek legfontosabb része, a munkacsoportok, melyek az azonos szakmai területen dolgozókat fogják össze és teremtenek lehetőséget az együttműködésre. Kisebbségi területen is léteznek egy programcsoport, mely különböző projekteket indított be. Ezek közül néhányat csak érintőlegesen említek.²

(1) A város az anonimitás, az elidegenedés jelképe. Különböző emberek, kultúrák, közösségek élnek egymás mellett, anélkül hogy mélyebben megismernék egymást. Különösen a migránsok szembesülnek azzal, hogy egyéniségükre, az egyénre magára senki nem kíváncsi, az individuumokat a csoportra vonatkozó tulajdonságokkal ruházzák fel, nem beszélve az előítéletekről, melyek a beilleszkedést szinte teljesen lehetetlenné teszik. A *City Folk*, „Városi emberek” című sorozata már évek óta futott a holland közszolgálati csatornán, nps-n, amikor az EBU egyik munkacsoportja átvette, és nemzetközi koprodukciót indítottak a sorozatból. Az ötlet lényege az volt, hogy három miniportré alkot úgy egy műsort, hogy abban az egyik szereplő kisebbségi származású, de a kisfilmek érdekes, drámai történeteket dolgoznak fel. Azaz minden embernek érdekes a története, de a város, a maga ridegségében ezt nem veszi észre, és elmegy mellette. Ez a koprodukció jelentette az első kapcsolatot az EBU IDPG (Intercultural and diversity program group) csoportjával. Ez az egyik szakmai közössége ennek az európai szervezetnek. De nemcsak a koprodukciók, hanem az információk és a tapasztalatok cseréje is segít abban, hogy minél többet megtudjunk arról, hogy más európai országokban milyen multikulturális televíziós trendek léteznek.

(2) Világunkban a sport talán a legtöbb multikulturális elemet hordozó terület. Ha csak az európai klubok játékosaira gondolunk, vagy a nemzeti válogatottakra, ahol az arab, török vagy afrikai játékos ugyanúgy része a csapatnak, és a csapatnak teljesen mindegy, hogy ki lövi a gólokat. A sport lehet a legjobb integráló tényező, mind a néző, mind a játékosok számára, hiszen a teljesítmény a bórszintől független és a legtöbb esetben objektív. 2006-ra, az aktuális a labdarúgó-világbajnokságra készült el az *Inside Offside* koprodukció, amely a labdarúgás világát hozta közel, bemutatva a sport sikereit és árnyoldalait is.

(3) Európában az elmúlt évtizedekben súlyos feszültségek alakultak ki a nemzeti többségek és az etnikai vagy vallási kisebbségek nagyrészt

² A szervezet működésével kapcsolatos alapeleveket lásd: www3.ebu.ch/cms/en/home

migráns csoportjai között. Ilyen konfliktus volt az Anglia északi részén kitört erőszak a helyi angol és az ázsiai muzulmán fiatalok között 2001-ben; a franciaországi erőszakhullám, melyet Magreb országokból származó muzulmán fiatalok kezdeményeztek 2005-ben, a dán karikatúrabotrány, Mohamed próféta ábrázolása miatt 2006-ban. Muzulmán közösségeket is értek támadások az USA-ban, Spanyolországban és Nagy-Britanniában, de Törökország napirenden lévő EU-s csatlakozása is erősítette az iszlámmal szembeni szkepticizmust. Románia és Bulgária EU-csatlakozása után mind Olaszországban, mind Franciaországban az állam lépett fel a városok közelében, gyakran sáttortáborokban élő roma csoportokkal szemben; Franciaországból hazatelepítették őket, de megoldást a munkanélküli, utcán élő tömegek számára, nem sikerült találni. 2008–2009-ben egy gyilkossággal végződő támadássorozat tartotta rettegésben Magyarország roma lakosságát. 2011-ben egy Norvégiában, rasszista indokból elkövetett bűnnel találta magát szembe Európa megdöbbenet lakossága, hasonlóan motivált eset történt Firenzében 2011 decemberében.

Az újságírók

A hírek a migrációról vagy más kisebbségi ügyekről csak akkor érdekesek, ha valamilyen szenzációt jelentenek. És ilyen hírek általában akkor születnek, ha migránsokkal vagy marginalizált kisebbségi csoportokkal kapcsolatosan valami rossz történik. Ezt persze sok tényező befolyásolja, az aktuális politikának nagy hatása van arra, hogy a migráns/kisebbségi ügyeket miként kezelik a médiában. Ettől függetlenül az újságírók és a médiumok továbbléphetnek, és igyekezhetnek a politikai agenda mögé látni és megkeresni azokat a témákat, melyek színesítik a képet, és tudósításra alkalmasak. A személyes témák, amelyek érzelmeket is tartalmaznak, egy szélesebb közönség számára válhatnak érdekessé, az „emberi” történetek a kisebbségi lét mindennapi oldalát mutatják meg. A kisebbségiek bevonása az újságírói munkába, ha megkérdezzük őket, ha „arcot” adnak nekik, ha nem csak háttérként, „passzív” szereplőként mutatják be őket, érintetté teszi a nézőt, aki szimpátiát alakít ki velük szemben. Ezt leginkább alternatív források bevonásával lehet elérni, amikor nemcsak nemzeti hírforrásokat, hivatalos, kormányzati informátorokat vagy szakértőket kérdezzük meg, hanem az érintett emberekhez és közösségekhez fordulunk. Persze nem ez a legkézenfekvőbb út, hanem a megszokott, a bejáratódott interjúkészítés.

Természetesen az újságírónak sincs könnyű dolga: a napi feszült tempóban nehéz a szokatlan utakat megtalálni. A legegyszerűbb a civil szervezetekkel kapcsolatokat kiépíteni vagy akár már működő listákat (színes listákat) használni. Persze, az újságírókat sem fogadják kisebbségi közösségek mindig tárt karokkal, de megtalálhatóak azok az összekötő kapcsolatok alkotó emberek, akik segíthetnek az együttműködésben, és akik a megfelelő bizalmi alapot képesek kialakítani mindkét fél számára. Az biztos, hogy a diagnózis egyértelmű: kisebbségi hangokat nehéz megtalálni és meghallani a média számára. Ezek a hangok még akkor is elvesznek, ha közvetlen a kapcsolat. A megoldást egy jól működő, már bejáratódott hálózat vagy kisebbségi kollégák saját kapcsolati rendszere szolgáltathatja. A gond az, hogy a (többségi) média egyébként sem foglalkozik rendszeresen a kisebbségi tematikával. A média egyik tulajdonsága, hogy a dramatisztikus eseményeket azonnal igyekszik feldolgozni, aztán hamar ejti is a témát, amikor visszaáll a megszokott helyzet, és újra érvényre jutnak a „probléma/konfliktus/nehézség” kategóriái. Az ország többségi-kisebbségi kultúrájának kölcsönös ismerete is gondot jelent mind a bevándorló, mind a kisebbségi közösségek és a többség között. A média Európa szinte legtöbb országában még mindig a „fehér, középkorú férfiak bátyja”, melyet nehéz bevenni. Új munkatársakat gyakran ismeretségi alapon vesznek csak be, ezért fontosak Magyarországon elsősorban a romákat a médiában elhelyezni segítő programok, mint a Roma Produkciós Alapítvány gyakornoki programja, mely sikerrel futott négy éven át a közszolgálati televízióban, illetve rádióban. Itt érdemel említést a Független Sajtóközpont, mely jó egy évtizede dolgozik ugyanezen. Új, „kisebbségi arcot” szinte lehetetlen bejuttatni, a média egy roma bementőt a képernyőn eddig sem vagy csak rövid időre vállalt föl.

Miért van hiány kisebbségi műsorkészítőkből? A pályakezdők, még ha érdekelné őket a kommunikációs pálya, akkor sem vállalkoznak rá, mert nincsen hagyománya ezeknek a szakmáknak. Ez a világ zártnak tűnik, melybe bejutni szinte lehetetlen. A fiatalok inkább a biztonságot választják, és olyan tanulmányokba kezdenek, melyek állással kecsegtetnek. Sokat hangoztatott szempontként szerepel a gazdasági válság, mint arra vonatkozó ok, hogy miért nincsenek elérhető állások a médiában. Sok helyen a magasan kvalifikált szakemberek számára sem jut elég munka, így a kevés állás, illetve a kiéleződött versenyhelyzet, megnehezíti a kezdők, a „kisebbségiek” bejutását. Míg más országokban a folyamatos politikai változások, a kormányok állandó cseréje kavargja a fel az állóvizet, Magyarországon az elmúlt két évben a közszolgálati média bocsátott el tapaszt

talt, tehetséges szakembereket a kisebbségi területről. Így az egyébként is kis létszámú nemzetiségi szerkesztőség és a roma munkatársak létszáma a kritikus szám alá csökkent. Az elbocsátott kisebbségi újságírók munkáját részben többségi munkatársak vették át, új tartalmat és keretet adva a műsoroknak, ez azonban visszalépést jelent a korábbi időkhöz képest.

A megoldás minden ország, illetve közmédia számára egyedi; az adott közösségre szabott jó példák azonban Európa-szerte megtalálhatók. A BBC egy vezérigazgatói döntés nyomán új alapokra helyezte a kisebbségekkel kapcsolatos műsorpolitikáját, és mind a tartalmi, mind a munkatársi oldalon változtatásokat hajtott végre. Megállapították, hogy Nagy-Britanniában a férfiak a képernyőn kétszer annyi időt szerepelnek, mint a nők, és a szerepek is egyértelműen a férfiaknak kedveznek. A fogyatékkal élők a képernyőn kevesebb mint egy százalékban jelennek meg, míg a közönség húsz százalékát teszik ki. Nemzeti és etnikai kisebbségi közösségek tagjai tíz százalékban vannak jelen a képernyőn, míg népszámlálási adatok szerint az ország lakosságának tizenhárom százalékát teszik ki. Mi vajon az adekvát válasz ezekre a kérdésekre? Hogyan küszöbölhetőek ki ezek a hibák, és hogyan lehet megfelelően bemutatni a különböző közösségeket? A BBC például létrehozott egy „Diverzitási központot”, mely képzéseken, programokon és monitorozáson keresztül figyelemmel kísérte a cégen belüli műsoros és humán erőforrási változásokat. Majd egy többéves stratégiát dolgoztak ki, amely a sokszínűség megjelenítését és a lakosság arányos megjelenítését tűzte ki célként.³

Diversity toolkit, a kézikönyv

A legjobb műsorötlet és a legmodernebb technika sem elég akkor, ha az újságíró nem tudja vagy nem képes rendesen elvégezni a munkáját. Ennek külső és belső okai is lehetnek. Ha az okok külsők, azaz függetlenek az újságírótól, akkor azt kell eldönteni, akar-e a médiamunkás továbbra is aktuális munkahelyén dolgozni. Ha a feltételek technikailag vagy szervezetiileg nem adottak, esetleg a belső nyomás olyan erős, hogy az minden szakmai munkát lehetetlenné tesz, akkor a döntés a „maradás” vagy a mé-

³ <http://www.creativediversitynetwork.org>, <http://www.bbc.co.uk/diversity/> Ugyanebbe az irányba mozdult el az NTR (<http://www.ntr.nl/thema/diversiteit>) holland közszolgálati televízió sokszínű, kisebbségi műsoraival, humánerőforrás-politikájával sikeresen válaszolt az elmúlt évek kihívásaira.

dia „elhagyása”. Optimális esetben az újságíró bizonyos mértékű szabadságot élvez, és dönthet arról, hogy milyen terméket készít. Ebben a folyamatban csak szakmai szempontok befolyásolhatják.

Ígényes munkát végző, gyakorló újságírók tisztában vannak azokkal a mindennapi hibákkal, amelyek a megszokás vagy napi munkamennyiség miatt csúsznak be. Ezeket kikerülni a napi rutin miatt szinte lehetetlen. Viszont ezek a hibák azonnali beavatkozást igényelnek. A média – mint már láttuk – alapvetően befolyásolja mindennapi világnépeinket. A nézők a televíziós, rádiós műsorokból és a nyomtatott sajtóból informálódnak a világ dolgairól. Az, hogy a műsorok kisebbségeket érintő tartalmi milyen módon kerülnek bemutatásra, sorsdöntőek lehetnek. Erősíthetik vagy tompíthatják a konfliktusokat, felnagyíthatják vagy megfelelő módon mutathatják be a társadalmi problémákat, segítve azok megértését és megoldását.⁴

Éppen az EBU IDPG csoportjában született meg az az ötlet, hogy ne csak kritika érje az újságírókat napi munkájuk során, de kapjanak gyakorlati segítséget is. Meg kell erősíteni őket ott, ahol jól dolgoznak, illetve megmutatni nekik a hibákat, azokat, melyek a leggyakrabban fordulnak elő, és melyek kiküszöbölhetőek.

Ahogy a *Diversity toolkit* bevezetőjében Frans Jennekens, a munkacsoport akkori vezetője fogalmaz: „Egy társadalomban, ahol sok nemzetiség él, az igazságot a megszólalók kulturális háttere teszi színessé. Azok az újságírók és szerkesztők, akik csak egy kultúra ismeretében ítélnék meg mindent, előítélettől vezetettek. Ezekben az esetekben a nézők és hallgatók nagy számban nem hisznek az üzenetnek, és más információforrások után néznek.” Az olyan médiumok, melyek hitelesen és megbízhatóan, kiegyensúlyozottan és sokoldalúan akarnak tudósítani, ahol a tisztességes, politikailag nem elkötelezett újságírói munka még számít, ott a kisebbségek tisztességes bemutatása, még a felgyorsult tempójú médiamunka világában is alapvető. A közösen, egész Európából származó televíziós újságírók munkájaként elkészült *Diversity Toolkit* kézikönyv gyakorlatias módon vezeti végig a műsorkészítőket egy tréning segítségével. A kézikönyv az etnikai és kulturális kisebbségek televíziós megjelenésére he-

⁴ Az EBU IDPG csoportja, az FRA (Fundamental Rights Agency) és az ESF (European Social Fund) közösen indították el egy olyan kézikönyv megírását, mely elsősorban televíziós hírterületen dolgozó újságírókat szólít meg (<http://fra.europa.eu/en/publication/2012/diversity-toolkit-factual-programmes-public-service-television>, magyarul: <http://www.cij.hu/hu/wp-content/uploads/2011/08/diversity-toolkit-bev.pdf>).

lyezi a hangsúlyt, elsősorban a hírműsorok különböző formáiban. Mivel azonban a diszkrimináció elleni küzdelem hasonló, a gyakorlatok más műfajra vonatkozóan is hasznosíthatóak. Olyan területekre, mint a szexuális orientáció vagy a nemi megkülönböztetés vagy akár a fogyatékoság, a kézikönyv átültethető és alkalmazható itt is.

A kézikönyv megírásához a csoport tagjainak egy része külsős szakértők meghívásával fogott hozzá. Négy alkalommal ült össze a szerkesztőbizottság – Stockholmban, Budapesten, Barcelonában és Londonban –, hogy mindig helyben találkozhasson olyan sikeres projektekkel, melyek beépíthetőek a kézikönyvbe. A szerkesztői csapat ilyenkor mindig kibővült a helyi közszolgálati televízió munkatársaival, akik a saját munkájukat, tapasztalataikat osztották meg a többiekkel. Így került ismertetésre egy malmői rádiós projekt, amelyben csak bevándorló fiatalok vehettek részt műsorkészítőként. Stockholmba érkezett a kanadai közszolgálati televízió egyik képviselője is; ő számolt be arról, hogy az ottani felfogás szerint, csak azt lehet számon kérni – a kisebbségi televíziózás területén is –, ami számokkal leírható. Egy olyan rendszert próbáltak ki, amely segít megállapítani, hogy adott műsorok mennyit és milyen formában foglalkoztak a kisebbségekkel. A műsor sugárzása után ki kellett tölteni egy elektromos oldalt, melyben időre lebontva megadták azt, hogy hány percet szerepelt kisebbségi egyén vagy szervezet képviselője, sőt ezen túl annak a minőségét is megadták, vagyis azt, hogy milyen szerepben fordult elő a megszólaló. Más-más eredménynek számított, ha egy kisebbségi – megjelölve, hogy bennszülött vagy bevándorló, ha igen milyen nemzetiségű, csak vágóképként jelent-e meg, vagy valóban meg is szólalt. Más kategória volt, ha esetleg szakértőként jelent meg, de ha nőt kérdeztek meg, az is külön számított. Az így nyert statisztikai adatok láthatóvá tették, hogy mikor mennyit és milyen minőségben szólaltatták meg egy kisebbségi közösség képviselőit, feltárva a hiányosságokat és gyenge pontokat. Budapesten a roma programok bemutatására került sor. Itt számoltak be a BBC-től először arról, hogy milyen mentori programokat vezettek be kisebbségi származású munkatársak számára. Felső-középvezetők egy-egy szerkesztőt vagy felelős szerkesztőt „adoptáltak” egy időre. Rendszeresen találkoztak, és megvitatták velük a mindennapokban felmerülő szakmai és szervezeti gondokat. Míg a szerkesztő megoldási javaslatot kapott, a vezető számára világossá vált, hogy milyen nehézségekkel találkozik a cég egy munkatársa. Ebből mindketten profitáltak. Barcelonában a vallási kisebbségekre helyeződött a hangsúly, míg Londonban újra a BBC került előtérbe. A Diversity Center mutatkozott be, mely Európában egyedülálló

módon vonja be a mindennapi munkafolyamatokba a multikulturalitást. A megbeszélés idején egy olyan internetes képzést vezettek be, melynek elvégzését mindenki számára az éves prémium kifizetésének előfeltételévé tették. A négy kihelyezett ülés után következett a kézikönyv megírása. A szerkesztőbizottság megállapította azokat a témákat, melyeket a kézikönyvnek tartalmazni kell. A tagok tapasztalatai és a beadott televíziós kisfilmek alapján a leggyakoribb hibák a következők voltak: a nem kiegyensúlyozott bemutatás, a tények nem megfelelő, felszínes megvizsgálása, a televíziós anyagok szereplőinek nem megfelelő bemutatása, a történet rossz kiválasztása.

A kézikönyv első része e témák mellé válogatott kisfilmekből, illusztrációkból áll. Ezek úgy kerültek kiválasztásra és összeállításra, hogy az újságírók könnyen szembesüljenek a napi munkájuk során előforduló hibákkal, bizonytalanságokkal, és azokat beazonosítva, a saját munkatársaikkal megvitathassák.

A kézikönyv felépítése egyszerűen követhető egy tréner segítségével, de akár nélküle is, egyénileg is könnyen feldolgozható. Minden kisfilm előtt találunk egy rövid bemutatót, mely segít kontextusba helyezni az adott témát, és röviden bemutatja az adott ország társadalmi-politikai helyzetét. Ezt kérdések sora követi, mely az adott témakörhöz kapcsolódik, és amelyekkel az újságíró napi szinten találkozhat. A kérdések szakmai jellegűek, és nem az adott újságíró világnézeti beállítottságán kívánnak változtatni. A legfontosabb kérdések mégis azok, melyeket mindenkinek fel kell tennie magának, mielőtt munkához lát: hogyan befolyásolja a mindennapi munkámat, a saját világvéletem? Hol van a felelősségem, illetve milyen hatása lehet a munkámnak a közönségre? A kérdések sikeres tisztázása után a gyakorlat következik. A könyv abban segít, hogy a szakmai kérdéseket feltéve az újságíró, a kisfilm megtekintése után maga fogalmazza meg a hibákat, és felismerje, hogy az ő mindennapi munkája során mikor követi el ezeket.⁵ Az alapvető kategóriák a kiegyensúlyozott bemutatás, a tények felülvizsgálata, a tények helyes, igazságos bemutatá-

⁵ Issues for journalists: Is it possible to be objective? Are you aware of your assumptions? Is it possible to avoid hidden messages? Are you aware of the power of certain emotional words? To what extent do you use music and sounds to achieve a certain impact on the audience? The shorter the item the more accurate you have to be. Do you consult with your colleagues, and should you leave the short items to the most experienced journalists? Do you pause to reflect on whether your stories maintain stereotypes? Do you think you have a professional responsibility for the impact of your report, not only on the viewers but also on the lives of your portrayed subjects? (Diversity Toolkit, Balanced representation p. 19).

sa. Mindezekhez a kérdéskörökhöz tartoznak kisfilmek, illetve kérdések, melyek segítenek az anyag megértésében, terelnek, de nem kényszerítnek a kézikönyv látásmódjának elfogadására.

A kézikönyv második része azt mutatja meg, hogy más televíziós társaságok miként dolgoznak. Olyan oldalakat javasolnak, melyek segíthetnek a mindennapi munka jobb elvégzésében, melyek adott esetben adaptálhatóak az adott munkahelyre is. A kézikönyv hasznos információt szállít azoknak, akiket érdekel, hogy Európában még ki és hogyan dolgozik ezen a területen, megjelenítve ezen szakemberek elérhetőségét is.

A kézikönyv a tipikus, mindennapokban előforduló hibákat sorolja fel, s közben megmutatja, hogyan készül el egy riport/tudósítás hibásan. Fontos, hogy a kézikönyv nem hibáztat és nem oktat ki, és közben megoldást is kínál. Jó példákat is bemutat ismét kisfilmekben keresztül, melyek képi anyaga szemlélteti a jó példákat. A kézikönyv egy európai munkacsoport összes tudásának gyakorlati esszenciája. A kézikönyv csak rövid időre emeli ki a médiamunkásokat a mindennapi munka rutinjából. A képzés nemcsak a szakmai, de a civil kapcsolatokra is hangsúlyt helyez. Arra bátorít, hogy az újságírók nyissanak a civil szervezetek felé, keressenek új kapcsolatokat, melyek segítenek a tisztességes, alapos sokoldalú újságírói munkában.

Konklúzió

A kisebbségi közösségek tagjai nem redukálhatóak a kisebbségi megjelenésükre, mint a nyelv vagy a kultúra, ennél többek, a társadalom részei. A kisebbségi média lehetséges közönsége elég komplex és inhomogén. Életmódjuk és érdeklődésük különböző, mint a társadalom egyéb más szegmensei is.

A kisebbségi közösségektől elvárják – még a közösség saját tagjai is –, hogy egységes csoportot alkossanak. A kisebbségek ugyanúgy fogyasztanak médiát, mint a többség tagjai. Nem egységes az ízlésük; ilyen szempontból nem különböznek a többségtől. Ahogy a többség, úgy a kisebbség is különböző tematikai, politikai és esztétikai programokat vár el a médiától. A kisebbségi média legfontosabb feladata az artikuláció és azoknak az információknak a továbbítása, melyek a csoporton belüli kommunikációban játszanak releváns szerepet, és amelyek hozzájárulnak a közösségi tudat kialakításához. Ezzel szemben a kisebbségi tematika megjelenítése a többségi médiában elsősorban integráló feladatot jelent. És a média –

főként a kisebbségi közösségek esetében – nemcsak információt szállít, dokumentál, de magát a közösség helyzetét is tükrözi.

A kisebbségi közösségeket sokféle formában lehet bemutatni. Az ezzel járó felelősség viszont az újságírókat terheli. A tisztességes és szakmailag megfelelő munka nem lehetetlen, sőt megvalósítható példák erre világszerte találhatók.

Irodalom

BÖSE, MARTINA – KOGOJ MARTINA

2004. *Transnationale Medien und Kommunikation. Über die Herstellung von Realität und (Gegen-) Öffentlichkeit.* In Hakan Gürses – Cornelia Kogoj – Sylvia Mattl (HgInnen): Gastarbjeteri. 40 Jahre Arbeitsmigration. Wien: Mandelbaumverlag.

BROWNE, DONALD

2005. *Ethnic Minorities, Electronic Media and the Public Sphere.* New York: Hampton Press.

BUSCH, BRIGITTE – BOECKMANN, KLAUS

1998. *Der virtuelle Dorfplatz: Minderheiten, Globalisierung und kulturelle Identität.* Drava.

LUHMANN, NIKLAS

2008. *A tömegmédiával való kapcsolat.* Budapest: Gondolat.

RIGGINS, STEPHEN HAROLD

1999. *Ethnic Minority Media. An international perspective.* St. Johns, Canada: Sage Publications.

Forrás

A Diversity Toolkit for Factual Programmes in Public Service Television. <http://fra.europa.eu/en/publication/2012/diversity-toolkit-factual-programmes-public-service-television>
2013-04-28

IV. A kisebbségek médiareprezentációja, mint szabályozási probléma

POLYÁK GÁBOR

Szabályozási eszközök és lehetőségek a kisebbségek médiaképének befolyásolására¹

A megfelelő szabályozási keretek jelentősen hozzájárulhatnak a média társadalmi integrációt erősítő, a kisebbségek és a többség párbeszédét előmozdító nyilvánosság kialakulásához. A kisebbségek médiamegjelenését érintő jogi rendelkezések a társadalmi párbeszéd minőségének lényeges tényezői, akkor is, ha önmagukban a társadalmi feszültségek feloldására nem is alkalmasak, és nem pótolhatják a médiarendszer szereplőinek társadalmi felelősségvállalását.

A tanulmány első fele a sértő, szélsőséges médiamegjelenések visszaszorítására irányuló szabályozási eszközöket elemzi, a tanulmány – lényegesen rövidebb – második fele a kisebbségek (pozitív) médiamegjelenését előmozdító jogi rendelkezéseket mutatja be.

Mindkét eszközrendszerrel kapcsolatban számos jogalkotási és jogalkalmazási hiányosság mutatható ki. Ezek hozzájárulnak ahhoz a nagyon széles körben elfogadott vélekedéshez, hogy a hazai jogrendszerben szigorúbb szabályozásra lenne szükség a kisebbségek elleni közlések korlátozásában. Ez azonban a véleményszabadság jelenleg legerősebb pillérének feladását jelentené, ezért mindenképpen óvatos mérlegelést igényel. A szükséges korrekciók egyrészt a törvényi keretek szigorítása nélkül, a joggyakorlat felülvizsgálatával is elvégezhetőek lennének, másrészt a tilalmak szigorítása helyett sokkal inkább a pozitív médiamegjelenést biztosító szabályozási keretek erősítését teszik szükségessé.

¹ A kutatás a Bolyai Kutatói Ösztöndíj keretében készült.

A gyűlöletkeltő közlések tilalma

A gyűlöletbeszéd fogalma

A „gyűlöletbeszéd” pontos fogalmát, tartalmát jogszabály nem határozza meg. Az Európa Tanács gyűlöletbeszéddel kapcsolatos ajánlása² szerint gyűlöletbeszéd a véleménynyilvánítás minden olyan formája, amely a faji gyűlöletet, idegengyűlöletet, antiszemitizmust vagy a gyűlölet intolerancián alapuló más formáit terjeszti, gerjeszti, előmozdítja vagy igazolja, beleértve az agresszív nacionalizmust és az etnocentrizmust, a kisebbségekkel, bevándorlókkal és emigránsokkal szembeni diszkriminációt és el-lenségességet.

Az Európai Unió rasszizmus elleni kerethatározatának³ preambuluma a rasszizmushoz és az idegengyűlölethez kapcsolódó egyes fogalmak magyarázatával segíti a gyűlöletbeszéd értelmezését is. A kerethatározat szerint a „származás” elsősorban bizonyos jellemzők (például faj vagy bőrszín) alapján beazonosítható személyektől származó személyekre vagy személyek csoportjaira vonatkozik, akiknél azonban mindezek a jellemzők már nem feltétlenül léteznek. Ennek ellenére származásuk miatt ezek a személyek vagy személyek csoportjai gyűlöletnek vagy erőszaknak lehetnek kitéve. A „vallás” széles értelemben a vallási vagy más lelkiismereti meggyőződésükre való utalással meghatározott személyekre vonatkozik. A „gyűlölet” pedig a faji, bőrszín szerinti, vallási, származás szerinti, nemzeti vagy etnikai hovatarozáson alapuló gyűlöletre vonatkozik.

Jelen tanulmányban gyűlöletbeszédnek minden olyan kommunikatív cselekményt értünk, amely valamely csoporthoz tartozás alapján a csoporttal és annak egyes tagjaival szemben gyűlölködő – uszító, kirekesztő, sértő – üzenetet közvetít. E meghatározás szerint a gyűlöletbeszéd nem foglalja magában a tényleges erőszakban megnyilvánuló cselekményeket, viszont a kommunikációban megnyilvánuló minden cselekményre kiterjed, függetlenül a kommunikáció formájától és az alkalmazott médiumtól.

² Recommendation No. R (97) 20 of the Committee of Ministers of Member States on „hate speech”,

http://www.coe.int/t/dghl/standardsetting/media/doc/cm/rec%281997%29020&expmem_EN.asp

³ A Tanács 2008/913/IB kerethatározata (2008. november 28.) a rasszizmus és az idegengyűlölet egyes formái és megnyilvánulásai elleni, büntetőjogi eszközökkel történő küzdelemről, <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:32008F0913:-HU:HTML>

A gyűlöletbeszéd korlátozása a fenti meghatározás alapján a magyar jogrendszerben magában foglalja az uszító, gyűlöletkeltő közlések – büntetőjogi, médiajogi, egyéb – tilalmakat, valamint a gyűlöletkeltő, rasszista csoportokkal szemben a gyülekezési és egyesülési szabadságot korlátozó előírásokat. Jelen tanulmány egyes büntetőjogi, illetve a médiajogi eszközök elemzésével foglalkozik (a témáról bővebben lásd Bayer 2004; Gálik–Polyák 2004; Halmai 2002; Koltay 2009; Molnár 2002).

Az Alaptörvény negyedik módosításával a véleményszabadságra vonatkozó alapjogi rendelkezés kiegészült a véleményszabadság egyes korlátainak rögzítésével. Az Alaptörvény hatályos szövege szerint a véleménynyilvánítás szabadságának a gyakorlása nem irányulhat a magyar nemzet, a nemzeti, etnikai, faji vagy vallási közösségek méltóságának a megsértésére. Az ilyen közösséghez tartozó személyek – törvényben meghatározottak szerint – jogosultak a közösséget sértő véleménynyilvánítás ellen, emberi méltóságuk megsértése miatt igényeiket bíróság előtt érvényesíteni. Ez a felhatalmazás a jövőben a jelenleginél szélesebb körben teheti lehetővé a véleményszabadság korlátozását. Mivel ugyanebben az Alaptörvény-módosításban a korábbi, e tanulmányban hivatkozott alkotmánybíróági határozatokat is hatályon kívül helyezte az alkotmányozó, a véleményszabadság gyűlöletkeltéssel kapcsolatos jövőbeli határai jelenleg nem láthatók.

Büntetőjogi tilalom

A hatályos Büntető Törvénykönyv a gyűlöletbeszéd tilalmához kapcsolódóan négy tényállást tartalmaz: Közösség elleni izgatás (269. §), Önkényuralmi jelképek használata (269/B. §),⁴ Nemzeti jelkép megsértése (269/A.

⁴ 4/2013. (II.1.) AB számú határozatában az Alkotmánybíróság az eredeti kézirat lezárását követően Az önkényuralmi jelképek használata című tényállást megsemmisítette. A határozat szerint „az önkényuralmi jelképek használatának büntetőjogi fenyegetettsége indokolt lehet, mert a XX. század szélsőséges politikai diktatúráihoz kötődő szimbólumai-val összefüggő magatartások egyrészt érzékenyen érinthetik, illetve sérthetik az emberi méltóságot, másrészt ellentétesek az Alaptörvényből levezethető alkotmányos értékrenddel”. Ugyanakkor a vizsgált rendelkezés „túl tágra határozza meg a büntetendő magatartások körét, mert nem differenciál, hanem a jelképhasználatot általában rendeli büntetni, jóllehet a célzat, az elkövetési módozat vagy a kiváltott eredmény figyelembevétele az egyes szimbólumok esetében elengedhetetlen lehet. A jelképhasználat általános büntetendővé nyilvánítása ahhoz vezet, hogy olyan magatartások is büntetendőnek minősülnek, amelyek bűncselekménnyé nyilvánítása aránytalanul korlátozza a véleménynyilvánítás szabadságát.”

§), A nemzetiszocialista és kommunista rendszerek bűneinek nyilvános tagadása (269/C. §). Jelen tanulmány a Közösség elleni izgatás tényállásának részletes ismertetésére szorítkozik.

Közösség elleni izgatás

A közösség elleni izgatás bűncselekményét a Btk. szerint az követi el, aki nagy nyilvánosság előtt a magyar nemzet, illetve valamely nemzeti, etnikai, faji, vallási csoport vagy a lakosság egyes csoportjai ellen gyűlöletre uszít.

A szabályozás fejlődése

A tényállás hatályos szövege megfelel az Alkotmánybíróság 30/1992. (V. 26.) AB számú határozatával megállapított szövegnek, amelyben az Alkotmánybíróság megsemmisítette az ún. gyalázkodási tényállást, és ezzel szűkítette a gyűlöletbeszédnek minősülő büntetendő magatartások körét.

A jogalkotó az elmúlt években többször tett kísérletet a közösség elleni izgatás szigorítására, a büntethetőségi küszöb leszállítására. A módosítások egyike sem állta ki azonban az alkotmánybírósi próbát.

Az Alkotmánybíróság 1992-es, a véleményszabadság értelmezésében meghatározó jelentőségű határozata a magyar nemzetet, valamely nemzetiséget, népet, felekezetet vagy fajt sértő vagy lealacsonyító kifejezés használatát és más ilyen cselekmény elkövetését büntetni rendelő tényállást a véleményszabadság alkotmánysértő korlátozásának találta. Míg ugyanis a gyűlöletre uszítást [(1) bek.] a testület az erőszak érzelmi előkészítéseként értelmezte, amely magában rejti nagyszámú egyéni jog megsértésének a veszélyét is – „a csoport ellen felszított indulat fenyegeti a csoporthoz tartozók becsületét, méltóságát (szélsőséges esetben életét is), megfélemlítéssel korlátozza őket más jogaik gyakorlásában is (köztük a szabad véleménynyilvánításban)” –, addig értelmezése szerint a gyalázkodás [(2) bek.] „nem külső korlátot állít, hanem valójában a vélemény értéktartalma alapján minősít, s ehhez a köznyugalom sérelme csak feltételezés és statisztikai valószínűség révén kapcsolódik”. E határozatában a gyűlöletbeszéd és a véleményszabadság korlátozása szempontjából az Alkotmánybíróság a következő lényeges megállapításokat tette:

- A véleményszabadság nem bizonyos eszmék, tények és vélemények tekintetében biztosítja csupán a szabad véleménynyilvánítást, hanem magát a véleménynyilvánítás lehetőségét részesíti védelemben, ennek következtében a véleményt annak érték- és igazságtartalmára tekintet nélkül védi.
- A véleményszabadság korlátozása akkor szükséges, ha a véleménynyilvánítás valamilyen, a közlés tartalmához képest külső korlátba, a közlés szabadságával szemben álló más jogba ütközik: „amíg egy ilyen alkotmányosan meghúzott külső korlátba nem ütközik, maga a véleménynyilvánítás lehetősége és ténye védett, annak tartalmára tekintet nélkül” [30/1992. (V. 26.) AB hat.]. E mérce szerint a közlés tartalma önmagában nem, kizárólag annak hatása alapozhatja meg a véleményszabadság korlátozását. Egy későbbi határozatában az Alkotmánybíróság ezt még egyértelműbbé teszi: „A szélsőséges nézetek esetében sem a vélemény tartalma, hanem a közlés közvetlen, belátható következménye alapozza meg a szólásszabadság korlátozását, a polgári jogi, avagy bizonyos esetekben a büntetőjogi felelősségre vonást” [18/2004. (V. 25.) AB hat.].
- A korlátozás szükségességének mércéje az, hogy valamely külső korlát a véleményszabadság korlátozását akkor teszi szükségessé, ha a véleményszabadsággal szemben álló jog sérelme bekövetkezésének veszélye közvetlen és nyilvánvaló. Ez, az amerikai Legfelsőbb Bíróság gyakorlatából származó mérce („*clear and present danger*”) azon a megfontoláson alapul, hogy csak azokkal a közlésekkel szemben van helye állami beavatkozásnak, amelyekkel kapcsolatban nincs lehetőség a tudatos és megfontolt válaszadásra. Ha ilyen válaszadásra lehetőség van, akkor nem fenyeget közvetlen és nyilvánvaló veszély, és a közléssel okozott sérelem a véleményszabadság állami korlátozása nélkül is elkerülhető, illetve orvosolható. A közvetlen és nyilvánvaló veszély mércéjére a magyar Alkotmánybíróság is több döntésében hivatkozott –, legrészletesebben kifejtve a 18/2004. (V. 25.) számú határozatában: „A szabad véleménynyilvánítás jogának korlátozására [...] az egyéni alapjoggyakorlás sérelme, illetve annak közvetlen veszélye miatt kerül sor. [...] A köznyugalom megzavarásának intenzitása ugyanis egy »bizonyos mérték fölött (*clear and present danger*) igazolja a szabad véleménynyilvánításhoz való jog korlátozását.«.”

Ezeket az elveket az Alkotmánybíróság a közosság elleni izgatás tényállásával kapcsolatban következetesen, minden határozatában érvényesítette, a gyűlöletbeszédet korlátozó más rendelkezésekkel kapcsolatban sok esetben eltért tőlük.

A jogirodalomban élénk vita folyt arról, hogy a gyűlöletbeszéddel kapcsolatos döntéseiben az Alkotmánybíróság valóban a *clear and present danger* mércéjét alkalmazza-e. Molnár Péter szerint „a magyar Alkotmánybíróság által megfogalmazott mérce döntő eleme a »clear and present danger« teszt” (Molnár 2004, 144). Halmai Gábor álláspontja szerint azonban „a magyar bírák által a szabályozás alkotmányosságának feltételül szabott veszély távolabbi és esetlegesebb, mint az, amire amerikai kollégáik gondoltak” (Halmai 2000, 289). Koltay András azt hangsúlyozza, hogy az uszítás tényállását „a bírák nem találták alkotmányba ütközőnek, pedig megvalósulásának [...] nem feltétele az, hogy az adott közosság jogai nyilvánvaló és közvetlen veszélybe kerüljenek” (Koltay 2004, 227). Sajó András szerint pedig az 1992-es gyűlöletbeszéd-határozat „éppen tagadja a *clear and present danger* mint mércét” (Sajó 2004, 25). E vita gyakorlati jelentősége az, hogy az alkotmánybírósági döntések – ahogy erről a következő pontban szó lesz – a bíróságok és ügyészségek jogalkalmazói gyakorlata számára sem adnak egyértelmű mércét. Nem teljesen alaptalan az a kritika, amely szerint az amerikai joggyakorlatból átvett mérce alkalmazása nem veszi figyelembe a történelmi, kulturális és jogi különbségeket, és a magyar Alkotmánybíróság gyakorlata a gyűlöletbeszéd európai korlátozásához képest megengedőbb.⁵

A közosság elleni tényállásának szigorítására az Országgyűlés az elmúlt években, rendszerint valamely konkrét ügyszóhoz kapcsolódóan, három alkalommal tett kísérletet. Az Alkotmánybíróság mindhárom megoldást alkotmány sértőnek találta.

1996-ban, elsősorban az akkor nagyon aktív Hungarista Mozgalom tevékenységére adott válaszként, a közosság elleni izgatás bűncselekményét az Országgyűlés a következő szöveggel szabályozta újra:

„Aki nagy nyilvánosság előtt

a) a magyar nemzet,

b) valamely nemzeti, etnikai, faji, vallási csoport vagy a lakosság egyes csoportjai ellen gyűlöletre uszít, illetve gyűlölet keltésére alkalmas egyéb cselekményt követ el, büntetett miatt 3 évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő.”

Azzal, hogy a módosítás a szöveget kiegészítette a „gyűlölet keltésére alkalmas egyéb cselekmény” elkövetésével, nyilvánvalóan kiszélesítette a büntetendő magatartások körét. A módosítás alkotmányosságát vizsgáló 12/1999. (V. 21.) AB határozat rögzíti, hogy „az Alkotmánybíróság a büntetethez szükséges alkotmányos korlátját a gyűlöletre uszításban és nem általában a »gyűlölet keltésében« határozta meg”. E határozat szerint a „gyűlölet keltésére alkalmas egyéb cselekmények” büntetőjogi szankcionálása a véleményszabadság korlátozásának küszöbét leszállítja, azaz kiterjeszti olyan magatartásokra is, amelyek nem valósítanak meg uszítást. Mivel tehát „a gyűlöletre uszítás mellett az újabb elkövetési magatartás, a gyűlölet keltésére alkalmas egyéb cselekmény elkövetésének büntetendővé nyilvánítása olyan törvényalkotói szándékot fejez ki, amely szerint az uszításnak a jogalkalmazói gyakorlatban kialakult és [a 30/1992. (V. 26.) AB határozatban] elemzett fogalmi körébe nem tartozó magatartások megbüntetését rendeli”, ráadásul „a büntetőjogi felelősség kiterjesztése (...) olyan tényállási elem beiktatásával történt, amely nem felel meg a jogbiztonság, az alkotmányos büntetőjog határozottságot, egyértelműséget, az önkényes jogalkalmazás lehetőségét kizáró követelményének”, az Alkotmánybíróság a módosítást a véleményszabadság szükségtelen és aránytalan korlátozásának, valamint a jogbiztonságot sértő szabályozásnak találta, és azt megsemmisítette.

2003 decemberében, ifjabb Hegedűs Lóránt antiszemita írásának és rádiós szereplésének büntetőjogi következmény nélkül maradására adott válaszként az Országgyűlés ismét elfogadott egy törvénymódosítást, amit kihirdetése előtt a köztársasági elnök előzetes alkotmányossági vizsgálat végett az Alkotmánybírósághoz küldött. A törvény a Btk. közosság elleni izgatás tényállását a következőképpen kívánta módosítani:

„(1) Aki nagy nyilvánosság előtt valamely nemzet, vagy valamely nemzeti, etnikai, faji, vallási csoport vagy a lakosság egyes csoportjai ellen gyűlöletre izgat, vagy erőszakos cselekmény elkövetésére hív fel, büntetett követ el, és három évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő.

⁵ Lásd különösen Lévay Miklós alkotmánybíró különvéleményét a 95/2008. (VII.3.) AB határozatban.

(2) Aki nagy nyilvánosság előtt az emberi méltóságot azáltal sérti, hogy más vagy másokat a nemzeti, etnikai, faji vagy vallási hovatartozás miatt becsmérel vagy megaláz, vétséget követ el, és két évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő.”

Az Alkotmánybíróság a 18/2004. (V. 25.) AB határozatban ismét a módosítás alkotmányellenességét állapította meg. A határozat indoklása szerint „a gyűlöletre izgatás kifejezés beiktatása mellett az erőszakos cselekmény elkövetésére való felhívás külön kiemelése, és e két új elkövetési magatartás együttkezelése egyértelműen azt a törvényalkotói szándékot fejezi ki, hogy [...] az uszítás fogalmi körébe nem tartozó magatartások is büntethetők legyenek. Ezáltal viszont a törvényhozó oly mértékben kitérít a büntetendővé nyilvánított magatartások körét, amely az Alkotmány 61. § (1) bekezdésének szükségtelen korlátozását jelenti. [...] Az Alkotmánybíróság álláspontja szerint [...] a törvény az előkészületi magatartás bűncselekménnyé alakításával arra tekintet nélkül büntet, hogy a felhívás alkalmas-e a köznyugalom megzavarására. Az erőszakos cselekményre hív fel fordulat esetében is irányadó, hogy] a bűncselekményi tényállásba felvett hipotetikus (alkalmas) vagy tényleges visszacsatolás nélkül (valóban megzavarta a köznyugalom) a gyalázkodással a köznyugalomban okozott sérelem olyan feltételezés csupán, amely a szabad véleménynyilvánítás korlátozását kielégítően nem indokolhatja.” A becsmérlési tényállással [(2) bekezdés] kapcsolatban az Alkotmánybíróság megállapította: „Nem állítható, hogy minden, az emberi méltóságot sértő, a nemzeti, etnikai, faji vagy vallási hovatartozás miatt történő becsmérlés vagy megalázás egyben a köznyugalom megsértésének közvetlen és nyilvánvaló veszélyével jár. A bűncselekményi tényállásba felvett hipotetikus vagy tényleges visszacsatolás hiányában (a közlés alkalmas a köznyugalom megzavarására, illetve, hogy valóban megzavarta a köznyugalom) a köznyugalomban okozott sérelem feltételezés, amely nem elegendő a véleményszabadság alapjogának korlátozására.”

A jogalkotó következő kísérletére 2008-ban került sor. Levonva a korábbi szabályozási kísérletek kudarcának tanulságait, az Országgyűlés most nem a közösség elleni izgatás bűncselekményét próbálta kiszélesíteni, hanem a Btk. „A szabadság és az emberi méltóság elleni bűncselekmények” című fejezetét egy új, Gyalázkodás című tényállással egészítette ki:

„181/A. § (1) Aki nagy nyilvánosság előtt a magyar nemzettel, vagy a lakosság egyes csoportjaival, így különösen nemzeti, etnikai, faji, vallási csoporttal kapcsolatban olyan kifejezést használ, vagy híresztel, amely alkalmas arra, hogy a csoport tagjainak becsületét csorbítsa, avagy emberi méltóságát megsértse, vétséget követ el és két évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő.

(2) Az (1) bekezdés szerint büntetendő, aki nagy nyilvánosság előtt olyan – különösen önkényuralmi rendszerre vagy eszmére emlékeztető vagy utaló – testmozdulatot tesz, amely alkalmas a magyar nemzet, vagy lakosság egyes csoportjai, így különösen nemzeti, etnikai, faji, vallási csoport tagjai becsületének csorbítására, avagy emberi méltóságának megsértésére.

(3) Nem büntethető, aki politikai párttal, vagy politikai közszereplést is folytató társadalmi szervezettel kapcsolatban közszereplésükkel összefüggésben

a) olyan kifejezést használ, vagy híresztel, amely alkalmas arra, hogy a lakosság e csoportjához tartozó tagok becsületét, vagy emberi méltóságát megsértse,

b) a (2) bekezdésben meghatározott magatartást tanúsít.”

Az Alkotmánybíróság a 95/2008. (VII.3.) AB határozatban e rendelkezést is alkotmányértőnek találta, és megsemmisítette. A határozat szerint a gyalázkodás bűncselekménye „abban az esetben is megvalósulna, ha az elkövetési magatartások alkalmatlanok volnának a köznyugalom megzavarására, és akkor is, ha a kifejezés vagy testmozdulat a körülmények folytán nem járna annak veszélyével sem, hogy az egyéni jogokon sérelem esne. Ráadásul, a különösen önkényuralmi rendszerre vagy eszmére emlékeztető vagy utaló testmozdulat végzését mint elkövetési magatartást a jogalkotó nem határozta meg kellően pontosan.” A határozat szerint a gyalázkodó kifejezések használata, híresztelése és az ilyen testmozdulat végzése önmagában nem jár az erőszak közvetlenül jelen lévő, világos veszélyével, egyéni jogok sérelmével nem fenyeget, és az emberi méltóság sérelme is csupán feltételezés, konkrét személy meghatározott jogának ténylegesen bekövetkező sérelme vagy annak közvetlen veszélye sem tényállási elem. A módosítás összességében „nem korlátozza a büntetőjogi szankció alkalmazását azokra a súlyos esetekre, amikor a véleménynyilvánítás mások alkotmányos jogát sérti”.

Az új Büntető Törvénykönyv tervezete Közösség elleni uszítás cím alatt gyakorlatilag szó szerint megismétli a most hatályos Btk. tényállását. A jogalkotó, úgy tűnik, az alkotmányos alapokat is megváltoztató – bár

a véleménynyilvánítás szabadságával kapcsolatban szövegében a korábbi Alkotmányhoz képest érdemi változást nem hozó – Alaptörvény elfogadása ellenére sem próbálja ismét kiterjeszteni a büntetendő magatartások körét, és nem vállal fel egy újabb vitát az egyébként mozgásterében és személyi összetételében jelentős mértékben átalakult Alkotmánybírósággal. A tervezet az elfogadása előtt természetesen még módosulhat.

A jogalkotó és az Alkotmánybíróság közötti vita gyökere a véleményszabadság és a gyűlöletbeszéd társadalmi jelentőségének, egymáshoz való viszonyának, valamint a (büntető)jogi eszközök szerepének eltérő megítélése. Míg a jogalkotó – nem függetlenül a mindenkori parlamenti többség pillanatnyi politikai érdekeitől, amit alátámaszt, hogy a jogalkotási lépések szinte minden esetben egy-egy nagy visszhangot kiváló ügyszöveg kapcsolódnak, vagy éppen a holokausztagadás esetében gyakorlatilag a választási kampány részei –, a gyűlölködő közlések visszaszorítását tartja elsődleges feladatnak, addig az Alkotmánybíróság a véleménynyilvánítás szabadsága felől közelíti a problémát. A 18/2004. (V. 25.) AB határozatban így foglalta össze ezzel kapcsolatos megfontolásait: „A sokszínű nézetek jelenléte a plurális, demokratikus társadalom lényege. A változatos hangok lehetőséget nyújtanak az autonóm egyén számára a választásra, az egymással versengő érvek felvonultatása pedig hozzájárul a felmerülő társadalmi probléma mielőbbi megoldásához. Az állam ezért, pusztán azok tartalma alapján nem tilthatja be bizonyos nézetek kinyilvánítását, terjesztését, és nem nyilváníthat egyes álláspontokat más álláspontoknál értékesebbnek, azzal ugyanis sértené az egyének egyenlő méltóságú személyekként kezelésének követelményét (egy ilyen tilalom azt eredményezné, hogy az emberek bizonyos csoportjai nem adhatnak hangot személyes meggyőződésüknek), illetve az egyes nézetek kizárásával még a politikai diskurzus kialakulása előtt lehetetlenné tenné a minden releváns véleményt megjelenítő, szabad, eleven és nyitott vita létrejöttét. A szélsőséges nézetek esetében sem a vélemény tartalma, hanem a közlés közvetlen, belátható következménye alapozza meg a szólásszabadság korlátozását, a polgári jogi, avagy bizonyos esetekben a büntetőjogi felelősségre vonást.”

Az alkotmánybírói gyakorlat további fontos eleme annak hangsúlyozása, hogy a gyűlöletbeszéd korlátozásának a jogi eszközök között sem a büntetőjogi eszköz az egyetlen, hanem szóba jöhet polgári jogi és egyéb korlátozás is.

Az Alkotmánybíróság – legalábbis a közösség elleni izgatás/uszítás büntethetőségének értékelésénél – olyan társadalmi problémaként közelít a gyűlöletbeszédhez, amelynek kezelésében a büntetőjog korántsem el-

sődleges eszköz. Már a 30/1992. (V. 26.) AB határozatban rögzítette, hogy „Büntetőjogi büntetésekkel (...) nem a közvéleményt és a politikai stílust kell formálni – ez paternalista hozzáállás –, hanem más jogok védelmében az elkerülhetetlenül szükséges esetekben szankcionálni”. Megítélése szerint a társadalmi problémára a társadalom maga képes csak választ adni: „Politikai kultúra és egészségesen reflektáló közvélemény csakis öntisztulással alakulhat ki. Aki tehát gyalázkodik, magát bélyegzi meg, s lesz a közvélemény szemében gyalázkodó. A gyalázkodásra bírálat kell hogy feleljen.” 1992-ben ez a megközelítés tűnhetett rendszerváltó optimizmusnak, de az Alkotmánybíróság álláspontja 2008-ban sem változott: „a közélet állapotától is függ, hogy a lakosság egyes csoportjaival szembeni véleménynyilvánítás milyen hatást gyakorol a megsértett közösséghez tartozókra”, a közhatalom gyakorlóinak pedig „kötelessége, hogy az egyenlő emberi méltóságot tiszteletben tartva és védelmezve folytassák tevékenységüket. Ez a kötelezettség nemcsak az egyes hatáskörök gyakorlására vonatkozik, hanem irányadó minden közéleti megnyilatkozásra” [95/2008. (VII.3.) AB hat.].

Az új, 2013. július 1-től hatályos Büntető törvénykönyv Közösség elleni uszítás címmel, tartalmában a jelenlegi szabályozással lényegében azonos rendelkezést tartalmaz. E szerint

Aki nagy nyilvánosság előtt

- a) a magyar nemzet ellen,
- b) valamely nemzeti, etnikai, faji, vallási csoport ellen, vagy
- c) a lakosság egyes csoportjai ellen – különösen fogyatékosokra, nemi identitásra, szexuális irányultságra tekintettel – gyűlöletre uszít, büntett miatt három évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő (332. §).

A hatályos szabályozás értelmezése és gyakorlata

A bűncselekmény tehát a meghatározott közösségek, társadalmi csoportok elleni gyűlöletre uszítással valósul meg. Az Alkotmánybíróság szerint e magatartás az erőszak érzelmi előkészítése, ami a köznyugalom megzavarása mellett nagyszámú egyéni jog megsértésének veszélyét is hordozza [30/1992. (V. 26.) AB hat.]. A jogalkotó az uszítást végső soron a közlés hatására, eredményére tekintettel rendeli büntetni. Aki gyűlöletre uszít, „nem pusztán az ellenérzéseit, kedvezőtlen vagy sértő nézeteit, meghök-

kentő, netán egyenesen aggodalmat keltő gondolatait, elveit osztja meg hangulatkeltő módon másokkal, hanem olyan feszültséget gerjesztő, lázongó magatartást tanúsít, amely alkalmas arra, hogy emberek nagyobb tömegében a szenvedélyeket oly mértékben tüzelje fel, amely gyűlölet kiváltására, s ezzel a társadalmi rend és béke, a harmonikus és toleráns emberi kapcsolatok megzavarásához vezethet” (EBH1999. 5.).

A jogalkalmazó szervek – rendes bíróságok, ügyészség – a tényállás szigorú, megszorító értelmezését követik. A gyűlöletre uszítás e szerint olyan gyűlölet felkeltésére irányul, amely aktív tevékenységbe megy át, azaz aktív, tevékeny gyűlöletre izgatást jelent (BH 1997. 165.). A Legfelsőbb Bíróság ezzel az értelmezéssel a tényállást „*de facto* alkalmazhatatlanná tette” (Nemzeti és etnikai kisebbségi jogok országgyűlési biztosa, 2001). A Nemzeti és etnikai kisebbségi jogok országgyűlési biztosa szerint „tekintettel arra, hogy a Legfelsőbb Bíróság eseti döntései is orientálják a büntető jogalkalmazást, nincs reális esély arra, hogy hagyományosan a gyűlöletbeszéd kategóriájába tartozó uszító cselekmények »aktív, tevékeny gyűlöletre izgató« mivoltát a bíróságok megállapítsák”. A biztos szerint a Legfelsőbb Bíróság értelmezése nem következik szükségszerűen az alkotmánybírói gyakorlatból, hanem ahhoz képest is jelentős mértékben szűkítő. A tényállás alkalmazásával kapcsolatos nehézségek végső soron a „gyűlöletre uszít” kifejezés határozatlan tartalmára vezethetők vissza (Tilk 2003, 324).

A Legfelsőbb Bíróság a maga értelmezését a következőkben foglalta össze (BH2005. 46.):

- gyűlöletre uszít az, aki másokat aktív, tevékeny gyűlöletre ingerel;
- nem elegendő csupán a veszély feltételezett volta (absztrakt veszély), hanem a veszély, a sérelem bekövetkezése reális lehetőségnek, vagyis olyan helyzetnek kell fennállnia, amikor a folyamatnak a sérelem bekövetkezése irányába ható továbbfejlődése lehetőségével számolni kell, azaz az erőszakos cselekedet közvetlenül fenyeget;
- nem elegendő az elkövető részéről annak előrelátása, hogy a felkeltett gyűlölet akár kiléphet az érzelmek zárt világából, és mások számára is érzékelhetővé válik.

A bűncselekmény kizárólag nagy nyilvánosság előtt követhető el. A „nagy nyilvánosság” feltétele a gyakorlatban akkor teljesül, ha egyszeri ránézésre a bűncselekmény elkövetésekor jelen lévő személyek száma nem állapítható meg, vagy reális lehetőség van arra, hogy nagyobb vagy előre meg nem határozható számú személy szerezzen tudomást a bűncselekményről.

A Btk. a nagy nyilvánosság fogalmát kifejezetten kiterjeszti a sajtó, egyéb tömegtájékoztató eszköz, sokszorosítás útján, illetőleg az elektronikusan rögzített információ távközlő hálózaton való közzététele útján – jellemzően az interneten – történő elkövetésre is (Btk. 137. § 12.).

A közlés uszító jellege a közlés konkrét körülményeitől és a szélesebb társadalmi környezettől is függ; ez utóbbira a jogalkalmazói gyakorlat azonban nincs tekintettel (Molnár 2002, 161).

Közösség elleni izgatás elkövetése miatt a Legfelsőbb Bíróság egyetlen esetben, a Magyar Népjóléti Szövetség nevű szélsőjobboldali szervezet 1996. október 23-i rendezvényén elhangzott beszéddel kapcsolatban hozott jogerős elmarasztaló ítéletet. „A vádlott [...] beszédében nemcsak a véleményét nyilvánította ki – melynek során kétségkívül gyalázkodó, lealacsonyító, sőt gyűlölet keltésére is alkalmas kijelentéseket tett a zsidóságra –, hanem többes szám első személyben számos olyan tartalmú felszólítást is intézett a jelenlevőkhöz, amely végső soron a magyarországi zsidósággal szembeni jogfosztó magatartásra hívott fel. Beszédében többek között szorgalmazta: fel kell szólítani a felelős magyar vezetést »haladéktalanul alkossák meg azt a törvényt, amely megtiltja az önálló hazával rendelkező magyarországi zsidóságnak a magyar gazdasági politikai és kulturális területeken való kulcsfontosságú pozíciók betöltését, valamint az államhatalmi és államigazgatási területen való munkavállalásukat«. Továbbmenően gyűlöletre uszított a vádlott akkor is, amikor – a mintegy 150-200 ember előtt elhangzott beszédében – olyan követeléseket hangoztatott az itt élő zsidósággal szemben, hogy: »takarodjanak ki a mi országunkból«, »rugdossuk ki őket minden hivatalból«, továbbá »meg kell fogni a grabancukat és sábeszdeklistől, kaftánostól, mindenestől, tórástól ki kell vágni őket a hatalomból«. A vádlott tudatában volt annak, hogy a nagyobb nyilvánosság előtt elhangzott szónoki beszéd tartalma gyűlölet szítására alkalmas; felismerte azt is, hogy a felszított gyűlölet szélsőséges aktivitásba, kirekesztő, jogfosztó magatartásba mehet át, sőt ezt az eredményt kívánva – egyenes szándékkal – cselekedett” (BH 1998. 521.).

Ugyanezen elkövetővel szemben 1997-ben is született egy ítélet, amiben azonban a bíróság nem állapította meg a közösség elleni izgatás elkövetését (BH 1997. 165.). A Hungarista Mozgalom megalakulására összehívott sajtótájékoztatón többek között a következők hangzottak el: „felvállalunk... a háború alatti Hungarista Mozgalomnak a célkitűzései közül is nem egyet...”; „...meghatároztuk azt, hogy mi kit tartunk magyarnak, és meghatároztuk azt, hogy az itt élő nem magyaroknak nyilatkozniuk kell magyarságukkal kapcsolatban...”; „...ha olyan nagyon rossz

itt lenni, akkor megkérdezném, hogy mi a fenéért vannak még itt...”. Az ítélet szerint „a vádlottak kijelentései – elsősorban az I. r. vádlotté – az uszítás határát súrolták, de nem lépték túl azt, mert gyűlölet keltésére esetleg alkalmasak voltak, de nem ingereltek aktív gyűlöletre”. A bíróság tehát ebben az esetben is közvetlen erőszakra felhívást, illetve az erőszak megvalósulásának reális veszélyét várja el, amit egy sajtótájékoztató valóban nehezen teljesíthet.

A bíróság jogerős – az elsőfokú ítélettől eltérő – ítélete (BH 2005. 46.) szerint ífj. Hegedűs Lóránt az írásban és rádiós műsorszolgáltatásban egyaránt megjelent cikkével, amely a zsidósággal kapcsolatban többek között a következőket tartalmazta: „Hát halld meg magyar az ezredik keresztyén magyar állami év ezer évi ősi jussán és jogfolytonosságán alapuló, egyetlen életre vezető üzenetét: Rekeszd ki őket! Mert ha nem teszed meg, ők teszik meg veled! Erre figyelmeztet minket ezer év kínja, megrabolt és ezerszer is kifosztott hazánk ama magasban mégis meglévő öröksége, és nem utolsó sorban Ramallah kődobáló fiai.” Az ítélet – amelynek általános érvelését fentebb már összefoglaltuk – megállapította, hogy „a »Rekeszd ki őket! Mert ha nem teszed meg, ők teszik meg veled!« felhívásból nem következik, és nem is következethető az a vádlotti szándék, hogy olvasóit, hallgatóit erőszakos cselekmények elkövetésére buzdítja. Az »ők teszik meg veled« mondatrészből az sem következethető, hogy a cikk írója a zsidóság Galíciából származó részének erőszakos cselekményeitől tart, ezt kívánná megelőzni.” Az ítélet hangsúlyozza, hogy a cikk erőszakos cselekedetre nem hív fel, aktív tevékeny gyűlölet kiváltására nem alkalmas. A bíróság az Alkotmánybíróság gyakorlatához képest is szigorú, sőt valójában attól eltérő szempontokat vett alapul, ugyanakkor abban az esetben sem juthatott volna ettől jelentősen más álláspontra, ha követi a „közvetlen és nyilvánvaló veszély” mércéjét. Bármely, médiában megjelenő közlés esetében nehéz elképzelni ugyanis olyan hatást, amely az Alkotmánybíróság szerint megalapozhatja a büntetőjogi szankciót.

Médiaügyi korlátozás

A gyűlöletkeltés tilalma a médiatörvényekben

Mind a rádiózásról és televíziózásról szóló 1996. évi I. törvény (régóta médiatörvény, Rttv.), mind a hatályos médiaügyi előírások tartalmazzák speciális médiaügyi korlátozásokat a gyűlöletkeltő közlésekkel szemben.

A régi médiatörvény az alapelvei között két rendelkezést tartalmazott a gyűlöletbeszéd tilalmával kapcsolatban. Kimondta egyrészt, hogy a műsorszolgáltató köteles tiszteletben tartani a Magyar Köztársaság alkotmányos rendjét, tevékenysége nem sértheti az emberi jogokat, és nem lehet alkalmas a személyek, nemek, népek, nemzetek, a nemzeti, etnikai, nyelvi és más kisebbségek, továbbá valamely egyház vagy vallási csoport elleni gyűlölet keltésére [Rttv. 3. § (2)]. Másrészt rögzítette, hogy a műsorszolgáltatás nem irányulhat semmilyen kisebbség, sem bármely többség nyílt vagy burkolt megsértésére, kirekesztésére, annak faji szempontokon alapuló bemutatására, elítélésére [Rttv. 3. § (3)]. Ezeknek az alapelveknek a megsértése a rádiós vagy televíziós műsorszolgáltatóval szembeni szankció alkalmazását alapozta meg: az Országos Rádió és Televízió Testület a médiatörvényben meghatározott – az egyszerűség kedvéért közigazgatási jellegűnek tekinthető – egy vagy több médiaügyi szankciót szabott ki. Az ORTT határozata bíróság előtt, a közigazgatási határozatok felülvizsgálatára vonatkozó szabályok szerint volt megtámadható.

Az új médiatörvények közül a sajtószabadságról és a médiatartalmak alapvető szabályairól szóló 2010. évi CIV. törvény (Smtv.) 17. §-a rendelkezik a gyűlöletkeltés és a kirekesztés tilalmáról. A törvény szerint a médiatartalom nem lehet alkalmas valamely nemzet, közösség, nemzeti, etnikai, nyelvi és más kisebbség vagy bármely többség, továbbá valamely egyház vagy vallási csoport elleni gyűlölet keltésére [(1) bek.], illetve nem lehet alkalmas valamely nemzet, közösség, nemzeti, etnikai, nyelvi és más kisebbség vagy bármely többség, továbbá valamely egyház vagy vallási csoport kirekesztésére [(2) bek.]. Az Európai Bizottság kifogásaira válaszul a jogalkotó a törvény szövegéből törölte a kisebbségi vagy többségi csoportok „nyílt vagy burkolt megsértésének” szankcionálhatóságát, így a hatályos szöveg kizárólag a kirekesztést tiltja.⁶

A korábbi és a hatályos médiaügyi rendelkezés között van néhány különbség. Az Smtv. a gyűlöletkeltés tilalmát a személyek, nemek, népek, nemzetek, a nemzeti, etnikai, nyelvi és más kisebbségek, továbbá valamely egyház vagy vallási csoport mellett kiterjeszti minden „közösségre”, és míg az 1996-os médiatörvény a valamely kisebbség vagy bármely több-

⁶ Smtv. 17. § (1) A médiatartalom nem lehet alkalmas személyek, nemzetek, közösségek, nemzeti, etnikai, nyelvi és más kisebbségek vagy bármely többség, továbbá valamely egyház vagy vallási csoport elleni gyűlölet keltésére.

(2) A médiatartalom nem lehet alkalmas személyek, nemzetek, közösségek, nemzeti, etnikai, nyelvi és más kisebbségek vagy bármely többség, továbbá valamely egyház vagy vallási csoport kirekesztésére.

ség nyílt vagy burkolt megsértésére, kirekesztésére, annak faji szempontokon alapuló bemutatására, elítélésére *irányuló* szolgáltatásokkal szemben helyezett kilátásba médiajogi szankciót, addig az új szabályozás a kirekesztésre *alkalmas* tartalmakhoz rendel szankciót. Utóbbi megfogalmazás, azon túl, hogy tartalmuk alapján – alapvetően az Európai Bizottság elvárásainak eredményeként – jelentősen szűkíti a tiltott közlések körét, egyértelműbben utal a közlés hatására.

A médiajogi korlátozás lehetősége

Az Alkotmánybíróság vizsgálta a régi médiatörvény érintett rendelkezéseit, és azokat 1006/B/2001. számú határozatában alkotmányosnak találta. Az alkotmánybírósági határozat szerint „az egyének és a közösségek méltósága védelmében” a véleményszabadság médiajogi rendelkezésekkel akkor is korlátozható, ha ugyanazon magatartás büntetőjogi szankcióval fenyegetése alkotmányosértő lenne.

A határozat e megállapítást nem a fent bemutatott szükségességi-arányossági tesztel támasztja alá, mindössze annyit rögzít, hogy a médiatörvény vizsgált előírása „az Alkotmány értékrendjével, annak erősítésével összeegyeztethető, továbbá mások jogainak, a közösségek méltóságának a védelme érdekében szükségesnek tekinthető”. A véleményszabadság korlátozását vizsgáló határozat ilyen, alkotmányjogi érvek helyett inkább egyéni meggyőződésekre alapozott indokolása meglepő. Amikor az Alkotmánybíróság a „társadalmilag káros tartalmakkal” szembeni hatósági fellépés mellett érvel, akkor szakít azzal a koncepcióval, hogy a „szabad véleménynyilvánításhoz való jog a véleményt annak érték- és igazságtartalmára tekintet nélkül védi”, és nem keresi azt a külső korlátot, ami a 30/1992. (V. 26.) AB határozat alapján alkotmányossá teheti a beavatkozást.

A beavatkozási küszöb leszállításának a határozatból két oka olvasható ki. Az egyik ok az, hogy a médiajogi szankciók enyhébbek a büntetőjogiaknál, ezért olyan esetben is alkalmazhatók, amikor a büntetőjogi korlátozás már aránytalanak minősül. Az Alkotmánybíróság másik érve szerint „a szólásszabadság egyéb megnyilvánulási formáihoz képest a médiában megjelenő véleményeknek sokszoros a hatása, rendkívül nagy a befolyása az emberek gondolkodására, a közvélemény formálására”.

Annak megítélése, hogy a büntetőjogon kívüli korlátozás a büntetőjogi szankcióknál enyhébben korlátozza-e a véleményszabadságot, korántsem

egyszerű. A 1006/B/2001. számú határozatban az Alkotmánybíróság megállapítja, hogy a médiatörvény szankciói a büntetőjoghoz képest „enyhébb tilalmak”. Vitathatatlan, hogy a – leginkább a közigazgatási jog körébe tartozó – médiajogi szankciók az egyén, a közlő személyes szabadságát és életkörülményeit nem, illetve legfeljebb közvetve, a műsorszolgáltatóra kirótt szankciók következményein keresztül érintik. Alkalmasként azonban arra, hogy az egyes műsorszolgáltatókat akár végleg elhallgattassák. A véleményszabadság a „beszélő” létének megszüntetésénél nagyobb mértékben aligha korlátozható. A műsorszolgáltatói jogosultság időleges felfüggesztése a véleménynyilvánítás szabadságát szintén közvetlenül érinti, a műsorszolgáltatóval szemben alkalmazható anyagi jellegű szankciók pedig a műsorközlésre rendelkezésre álló forrásokon keresztül érintik a véleménynyilvánítás lehetőségét. Ezen túl egy-egy konkrét műsorszám szemben rendszeresen alkalmazott szankció az adott műsorszám megszüntetéséhez vezethet. Önmagában tehát a szankció jogági elhelyezkedése nem szükségszerűen befolyásolja annak súlyát, a véleményszabadságra gyakorolt hatását.

A média közönségre gyakorolt hatására mint a szabályozást legitimáló tényezőre az Alkotmánybíróság először 2007-ben hivatkozott. A strasbourgi Emberi Jogi Bíróság a *Jersild* ügyben éppen a gyűlöletbeszéddel kapcsolatban hivatkozott arra, hogy a televízió más médiumokhoz képest nagyobb aktualitással és meggyőző erővel rendelkezik. A médiahatás mint a véleményszabadságot korlátozó tényező azonban a gyűlöletbeszéddel kapcsolatban azért nem meggyőző érv, mert a nyilvánvaló és közvetlen veszély mércéjének magában kell foglalnia a közlést közvetítő médium sajátosságait is. Önmagában a televíziós megjelenés nem szükségszerűen jelent „rendkívül nagy” befolyást. Ennek általános érvényű, minden egyes televíziós közlésre kiterjedő megállapítása, legalábbis a médiarendszer mai fejlettsége mellett, túlzott leegyszerűsítés. Egy olyan médiumfüggetlen mérce, mint a közvetlen és nyilvánvaló veszély, lehetőséget biztosít annak mérlegelésére is, hogy az adott közlés az adott szolgáltatásban, az adott időpontban, adott nézettség mellett stb. milyen hatás kiváltására lehetett alkalmas. Az arányosság követelményének ez a mérlegelés sokkal jobban megfelel, mint a műsorszolgáltatásban megjelenő minden közlésre kiterjedő korlátozás.

Az Alkotmánybíróság összességében arra a következtetésre jutott, hogy a médiajogi szankciók olyan magatartásokra is alkalmazhatók, amely magatartások büntetőjogi fenyegetése alkotmányosértő lenne.

Médiajogi és büntetőjogi korlátok – azonos mérce?

Az Alkotmánybíróság 1006/B/2001. számú határozata nemcsak azt állapította meg, hogy a büntetőjoginál szélesebb, a gyűlölködő magatartások nagyobb körét érintő médiajogi beavatkozások alkotmányosak lehetnek, de a határozat más részeiben komoly értelmezési zavart is okozott a médiajogi beavatkozás küszöbével kapcsolatban.

Mind a jogalkalmazói, mind az alkotmányossági értelmezés legfontosabb kérdése, hogy a „gyűlöletkeltésre alkalmas” kifejezés más magatartást ír-e le, mint a „gyűlöletre uszítás”. Gyűlöletkeltésre a közlés akkor is *alkalmas* lehet – és ezzel megalapozhatja médiajogi szankció kiszabását – ha a közlés a gyűlöletkeltő hatást nem érte el. A fent már vizsgált 12/1999. (V. 21.) AB határozat kifejezetten különbséget tesz az uszítás és a gyűlöletkeltés között. E határozat szerint a „gyűlölet keltésére alkalmas egyéb cselekmények” büntetőjogi szankcionálása a véleményszabadság korlátozásának küszöbét leszállítja, azaz kiterjeszti olyan magatartásokra is, amelyek nem valósítanak meg uszítást. Az 1999-es határozatból az következik, hogy a „gyűlöletre uszítás” és a „gyűlöletkeltés” különböző magatartásokat ír le. Az alkotmánybírósági gyakorlat egésze – és ugyanígy a rendes bírósági gyakorlat – összességében nem ad egyértelmű választ arra, hogy a gyűlöletkeltés megfelel-e annak az alkotmányjogi mércének, ami alapján a gyűlöletre uszítás alkotmányosnak minősül.

Az Alkotmánybíróság 2007-es határozatában az értelmezési zavarokat nemhogy nem oldja fel, sokkal inkább fokozza azokat. Kifejezetten nem mondja ki ugyan, hogy a büntető törvénykönyvben és a médiatörvényben szereplő különböző kifejezések ugyanazt a magatartást írják le, mégis összemossa a „gyűlöletre uszít” és a „gyűlöletkeltésre alkalmas” kifejezéseket. Különösen abból a mondatból, hogy „a gyűlöletkeltésnek – vagyis a gyűlöletre uszításnak – azonban még a büntetőjogi eszközökkel történő korlátozása sem minősül a véleménynyilvánítási szabadság szükségtelen és aránytalan korlátozásának”, ilyen értelmezés következik. Ezt a határozat más részei is megerősítik.

Mindebből az következne, hogy az Alkotmánybíróság alkotmányos követelményként a médiajogi tényállás olyan értelmezését írja elő, ami szerint a médiatörvénnyel kapcsolatban is a közösség elleni izgatással kapcsolatban kialakított mércét kell alapul venni. Ez azt jelentené, hogy a műsorszolgáltató magatartása is csak „egy bizonyos mérték fölött (*»clear and present danger«*) igazolja a szabad véleménynyilvánításhoz való jog korlátozását”. A határozat ilyen alkotmányos követelményt azonban

nem fogalmaz meg, mindössze közvetve utal erre az értelmezésre az indoklásban.

Ugyanakkor az új médiatörvény alkotmányosságát vizsgáló 165/2011. (XII. 20.) AB határozat éppen ezt az értelmezést emeli ki, és ezzel jelentősen szűkíti a médiajogi eszközök alkalmazhatóságát. Egyetlen bekezdésben foglalkozik a gyűlöletkeltés tilalmának alkotmányosságával. A Smtv. 17. §-át az Alkotmánybíróság alkotmányosnak találta ugyan, azonban annak értelmezésével kapcsolatban tett egy, a határozat szövegében alig észrevehető megszorítást: megállapítja, hogy a „1006/B/2001. AB határozatában a testület az Rttv. 3. § (2) bekezdésében foglalt gyűlöletkeltés tényállását a gyűlöletre uszítással azonosította”. Ez nem értelmezhető másként, csak úgy, hogy az Smtv. rendelkezésének alkalmazási köre pontosan ugyanaz, mint a gyűlöletre uszítás büntetőjogi tényállásáé. Ez egyfelől nagyon szűkre szabja az Smtv. rendelkezésének alkalmazását, ami a sajtószabadság szempontjából feltétlenül kedvező értelmezés. Másfelől azonban élesen veti fel azt a kérdést, hogy mi történik abban az esetben, ha két párhuzamos eljárásban a büntetőbíró és a médiahatóság ellenkező döntésre jut ugyanazon magatartás értékelésénél, vagy éppen a médiajogi elmarasztalás mellett nem is indul büntetőeljárás.

Mindez azonban még nem válasz arra, hogy miért alkotmányos a sajtószabadság ilyen korlátozása. Az Alkotmánybíróság ezt a kérdést gyakorlatilag nem válaszolja meg. Egyetlen érve az, hogy „az Alkotmánybíróság eddigi gyakorlatában az írott sajtó esetében is szükséges korlátként tekintett a sajtó útján elkövetett bűncselekményekre, ezért a jelen határozatban korábbi álláspontjának megerősítésére szorítkozott csupán”. Ezzel éppen azt a kérdést kerüli meg, hogy a büntetőjogi korlátozás mellett mi indokolja a médiajogi korlátozás fenntartását. Nem világos, hogy az Alkotmánybíróság milyen korábbi álláspontját erősíti meg, és abból, hogy „sajtó útján elkövetett bűncselekmények” szükséges korlátnak minősülnek, még egyáltalán nem következik, hogy az Smtv. rendelkezése, illetve az ahhoz kapcsolódó szankció arányos is. Az Alkotmánybíróság érvelése ennyiben mindenképpen hiányos.

A határozat súlyos hiányossága, hogy – szövegszerűen hivatkozva, érvekkal alátámasztva – az Smtv. 17. §-ának kizárólag az (1) bekezdésben foglalt rendelkezését vizsgálja. A (2) bekezdés önálló tényállás, amely szerint a médiatartalom nem lehet alkalmas valamely nemzet, közösség, nemzeti, etnikai, nyelvi és más kisebbség vagy bármely többség, továbbá valamely egyház vagy vallási csoport kirekesztésére. Az 1006/B/2001. AB határozat a korábbi médiatörvény hasonló rendelkezését alkotmányosnak

találta ugyan, de a most vizsgált határozat indokolása e rendelkezést egyáltalán nem említi. Az Alkotmánybíróság fenti, 2007-es döntése szerint ez a tényállás a sajtószabadságot szélesebb körben korlátozza, mint az (1) bekezdés. Ez akkor is elengedhetetlenné tette volna a rendelkezés önálló vizsgálatát, ha az (1) bekezdésre vonatkozó indokolás alapján az Alkotmánybíróság azt nagy valószínűséggel alkotmányosnak találta volna. A (2) bekezdés külön elemzésének hiánya ugyanakkor – figyelemmel az érvelés összefoglalására, amely már nem az (1) bekezdésre, hanem a 17. §-ra hivatkozik – értelmezhető úgy is, hogy az Alkotmánybíróság érvei a 17. § egészére vonatkoznak. Ebben az esetben azonban azt kellett volna tisztázni a határozatnak, hogy az Alkotmánybíróság miben látja a két rendelkezés között a különbséget, és egyáltalán hogyan alkalmazható a nyilvánvaló és közvetlen veszély mércéje a kirekesztés tilalmára.

Médiahatósági joggyakorlat

Az 1996-os médiatörvény alapján az ORTT a Magyar Rádió *Vasárnapi Újság* című műsorszámában elhangzott, antiszemita elemeket tartalmazó jegyzet miatt elmarasztalta a közszolgálati rádiót. A Fővárosi Bíróság az ORTT határozatának felülvizsgálata során arra a következtetésre jutott, hogy a médiatörvény szankció kiszabását alapozza meg akkor is, ha „a gyűlöletkeltés, mint tényállási elem nem a veszélyeztetés intenzitásának magas fokával (*»clear and present danger«*), hanem azzal a hipotetikus elemmel párosul, amely az AB szerint büntetőjogilag nem szankcionálható, ám más jogágakban, így a »médiajogban« igen” (21.K.32822/2003/10). Ugyanebben az ügyben a Legfelsőbb Bíróság már azt állapította meg, hogy „nincs jogszabályi alapja azon alperesi érvelésnek, hogy az Rttv. 3. § (2) bekezdésének megsértését »csak kirívó és ellenséges érzelmek felkorbácsolására alkalmas tényállás alapján« lehetne megállapítani. Ez a túlzó, felfokozott értelmezés sem a jogszabályhely megfogalmazásából, sem a törvény egyéb rendelkezéseinek értelmezéséből nem vezethető le” (lásd BH2006. 270). Míg tehát az első fokon eljáró bíróság a médiatörvény értelmezésénél az Alkotmánybíróság vonatkozó gyakorlatából indult ki, addig a Legfelsőbb Bíróság meg sem próbálta a médiatörvény rendelkezését a gyűlöletbeszéddel kapcsolatos alkotmányjogi megfontolásokhoz igazítani. A konkrét ügyben az elsőfokú bíróság – és a Fővárosi Ítéltábla – nem állapított meg jogsértést, a Legfelsőbb Bíróság szerint viszont a jegyzet közreadásával a Magyar Rádió megsértette a médiatörvényt.

A TV2 egy 2007-es reggeli műsorszám, amely a Magyar Gárda megalakulásáról szólt, azzal sértette meg a médiatörvény gyűlöletkeltés-tilalmát, hogy „a riporter nem volt képes gátat szabni az interjúalany – téves állításokon és elferdített tényeken alapuló, az emberi méltóság és érzékenység megsértésére alkalmas – előadásának, attól nem határolódott el, ami azt a téves képzetet kelthette a nézőkben, hogy az interjúalany által elmondottak maradéktalanul helytállóak” (BH2011. 150). A hatóság és a bíróság egyaránt a riporter magatartását vette figyelembe a műsorszolgáltató felelősségének megállapításánál. A Legfelsőbb Bíróság ebben az ügyben is szigorúan megkülönböztette a gyűlöletkeltés büntetőjogi és médiajogi tilalmát: „a felperes által hangoztatott – szinonimként értelmezett – büntetőjogi kategóriák a perbeli ügy megítélése és elbírálása szempontjából nem bírtak jelentőséggel. A Legfelsőbb Bíróság erőltetettnek, és szélsőségesnek értékelte a felperes ezzel kapcsolatos álláspontját, amely a tettelegesség veszélyéig, az előálló érzelmek tettelegességgé fajulásáig behatárolva kívánja a jogszabályhely értelmezését megadni.”

Az ORTT kapcsolódó gyakorlatának legérdekesebb esete a *Bazi nagy roma lagzi* című műsorszám vizsgálata. Az ORTT ebben az esetben egy alapvetően humoros műsorszám romaábrázolása miatt szabott ki szankciót. A hatóság szerint ugyanis a műsor sztereotip formában mutatta be a cigány kisebbséget, állandó jellemzőiként láttatva olyan deviáns viselkedésformákat, mint a prostitúció, a vagyoni elleni bűncselekmények, a drogfogyasztás, továbbá a szexuális túlfűtöttség, a restség és a hedonizmus. A határozat szerint e megjelenítés különösen káros, hiszen hozzájárulhat a kisebbséggel szemben táplált előítéletek elmélyüléséhez és a diszkrimináció legitimitásának megteremtéséhez. Bár a műsorszám műfaja paródia volt, az abban közzétett jelenetek vitathatatlanul sértőek voltak a roma kisebbségre nézve. A műsorban megjelenő, a társadalomnak a roma kisebbséggel szemben élő, egyértelműen negatív sztereotípiákra épülő jelenetei kétséget kizáróan alkalmasak voltak arra, hogy elmélyítsék a roma kisebbséggel szemben támasztott előítéleteket. Az ORTT összességében „rendkívül veszélyesnek” tartotta azt a jelenséget, hogy „egy Magyarországon élő kisebbség köre épült, kizárólag negatív sztereotípiákkal operáló műsorszám a humor eszközével élve, burkolt formában fogalmazza meg mondanivalóját a nézők felé, ezzel egyszerre mind bagatellizálva az abban megjelenő határozottan sértő tartalmat”.

Ebben az esetben a közlés uszító jellege nem merül fel, ugyanakkor annak káros társadalmi hatásai megalapozták a médiajogi beavatkozást. A határozat indokolása kifejezetten a közlés társadalmi hatásait elemzi,

ennyiben megfelel az Alkotmánybíróságnak a véleményszabadság korlátozhatóságával kapcsolatos elvárásainak, úgy, hogy a párhuzamos büntetőjogi és médiajogi jogalkalmazás kockázata nem merül fel. A médiahatóság e döntésében azt a kérdést vizsgálja, hogy a társadalmi együttélés normális kereteinek kialakításában mekkora a műsorszolgáltató által viselt felelősség. A határozat indoklása meggyőző, kellően kidolgozott, és hosszabb távon is alkalmazható mércét tartalmaz.

Ugyanakkor még ez az indoklás is szélesebb körű médiajogi beavatkozást tesz lehetővé, mint ami az Alkotmánybíróság legújabb döntéséből következik. Ez az eset mutat rá legélesebben arra, hogy a média társadalmi felelőssége a kisebbségek ábrázolásával kapcsolatban nem feltétlenül esik egybe a jogi felelősséggel. Önmagában a szankció hiánya sem azt nem jelenti, hogy a műsorszolgáltató magatartása helyes, sem azt, hogy az államnak nincs vele tennivalója. Nehéz, gyakorlatilag lehetetlen olyan médiajogi vagy bármely más jogterülethez tartozó rendelkezést kidolgozni, amely olyan módon érvényesíti ezt a társadalmi felelősséget, hogy közben nem korlátozza aránytalanul a véleményszabadságot. Megvizsgálható az a lehetőség, hogy a médiahatóság nem szankcióalkalmazóként, hanem valamiféle mediátorként vegyen részt az ehhez hasonló esetek kezelésében. Ennek azonban sem hazai, sem külföldi gyakorlata nincs. Megoldást jelenthet az állampolgári jogok biztosa és a médiahatóság közötti szorosabb együttműködés, esetleg közös állásfoglalások, ajánlások kiadása, sőt képzési programok szervezése. Meggyőződésem szerint a gyűlöletbeszéd problémája hosszú távon csak ilyen jellegű, a közvetlen beavatkozás helyett a hosszú távú befolyásolást biztosító eszközökkel kezelhető.

Az új médiatörvények⁷ alapján a Médiatanács több esetben szabott már ki gyűlöletkeltő közlésekkel szemben szankciót.⁸ E szankciók minden esetben televíziókat érintettek, nyomtatott és online sajtótermék ellen eddig nem folyt eljárás. A határozatok nem térnek el jelentősen a korábbi gyakorlattól, és rendszerint alapos indoklást tartalmaznak.

A Médiatanács bírságot szabott ki az Echo TV-vel szemben a *Korrektúra* című, sajtóklub-jellegű műsorszám egyik adása miatt [1341/2011. (X.5.)]. Az eljárást még az ORTT indította, de a bíróság a hatóságot formai okokból új eljárásra kötelezte. A beszélgetés számos antiszemita megnyilvánulást

⁷A sajtószabadságról és a médiatartalmak alapvető szabályairól szóló 2010. évi CIV. törvény, illetve a médiaszolgáltatásokról és a tömegkommunikációról szóló 2010. évi CLXXXV. törvény

⁸Összegyűjtve lásd http://mediatorveny.hu/gyuloletkeltés_es_kirekesztes_tilalma/

tartalmazott; a határozat szerint a beszélgetésben „idézetekben, kódoltan vagy nyíltan megfogalmazott mondatokon, kulcsszavakon keresztül, olykor bizonyos személyek említésével zsidóellenes kijelentések hangzottak el”. A Médiatanács az ORTT döntését megerősítette,⁹ és megállapította, hogy „a műsorszám alkalmas lehetett a zsidósággal szembeni gyűlöletkeltésére, hiszen abban több kódoltan megfogalmazott antiszemita előítélet, valamint nyílt zsidóellenes kijelentés hangzott el. A gyűlöletkeltő megnyilatkozások pedig alkalmasak arra, hogy a társadalmi rend és béke fenntartásában zavart okozzanak, ezért a jogsértés csekély súlyúnak semmiképpen sem tekinthető.”

Szintén az Echo TV egyik műsorszámát marasztalta el – 500 000 forintos bírság kiszabásával – a Médiatanács cigányellenes és antiszemita közlések miatt [1153/2011. (IX. 1.)]. A *Világ-panoráma* című műsorban többek között a következők hangoztak el: „Akinek nem kell dolgoznia, mert mindent megkap, mert munka nélkül is annyira vagy többre viszi, mint az, aki végiggürcölte az életét, nos, látszólag a szerencse kegyeltje, velünk, rab-szolgákkal szemben. Valójában azonban a munka nélkül ingyenélő emberszabású elveszíti emberségét, emberarcát, társadalmi kötelezettségeit. Nekik mindent szabad. Mert ezt hitetik el vele. A cigányságot a szocialista liberális fasiszták irtják ki, elhithetve a cigánysággal, hogy neki mindent lehet a magyarokkal szemben, hogy büntetlen, hogy levédett, mert ha bárki védekezni merészel ellene, az rasszista, cigánygyűlölő.” A műsorvezető a „cigányság bűnös hajlamairól”, „cigányterrorizmusról” beszélt, valamint arról hogy „a lincselés évek óta kampányszerűen folyik a magyarok ellen.” A hatóság megállapította, hogy a műsorban használt „liberális fajzat” kifejezés a zsidóságra vonatkozik.

A Médiatanács határozata¹⁰ a médiaszolgáltató magatartását súlyos jogsértésnek minősítette. A határozat szerint „a cigányság – mint etnikum – egésze emberarcát elvesztő, kriminalizálódott csoportként került bemutatásra”, így „a roma kisebbség emberi mivoltának megkérdőjelezésével megsértette az emberi méltósághoz való alkotmányos alapjogot”, alkalmas volt továbbá „a roma és a zsidó kisebbséggel szembeni gyűlölet felkeltésére, egyúttal a roma és a zsidó kisebbség kirekesztésére”.

A Médiatanács az arlóki Falu TV egyik műsorával kapcsolatban szintén a gyűlöletkeltés tilalmának megsértését állapította meg. A vizsgált műsor-

⁹A határozat összefoglalását, illetve a beszélgetés részleteit lásd http://mediatorveny.hu/dokumentum/136/13412011_hat_kivonat_final.pdf

¹⁰http://mediatorveny.hu/dokumentum/62/11532011_kivonat_final.pdf

szám egyik része „idős emberek cigányok által elkövetett bántalmazásáról, kirablásáról, megöléséről szolt”. A hatóság határozata szerint „az állítólagos elkövetők nem személyük, hanem etnikai kisebbséghez való tartozásuk („cigányok”) alapján definiálódtak, így a hozzájuk kötődő negatív megítélés a teljes kisebbségi csoportra rávetült. Az etnikai hovatartozás hangsúlyozása a bűnelkövetés – áttételesen a bűnözés – etnikai alapú meghatározottságához vezetett, ezáltal a történések egy tágabb kontextusba helyeződtek, amely miatt a műorszám alkalmas volt arra, hogy a nézőkben a romákról alkotott képet negatív irányba befolyásolja.” A műorszám második része egy színdarab (Wass Albert: *A patkányok honfoglalása*) bemutatásával fogalmaz meg a cigányságra vonatkozó „degradáló véleményt”.

A határozat szerint „a műorszám mindkét részének fontos eleme volt a nézők érzelmi hangolása”, ami erősíti „az információk rutinszerű, gondolkodást nélkülöző, automatikus értelmezését, illetve gátolva az elhangzottak tényszerű feldolgozását”. A Médiatanács indokolása kifejezetten ügyel arra, hogy felmutassa a közlés feltételezett hatását, és ne a tartalomról magáról mondjon véleményt. Ez a megközelítés feltétlenül helyeselhető.

A fentiek alapján ugyanakkor az is látható, hogy az Alkotmánybíróság médiatörvény-határozata után a gyűlöletkeltéssel kapcsolatos hatósági és bírósági gyakorlatnak változnia kell. A Médiatanács eddigi döntései az Alkotmánybíróság értelmezésétől nem állnak nagyon távol, amiből az is következtethet, hogy jelentős fordulatra nincs szükség. Az alkotmánybírósági határozat következetes érvényesítése azonban szükségszerűen szűkíti a hatósági beavatkozás lehetőségét.

A kisebbségek médiához való hozzáféréseinek előmozdítása

A jogalkotó nemcsak az egyes közösségeket, társadalmi csoportokat sértő, fenyegető közlésekkel szemben biztosíthat eszközöket, hanem előmozdíthatja e közösségek nyilvánosság előtti megjelenését, a médiumokhoz való hozzáférést is. Erre elsősorban a közszolgálati intézmények működésének szabályozásával van lehetősége, ugyanakkor a piacra lépés megkönnyítésével akár a médiarendszer egészében érvényesítheti a kisebbségi érdekeket. A magyar szabályozás számos rendelkezést tartalmaz a kisebbségek¹¹ médiához való hozzáféréseivel kapcsolatban, ami a kisebbségi

¹¹ Nemzeti és etnikai kisebbség minden olyan, a Magyar Köztársaság területén legalább egy évszázada honos népcsoport, amely az állam lakossága körében számszerű kisebbség-

ségi önazonosság megőrzésének fontos eleme, a tolerancia erősödésének alapfeltétele, és a kulturális sokszínűség garanciája (részletesen lásd Nemzeti és etnikai kisebbségi jogok országgyűlési biztosa, 2004).

A kisebbségeknek a médiához való hozzáféréseiről európai szinten az Európa Tanács Nemzeti Kisebbségek Védelméről szóló, Strasbourgban, 1995. február 1-jén kelt keretegyezménye rendelkezik (kihirdette az 1999. évi XXXIV. törvény). A keretegyezményt aláíró tagállamok

- kötelezettséget vállalnak annak elismerésére, hogy minden, valamely nemzeti kisebbséghez tartozó személynek a véleménynyilvánítási szabadsága magában foglalja a véleményalkotás szabadságát és az információk, az eszmék megismerésének és közlésének szabadságát a kisebbség nyelvén, országhatárokon tekintet nélkül és hatósági szerv beavatkozása nélkül;
- nemzeti jogrendszerük keretein belül biztosítják, hogy a nemzeti kisebbségekhez tartozó személyeket ne érje hátrányos megkülönböztetés a tömegkommunikációs eszközökhöz való hozzájutásban;
- nem akadályozzák a nemzeti kisebbségekhez tartozó személyeket a nyomtatott tömegkommunikációs eszközök létrehozásában és használatában;
- megfelelő intézkedéseket hoznak jogrendszerük keretében annak érdekében, hogy a nemzeti kisebbségekhez tartozó személyek számára megkönnyítsék a tömegkommunikációs eszközökhöz való hozzájutást, ezzel is előmozdítva a toleranciát, és lehetőséget teremtve a kulturális sokszínűségnek (9. Cikk).

A kisebbségek véleményének és kultúrájának bemutatása a közszolgálati fogalmának elengedhetetlen része. A nemzetiségek, vallási közösségek valamint egyéb közösségek médiával szemben támasztott igényeinek kielégítése, kultúrájának bemutatása, a nemzetiségek anyanyelvének ápolása a médiatörvény szerint a közszolgálati médiaszolgáltatás egyik célja [Mttv. 83. § (1) e)]. E célkitűzést részletezi a nemzetiségek jogairól szóló 2011. évi CLXXIX. törvény (Nektv.). A kisebbségi törvény szerint a közszolgálati médiaszolgáltatás feladata a nemzetiségi közösségek megőrzése és megerősítése, anyanyelvük és kultúrájuk ápolása, gazdagítása, a

ben van, tagjai magyar állampolgárok és a lakosság többi részétől saját nyelve és kultúrája, hagyományai különböztetik meg, egyben olyan összetartozás-tudatról tesz bizonyosságot, amely mindezek megőrzésére, történelmileg kialakult közösségeik érdekeinek kifejezésére és védelmére irányul [Nektv. 1. § (2)].

nemzetiségek kulturális igényeinek kielégítése céljából. Ez magában foglalja a nemzetiségek saját anyanyelvén való tájékoztatását szolgáló, rendszeresen jelentkező nemzetiségi közszolgálati műsorszámok készítését és – az érintett közösség tagjai többsége számára elérhető módon és időpontban történő – közzétételét, a nemzetiségi közszolgálati műsorkészítés önálló szervezeti és költségvetési alapjainak biztosítását, a nemzetiségi műsorkészítés és terjesztés folyamatos fejlesztését, valamint a nemzetiségi közösség életét, kulturális értékeit bemutató közszolgálati műsorszámok archiválását. A törvény szerint a közszolgálati médiaszolgáltató a nemzetiségi közösségek életét sokoldalúan és hitelesen bemutató nemzetiségi témájú magyar nyelvű műsorszámokat is készít és sugároz.

A fenti célkitűzések megvalósításához a szabályozás meglehetősen gyenge szervezeti és műsortartalmi garanciákat rendel. A közszolgálati médiaszolgáltatás társadalmi ellenőrzését ellátó Közszolgálati Testületben szervezeti biztosítékként helyet kapnak a magyarországi nemzetiségek országos önkormányzatai. E Testület alapvetően a közszolgálati médiaszolgáltatók vezérigazgatóinak beszámoltatásán keresztül, illetve a Közszolgálati Kódex felülvizsgálatánál gyakorolnak hatást a műsorszerkesztésre, hatáskörei azonban a kisebbségek médiamegjelenésének érdemi előmozdítását nem biztosítják.

A médiatörvény számonkérhető, mérhető műsorszerkezeti vagy éppen a kisebbségi műsorkészítők arányára vonatkozó elvárást nem fogalmaz meg a kisebbségek médiamegjelenésével kapcsolatban. A kisebbségi törvény úgy rendelkezik, hogy a közszolgálati médiaszolgáltató által sugárzott nemzetiségi közszolgálati műsorszámok időkerete nem lehet kevesebb, mint a törvény hatálybalépésekor. Pontosabb elvárásokat az a Közszolgálati Kódex sem fogalmaz meg, amelynek pedig éppen a közszolgálati célkitűzések pontosítása lenne a feladata (Mttv. 95. §). A Kódex csak olyan általános elvárásokat fogalmaz meg, mint hogy a közszolgálati médiaszolgáltatók

- rendszeresen foglalkoznak a Magyarországon élő nemzeti és etnikai kisebbségeket érintő kérdésekkel, életük bemutatásával,
- törekszenek arra, hogy műsorvezetőik között kisebbségekhez tartozó személyek is legyenek,
- nagy figyelmet fordítanak az anyanyelv ápolására, nyelvük tisztaságának megőrzésére, a beszélt és az irodalmi nyelv eltéréseire,
- nagy hangsúlyt fektetnek a kisebbségek és anyaországaik hagyományainak, kulturális és természeti értékeinek, valamint művészetének bemutatására,
- figyelembe veszik a kisebbségi csoportok érzékenységét.

A korábbi szabályozási keretek között született ugyan az alábbi kritika, de annak megállapításai jelenleg is irányadók: „Az Európa Tanács szakértői bizottsága a Nemzeti Kisebbségek Védelméről Szóló Keretegyezmény magyarországi végrehajtását értékelő állásfoglalásában felhívta a figyelmet arra, hogy »a sugárzás időpontja sem a rádió, sem a televízióadások esetében nem teszi lehetővé, hogy a megcélzott hallgató-, illetve nézőközönség a lehető legnagyobb számban élvezhesse a műsorokat«. Annak ellenére, hogy ez az elmarasztaló vélemény több éve ismert a Magyar Televízió előtt, nem történtek érdemi intézkedések a nemzetiségi műsorok nézettségének javítása érdekében” (Nemzeti és etnikai kisebbségi jogok országgyűlési biztosa, 2004, 20).

A médiarendszerhez való kisebbségi hozzáféréssel kapcsolatban a kisebbségi törvény néhány további általános rendelkezést tartalmaz (Nektv. 48. §). Konkrét elvárások nélkül előírja, hogy az állam támogatja a nemzetiségek közösségi tömegtájékoztatási eszközökhöz való hozzáférést és azok működtetését, a nemzetiségi közösség életét, hagyományait, kultúráját bemutató filmalkotások és dokumentumfilmek elkészítését, a nemzetiségi anyanyelvű audiovizuális műsorszámok elkészítését, valamint a közösségi, kisközösségi és egyéb – bármely módon terjesztett – médiaszolgáltatásban közzétett, nemzetiségekkel kapcsolatos rádiós és audiovizuális műsorszámok készítését és terjesztését.

Ezen túl a médiatörvény annyit tartalmaz, hogy a Médiatek a médiaszolgáltatási pályázatokban meghatározhatja a nemzetiségi, illetőleg más kisebbségi igények meghatározott mértékű szolgálatát.

Mindez a médiakínálatot valóban befolyásolni képes, a kisebbségek médiamegjelenését előmozdító szabályozási keretnek aligha tekinthető. Abban, hogy a médiarendszer szereplői, kiemelten a közszolgálati médiaszolgáltatók alig vállalnak szerepet a társadalmi integrációban, a szabályozási hiányosságoknak jelentős szerepük van.

Összegzés

A gyűlöletbeszédet érintő hazai szabályozási viták elsősorban a véleményszabadság határainak kijelöléséről szóltak. A magyar Alkotmánybíróság 1992-ben a véleményszabadság európai mércével mérve is igen széles határait határozta meg, és e mércéhez a gyűlöletbeszédet legközvetlenebbül érintő büntetőjogi rendelkezéssel – a közösség elleni izgatással – kapcsolatban következetesen tartotta magát. E határozataiban az Alkotmánybíró-

ság a gyűlölködő beszéd büntetőjogi szankcionálása helyett a nyilvánosság olyan működését határozta meg a gyűlölködő közlések legfőbb korlátjaként, amely nyilvánosság az ilyen közlésekre ellenérvekkel és ellenvéleményekkel reagál, és amely nyilvánosság idővel szükségszerűen kiszorítja magából a rasszista, antiszemita és más szélsőséges közléseket.

Az Alkotmánybíróság gyűlöletbeszéddel kapcsolatos gyakorlata az ügyészi és bírói gyakorlatba torzítva, dogmatikus, az adott helyzet és a szélesebb társadalmi környezet sajátosságait figyelmen kívül hagyó jogalkalmazásként került be. Ezzel olyan esetek is kikerültek a büntetőjog hatálya alól, amelyek esetleg indokolták volna a büntetőjogi beavatkozást.

Összességében azonban az Alkotmánybíróság vélemény szabadság-védő törekvései helyeselhetők, és alapfeltételei annak, hogy olyan társadalmi, demokratikus környezet jöjjön létre, amelyben a nyilvánosság képes olyan erőt felmutatni, amely az alkotmánybírói döntésekből kiolvasható. Ez a folyamat azonban hosszú időt igényel. A gyűlöletbeszéd szigorúbb megítélése minden esetben a vélemény szabadság szélesebb korlátozását alapozza meg. „Helyes” egyensúlyt találni a szembenálló értékek között nehéz feladat. Az Alkotmánybíróság közösség elleni izgatással kapcsolatos gyakorlata olyan értékválasztást mutat, amelyben a gyűlölködő közlésekkel szembeni fellépés a lehető leghatározottabb vélemény nyilvánítás eredménye, és elsősorban nem büntető-jogalkotási feladat. Az Alkotmánybíróság 1992-es várakozásait a nyilvánosság erejével kapcsolatban eddig nem feltétlenül igazolta a valóság, és a jogalkotó számos alkalommal tett kísérletet a szabályozásnak a valósághoz talán jobban igazodó átalakítására. Minden ilyen kísérlet azonban annak az esélyét csökkenti, hogy a szélsőségekkel szemben fellépni képes társadalom és nyilvánosság egyszer mégis kialakul.

Más jogágak gyűlöletkeltő közlésekkel szembeni eszközeinek alkalmazhatósága szintén nehéz alkotmányossági és jogalkalmazási kérdéseket vet fel. A médiahatóság – a múlt évig az Alkotmánybíróság jóváhagyásával – az elmúlt években a gyűlöletkeltés médiajogi korlátozásának olyan gyakorlatát alakította ki, amelyben a gyűlöletkeltő közlésekkel szemben a büntetőjognál lényegesen szélesebb körben, sőt a kifejezetten gyűlölködő közlést nem is tartalmazó, de súlyosan sztereotíp ábrázolásokra vonatkozóan is lehetővé teszi a fellépést. Az Alkotmánybíróság 2011. decemberi, az új médiaszabályozást vizsgáló határozata azonban és területen is jelentős szűkítést hozott, és a szigorú büntetőjogi mércét kiterjesztette a médiajogra is. Feltehetően hosszabb időt igényel e változás átültetése a gyakorlatba, de végső soron az a kérdés merül fel, hogy marad-e egyáltalán szabályozási eszköz a gyűlöletkeltő közlésekkel szemben. Megfontolandó lenne valamiféle ombudsmani,

mediátori típusú, a szankció helyett a problémával szembesülést és annak hosszabb távú megoldását jelentő fellépés lehetőségének kialakítása.

A közszolgáltatóság szabályozásából hiányoznak azok a számonkérhető elvárások, amelyek valódi ösztönzést jelentenének a kisebbségek szélesebb körű, a közönség nagyobb részét elérő bemutatásával kapcsolatban. Hiányzik továbbá az az átgondolt médiapolitikai koncepció, amely a médiarendszer egészében képes lenne hozzájárulni a kisebbségek pozitív médiamegjelenéséhez.

Irodalom

BAYER JUDIT

2005. *A háló szabadsága – Az internet tartalmának szabályozási problémái a véleménynyilvánítás szabadsága tükrében.* Budapest: Új Mandátum.

HALMAI GÁBOR

2002. *Kommunikációs jogok.* Budapest: Új Mandátum

GÁLIK MIHÁLY – POLYÁK GÁBOR

2004. *Médiaszabályozás.* Budapest: KJK-Kerszöv

KOLTAY ANDRÁS

2004. A holokauszt-tagadás büntethetősége és a véleménynyilvánítás szabadsága. *Magyar Jog* 4. sz. 220–231. o.

KOLTAY ANDRÁS

2009. *A véleményszabadság alapvonalai.* Budapest: Századvég

MAJTÉNYI LÁSZLÓ – POLYÁK GÁBOR

2011. A szabadság hazai hagyományának megtagadása – új médiatörvények Magyarországon, *Közjogi Szemle*, 1. sz. 1–14. o.

MOLNÁR PÉTER

2002. *Gondolatbátorság.* Budapest: Új Mandátum

NAGY KRISZTINA – TIMÁR JÁNOS

2004. Jogalkalmazás a Tilos Rádió ügyében. *Infokommunikáció és Jog*, 1. sz. 25–28. o.

NEMZETI ÉS ETNIKAI KISEBBSÉGI JOGOK ORSZÁGGYŰLÉSI BIZTOSA

2001. *Beszámoló a Nemzeti és etnikai kisebbségi jogok országgyűlési biztosának tevékenységéről.* Budapest: Országgyűlési Biztosok Hivatala

NEMZETI ÉS ETNIKAI KISEBBSÉGI JOGOK ORSZÁGGYŰLÉSI BIZTOSA

2004. *Jelentés a nemzeti és etnikai kisebbségek jogainak érvényesülése a médiában című országgyűlési biztosi vizsgálat megállapításairól.* Budapest: Országgyűlési Biztosok Hivatala

POLYÁK GÁBOR

2008. Fórum a gyűlöletbeszéd szabályozásáról. Hozzászólás. *Fundamentum*, 2. sz. 29–33. o.

SAJÓ ANDRÁS

2004. „...a faji gyűlölet igazolása büntetendő”. *Fundamentum*, 4. sz. 21–34. o.

TILK PÉTER

2003. A gyűlöletbeszéd szabályozásának néhány előzetes értékelési szempontja. *Magyar Jog*, 6. sz. 321–331. o.

NAGY KRISZTINA

Médiajogi eszközök a kisebbségek védelmére

Roma mediakép a Mónika Show
és Joshi Bharat műsorokban

„A gyűlöletnek pusztán negatív jellege megbénítja az emberek közötti érintkezés normális formáit, elpusztítja a szelíd mélységet, és így kitűnő eszköz arra, hogy az embert szellemileg lefegyverezze.”

Leszek Kolakowski

A médiahatóság a roma kisebbség megsértését állapította meg a két országos kereskedelmi csatorna délutáni kibeszélő műsoraival összefüggésben 2009 és 2010 fordulóján. A tanulmány a lezajlott eljárások összefüggésében tárja fel a gyűlöletkeltő, kisebbségeket sértő médiatartalmakkal szembeni médiajogi beavatkozás lehetőségeit. Azt vizsgálja, hogy milyen szempontok, kérdések merülnek fel a jogi eszközök alkalmazása során. Mi a célja az állami beavatkozásnak, és milyen vizsgálatok, elemzések alapozhatják meg ezen a területen a jogsértés megállapítását és a szankcióalkalmazást?

A médiahatóság (ORTT) 2009 nyarán kezdte el vizsgálni a Mónika Show és Joshi Bharat műsorokat. A vizsgálat a 2009. március és június, illetve a szeptember és októberben sugárzott műsorokat érintette, és a hatóság az eljárások eredményeként mindkét csatornával szemben törvénysértést állapított meg. A döntések indokolása szerint a műsorokban a roma kisebbség a társadalmi arányához képest jóval felülreprezentáltan jelent meg, és a romákkal kapcsolatban szóba került témák, a szereplők által tanúsított viselkedés együttesen a romákkal szembeni előítéletek elmélyítését segítették elő, amely bemutatás sérti a roma kisebbséget. Szankcióként mindkét esetben csak figyelmeztetésben részesítette a szolgáltatókat, súlyosabb jogkövetkezményt nem alkalmazott.

Az elmarasztaló határozatok a joggyakorlat szempontjából kiemelt jelentőségűek, mivel korábban a médiahatóság rasszista, gyűlöletkeltő műsortartalom miatt döntően tájékoztató-közéleti műsorokkal szemben lépett fel, és elsősorban egyedi műsorokban megvalósuló gyűlöletbeszédre reagált. Ezzel szemben a kibeszélő műsorok esetében a műsorok sorozat-

tában vizsgálódott, és műfajilag is más kategóriába sorolható tartalomról mondott véleményt. Előzményként értékelhető a TV2 -n sugárzott Irigy Hónaljmirigy produkció *Bazi nagy roma lagzi* című műsora, amely kapcsán az ORTT 2003-ben állapította meg, hogy a romákról szóló paródiaműsor sérti a roma kisebbséget. A jogi érvelés egyik alapkérdése az volt, hogy a szórakoztató műsor műfaji sajátosságaira tekintettel hol húzódik a véleménynyilvánítás szabadságának határa, milyen jellegű közlésről állapítható meg egyértelműen, hogy az már érdeksérelemmel jár. A kibeszélő műsorok is a szórakoztató műsorok kategóriájába sorolhatók, ilyen módon rokonítható a két eset. Ugyanakkor, míg a paródia műsorban egyértelműen a roma kisebbség bemutatása volt a műsorkészítés alapgondolata, addig a kibeszélő műsorok esetében a romákról közvetített kép indirekt formában jelent meg, a műsorok elsődlegesen nem a roma kisebbség bemutatását célozták. A hatóság által lefolytatott vizsgálatok eredménye az indirekt módon „megfogalmazott” jogsértő tartalommal szembeni fellépés volt.

A médiajogi szabály értelmezési tartománya

Alapjogi konfliktus

A kisebbségek védelme a tartalom szabályozás egyik kiemelt területe. Alapjogi kontextusban a gyűlöletkeltés, a rasszista, kirekesztő vélemények elleni fellépés médiajogi lehetősége, a szólásszabadság korlátozása végső soron az egyenlő emberi méltóság védelmét célozza. A műsorok vizsgálata idején hatályban lévő szabályozás (1996 évi I. törvény a rádiózásról és a televíziózásról [Rttv.]) szerint:

„3. § (2) ...a műsorszolgáltató tevékenysége nem lehet alkalmas a személyek, nemek, népek, nemzetek, a nemzeti és etnikai, nyelvi, és más kisebbségek, továbbá valamely egyház vagy vallási csoport elleni gyűlöletkeltésre.

3. § (3) A műsorszolgáltatás nem irányulhat semmilyen kisebbség, sem bármely többség nyílt vagy burkolt megsértésére, kirekesztésére, annak faji szempontokon alapuló bemutatására, elítélésére.”

A médiahatóságnak a jogsértés gyanújával indult eljárásokban azt kellett vizsgálnia, hogy a képernyőre került tartalom miatt megállapítható-e a televíziók felelőssége, szükséges-e az állami beavatkozás. Az eljárás idején a gyűlöletbeszéd médiajogi szabályainak már kialakult értelmezési gyakor-

lata volt, számos ügyben a médiahatóság döntéseit bírósági felülvizsgálat is követte. Emellett az Alkotmánybíróság is foglalkozott a gyűlöletbeszéd médiajogi korlátainak témakörével. Egy 2007-ben született alkotmánybírósági határozat kimondta, hogy a gyűlöletbeszéd megakadályozására rendelt médiajogi szabályok alkotmányosan igazolhatóak, a szólás- és sajtószabadság jogszerű korlátjaként kerültek be a törvénybe. Az Alkotmánybíróság a törvény 3. § (3) bekezdése kapcsán rögzítette:

„A rendelkezés célja annak a megakadályozása, hogy a rádió és a televízió a sértő, faji alapon elítélő, kirekesztésre, diszkriminációra felhívó gyűlölködők »hangerősítője« legyen.”

„A véleménynyilvánítási és a sajtószabadság (illetve az annak részét képező szerkesztési szabadság) nem abszolút érték, és nem terjed ki a jogsértő műsorok készítésére és sugárzására. A közérdeklű kérdések vitája terén a szólásszabadság tág körű ugyan, viszont a közösségek és egyes tagjaik méltóságát durván sértő műsorok tilalma és szankcionálása ezeket is behatárolja. Azáltal, hogy a média a legszélesebb nyilvánosságot biztosítja a legkülönfélébb vélemények számára, és napjainkban ez képezi a legfontosabb információforrást, a szólásszabadság egyéb megnyilvánulási formáihoz képest a médiában megjelenő véleményeknek sokszoros a hatása, rendkívül nagy a befolyása az emberek gondolkodására, a közvélemény formálására. Ahogyan azt az Alkotmánybíróság korábbi határozatában már megfogalmazta: »általánosan elfogadott, hogy a rádiós és televíziós műsorszolgáltatás véleményformáló hatása és a mozgóképek, hangok, élő tudósítások meggyőző ereje sokszorososa az egyéb információs társadalmi szolgáltatások gondolkodásra ható erejének« [1/2007. (I. 18.) AB határozat, ABK 2007. január, 3, 5.]. A média tehát alapvető jelentőségű a véleménypluralizmus megjelenítésében, a közösségi viták lefolytatásának egyik legfontosabb színtere, ezzel egyidejűleg azonban azt is tekintetbe kell venni, hogy a személyeket, egyes társadalmi csoportokat (a kisebbségeket vagy adott esetben a többséget) sértő, kirekesztésre, diszkriminációra irányuló műsorszolgáltatásnak ugyanilyen súlyú negatív, beláthatatlanul káros hatása is lehet” (1006/B/2001 AB határozat).

A jogértelmezés kontextusa

A műsorok értékelése komplex, sok szempontú mérlegelést kíván, a tartalomelemzés mellett nyilvánvalóan vizsgálni kell az adott kisebbség társadalomban elfoglalt helyét, a többségi társadalom általi megítélését, illetve mindezek médiában való megjelenését. Az értékelés során az adott

műsorok műfaji jellemzői mellett tehát nem hagyhatók figyelmen kívül a műsorok kontextusát adó szociológiai, szociálpszichológiai, kommunikáció tudományi szempontok és körülmények sem.

Anélkül, hogy mélyebben érintenénk a kérdést, a szociológia kutatások alapján egyértelműen rögzíthető, hogy a többségi társadalomban komoly előítéletesség él a roma kisebbséggel szemben. A romák médiareprezentációját vizsgáló kutatók arra jutottak, hogy a „romák elsősorban nem egyéniségük, hanem csoporttagságuk (»cigányok«) alapján definiálódtak, így a személyükhöz kötődő, adott esetben negatív megítélés a teljes kisebbségi csoportra rávetült” (Messing 1998, 82–84; Bernáth–Messing 1998, 10–12).

A későbbi kutatások is azt igazolják, hogy a kilencvenes évek tendenciái nem változtak, a romákat a médiában továbbra is elsősorban a többségi előítéletes vélemények alapján mutatják be. Az előítéletesség, illetve annak médiában való megjelenése erősödött. A roma integráció kérdése még inkább érzékeny társadalmi kérdéssé vált, amely fokozott odafigyelést követel meg a médiumoktól is, és különösen nagy a felelőssége a széles tömegeket elérő, ezért komoly véleménybefolyásoló erővel bíró csatornáknak.

A műsorok értékelésének időszakában a közbeszédben erőteljesen jelen volt a cigányellenes beszédmód, amely 2006-ban az olaszliszkai gyilkosságot követően a politikai nyilvánosságban is megjelenő „cigánybűnözés” fogalmának széles elterjedésével, a romák által elkövetett bűncselekmények politika kontextusba helyezésével volt jellemezhető. A 2009 februárjában történt Cosma-gyilkosság miatt pedig még inkább felerősödött a cigányellenesség a közbeszédben. A gyilkosság médiareprezentációjában hangsúlyosan megjelent az etnikai alapú bűnözés kontextusa.

A társadalmi és médiakörnyezet vizsgálata mellett nem elhanyagolható elem a jogsértést felvető tartalom műfaji besorolása és értékelése. A szóragoztató műfajban megjelenő rasszista üzenetek vizsgálata a már említett Irigy Hónaljmirigy-paródia miatt hozott ORTT-döntésben is megjelent. A határozat¹ indokolásában az ORTT kifejtette, hogy a „műsorban megjelenő, a társadalomnak a roma kisebbséggel szemben élő, egyértelmű negatív sztereotípiákra épülő jelenetei kétséget kizáróan alkalmasak voltak arra – még ha azok humoros formában interpretálódtak is a nézők felé – hogy elmélyítsék a roma kisebbséggel szemben támasztott előítéletet”. Rögzített továbbá, hogy a humoros

¹ 367/2003. (IV.9.) ORTT határozat.

forma a könnyebb emészthetőség miatt „*még inkább fokozza a nézőkre gyakorolt hatást, másrészt elvonja a figyelmet az abban megjelenő tartalom esetleges sértő, kirekesztő jellegéről*” (367/2003. ORTT határozat).

A gyűlöletkeltő közlés formái

A médiajogi joganyag vizsgálata alapján a gyűlöletkeltő tartalom megvalósulhat direkt formában, ilyen jellegű közlés például az, amikor a kisebbséget sértő módon minősít, egyértelműen kirekesztő vélemény jelenik meg. A műsor kifejezetten a kisebbség bemutatásán keresztül, sztereotipizáló formában tesz állításokat, minősít. Az ilyen jellegű közlések vizsgálatát követően az ORTT korábban számos esetben állapított meg jogsértést.²

Nehezebb a vizsgálat abban az esetben, ha a gyűlöletkeltő, sértő tartalom indirekt formában jelenik meg, például ha a műsor egésze közvetít valamely kisebbséget egyértelműen sértő üzenetet. A vizsgált két műsor ez utóbbi kategóriába volt sorolható, hiszen a műsorok elsődleges célja nem a roma kisebbség bemutatása, ábrázolása volt, ugyanakkor a műsorok által a roma kisebbségről közvetített kép felvetette a jogsértés gyanúját. Az eljárás során az ORTT a korábban már idézett alkotmánybírói határozatban is hivatkozott strasbourgi ítéletben rögzített elveket követte. Az emberi jogi bíróság a Jersild-ügyben kimondta, hogy a műsorszolgáltató felelősségét nem önmagában az alapján kell megítélni, hogy milyen véleményeknek adott teret a műsorában. Vizsgálni kell azt, hogy feltehetően milyen célra irányult a műsor, ennek keretében a műsor előkészítéséről, a kifogásolt vélemény bemutatásának módjáról, a műsorszolgáltató véleményhez való viszonyáról kell állást foglalni. A műsorszolgáltató felelőssége a szerkesztési gyakorlat vizsgálata alapján állapítható meg.

A kibeszélőshow mint televíziós formátum

A vizsgálatok bemutatása előtt érdemes röviden elhelyezni ezeket a műsorokat a televíziós műfajok között. Az RTL Klubon látható Mónika Show ebben az időszakban már jó pár éve jelen volt a délutáni műsorkínálatban. A rivális TV2 a kérdéses műsorsávban sokféle hasonló jellegű műsorral

próbálkozott, de a nézettségi versenyben sorra alul maradt az RTL-lel szemben. Joshi Bharat azonban felvette a kesztyűt, és 2009 elején éles verseny alakult ki a két műsor között, amely a műsorok tartalmának eldurulásához vezetett. A nézettségért zajló küzdelemben egyre szélsőségesebb élethelyzetek, egyre mélyebb krízishelyzetben lévő szereplők és családok kerültek a képernyőre, mindennaposá váltak a nyílt verekedések, a verbális agresszió. A folyamat során érzékelhetően megnőtt a műsorokban a roma szereplők aránya is.

A két műsor a talkshow formátumon belül a kibeszélőshow műfajába sorolható, amelyben a néző nem sztárokkal és celebekkel találkozik, hanem a hétköznapi ember konfliktusai, ezeken keresztül a társadalmi élet kényes jelenségei kerülnek a képernyőre. A kibeszélőshow-ban a szereplők saját életükről, élethelyzetükről beszélgetnek egymással és a műsorvezetővel. Sok esetben szélsőséges, sokkoló történetek kerülnek a képernyőre, ezek a műsorok folyamatosan feszegetik a hagyományosan magánügyként kezelt kérdések nyilvános bemutatásának határait. A műsorok jellemző technikája a szembesítés és a konfrontáció, amely jól kialakult forgatókönyv szerint zajlik. A beszélgetés szervező elve jellemzően a szereplők társadalmi normákat sértő cselekményei, jó ízlést sértő viselkedése.

Az ORTT korábban már több esetben vizsgálta ezeket a műsorokat elsősorban a gyermekvédelmi szabályok megsértése miatt. Az adásokban megjelenő támadó agresszió, a stúdióban látható nyílt verekedések, a közönséges, trágár beszédmód, a témák és konfliktusok többsége (gyermekbántalmazás, családon belüli erőszak, prostitúció, vérfertőzés stb.) illetve e témák feldolgozási módja miatt a hatóság több esetben megbüntette a csatornákat.

A médiahatóság a szankcionáló döntések mellett 2009 nyarán konzultációt kezdeményezett a két televízióval annak érdekében, hogy tegyenek kísérletet egy szerkesztési elveket rögzítő etikai kódex megfogalmazására. Egyben rögzítette azt az egyértelmű álláspontot, hogy a műsoroknak a kialakult formában nincs helye a délutáni műsorsávban, ez a tartalom csak az esti órákban kerülhet a képernyőre. A konzultációk megindulásakor kezdődött a műsorok roma reprezentációt elemző vizsgálata.

A konzultáció és a büntetések eredményeként 2009 őszére mindkét csatorna számos ponton változtatott szerkesztési gyakorlatán, például lényegében megszűnt a stúdióban látható nyílt fizikai agresszió, illetve a verbális erőszak műsorbeli megjelenítését az utómunka során igyekeztek csökkenteni. 2009 októberében a televíziók elfogadták a magatartási kó-

² Például 1470/2001. ORTT határozat, 1949/2008. ORTT határozat.

dexet, amely azonban nem eredményezte a szerkesztési gyakorlat lényegi változását. A műsorokban bemutatott témakörök jelentősen nem változtak, a szerkesztési gyakorlatot továbbra is a konfliktuscentrikus megközelítésmód és a szereplők közötti konfrontáció jellemezte. 2009 végén az ORTT újra elrendelte a műsorok folyamatos vizsgálatát. 2010 elejétől pedig ismételen komoly vagyoni szankciók kiszabására került sor amiatt, hogy a csatornák a műsorokat továbbra is a délután folyamán és nem a késő esti műsorsávban sugározták. A gyermekvédelmi szabályok megsértése mellett a hatóság külön eljárásban vizsgálta a gyűlöletbeszéd problémáját.

Az elmarasztaló határozatokat alátámasztó vizsgálatok

Kvantitatív vizsgálat

A műsorokban közvetített romakép mélyebb elemzése két hosszabb időszak alapján zajlott. Az első vizsgálat alkalmával 2009 márciusa és júniusa közötti sugárzott 50-50 Mónika Show és Joshi Bharat adást, a második vizsgálatban pedig a szeptemberben és októberben sugárzott 80-80 műsört elemzett a hatóság monitoring szolgálata. A kutatásban egyrészt – a többségi társadalom megítélésben szerepet játszó külső jegyek alapján – azonosították a műsorokban megjelenő roma szereplőket.³ Emellett külön vizsgálták a műsorban megjelenő szereplők viselkedését, illetve a képernyőre került témaköröket. A tavaszi időszak eredményeit összegezve a hatóság azt találta, hogy az RTL-en minden második szereplő a roma kisebbséghez tartozott, míg a TV2-n csak minden harmadik. Az őszi időszakban – ahogy a verseny fokozódott a két csatorna között – a roma szereplők aránya mindkét műsorban tovább nőtt. A roma szereplők a kisebbség társadalmi arányához képest jóval felülreprezentáltabban jelentek meg a műsorban (1. táblázat).

³ „A roma kisebbséghez való tartozás megállapításánál, miután a közvetített romaképet vizsgálták, nem arra voltak kíváncsiak, hogy a talkshow-k szereplői közül kik romák valójában, hanem hogy a nézők kiket azonosíthatnak jó eséllyel cigányként. Ezt annak a társadalomkutatók széles körében elterjedt módszernek az analógiájára tették, mely szerint »cigány az, akit nem cigány környezete annak tart«, ld. pl. Dupcsik Csaba: A magyarországi cigányság története. Budapest: Osiris Kiadó, 2009. p. 19.” Az RTL Klub által sugárzott Mónika és a TV2 programján szereplő Joshi Bharat című délutáni talk show-k értékelése (NMHH Műsorfigyelő és Elemző Igazgatósága).

1. táblázat. Forrás: Az RTL Klub által sugárzott Mónika és a TV2 programján szereplő Joshi Bharat című délutáni talkshow-k értékelése (NMHH Műsorfigyelő és Elemző Igazgatósága)

Roma szereplők aránya – Joshi Bharat

<i>márc. 19.–jún 12. (n = 388)</i>	<i>szeptember (n = 184)</i>	<i>október (n = 179)</i>
30%	46%	44%

Roma szereplők aránya – Mónika Show

<i>márc. 19. –jún 12. (n = 477)</i>	<i>szeptember (n = 231)</i>	<i>október (n = 199)</i>
49%	58%	57%

A romák szereplése gyakran problémás témák és viselkedési formákhoz kapcsolódott. Mindkét időszakban szignifikánsan magasabb volt a roma szereplők aránya az erőszakosan viselkedő vendégek között, és a verbális agresszió is nagyrészt roma szereplőkhöz kötődött. Ahogy a roma szereplőket jellemezte elsősorban a ruházat igénytelensége és érthetetlen beszédmód is. A 2. táblázat a tavaszi műsorok eredményeit rögzíti.

2. táblázat. A szereplők deviáns megnyilvánulásai, külső jegyei, valamint a szereplők etnikai hovatartozásának összefüggései. Forrás: Az RTL Klub által sugárzott Mónika és a TV2 programján szereplő Joshi Bharat című délutáni talkshow-k értékelése (NMHH Műsorfigyelő és Elemző Igazgatósága)

<i>magatartási forma</i>	<i>TV2 (a roma szereplők aránya)</i>	<i>RTL Klub (a roma szereplők aránya)</i>
erőszakos viselkedés	71%	74%
fenyegető beszéd	67%	74%
nehezen érthető beszédmód	64%	54%
trágárság	60%	61%
ruházat igénytelensége	58%	65%
nyelvi igénytelenség	40%	55%

A második időszakban a televíziókkal folytatott konzultációk eredményeként erőteljesen csökkent a stúdióban látható erőszak. Ugyanakkor az erőszakosan fellépő szereplők továbbra is roma származásúak voltak, és nem változott a korábban tapasztalt romakép jellege sem. A roma szereplők legtöbbször deviáns, a társadalom többsége által elutasított viselkedésformákkal kapcsolatban jelentek meg. Egyes témakörök, mint például a vér-

fertőzés jellemzően roma szereplőkön keresztül jelent meg a műsorokban, de felülreprezentált volt a romák aránya például a szexuális erőszak problémája, a bűncselekmények elkövetése vagy egyéb agresszív cselekmény, az iskolakerülés témakörök megjelenítése során is.

Kvalitatív vizsgálatok

A kvantitatív adatfelvétel mellett a műsorok részletes tartalomelemzésére is sor került. A vizsgálatból néhány olyan műsorszegmens vázlatos bemutatása következik, amelyek jól illusztrálják a roma szereplők tipikusnak mondható megjelenítését.

A Mónika Show 2009. május 14-én sugárzott első szegmensében egy mély családi konfliktus jelent meg. A börtönben lévő apa jelenlegi élettársa, Erika és lánya, Dia párbeszédéből kiderült, hogy a nevelőanya Diát azzal vádolja, hogy ő juttatta apját börtönbe. Dia előadta, hogy apja erőszakos viselkedésének köszönhetően a börtönbüntetést, de ettől függetlenül ő mindent megtett apja védelmében:

„Én nem akartam börtönbe rakni. Te is nagyon jól tudod, Erika, hogy amikor a tárgyaláson voltam, én mindent megtettem, hogy apu ne kerüljön börtönbe, mert mást állítottam, mint ami valójában történt! Azt mondtam, hogy nem ő tört, nem ő uszította a testvérét, meg ilyenek, hazudtam, képzeld el.”

Különösen problémás, hogy a lány többször utalt az édesapja érdekében tett hamis bírósági tanúvallomásra. A vita során Dia több ízben prostitúcióval vádolta meg a nevelőanyját. Erika pedig azt kifogásolta, hogy miközben Dia férje börtönben volt, összeállt egy másik férfival, a saját sógorával. A szegmens végén megérkezett a stúdióba Dia jelenlegi barátja is, majd heves szóváltást követően sűrű káromkodások közben távoztak a helyszínről.

A 2009. május 18-án műsorba került Joshi Bharat első blokkjában egy roma kamasz fiú drámájával találkozhattak a nézők. A stúdióban megjelent a fiú anyja és apja. A beszélgetésből kiderült, hogy az apa három évvel ezelőtt hagyta el a családot, amikor a fiú 11 éves volt. Most magához szeretné venni a gyereket, mert elmondása szerint anyja nem ad neki enni, nagyon rossz körülmények között él, és drogozik, iszik, csavarog. Kiderült, hogy a fiú a stúdióbeszélgetés előtti napon öngyilkosságot követett el. A szülők a vita során összeverekedtek.

anya: *„Hú de gusztustalan vagy te mocskok.”*

apa: *„Mit tettél a fiammal?”*

anya: *„Te miattad lett öngyilkos a fiam, nem adol a gyermekednek egy forintot! Gyermeked hányszor lett öngyilkos érte?”*

apa: *„Úgy rád vágok, azt meghalsz!”*

anya: *„Meghalsz.”*

apa: *„Újjé már le, mert szétverem....”*

A szülők szétválasztása után élő kapcsolat segítségével a fiú is bekapcsolódott a beszélgetésbe, és kérdőre vonta az apját, hogy nem tartja vele a kapcsolatot. Az apa kérlelte, hogy költözzön hozzá, mire a fiú ragaszkodott ahhoz, hogy az anyjával marad. A beszélgetés zárásaként Joshi Bharat megkérte a szülőket, hogy gyermekük érdekében a jövőben próbálják egymást megértve rendezni a konfliktusaikat.

A Joshi Bharat 2009. október 12-i adásában egy idősebb férfi, Sándor és sógornője, Matild közötti veszekedés volt látható. Külső megjelenésük alapján mindketten mélyszegénységben élő, a roma kisebbséghez tartozó emberek. A szóváltásból kiderült, hogy Sándor 44 évet ült börtönben, és korábban szerelmi viszonyban is voltak egymással. Sándor azzal gyanúsította meg Matildot, hogy megverette, és elvette a pénzét. Válaszként Matild gyermekének meggyilkolásáról kezdett el beszélni, és hozzátette, hogy ma is bizonytalan, mi történt a gyermekkel, elhangzott még az is, hogy Sándor többször bántalmazta Matildot.

A 2009. október 29-én vetített Mónika Show első témája egy korábban párkapcsolatban élő roma férfi és nő vitáját mutatta be. Zsuzsanna azt szeretne volna elérni, hogy volt párja, Józsi hagyja abba a zaklatását. A vita során kiderült, hogy a nő egyszer rajtakapta az édesanyját, amint Józsival csókolózott, és azóta nem tartja a kapcsolatot az édesanyjával. A történetek után még öt évig együtt élt a férfival, majd összejött egy másik férfival, akivel jelenleg kiegyensúlyozott párkapcsolatban él. Tavaly össze is házasodtak, de a volt férj a mai napig zaklatja. A beszélgetés során a férfi bevallotta, hogy valóban volt testi viszonya az anyósával. A stúdióban jelen lévő új férj megkérte Józsit, hogy ne zaklassa tovább a feleségét. A vitában szóba került még, hogy Zsuzsa a korábbi férjjel közös három gyereket sem enged el már el Józsival, mert mindig ittasan megy értük.

A bemutatott műsorrészletek jól illusztrálják a műsorok kifogásolható szerkesztési gyakorlatát. A roma szereplők által megszemélyesített témák (promiszkuitás, családon belüli agresszió, drogfogyasztás, alkoholizálás, gyermekbántalmazás, bűnözés), illetve a stúdióban látható értékhiányos,

kulturálatlan viselkedés, trágár megnyilvánulások, az ápolatlan, igénytelen külső megjelenés alkalmas volt a cigányságról a többségi társadalomban létező sztereotipikus, előítéletes gondolkodás elmélyítésére. A műsorok alapján a roma kisebbségről olyan kép rajzolódik ki, hogy súlyos konfliktusokkal terheltén élik a mindennapjaikat, deviáns viselkedésformák jellemzik őket, a többségi társadalom normáit nem tisztelik, bűnöző életmódot folytatnak, és képtelenek a normális kapcsolatokra.

Hatásvizsgálatok

A műsorok vizsgálata során felmerült, többek között maguk a televíziók is védekeztek azzal, hogy a műsorokban nem került fókuszba a szereplők státusza, etnikai hovatartozása, ezért nem állítható, hogy a műsorok bármilyen romaképet is közvetítenének. A kérdés mélyebb vizsgálata érdekében az ORTT megbízásából a Forsense közvélemény- és piackutató cég végzett kvalitatív kutatást a műsorok befogadásáról, az ennek kapcsán megjelenő percepciók mechanizmusokról. A kutatás célja egyrészt az volt, hogy a műsor tipikus nézői miként azonosítják a műsorokban megjelenő szereplőket, hogyan határozzák meg azok társadalmi, etnikai hovatartozását. Másrészt annak vizsgálata, hogy a műsorok mennyiben járulnak hozzá a roma kisebbséggel szemben táplált előítéletek, sztereotípiák megerősítéséhez. A mélyebb attitűdök feltárása érdekében a téma érzékenysége miatt a kutatók ún. projektív eljárásokat (szabad asszociáció, „face” játék, montázsalkotás) alkalmaztak. A fókuszcsoporthoz tartozó két műsort rendszeresen néző, alacsony iskolai végzettségű, nem roma származású megkérdezettek vettek részt. Emellett páros mélyinterjúk is készültek gyakran internetező fiatalokkal, akik a kibeszélő műsorokkal főként szórakoztató linkek formájában találkoznak. A kutatásra 2009 novemberében került sor.

A fókuszcsoporthoz tartozó két műsorhoz kapcsolódóan tipikus szereplőként roma származású arc képeket válogattak ki. Az elképzelt szereplők nagyrészt negatív karakterekként íródtak le, akik nem dolgoznak, segélyekből élnek, családi környezetük rendezetlen, jellemző rájuk a féltékenység, a megcsalás, a gyermekelhelyezési problémák. A való életben nem szívesen találkoznának ezekkel a karakterekkel, inkább kerülnék a társaságukat. A Joshi Bharattal összefüggésben nem volt ennyire egyértelmű a kép, a válogatás alapján a roma és nem roma származásúak között volt pozitív és negatív karakter is.

A Mónika Show által bemutatott világot szabad asszociációs feladat keretében küzdelmes, feszült, emberi tragédiák sorozataként megjelenő, nyomorgó, erőszakos és kétségbeesett világként írták le. A Joshi Bharat esetében ennél jóval pozitívabb világ képe körvonalazódott, de itt is megjelent a fogalmak között a sötétség, szegénység, tettlegesség is.

A fókuszcsoporthoz tartozó két műsort abban, hogy mindkét műsorban jelen van az erőszak, a roma kisebbség és a társadalom periferiájára szoruló réteg. Úgy értékelték, hogy mindkét műsor negatív irányba változott az elmúlt időszakban, és a műsorok egyoldalúan és negatív módon mutatják be a roma származású embereket, mivel mindig negatív történetek kontextusában szerepelnek a műsorokban. A két műsor közötti különbségként említették, hogy a Mónika felszínesebb, szórakoztatóbb hangvételű, a Joshi világa viszont mélyebb, főként a megértésről és a békítésről szól. A Mónikában a megkérdezettek szerint sok a megrendezett jelenet, ami a Joshi Bharattal kapcsolatban nem merült fel.

A mélyinterjúk során a fiatalok arról számoltak be, hogy a műsorok által közvetített romakép egyoldalú és negatív, ami különösen akkor hat kedvezőtlenül a nézők gondolkodására, ha ez a kép a mindennapokban tapasztaltakat igazolja vissza:

„Alátámasztotta a műsor a benyomásaimat. Viszonylag kevés romát ismerek testközelből, általában nem volt jó tapasztalat, ha futó benyomásról is volt szó.”

„Rossz irányba többet tudtunk meg a romákról, jó irányba nem”

„Nekem nagyon sokat változott a képem a romákról a Mónika Show-n keresztül is. Ellenszenves vagyok velük” (részletek a mélyinterjúkból).

A kutatás egyes elemeinek összegzése szerint a roma származású szereplők gyakran a nézők számára a kárörvendő szórakozás tárgyát képezik, leginkább a szereplők beszédmódja, képtelen történetei miatt nevetnek rajtuk a nézők. A válaszadók romákról alkotott képét azonban leginkább a személyes tapasztalatok alakítják. Akik a mindennapokban gyakrabban találkoznak romákkal, hajlamosabbak az előítéletes gondolkodásra. A kutatás direkt kapcsolatot nem talált arra, hogy a műsorok közvetlen formában erősítik a romákkal szembeni előítéleteket, ugyanakkor alkalmasak arra, hogy a már meglévő előítéleteket megerősítsék, mintegy visszaigazolván azokra. A műsorok negatív irányban színesítik az emberek fantáziá-

ját, arra vonatkozóan, hogy milyen furcsa, elborzasztó dolgokra lehetnek képesek a roma emberek.

Az elemzés Joshi Bharat műsorát – minden látszat ellenére – a közvetített romaképpel összefüggésben potenciálisan veszélyesebbnek minősítette. A nézői által higgadt, problémamegoldást célzó közegként azonosított műsorban az erőszakos, ellenséges viselkedést tanúsító roma szereplőket még inkább kezelhetetlen, antiszociális karakterként értékelik a nézők. Szemben a Mónika Show-val, ahol a harsány, még a felszínen sem a megbékélést kommunikáló környezetben az erőszakos viselkedéssel elnézőbb a megítélés. A nézők véleményét árnyalja, hogy a provokatívabb helyzetben adekvátabbnak érzik az indulatokat. Emellett a Mónika Show-hoz hozzákapcsolódik az a vélekedés, hogy a szereplők valójában statiszták, a jelenetek pedig előre kitalált történetek. Ennek tudatában pedig mind a szereplők, mind a történetek kevésbé a valóság részeként értékelődnek.

A műsorok konfliktuskezelési stratégiái, társadalmi hasznossága

A televíziókkal zajló konzultációk során többször elhangzott a műsorok mellett szóló érvként, hogy azok fontos társadalmi problémákat mutatnak be, kibeszélhetővé teszik a kényes témákat, ezáltal hozzájárulnak ezek megoldásához. A vizsgálat részeként elemzésre került, hogy a bemutatott konfliktusok és a műsorvezetők által alkalmazott konfliktuskezelési módszerek milyen társadalmi értékeket és üzeneteket hordoznak. Kvalitatív módszerrel vizsgálták meg a műsorokban (10 Joshi Bharat és 10 Mónika Show) megjelenő konfliktusokat. A vizsgálat elméleti keretét az alternatív vitarendezés konfliktuskezelési iskola adta.

A vizsgálat konklúziója szerint a műsorok a kényes társadalmi problémákkal kapcsolatosan a már meglévő sztereotípiákat és előítéleteket erősítették. A bemutatott kezelési stratégiák nem szolgáltak pozitív példával, a műsorok nem képviseltek releváns társadalmi értéket. Sok esetben olyan komoly krízishelyzetek kerültek a képernyőre, amelyek a szakmai sztenderdek szerint vitarendezéssel nem oldhatók meg, illetve maga a konfliktus és a konfliktus szereplőinek egymáshoz való viszonyulása miatt lenne kontraindikált a vitarendezéses eljárás.

A két műsor megegyezett abban, hogy a tünetek és nem a probléma, konfliktus lényege szintjén zajlott a beszélgetés, éppen ezért csak lát-

szatmegoldások születtek, ha egyáltalán született valamilyen megoldás. A forgatókönyv mindkét műsornál hasonló: a téma „feldolgozása” kapcsán kreálnak egy áldozatot és egy bűnöst, majd e szerepek mentén helyezik el a nagyon leegyszerűsített erkölcsi üzeneteket. A műsorvezetők nem elfogulatlanul moderálták a beszélgetést, beavatkozásaik nem a felek közötti empátiát és elfogadást erősítették, hanem a konfliktus kiélezését eredményezték. Különbség a két műsor között, hogy Joshi Bharat alkalmaz szakmai elvárásoknak megfelelő konfliktuskezelési technikákat, de csak a téma tárgyalásának egy pontjáig. Ezzel az a látszat keltődik, mintha valódi konfliktuskezelést látna a néző, miközben ez a manipulatív helyzet még inkább negatív eredménnyel jár a műsorok üzeneteire nézve. A műsorvezetők nem tudtak a konfliktuskezelés területén pozitív példával szolgálni, a bűnbakképző tendenciákat és a leegyszerűsítő konfliktuskezelést erősítették meg a nézőkben.

Az elmarasztaló határozatok

A tavaszi időszak vizsgálatai alapján az első elmarasztaló határozat mindkét műsorról kapcsolatban 2009 decemberében született. A 2502/2009. (XII.16.) számú határozatban az ORTT megállapította, hogy a TV2 csatornán 2009. május 18-án és 21-én sugárzott Joshi Bharat című műsor megsértette az Rttv. 3. § (3) bekezdését. Szankcióként pedig a legenyhébb büntetést alkalmazta, felhívással élt a jogsértő magatartás megszüntetésére. A 2503/2009. (XII. 16.) számú határozatban pedig az RTL-lel szemben mondta ki, hogy a 2009. május 14-i Mónika Show című műsor sértette a 3. § (3) bekezdését, és ezért felhívta a szolgáltatót a jogsértő magatartás megszüntetésére.

A határozatok indokolásában a rendelkező részben megjelölt konkrét műsor törvénysértő elemeinek részletes bemutatása mellett a 2009 márciusa és júniusa között sugárzott 50 műsor kvantitatív és kvalitatív vizsgálatának eredményeit is rögzítette. A határozat felépítése a korábbi joggyakorlatot követte annyiban, hogy a rendelkező részben csak konkrét műsort jelölt meg, és a nagyobb átfogó vizsgálat eredményeire az indokolás tért ki. A hatóság a jogsérelem megvalósulását mindkét esetben nagyon hasonló érveléssel támasztotta alá:

„A műsorszámokban bemutatott szereplők, az általuk tanúsított deviáns magatartásformák és a megvitatott témák a Testület álláspontja szerint nagymértékben szerepet játszhattak a romákkal szembeni negatív előítéletek kialakulásában, illetve a már esetlegesen meglévő sztereotípiák erősítésében. A műsorok megtekintése azt a képet festhette a roma társadalomról, mint akik az erkölcsi és társadalmi normákat rendszeresen megszegik, a normaszegő magatartások leginkább a roma közösséghez köthetők, valamint ezen közösség tagjaira jellemző a társadalmi elvárásoktól eltérő viselkedés, az agresszió és az erőszakos konfliktusmegoldás” (2502/2009. XII.12.).

A határozat szerint kifogásolható volt az a szerkesztési gyakorlat, hogy a meghívott vendégek verbális megnyilvánulásai mellett a műsorszámokban látható feliratok, mint például: „Miklós szerint Julianna a gyógyszerfüggősége miatt alkalmatlan a gyermeknevelésre”, „Csaba kapával vágta fejbe egy rokonát féltékenységében”, „Csabától az egész falu retteg”, „Eszter bosszút esküdött Margiték ellen” – olyan képet festettek, mintha ez a fajta fellépés, viselkedés jellemzné a roma társadalmat. Emellett kifogásolható volt sok esetben a téma-választás és a téma feldolgozási módja is, mint például a gyermekelhelyezés, illetve többszörösen szabadságvesztésre ítélt személy szerepeltetése:

„A többségi társadalomban a romákkal kapcsolatosan kialakult sztereotípiák következtében bizonyos deviáns tulajdonságokat társítanak az említett kisebbséghez. Ezen tulajdonságok többek között a közönséges, erőszakos viselkedés, bűnözői életmód, öntörvényűség és a szenvedélybetegségekre való hajlamosság. Amennyiben ilyen és ehhez hasonló tulajdonságokkal felruházott szereplők nagyszámban szerepelnek egy műsor-számban – ahol szintén közönséges viselkedést tanúsítanak –, a nézők szemében könnyen azt a képet alakíthatja ki, hogy a szereplők tipikus tagjai az adott kisebbségnek, illetve ezen deviáns viselkedésformák leginkább a roma kisebbséghez kapcsolhatók. A Testület álláspontja szerint a roma kisebbséghez tartozó szereplőkhöz kapcsolható, a társadalmi és erkölcsi normákkal ellentétes magatartást tanúsító vendégek a kisebbséggel szemben kialakult, többségi társadalomban lévő képet igazolják vissza.”

„A roma szereplők ilyen típusú, egyoldalú bemutatása a Testület álláspontja szerint nem segíti a kisebbségek elfogadását, a műsorban látott szituációk megerősítik, illetve visszaigazolják a nézők előítéleteit. A Testület véleménye szerint egyetlen ilyen műsor is annyit képes rombolni a romák társadalmi megítélésében, amelynek helyrehozatala hosszú idejű építkezést igényel majd. A Mónika show szerkesztői gyakorlata pedig hosszú hónapok óta az értékhiányos, romaként azonosítható emberek szerepeltetése, amellyel a műsor hozzájárult egy kisebbség faji alapú megbélyegzéséhez, a cigányság többség általi elítéléséhez” (2503/2009. XII.12.).

Az enyhe szankció kiszabását a Testület azzal indokolta, hogy a 3. § (3) bekezdését az RTL Klub korábban még egyetlenegyszer sem sértette, és a TV2-vel szemben is 2003-ban állapította meg utoljára.

Az őszi időszak vizsgálata alapján az ORTT 2010 februárjában hozott mindkét televízióval szemben elmarasztaló döntést [291/2010. és 292/2010. (II.17.)]. A határozatok újra a törvény 3. § (3) megsértését állapították meg, és az első döntésekben előírt szankció sem változott, csak figyelmeztetést kaptak a csatornák, vagyoni szankció alkalmazására nem került sor. A választott szankció alkalmazását a Testület bővebben nem indokolta.

Változás a szerkesztési gyakorlatban

A hatóság 2009 decemberétől is folyamatosan vizsgálta a műsorokat. A szerkesztési gyakorlat az elmarasztaló határozatokat követően részben megváltozott. A gyermekvédelmi szempontok egy részét a csatornák komolyan véve, némileg módosítottak műsorpolitikájukon. Elsősorban a Mónika Show szerkesztésében volt tapasztalható érdemi változás, a Joshi Bharatban továbbra is sok esetben talált a vizsgálat kifogásolható műsor-részeket.

A roma szereplők megjelenítésében is a Mónika Show szerkesztési gyakorlata módosult érdemben, 2010 februárjában és márciusban lényegében nem jelent meg roma szereplő a műsorban. Azt követően némileg emelkedett a roma vendégek aránya, de a nyári ismétlő műsorokban már újra minimálisra csökkent az arányuk. Ezzel szemben a Joshi Bharatban továbbra is jóval több roma szereplővel találkozhatott a néző, és a nyári ismétlések összeválogatása során is többször előfordult, hogy a roma szereplők felülreprezentált arányban jelentek meg.

Ugyanakkor azt lehetett látni, hogy még ha kevesebb roma is jelent meg a műsorokban, ábrázolásuk, a felvetett témák jellege, a szereplők külső megjelenése, viselkedése alapján „az előítéleteket megerősítő ábrázolásuk konzerválódott”.

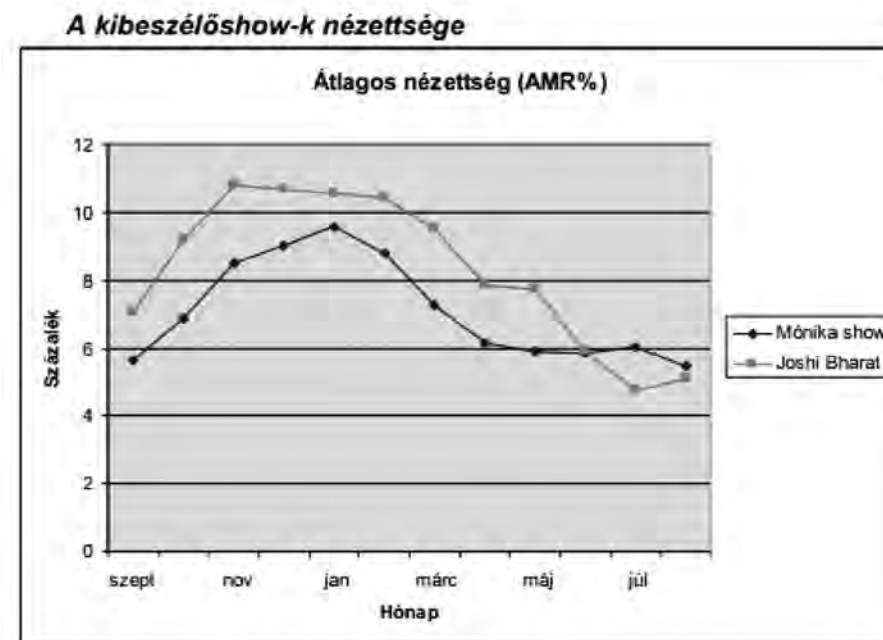
3. táblázat.

	Mónika show							
	2010. jan. (n=176)	2010. febr. (n=164)	2010. márc. (n=188)	2010. ápr. (n=168)	2010. máj. (n=169)	2010. jún. (n=165)	2010. júl. (n=183)	2010. aug. (n=186)
Roma szereplők aránya	31%	1%	2%	18%	14%	5%	4%	3%
	Joshi Bharat							
	2010. jan. (n=164)	2010. febr. (n=196)	2010. márc. (n=198)	2010. ápr. (n=192)	2010. máj. (n=178)	2010. jún. (n=207)	2010. júl. (n=194)	2010. aug. (n=180)
Roma szereplők aránya	31%	39%	30%	22%	5%	24%	4%	31%

Forrás: NMHH Műsorfigyelő és elemző igazgatóság: Az RTL Klub által sugárzott Mónika és a TV2 programján szereplő Joshi Bharat című délutáni talkshow-k értékelése

A műsorok megszűnése

Elsősorban a gyermekvédelmi szempontokat figyelmen kívül hagyó szerkesztési gyakorlat miatt várható további büntetések elkerülése érdekében az RTL Klub 2010 áprilisában úgy döntött, hogy befejezi a műsor sugárzását. 2010. május végét követően már csak a korábbi műsorokból összeállított válogatással jelentkezett a Mónika Show. A TV2 az RTL Klub bejelentését követően továbbra is kitartott a műsor képernyőn tartása mellett, de az ORTT-vel folytatott konzultációt követően ők is bejelentették, hogy leveszik a műsort. A csatornák azzal indokolták döntésüket, hogy nem tudnak egyszerre megfelelni a nézői igényeknek és a törvényi kötelezettségeknek. A döntésük hátterében nyilvánvalóan az a megfontolást állt, hogy a műsorok este kilenc óra utáni vetítéséhez piaci érdek nem fűződik, abban az időszámban már más összetételű, más igényekkel azonosítható nézői csoport ül a képernyő előtt. Ugyanakkor az is érzékelhető volt, hogy a hatóság fellépése miatt a kifogásolt tartalom nem maradhat a délutáni műsorszámban. Jól jelzi a nézettség és a tartalom moderálása közötti összefüggést a nézettséget bemutató 1. ábra. Az adatokból egyértelműen látszik, hogy a műsorok „szelídülése”, a magatartási kódexben rögzített egyes szempontok érvényesülése a nézettségi mutatók csökkenését eredményezték.

1. ábra. Forrás: AGB Nielsen Média kutató Kft.

Bírósági felülvizsgálat

Az elmarasztaló határozatok bírósági felülvizsgálata jól jelzi a kisebbségek védelmére rendelt médiajogi eszközök alkalmazásának konfliktusait, a tartalomelemzésre, kutatásra alapított közigazgatási eljárás nehézségeit. A bírósági eljárás több mint egy évet vett igénybe, a másodfokú döntés 2011 februárjában született, amikor a műsorok már amúgy is lekerültek a képernyőről. Ennek ellenére a joggyakorlat alakításában betöltött szerepük miatt nem lehet eltekinteni a döntések bemutatásától.

Első fokon a 2009 decemberében született, Mónika Show-t elmarasztaló döntés bírósági felülvizsgálata során a bíróság hatályon kívül helyezte a határozatot.⁴

⁴ Fővárosi Bíróság 20.K. 30615/2010/4.

A bíróság értelmezése szerint ugyanis a törvény 3. § (3) bekezdése a műsorszolgáltatással szembeni követelményről szól, így nem lehet egyetlen műsorszámmal megsérteni, márpedig a határozat rendelkező részében egyetlen műsornap szerepel. Ugyan az indokolásban a hatóság utal a 2009 márciusa és júniusa között sugárzott 50 adás vizsgálatára, de a határozat nem fejtette ki részletesen, hogy a törvénysértés megállapítása során az 50 adásból „mely elemeket vette alapul”. Másrészt a műsornak nem a roma kisebbség bemutatása, ábrázolása volt a témája, ezzel kapcsolatban semiféle közlés nem hangzott el, így nem állapítható meg a roma kisebbség sérelme.

Az elsőfokú döntéssel szemben a másodfokú bíróság viszont az ORTT döntésével értett egyet és megváltoztatta az elsőfokú bíróság döntését, egyben elutasította a csatorna keresetét.⁵ A bíróság érvelése szerint nem helytálló az elsőfokú bíróság megállapítása, miszerint a törvény „3. § (3) bekezdésének megsértése önmagában egyetlen műsorszám esetén föl sem merülhet, hiszen ez az értelmezés az alapvető rendelkezések megsértése miatti felelősségre vonás lehetőségét lényegesen szűkítené. Ez azt eredményezné, hogy pl. az egy alkalommal, rövid időtartamban (egy-egy mondat, bejátszás, riport vagy műsorrész) megjelenő, elhangzó, a kisebbség nyílt vagy burkolt megsértésére, kirekesztésére, annak faji szempontokon alapuló bemutatására, elítélésére alkalmas megnyilvánulások, vélemények nem lennének szankcionálhatók, ami nem áll összhangban az Rttv. szabályozási rendszerével és az eddigi joggyakorlattal sem.”

Kifejtette továbbá, hogy helyesen járt el a hatóság, „amikor a Mónika Show adásait átfogóan ellenőrizte és az ennek során feltárt adatokat elemezte, ezt meghaladóan azonban a perbeli műsorszám egyedi értékelését követően hozta meg a döntését”. „A másodfokú bíróság a csoportérdek megóvása érdekében való fellépést, a jogsértés megállapítását és a felperes emiatti szankcionálását indokoltnak tartotta.” A bíróság tehát osztotta azt a hatósági értékelést, hogy a műsorokban a roma kisebbséggel kapcsolatban indirekt formában közvetített üzenet, a roma kisebbség műsorokban megjelenő ábrázolása jogsértőnek minősül.

A médiajogi beavatkozás értékelése – összegzés

A tartalomfelügyelet során a konkrét ügy alapjogi kontextusban is elhelyezhető, sőt bizonyos esetekben komoly alapjogi mérlegelést igényel az elbírálás. Különösen igaz ez, ha a műsorok minőségi jellemzői mentén, tartomelemzések alapján lehet csak érdemi választ adni az alapjogi konfliktusra. A fő kérdés mindig az: a médiajogi szabály mögött meghúzódó védendő érdek (alapjog) érvényesítése miatt szükség van-e a sajtószabadság, a szerkesztői szabadság korlátozására.

A vizsgált két műsor esetében a roma kisebbség megsértése és faji alapú bemutatása, a műsorok által közvetített romakép törvénysértő jellege miatt került sor a szankcionáló határozatok meghozatalára. A hatóság az eljárás során kvantitatív és kvalitatív vizsgálatok alapján tárta fel a roma reprezentáció műsorokban megvalósuló jellemzőit. Több hónap műsoranyaga alapján mondta ki, hogy a műsorok által közvetített romakép alkalmas a romákkal szembeni előítéletek megerősítésére. A vizsgálatok során nem pusztán a műsorok tartomelemzését végezte el, hanem hatásvizsgálatok keretében elemezte a műsorokhoz kapcsolódó nézői percepciót. Az eljárás során szociológiai, szociálpszichológiai és médiatudományi kontextusban értékelte a műsorokban a roma kisebbséggel kapcsolatban közvetített üzenetet.

Ugyan megfogalmazható kritika a hatóság viszonylag lassú reakciója, és az elhúzó eljárások miatt, mégis összességében eredményként értékelhető, hogy megszülettek az elmarasztaló döntések. A lefolytatott vizsgálatok, kutatások és azok megállapításaira alapított döntések szemléletformáló jellege miatt az egész eljárás a jövőbeli joggyakorlat számára is iránymutató lehet.

⁵ Fővárosi Ítéletábla 2.Kf.27.556/2010/5.

Irodalom

BERNÁTH GÁBOR – MESSING VERA

1998. „Vágóképként, csak némban” Romák a magyarországi médiában. Budapest: Nemzeti és Etnikai Kisebbség Hivatala.

MONORI ÁRON – KOZMA KRISZTINA

2010. „Ezek az emberek nem tudják elfogadni a szabályokat, nem képesek beilleszkedésre.” A Mónika Show és a Joshi Bharat című műsorok romaképe 2009. *Médiakutató*, nyár.

NEMÉNYI MÁRIA

2007. Serdülő roma gyerekek identitás-stratégiái. *Educatio*, 2007/1. 84–98.

CSÁSZI LAJOS

2008. A televíziós talkshow története és műfaji sajátosságai. *Médiakutató*, tavasz.

Források:

Az RTL Klub által sugárzott Mónika és a TV2 programján szereplő Joshi Bharat című délutáni talkshow-k értékelése NMHH Műsorfigyelő és Elemző Igazgatóság http://mediatanacs.hu/dokumentum/1854/monika_joshi_20101027.pdf (utolsó letöltés: 2012. november 15.).

A televíziós hírműsorok romaképe a konfliktusok tükrében. In: *Beszámoló az ORTT 2009. évi tevékenységéről*. Budapest ORTT.

BALOGH LÍDIA – PAP ANDRÁS LÁSZLÓ

A bűncselekményekkel kapcsolatos beszédmódok és az etnikai adatok kezelése a médiában

Írásunk állítása a következő: Magyarországon a média beszédmódja követi a jogalkalmazók differenciálatlan, illetve felelőtlen megközelítését az etnicitás (az etnikai hovatartozásra vonatkozó adatok kezelése) és a bűncselekmények bemutatása során – noha ennek nem feltétlenül kellene így lennie.

Az adatkezelés szabályai hibás értelmezésének következtében a joggyakorlat ugyanakkor diszfunkcionális; egyrészt, mert alkalmatlan a rasszista indíttatású bűncselekmények kezelésére; másrészt, mert képtelen hatékony ellenőrzési mechanizmusok kialakítására a büntető-igazságszolgáltatási rendszerben jelentkező hátrányos megkülönböztetés monitorozására; harmadrészt pedig, mert a rendészet nem tud megfelelően reagálni a rasszista kirekesztésből adódó társadalmi hátrányokkal összefüggő, kisebbségi csoporton belüli erőszakos bűncselekményekre, kiemelten a nemi alapú erőszakra. Ez a jogsértés Murphy-törvénye: amikor a tévesen értelmezett adatvédelem a kirekesztés elleni jogvédelem akadályát képezi. Amellett, hogy a színvakság jogvédelmi deficitet eredményez, az adatvédelmi szabályok téves, kiterjesztő értelmezése általános jelenségnek tekinthető Magyarországon, holott a transzparenciadeficit súlyos demokráciadeficitet eredményez, és ennek a média sem képezi ellensúlyát, noha lehetősége lenne rá. A kirekesztés, a rasszizmus Murphy-törvénye pedig – érvelésünk szerint – egyaránt érvényesül a rendészetben és az igazságszolgáltatásban és a médiában.

Etnikai és más közösségek elleni bűncselekmények Magyarországon

A rasszizmus említett „Murphy-törvényé”-nek értelmében, amennyiben kirekesztő, diszkriminatív szándék vezérli az elkövetőket, semmilyen definíciós problémát nem szokott okozni számukra a kisebbségi csoport vagy az ahhoz való tartozás fogalma, illetve az érintettek azonosítása – a faji, etnikai, nemzetiségi kategóriák értelmezése csakis a jogvédők és a jogalkalmazók, valamint a tudósok¹ számára jelent problémát. A modern politikai antiszemitizmusban nem gond a „zsidó” értelmezése, mint ahogy a kiszolgálást megtagadó pincér vagy a szegregált osztályokat kialakító iskolai igazgató számára sem okoz gondot a cigányok azonosítása.² Amint látni fogjuk, a rasszizmus Murphy-törvénye egyaránt jelentkezik majd bűncselekmények áldozatai és elkövetői kapcsán.

A rasszizmus Murphy-törvényének legekleatásabb bizonyítéka a rasszista indíttatású, gyűlöletvezérelt bűncselekmények elleni fellépés elmaradása.³ A gyűlölet-bűncselekmények olyan bűncselekmények, amelyeket (részben vagy egészben) egy csoporttal szemben érzett előítélet motivál.⁴ Ezáltal a gyűlölet-bűncselekmény inkább a motiváció – és nem a tett által – meghatározott cselekmény. A gyűlölet-bűncselekmény áldozatait az elkövető, az áldozat egy vagy több valamely jellemző (vélt vagy valós) tulajdonsága – például vallás, etnikai hovatartozás, szexuális orientáció, fogyatékoság stb. – alapján választja ki. Nem szükséges tehát, hogy az áldozat valóban az adott csoporthoz tartozzék, akkor is megilleti a védelem, ha valójában nem is tartozik az adott csoporthoz, csupán az elkövető percepciója alapján a csoporthoz sorolható: a nemzetközi gyakorlat szerint például elég, ha egy meglegfelvonulás résztvevője vagy egy döntően romákból álló baráti társaság – nem feltétlenül roma – tagja.

¹ Lásd például Ladányi–Szelényi 1997.

² Erre a csapdára reagálva, a szociológusok és a jogvédők kutatásaiban egyre inkább teret kap a külvilág klasszifikációira épülő adatrögzítés gyakorlata.

³ A témáról bővebben lásd Balogh–Pap 2011.

⁴ A szakirodalom illetve a nemzetközi dokumentumok – például az EBESZ Miniszteri Tanács 9/09. sz. döntése a gyűlölet-bűncselekmények elleni fellépésről (OSCE Ministerial Council, Decision No. 9/09, Combating Hate Crimes) – egy része előszeretettel használja az „előítélet-bűncselekmény” kifejezést (‘bias crime’) a gyűlölet motiválta bűncselekmény (‘hate crime’) helyett, mivel egy társadalmi csoporttal szemben érzett előítélet a bűncselekmény mozgatórugója, és bár valamilyen szintű ellenséges érzülettel mindig rendelkezik az elkövető, viszont nem szükséges, hogy az érzelmi állapota elérje a gyűlölet szintjét. Bővebben lásd Danko 2009.

Mindenekelőtt megjegyzendő, hogy a gyűlölet-bűncselekmények esetében feltételezhetően igen magas látenciával kell számolnunk: kutatási eredmények is bizonyítják, hogy a kisebbségi hovatartozásuk miatt hátrányt elszenvedők csak az esetek igen kis részében fordulnak a hatóságokhoz, tesznek bejelentést (EU FRA 2010).

A hazai jogalkotás elmúlt másfél évtizedes tendenciáját vizsgálva megállapíthatjuk, hogy a jogalkotó tett erőfeszítéseket arra vonatkozóan, hogy a szabályozás kövesse a társadalmi viszonyokat, és létrejöjjön a megfelelő jogi környezet a gyűlölet-bűncselekmények elleni fellépéshez. A Büntető Törvénykönyv⁵ „Nemzeti, etnikai, faji vagy vallási csoport tagja elleni erőszak” című,⁶ 1996 júniusától hatályos rendelkezése a rasszista indíttatású, tehát kifejezetten a faji, etnikai, nemzetiségi származás és a vallás mint védett tulajdonságon alapuló gyűlöletcselekményekről rendelkezett. A 2008-as budapesti meglegfelvonulás elleni támadások tapasztalataiból okulva a „nemzeti, etnikai, faji vagy vallási csoport tagja elleni erőszak” megnevezését „közösség tagja elleni erőszak”-ra módosították, és egy tágabb definíciót alkalmazva, a büntetőjogi védelmet kiterjesztették a „lakosság egyes csoportjaira”.⁷ Ugyancsak gyűlölet-bűncselekményre vonatkozik a Büntető Törvénykönyv „közösség elleni izgatás” tényállása,⁸ amely szerint „aki nagy nyilvánosság előtt a) a magyar nemzet, b) valamely nemzeti, etnikai, faji, vallási csoport vagy a lakosság egyes csoportjai ellen gyűlöletre uszít, büntetett miatt három évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő”. Kifejezetten a gyűlöletvezérelt bűncselekmények kategóriájába tartozik emellett az apartheid,⁹ de idetartozhat a népirtás,¹⁰ az önkényuralmi jelképek használata,¹¹ valamint a nemzetiszocialista és kommunista rendszerek bűneinek nyilvános tagadása¹² is.¹³ A felsorolt tényállások kapcsán azonban

⁵ Az írás kéziratának lezárása az új – 2013. július 1-jén hatályba lépő – büntető törvénykönyv (2012. évi C. törvény) 2012. júniusi elfogadása előtt megtörtént.

⁶ 1978. évi IV. törvény a büntető törvénykönyvről (Btk.), 174/B. §.

⁷ „(Közösség tagja elleni erőszak) Aki mást valamely nemzeti, etnikai, faji, vallási csoporthoz vagy a lakosság egyes csoportjaihoz tartozása vagy vélt tartozása miatt bántalmaz, illetőleg erőszakkal vagy fenyegetéssel arra kényszerít, hogy valamit tegyen, ne tegyen vagy eltűnjön, büntetett követ el, és öt évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő.”

⁸ 269. §.

⁹ 157. §.

¹⁰ 155. §.

¹¹ 269/B. §.

¹² 269/C. §.

¹³ Megjegyzendő, hogy az ötágú vörös csillag mint tiltott önkényuralmi jelkép használatának gyűlölet-bűncselekményként való konceptualizálása proplematikus lehet; és ugyanaz az elméleti kérdés felvetődhet a kommunista rendszer bűneinek tagadása kapcsán is.

megjegyzendő, hogy adatvédelmi előírásokra hivatkozva az illetékes hatóságok nem teszik lehetővé, hogy az érintett csoportok (például romák, melegek) szerinti lebontásban kerüljenek gyűjtésre az adatok (illetve az sem kereshető a statisztikákban, hogy vörös csillagot vagy horogkeresztet használtak tiltott módon, illetve hogy mely totalitárius rezsim bűntetteit minimalizálta vagy tagadta az elkövető).

Fontos megemlíteni, hogy a verbális gyűlölet-bűncselekmények üldözésére további lehetőségeket is kínálna a Büntető Törvénykönyv (ám ilyen eljárásokról sem áll rendelkezésre dokumentáció): magánindítványra indulhatnának eljárások például zaklatás¹⁴ vagy rágalmazás és becsületsértés – illetve tetteles becsületsértés – tényállása alapján is.¹⁵

Ezenkívül a Büntető Törvénykönyv tartalmaz olyan rendelkezéseket, amelyek lehetővé teszik, hogy a bírák figyelembe vegyék az elkövető rasszista motivációját mint az aljas indíték egyik formáját, és ezt súlyosbító körülményként számítsák be¹⁶ – ám ennek kapcsán az jegyzendő meg, hogy nem áll rendelkezésre semmiféle statisztika arra vonatkozóan, hogy az egyes „aljas indokból” elkövetett bűncselekmények esetei közül mely esetekben értékelték az elkövető gyűlölet-motivációját.

Amíg a jogszabályi háttérrel tehát kijelenthető, hogy – bár indokolt lehet további jogfejlesztés¹⁷ – többé-kevésbe megfelelő keretet biztosít a gyűlöletvezérelt bűncselekmények elleni fellépésre, addig a jogalkalmazói gyakorlat terén komoly hiányosságok tapasztalhatóak. A nyomozóhatóságok (rendőrség, ügyészség), a vádhatóság és a bíróságok nagyon ritkán, a tényleges vagy potenciális esetek töredékében alkalmazzák a fent említett „közösség tagja elleni erőszak”, illetve „közösség elleni izgatás” tényállásokat.¹⁸ Amögött, hogy a gyűlölet-bűncselekményre vonatkozó tényállásokat ritkán alkalmazzák Magyarországon, két ok húzódik meg.

¹⁴ 176/A. §.

¹⁵ 179. §.

¹⁶ Btk. 166. § (2) bekezdés c) pont (emberölés), Btk. 170. § (3) bekezdés (testi sértés), Btk. 175. § (3) bekezdés a) pont (személyi szabadság megsértése), Btk. 179. § (2) bekezdés a) pont (rágalmazás), Btk. 228. § (2) bekezdés a) pont (jogellenes fogva tartás), Btk. 358. § (2) bekezdés a) pont (alárendelt megsértése).

¹⁷ A Büntető Törvénykönyv (a kézirat lezárását követően befejeződött) 2012-es újrakodifikálása során, a törvénytervezet társadalmi vitája keretében civil szervezetek (Amnesty International Magyarország, Háttér Társaság a Melegekért, Magyar Helsinki Bizottság, Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Jogvédő Iroda, Társaság a Szabadságjogokért) két részletes javaslatot is készítettek a gyűlöletvezérelt bűncselekmények hatékonyabb szabályozása érdekében.

¹⁸ „Közösség tagja elleni erőszak” (Btk. 174/B. §) kapcsán 2009-ben 4, 2010-ben 5, 2011-ben 7, 2012 első félévében 7 bírósági eljárás indult; „közösség elleni izgatás” (Btk. 269. §)

Egyrészt, noha a törvényi tényállásoknak fogalmi eleme a csoporthoz tartozás (vagy ennek feltételezése az elkövető által), a hatóságok – leggyakrabban adatvédelmi okokra hivatkozva – mégis mellőzik az említett „közösség tagja elleni erőszak”, illetve „közösség elleni izgatás” tényállások alkalmazását. Az információs önrendelkezési jogról és az információszabadságról szóló törvény szerint:

*„személyes adat: az érintettel kapcsolatba hozható adat – különösen az érintett neve, azonosító jele, valamint egy vagy több fizikai, fiziológiai, mentális, gazdasági, kulturális vagy szociális azonosságára jellemző ismeret –, valamint az adatból levonható, az érintettre vonatkozó következtetés; különleges adat pedig: a) a faji eredetre, a nemzeti és etnikai kisebbséghez tartozásra, a politikai véleményre vagy pártállásra, a vallásos vagy más világnézeti meggyőződésre, az érdek-képviseleti szervezeti tagságra, a szexuális életre vonatkozó személyes adat, b) az egészségi állapotra, a kóros szenvedélyre vonatkozó személyes adat, valamint a bűnügyi személyes adat”.*¹⁹

A törvény szerint²⁰ személyes adat akkor kezelhető, ha ahhoz az érintett hozzájárul, vagy azt törvény vagy – törvény felhatalmazása alapján, az abban meghatározott körben – helyi önkormányzat rendelete közérdeken alapuló célból elrendeli. Különleges adat akkor kezelhető, ha az adatkezeléshez az érintett írásban hozzájárul, az törvényben kihirdetett nemzetközi szerződés végrehajtásához szükséges, vagy azt az Alaptörvényben biztosított alapvető jog érvényesítése, továbbá a nemzetbiztonság, a bűncselekmények megelőzése vagy üldözése érdekében vagy honvédelmi érdekből törvény elrendeli, vagy azt törvény közérdeken alapuló célból elrendeli. A probléma gyökere ugyanakkor abban az értelmezésben található, amely szerint az adat kifejezés tartalmát tágan kell értelmezni: mindaz a tény, információ, ismeret, amely meghatározott természetes személlyel kapcsolatba hozható, idetartozik:

„A hazai információs jogi szabályozás nem tesz különbséget adat és információ között, e jogterület művelői szinonimaként használják e két fogalmat. Nem csupán a személyeket azonosító adatok személyes adatok, hanem mindaz, amit az azonosító adatok segítségével egy meghatározott személyre vonatkoztathatunk. Az ismeretnek

kapcsán 2009-ben 3, 2010-ben 6, 2011-ben 3, 2012 első félévében 0 bírósági eljárás indult (forrás: Vádképviseleti Informatikai Rendszer).

¹⁹ 2011. évi CXII. törvény, 3. §.

²⁰ 5. §.

nem kell feltétlenül valóságnak lennie. Szintén személyes adat lehet a hamis ismeret is, az adat tehát, ha megfelel a többi kritériumnak, személyes adat, függetlenül attól, hogy igaz-e vagy sem. A roma identitásra vonatkozó adat ennek megfelelően különleges adatnak minősül akkor is, ha az érintett valójában nem roma, magát nem vallja romának. Adatnak számít végül az egy – vagy jellemzően több – adatból levonható következtetés is. Így személyes (különleges) adatnak tekintendő egy önmagában nem kisebbségi hovatartozásra vonatkozó adat alapján, azt a jogszabályi környezettel vagy egyéb körülménnyel együtt nézve, a kisebbségi identitásra utaló – akár alapos, akár alaptalan – következtetés (például többnyire romák által viselt vezetéknev)” (Majtényi–Székely–Szabó 2006).

Miért problematikus ez? Azért, mert a rasszista indíttatású bűncselekmények elkövetői és a hátrányos megkülönböztetés különböző tényállásait megvalósítók nem a sértettek szabad identitásválasztása, hanem a saját definícióik alapján határozzák meg, hogy ki a zsidó, cigány, arab stb. Az etnikai adatok kezeléséről az adatvédelmi és a kisebbségi ombudsman 2009-ben közös jelentést készített, amelyben lényegében emellett foglaltak állást, hogy az etnikai adatgyűjtés bevezetése több megfontolásból is indokolt, ezek között pedig kiemelt szerepe van a diszkrimináció elleni küzdelemmel kapcsolatos érveknek (Jóri–Kállai 2009). A jogfejlesztés hiányát, illetve kívánatos irányát egyébként számos nemzetközi dokumentum is hangsúlyozza. Az Európai Bizottság²¹ például rámutat, hogy az egyenlő bánásmód érvényre juttatásában megkerülhetetlen egyebek között a megbízható etnikai adatokat tartalmazó statisztikák használata és összeállítása, az EU adatvédelmi irányelvvel pedig nem ellentétes az olyan (akár érzékeny adatot érintő) adatgyűjtés és -kezelés, amely például az antidiszkriminációs jogszabályok előírásainak felel meg. A közvetett hátrányos megkülönböztetés (azaz egy látszólag semleges intézkedés, amely a védett tulajdonsággal rendelkező csoportot aránytalanul hátrányosan érinti) elleni fellépés során ugyanis a (vélelmezett) etnikai hovatartozásra vonatkozó adatkezelés logikai szükségszerűséggé vált, és ebből az következik, hogy például az egyenlő bánásmód elvének érvényesülése indokolhatja az adatvédelmi előírások korlátozását. Ugyanezt erősítette meg az Európa Tanács Rasszizmus és Intolerancia Elleni Eu-

²¹ Európai Közösségek Bizottsága: A Bizottság Jelentése a Tanácsnak és az Európai Parlamentnek a személyek közötti, faji vagy etnikai származásra való tekintet nélküli egyenlő bánásmód elvének alkalmazásáról szóló, 2000. június 29-i 2000/43/EK tanácsi irányelv alkalmazásáról. Brüsszel, 30.10.2006. COM(2006) 643 végleges.

rópai Bizottsága (ECRI 1996), és a Nyílt Társadalom Intézet egy 2010-es jelentése is, amely rámutatott arra, hogy sokan félreértik az uniós szabályokat, méghozzá – a jogvédők szerint – szándékosan és rosszhiszeműen: éppen azért, mert ez jó indoknak tűnik a tagállamok számára arra, hogy ne tegyenek semmit a diszkrimináció ellen (OSI 2010). Az etnikai adatok kezelésének szükségességét hangsúlyozza emellett az ENSZ Bizottsága a faji megkülönböztetés eltörléséért 30. sz. általános ajánlása (CERD 2005, 1.5), továbbá a 2001-ben rendezett, rasszizmus elleni világkonferencián elfogadott javaslat (UN 2001), valamint a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet 2007-es jelentése is (ILO 2007). Mindez azt bizonyítja, hogy nemcsak jogi lehetőség van az etnikai hovatartozás szerinti adatgyűjtésre (amely nem feltételezi szükségszerűen a fentiek szerint azt, hogy az adatok konkrét személyhez kapcsolhatók legyenek), hanem ez egyenesen kívánatos is lenne számtalan olyan szervezet szerint, amely céljával a diszkrimináció elleni küzdelmet tűzte ki.

A másik ok, amely miatt többnyire eltekintenek a gyűlöletbűncselekmény-kategória alkalmazásától, a bizonyítás nehézsége. Ez az érv azért visszasz, mert a bűncselekmények kategorizálására ugyanúgy rendelkezésre áll(hat)nak standardok és iránymutatások, mint például az elkövető tudatállapotának (rutinszerűen megoldott) modellezése a szándékos és gondatlan elkövetés, vagy az emberölés és a halált okozó súlyos testi sértés elhatárolása során. Ez annak ellenére van így, hogy számos nemzetközi ajánlás ad eligazítást a gyűlöletvezérelt indíték jogi megragadhatóságát illetően. Az indíték azonosítása alapulhat például az elkövető részéről előítéletességre utaló szóbeli megjegyzéseken, gesztusokon, írásbeli kijelentéseken, korábbi hasonló bűncselekményeken; az áldozat részéről saját csoportját támogató, népszerűsítő tevékenység végzésére vonatkozó információ; a bűncselekmény elkövetési időpontján (egybeesése egy kulturális, történelmi, vallási ünneppel vagy más szempontból jelentős eseménnyel); szélsőséges szervezet vagy annak tagjai érintettségén; egyéb motiváció – mint például az anyagi haszonszerzés – hiányán stb. (US Department of Justice 2000). A jogalkalmazás attitűdjét szemléletli az az 1994-es legfelsőbb bírósági döntés, amely egy kimondottan a feketék bántalmazására összegyűlő bőrfejcsoport ügyében azt az álláspontot képviselte, hogy csak egy szervezett pogrom merítené ki a faji csoport tagja elleni büntett tényállását, és a bíróság megelégedett az enyhébb, aljas indokból elkövetett testi sértés megállapításával.²²

²² BH, 1994/229. Idézi és elemzi: Bencze 2007.

Magyarországon gyűlölet-bűncselekmények esetén leginkább garázdaság²³ miatt indulnak az eljárások. Jogvédő szervezetek, például a Társaság a Szabadságjogokért (TASZ), hiába fordultak ismételten a rendőrség vezetőjéhez és a legfőbb ügyészhez a gyűlölet-bűncselekmények minősítésével összefüggő irányelvek kidolgozásával kapcsolatban,²⁴ a hatóságok annak ellenére hallgatnak, hogy számos nemzetközi emberi jogi szervezet hívta fel az ezzel kapcsolatos hiányosságokra a figyelmet. Eközben nyilvánvaló gyűlölet-bűncselekmények tucatjairól jelentek meg beszámolók a sajtóban és civil szervezetek jelentéseiben. Például 2009-ben a hatóságok rongálásnak minősítették az Action Bár nevű meleg szórakozóhely elleni Molotov-koktélos támadást, ahogyan a roma család otthona elleni (szintén 2009-és) bocföldei támadást is,²⁵ valamint azt az esetet is, amikor 2010-ben ismeretlenek követet dobáltak egy rabbi lakásába a Dohány utcában, miközben a család vendégek társaságában a pészahot ünnepelte. Eredetileg csoportos garázdaság – és nem közösség tagja elleni erőszak – miatt indított a rendőrség eljárást egy, a 2009-es Budapest Pride pólóját viselő nőt megverése kapcsán is.

2011 tavaszán a joggyakorlat cinizmusa a korábbiakat jóval meghaladó mértéket öltött: azon túl, hogy a romákat és a melegeket ért gyűlöletvezérelt támadások tekintetében következetesen elmaradt a megfelelő jogi minősítés, az eredetileg a valamilyen hátrányos társadalmi helyzettel összekapcsolt személyiségjegy büntetőjogi védelmét célzó jogi kategóriát a roma kisebbség által a többségi társadalom tagjai ellen elkövetett cselekmények tekintetében kezdték alkalmazni.²⁶

²³ Btk. 271. §, garázdaság: „(1) Aki olyan kihívóan közösségellenes, erőszakos magatartást tanúsít, amely alkalmas arra, hogy másokban megbotránkozást vagy riadalmat keltsen, ha súlyosabb bűncselekmény nem valósul meg, vétséget követ el, és két évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő. (2) A büntetés büntett miatt három évig terjedő szabadságvesztés, ha a garázdaságot a) csoportosan, b) a köznyugalmat súlyosan megzavarva követik el. (3) A büntetés büntett miatt egy évtől öt évig terjedő szabadságvesztés, ha a garázdaságot a) csoportosan és a köznyugalmat súlyosan megzavarva, b) nyilvános rendezvényen, c) fegyveresen, d) felfegyverkezve követik el.”

²⁴ TASZ: [Nyílt levél a legfőbb ügyésznek], 2010. április 14. (forrás: www.tasz.hu).

²⁵ 2009. március 6-án kora reggel Molotov-koktélt dobtak egy roma család otthonába a Zala megyei Bocföldén. Lásd: Törzsök–Paskó–Zolnay 2009.

²⁶ „2009 márciusában, nem sokkal a tatárszentgyörgyi gyilkosságok után Miskolcon cigányok egy csoportja megtámadott egy autót, amely a házaik közelében cirkált éjszaka. Az autóban száz-ezer forintos kár keletkezett, a benne ülők könnyebb hámsérüléseket szenvedtek. 2009 novemberében Sajóbáonyon szintén cigányok egy csoportja támadt a városba érkező gárdisták autójára, miután előző nap már összetűztek egy Jobbik-gyűlés résztvevőivel. Az autóban komoly károk keletkeztek, súlyos személyi sérülés itt sem történt. 2009 szeptemberében a józsefvárosi Tavaszmező utcában egy

A fentiekből megállapítható: a gyűlöletvezérelt bűncselekmények elleni jogi fellépés hatékonysága legalább annyira a jogalkalmazói szándékon, mint a jogalkotás nyújtotta kereteken múlik. A jog amúgy is csupán egy a társadalmi problémák kezelésére, a kirekesztett, elutasított és stigmatizált csoportok védelmére igénybe vehető megoldások közül, de a specializált, kifejezetten a gyűlöletvezérelt bűncselekmények szankcionálására megalkotott jogszabályok sem érnek sokat önmagukban, ha hiányzik a szakmai és a tágabb társadalmi, politikai szándék azok alkalmazására. A látencia nemcsak a bejelentések, hatósági eljárások kezdeményezésének gyakori elmaradása miatt nagy, hanem azért is, mert gyakran eltérő jogi minősítés alapján folynak az eljárások. Ez nem csak azért problematikus, mert a gyűlölet-bűncselekmények szigorúbb büntetést vonnak maguk után, mint az „egyszerű” testi sértés vagy garázdaság, hanem mert a gyűlölet-bűncselekmények felismerésének és sajátos devianciaként történő meghatározásának az áldozatok és a potenciális áldozatok számára kiemelten fontos jelképes üzenete van. Ettől érezhetnék ugyanis azt, hogy a többségi társadalom egyértelműen és kategorikusan elutasítja az őket érő inzultusokat. Ahhoz, hogy ez valóban így legyen, rendkívül fontos a gyűlölet-bűncselekményekkel kapcsolatos társadalmi és szakmai érzékenység növelése.

Etnikai diszkrimináció a büntető-igazságszolgáltatási rendszerben – és a tettenérés lehetetlensége

A büntető-igazságszolgáltatási rendszerben, például a büntetés kiszabás, az előzetes letartóztatás vagy a jogtalan fogva tartásért megítélt kártérítések tekintetében gyakran felmerül a romák hátrányos megkülönbözteté-

főleg cigányokból álló társaság megtámadott egy diákok. [...] Miskolcon a bizonyíték egy bot volt, amelyet a támadás közelében találtak, és amelyre rá volt írva, halál a magyarokra. Sajóbáonyon a szemtanúk és a sértettek szerint a támadók azt kiabálták, megdöglötök, büdös magyarok. A Tavaszmező utcában szintén magyarsága miatt gyalázták a fiút, azt mondták neki, hogy mersz bejönni a mi utcánkba?” (Plankó 2011). Azért is érdekes, hogy a hatóság sikeresen be tudta azonosítani a rasszista indítékot, mert „2008 januárban Szigetváron egy ötfős csoport rátámadt egy cigány asszonyra és a lányára. A rendőrség ebben az ügyben garázdaság miatt kezdett vizsgálni, és csak azután gyanúsították a fiatalokat rasszista erőszakkal, miután ők maguk mesélték büszkén, hogy cigányokat akartak verni. Miután azonban beszéltek ügyvédekkel, visszavonták a vallomást. Bár egyiküknek még egy cigányellenes vers is volt a hátára tetoválva, első fokon azt mondták ki, nem bizonyítható a rasszista indíték, így testi sértésről és garázdaságról szőtt az ítélet.” Igaz, másodfokon már közösség tagja elleni erőszakért ítélték el őket, súlyosbítva a büntetéseket, bár a legsúlyosabb büntetés így is két év hat hónap volt, míg a miskolci és a Tavaszmező utcai ítéletekben öt és hat év is előfordultak (uo.).

se. Ennek bizonyításához ugyanakkor megbízható adatokra lenne szükség – ahogyan az etnikai alapú profilalkotásnak, a rendőrség diszkriminatív igazoltatási gyakorlatának – a méréséhez is arra lenne szükség, hogy legyenek adataink az eljárás alá vont személyek (az eljáró rendőrök által vélelmezett) etnikai hovatartozásáról. Ha például egy elkövető üldözéséről, körözéséről van szó, nem biztos, hogy célravezető például az adatvédelmi biztos korábbi gyakorlatában többször kifejtett abbéli álláspontja, hogy az állampolgárok etnikai adatainak nyilvánosságra hozatala minden esetben tilos. Ha a sértett vagy a tanú személyleírásában erre kitér, akkor az nyilván a nyomozóhatóságoknak is fontos, és – ami még fontosabb – a nyomozati eljárások közben következményekkel járó információ lesz, még akkor is, ha egy politikailag korrektnek vélelmezett metanyelven megfogalmazott – például „kreol” vagy „barna bőrű” – jelző szerepel a nyilvánosságnak készülő közleményben. Az Országos Rendőr-főkapitányság által 1996-ban kiadott utasítás²⁷ szerint a rendőrség a körözési (vagy egyéb) személyleírásoknál nem szerepeltethet népcsoportra, nemzeti, etnikai hovatartozásra vonatkozó adatot – az ismeretlen holttest azonosítása céljából kiadott körözés kivételével. Az utasítás kifejezetten normasértőként határozza meg a „cigány elkövető” kitételt, és zárójelben azt is megjegyzi, hogy „*az ilyen megjelölés az esetek többségében a testi jellemzők egyértelmű azonosítására egyébként sem alkalmas, és így szakmai szempontból is kifogásolható*”. (A rendelkezés háttérében álló esetre – az ún. „félkarú rabló”-ügyre – a későbbiekben térünk ki részletesen.²⁸) Mellesleg a rendőrségi adatnyilvántartásban használt informatikai rendszer – az ún. Robotzsaru – egyaránt teret enged a sértett vagy a tanúk által közölt, adott esetben a nyomozóhatóság által regisztrált tények, információk rögzítésének. Nem igaz tehát, hogy etnikai adat eleve nem lehet a rendszerben, hiszen ha például a sértett vagy a tanú ragaszkodik annak jegyzőkönyvbe mondásához, hogy a gyanúsított „arab”, vagy a rendőr úgy gondolja, hogy a sértett „roma”, ez értelemszerűen a nyomozati anyagok része lesz. Az etnikai csoportok kriminalitására vonatkozó aggregált adatok tendenciózus felhasználása ugyan alkalmas lehet az előítéletek és az etnikai feszültségek növelésére, de a büntető igazságszolgáltatási rendszerben tetten érhető diszkrimináció méréséhez és visszaszorításához fontos lehet a terheltekre is kiterjedő etnikai

²⁷ Országos Rendőr-főkapitányság 100/66-15/96 P.

²⁸ Lásd az „Etnikai adatok megjelenítése a médiában: álláspontok és gyakorlatok” című részben.

adatfelvétel. Emellett a „cigánybűnözés” álságos diskurzusával szembeni érveléshez is hasznos lehet, valamint a közösségeket célzó, áldozatvédelmi-prevenációs stratégiák megvitatásához (például az emberkereskedelem jelenségének visszaszorítása kapcsán).

A következtetés nyilvánvaló: ahhoz, hogy a közvetett (sőt akár a közvetlen) diszkrimináció a gyakorlati jogban is alkalmazható fogalommal váljon, a gyűlölet-bűncselekmények pedig szankcionálhatók legyenek, megbízható (anonimizált) statisztikai adatokra, valamint adott esetekben a sértettek, panaszosok beazonosítását is lehetővé tévő adatokra van szükség – ahogy erre tucatnyi nemzetközi dokumentum, ajánlás is felhívja a figyelmet. Nem lehet ugyanis eléggé hangsúlyozni: az, hogy a magyar hatóságok (egyre jobban) feshengnek az etnicitásra tett utalásoktól, még nem jelenti az etnikai alapú diszkrimináció csökkenését. A „roma” vagy „cigány” szavak (utóbbit egyébként a 2012-ig hatályos kisebbségi törvény is használta) tabuvá válása megnehezíti az egyébként növekvő számú rasszista motívált bűncselekmények illetéknenti (rendőri, ügyészi) minősítését is.

Itt jegyzendő meg, hogy a marginalizált kisebbségi csoportok bizalma a rendőrség, a hatóságok irányában általában nem erős.²⁹ Ezzel összefüggésben feltételezhető, hogy a rendészeti nem tud megfelelően reagálni a kisebbségi csoportokon belül előforduló erőszakos bűncselekményekre, kiemelten a nemi alapú erőszakra: Például, a rendelkezésre álló kutatási adatok (Yaprak Yıldız–Baumann–Dutta 2010), illetve a jogvédő szervezetek tapasztalatai (Hungary – NGO Submission 2010, par. 2.2) azt valószínűsítik, hogy a roma nők a nem roma nőkhöz képest fokozottan kiszolgáltatottak családon belüli erőszak áldozataiként, ugyanis rosszabb eséllyel indulnak, ha a hatóságoktól kérnek segítségért. Ennek a feltételezésnek a vizsgálatához – hogy a rendőrség kevésbé avatkozik be kisebbségi közösségen belüli nemi alapú erőszak vagy egyéb bűncselekmények esetén, azaz kevésbé nyújt védelmet a kisebbségi hovatartozású állampolgárok számára – szintén (aggregált) etnikai adatokra lenne szükség.

Összefoglalva a fentieket: az alkotmányos és emberi jogi visszasságok orvoslása a legtöbb esetben jogalkotási tevékenységet igényel, de a jogalkalmazói szemléletváltás is kulcsfontosságú.³⁰ Ha a kisebbségek-nemzeti-

²⁹ Erről a jelenségről, illetve ennek leküzdéséről lásd például: OSCE 2010.

³⁰ Az amerikai ügyvédi kamara 530 tagú küldöttgyűlése például egyhangúlag szavazta meg azt az ajánlást, hogy vezessenek be faji adatrögzítési kötelezettséget a közlekedési eljárásokban.

ségek reprezentánsainak is ellenérzései lennének az adatkezeléssel kapcsolatban, az ördögi kör megszakítása megint csak a többségi társadalom és az állami intézmények feladata.³¹

A személyes adatok védelme – a közérdekű adatok nyilvánosságának elve ellenében?

Vélhetően a totalitárius rendszer, a diktatúra közelsége miatt az állami és civil jogvédő szervezetek igen érzékenyek az állam mindent látó és ellenőrző tekintetere: a személyes adatok védelme terén – legalábbis a legutóbbi időkig, például a független adatvédelmi ombudsmani hivatal megszüntetéséig – Magyarország a világ élvonalába tartozott. Mindössze két évvel a rendszerváltást követően elfogadott progresszív adatvédelmi törvénnyel,³² 2012 januárjáig önálló és igen aktív specializált ombudsmanal, aki a magánszektor adatgyűjtőivel szemben is határozottan fellépett.³³

A közérdekű adatok nyilvánossága ugyanakkor kisebb hangsúlyt kapott. Noha természetesen nem zéróösszegű játékról van szó: egy társadalom lehet transzparens a közsféra tekintetében markáns adatvédelmi rezsim mellett is, de a közpolitikai diskurzus és a jogvédők prioritásai mégis többnyire valamelyik irányba hajlanak. Beszédes, hogy a 2012-ig önálló ombudsmanként működő adatvédelmi biztos a hatáskörét tekintve és a működésének tartalmi kereteit kijelölő jogszabály elnevezése alapján is a személyes adatok védelme mellett a közérdekű adatok nyilvánosságának őrzője is volt.³⁴ Az utolsó adatvédelmi ombudsman, Jóri András kifejezetten a szemléletváltás és egy új egyensúly szükségessége mellett foglalt állást a két védett jogi érdek közötti harmonikusabb aktivizmus terén:

„Figyelmeztető tény, hogy tárgyát tekintve rendre az ügyek kisebb hányada tartozik az információszabadság körébe. Adatvédelem és az adatnyilvánosság között az egyensúly részben jogalkotási, részben jogalkalmazási hibákból adódóan arány-

³¹ Bővebben lásd: Majtényi–Pap 2009; Pap 2008.

³² 1992. évi LXIII. törvény a személyes adatok védelméről és a közérdekű adatok nyilvánosságáról.

³³ Csak egy példa: Magyarország azon kevés európai országok közé tartozott, ahol az adatvédelmi biztos fellépésének köszönhetően a Google Street View csak szigorú feltételek között jelenhetett meg. Lásd: Kulcsár 2011.

³⁴ 1992. évi LXIII. törvény a személyes adatok védelméről és a közérdekű adatok nyilvánosságáról.

„... talan: sok esetben az adatvédelem az adatnyilvánosság, a transzparencia kárára érvényesül; az átláthatóság megteremtését, közvetve fontos alkotmányos érdekek érvényre juttatását akadályozzák (sokszor vélt) adatvédelmi akadályok. Ugyanakkor nyilvánosságot kapnak olyan adatok, amelyek a magánszféra-védelem körében joggal védendők. Az adatvédelmi biztos ebben a helyzetben az adatvédelem és az adatnyilvánosság közötti egyensúly létrehozatalára kell, hogy törekedjen. [...] Az egyensúly lényege, hogy az adatvédelem – a törvényhozó eredeti szándékának megfelelően – mindenkor mint a magánszféra-védelem fontos, az információs társadalom körülményei között hatékony eszköze érvényesüljön; ám ne váljon öncéllá, s különösen ne akadályozza az adatnyilvánossághoz fűződő legitím érdekeket.”³⁵

E tágabb kontextusban is előáll az a korábban ismertetett, a transzparencia Murphy-törvényének nevezhető helyzet, hogy a tévesen vagy túlságosan doktrinér módon értelmezett adatvédelem a jogvédelem korlátjává válik. Sőt, a privacy szélesen értelmezett felfogása a közügyek nyilvános megvitatásának és a demokratikus társadalmakban létfontosságú nyilvánosságnak akadálya is lehet. Magyarországon a közhatalom ellenőrizhetősége számos alkalommal alulmaradt a közszereplők³⁶ személyes adatainak védelmével szemben.

A Társaság a Szabadságjogokért például az alkotmányosság legfőbb őrért, az Alkotmánybíróságot vitte perbe, egy alkotmánybírói beadványt ké-

³⁵ Adatvédelmi Biztos Irodája: Információszabadság napja 2010: „Adatvédelem kontra adatnyilvánosság – új egyensúly?” 2010. szeptember 7.

³⁶ Az elmúlt rendszer titkosszolgálati tevékenységének feltárásáról és az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltáráról szóló 2003. évi III. törvény alapján közszereplőnek az a személy minősül, „aki közhatalmat gyakorol, gyakorolt vagy közhatalom gyakorlásával járó tisztségre jelölték, illetve, aki a politikai közvéleményt feladatszerűen alakítja vagy alakította”. Bővebben lásd Sarkady 2006. Bayer Judit így ír erről (Bayer 2005): „Az Alkotmánybíróság számos határozatában említi a »közszereplő politikus« fogalmát [...] A 36/1994 (VI. 24.) alkotmánybírói határozat indokolásában így fogalmaz: »a kritika megengedhetőségének határai tágabbak a kormányzat, a közhivatalnokok esetében, mint a politikusok tekintetében, és valamennyi közszereplő esetében tágabbak, mint a magánszemélyek tekintetében«. Ebből nyelvtani értelmezés útján arra következtethetünk, hogy a közszereplő tágabb kategória, mint a politikusok és közhivatalnokok köre. Ugyanabban a bekezdésben pedig »közszereplést vállaló személyeknek« nevezzi őket (II. 2.). De nevezzi őket »közfeladatot ellátó, illetve a közéletben szerepet vállaló« személyeknek is, máshol pedig a »közélet szereplőinek« (III. 1.). [...] A Ptk. kommentárja szerint közszereplésnek az a megnyilvánulás minősül, amely befolyásolja a szűkebb vagy a tágabb társadalom életét, a helyi vagy az országos viszonyok alakulását [...] Nyilvánvalóan nem csupán a közhatalmat birtokló, politikai közszereplőket tekinti ilyennek, mivel megemlíti a »művészi, tudományos, illetve irodalmi működés körén kívül eső, így tehát az »egyéb« közszereplést vállaló személy» esetét is. Ebből arra következtethetünk, hogy a művész, az irodalmár stb. is közszereplőnek minősül, és ehhez képest vannak »egyéb« közszereplők.”

szító országgyűlési képviselő személyazonosságának titkosítását sérelmezve. A Fővárosi Ítéltábla döntése³⁷ is azt állapította meg, hogy egy országgyűlési képviselő személyazonossága (még ha fejléces levélben is fordul egy másik állami hatósághoz) nem közérdekű információ, és az érintett nem minősül közszereplőnek. Később az Európai Emberi Jogi Bíróság a civil szervezetnek adott igazat a kérdésben.³⁸ A Fővárosi Bíróság hasonló érvelésre alapított egy döntést, amely nem kevesebbet mondott ki, mint, hogy Németh Miklós miniszterelnök állam- és kormányfókkal folytatott hivatali levelezése nem közérdekű információ (MTI 2010). A Szekszárdi Városi Bíróság szerint nem tartozik az állami vagyon átláthatóságát biztosító jogszabályok hatálya alá a Paksi Atomerőmű.³⁹ A Kúria és az adatvédelmi biztos álláspontja szerint az eljáró, kényszerintézkedést alkalmazó, közhatalmat gyakorló rendőrök nem tekinthetők közszereplőnek, és arcképük (beleegyezésük) hiányában még nyilvános tömegrendezvényről történő tudósítás során sem közölhető (Tamás 2012). A személyes adatok kezelésének doktrinér felfogására nyújt bizarr példát a Csongrád Megyei Bíróság 2008-as, Pap János bíró által jegyzett ítélete:⁴⁰

„Ezt megelőzte az az esemény, hogy a felperes a polgármesterrel szemben büntető feljelentést tett abból az okból, hogy Nobel-díjas magyar író Sorstalanság című könyvének a középiskolások részére történő ajándékozását rendelte el a képviselőtestület a polgármester javaslatára.”

A közsféra transzparenciája, és ezáltal a demokratikus kontroll tekintetében további lényeges jelenség az, hogy Magyarországon a média beszédmódja is követi a jog megközelítését. Így vezető közéleti napilapokban, hírportálokon olvashatunk a „*H. György VII. kerületi polgármester*”, „*N. Norbert törvényszéki bíró*” (MTI 2012) vagy „*K. Zoltán szegedi sztárügyvéd*” ellen folyó büntető eljárásokról (MTI 2011), vagy a Honvédelmi Minisztérium vesztegetési botrányával kapcsolatban „*O. János dandártábornok*”-ról (Index 2011). A „titkosítás” azért is abszurd, mert a kitakart információk sok esetben *de facto* nyilvánosak, és egy egyszerű Google-keresés révén hozzáférhetőek. A média kritikátlanul követi a jog hibás megoldásait: érthet-

³⁷ Pf.20.304/2005/8.

³⁸ *Társaság a Szabadságjogokért v. Hungary* (37374/05, Judgement of 14 April 2009).

³⁹ A Tolna Megyei Bíróság másodfokú ítélete megváltoztatta a döntést, és kötelezte a Paksi Atomerőmű Zrt.-t dokumentumok nyilvánosságra hozatalára. Lásd például Energia Kontroll Program 2011; Hvg.hu 2011.

⁴⁰ Csongrád Megyei Bíróság, 2.P.21.514/2008/4.

len a kitakart arcú rendőr, már csak azért is, mert például 2012 januárjában a fontosabb médiumok vezetőit tömörítő Főszerkesztők Fóruma megalakította az Önszabályozó Etikai Irányelvek elnevezésű normagyűjteményt, amely szerint:

„Az újságíró közszereplőnek tekinti – a tevékenységével összefüggésben – a következő személyeket: a) minden választott tisztséget betöltő személyt, b) minden közhivatalt ellátó személyt, c) minden közfeladatot ellátó személyt, d) minden, munkáját a nyilvánosság előtt végző személyt (színművészek, műsorok szereplői, zenészek, egyéb művészek, sportolók, egyházi vezetők, üzletemberek, újságírók, egyetemi oktatók, polgárőrök, közérdeklődésre számot tartó perekben szereplő ügyvédek, sportegyesületek vezetői stb.), e) minden, bármilyen mértékben közvetett vagy közvetlen állami tulajdonban lévő, illetve monopóliumhelyzetben lévő, avagy közbeszerzésben érdekelt cég tisztségviselőit, akik az adófizetők pénzével kapcsolatos tranzakciókban vesznek részt [...] Ha közszereplőt vádolnak bűncselekménnyel, az ártatlanság vélelme ugyanúgy megilleti, mint bárki mást, ugyanakkor indokolt és szükséges neve és funkciója közlése.”⁴¹

Etnikai adatok megjelenítése a médiában: álláspontok és gyakorlatok

Az etnikai hovatartozásra vonatkozó közlések, illetve utalások kérdése elsősorban bizonyos érzékeny témákkal kapcsolatban, mindenekelőtt bűncselekményekről vagy azok gyanújáról szóló sajtóközlemények esetében merül fel. A problémának a társadalmi kontextus adhat jelentőséget: ha egy társadalomban olyan előítéletek élnek, amelyek bizonyos etnikai csoportokhoz, kisebbségekhez fokozott bűnelkövetési hajlandóságot társítanak. Az egyes társadalmi csoportok sajtóban való megjelenítése feltételezhetően nagyban hozzájárulhat a sztereotípiák alakulásához (erősödéséhez vagy gyengüléséhez), és ezáltal a társadalmi együttélés stabilitását is befolyásoló tényező lehet. A jelenlegi magyarországi helyzetet tekintve, a nemzetiségi/etnikai hovatartozás megjelenítése elsősorban és kiemelkedően a roma kisebbség kapcsán merül fel kényes kérdésként.

Figyelembe véve a média társadalmi szerepét és felelősségét, felmerül, hogy az etnikai kérdések megjelenítése a médiában nemcsak jogi szempontból releváns – azaz nem szorítkozhat csupán az adatgyűjtésre és -kezelésre vonatkozó jogszabályok értelmezésére –, hanem etikai szem-

⁴¹ Főszerkesztők Fóruma: Önszabályozó Etikai Irányelvek. Budapest, 2012. január 18.

pontból is körültekintő normaalkotást igényel: a hírekben szereplők etnicitásával kapcsolatos információk médiában való megjelentése számos szakmai manifesztumnak – médiára vonatkozó ajánlásnak, újságírói etikai kódexnek, illetve szerkesztőségi szabályzatnak képezi tárgyát világszerte.

Az is érthető, hogy a téma gyakran generál szakmai, illetve társadalmi vitákat. Itt említendő meg az a hazai eset, amely a korábban tárgyalt,⁴² 1996-os (a körözési és egyéb célra kiadott személyleírásokról szóló) ORFK-utasítás háttérében állt: az úgynevezett „félkarú rabló”-ügy. 1996 júliusában a Roma Polgárjogi Alapítvány Válságkezelő és Jogvédő Irodája az adatvédelmi biztosnál panaszt tett a *Népszavában* 1996. július 27-én megjelent, „Félkarú rablót keres a rendőrség” című cikkben szereplő kifejezésekkel kapcsolatban. A cikkben kifogásolt kijelentések a következők voltak:

„A rendőrség körözi, valamint társát, akiről annyit tudni, hogy cigány származású, és fél karja van. [...] A másik támadóról a rendőrök jelenleg annyit tudnak, hogy egy félkarú cigány fiatalember [...]”

Jóri András és Zombor Ferenc így ír erről:

„Az adatvédelmi biztos tájékoztatást kért a Baranya Megyei Rendőr-főkapitányságtól arról, hogy az újságíróval a rendőrség munkatársai közölték-e a cikkben szereplő gyanúsított cigány származását. Válaszában a bűnügyi osztály vezetője elismerte, hogy a rendőrség közölte a sajtóval a gyanúsított cigány származását, de hozzáfűzte, hogy csak arról nyilatkoztak, amit a szemtanúk jegyzőkönyvbe mondtak. Az elkövetőkről igyekeztek minél részletesebb személyleírást adni, de nem állt szándékukban a cigány kisebbséghez tartozó polgárokat megsérteni (ügyszám 319/A/1996). Az eset nyomán a Roma Sajtóközpont 1997 februárjában sajtótájékoztatót szervezett az adatvédelmi és a kisebbségi jogok országgyűlési biztosainak részvételével. A biztosok [...] kifejtették, hogy jogsértő, ha a rendőrség a körözéseknél vagy egyéb esetekben a személyleírásban népcsoportra, nemzetiségre vagy etnikumra utaló megjelölést használ” (Jóri–Zombor 1998)

Az adatvédelmi biztos később árnyalta álláspontját:

„Egy rádiós újságíró azzal a véleményével kereste meg az adatvédelmi biztost, hogy »hír vagy bűnügyi tudósítás szempontjából igenis lehetnek olyan esetek, amikor a

⁴² Lásd az „Etnikai diszkrimináció a büntető-igazságszolgáltatási rendszerben – és a tettenérés lehetetlensége” című részben.

szereplők (nemcsak az elkövetők) hovatartozása a megértés szempontjából fontos, ezért az általános szabály alól ilyenkor kivételt lehet, sőt kell tenni». Az adatvédelmi ombudsman ezzel a véleménnyel egyetértett, és emlékeztetett arra: nyilatkozataiban és állásfoglalásaiban nem állította, hogy az etnikai eredet megjelölése, vagy az arra való utalás általában és kivétel nélkül kerülendő volna. Bár egyetlen állami szerv sem tarthatja nyilván jogszerűen az érintett beleegyezése vagy törvényi rendelkezés hiányában az etnikai hovatartozással kapcsolatos adatokat, előfordulhatnak olyan esetek, amikor mégis indokolt az etnikai hovatartozásra utaló adatok kezelése, nyilvánosságra hozatala. Ha a sajtó beszámol például arról, hogy »hároméves, eltűnt cigány kisfiút keres a rendőrség«, ebben az esetben az elveszett kisgyerek szüleinek hozzájárulásával az etnikai megjelölés nem jogsértő, és arra is alkalmas, hogy az előítéletes gondolkodást erősítse (ügyszám 214/K/1996).⁴³

Az „érintettek explicit hozzájárulásának elve” – utalva a magyar adatvédelmi szabályozásra, illetve annak közkeletű értelmezésére – megjelenik a 2007-ben megjelentetett, a romák médiaábrázolásáról szóló „Zöld könyv” című dokumentumban is, az etnicitásra vonatkozó információk közlése kapcsán (Hammer 2007). Ennek az elvnek a tiszteletére épül a Magyar Tartalomszolgáltatók Egyesülete Működési, Etikai és Eljárási Szabályzatának vonatkozó része is:

„Általános szabály, hogy személyiségi jogok körébe tartozó adatokat csak akkor indokolt közölni, ha azok a tartalom szempontjából valóban lényegesek – ezt még akkor is tartani kell, ha a szereplő esetleg hozzájárul a szélesebb körű közléshez.” [...] „A szerkesztők feladata minden egyes esetben az is, hogy illetékes vezetőikkel és adott szereplővel konzultálva eldöntsék, a személyiségi jogok védelme milyen konkrét formában valósuljon meg. A tartalomkészítőknek szigorúan kerülniük kell az egyes személyeket, embercsoportokat sértő vagy más módon szélsőséges megnyilatkozásokat.”⁴⁴

A magyarországinál kevésbé szigorú adatvédelmi szabályokkal és hagyományokkal jellemezhető nyugat-európai kontextusokban a vonatkozó kódexek⁴⁵ lényeges eleme a „történet megértésének célja”: az a kiindulópont, hogy etnicitásra vonatkozó információ akkor közölhető – közlendő

⁴³ Uo.

⁴⁴ A Magyarországi Tartalomszolgáltatók Egyesületének a Tartalomszolgáltatásra Vonatkozó Működési, Etikai és Eljárási Szabályzata. <http://www.mtc.hu/etikaikodex.html>

⁴⁵ Lásd a témáról: Balogh 2009.

–, amennyiben az esemény jobb megértését szolgálja, ha a közönség tájékoztatást kap az érintettek etnikai hovatartozásáról.⁴⁶ (Ilyen eset lehet, ha például felmerül, hogy egy bűncselekmény elkövetőjét rasszista alapú gyűlölet vezérelte, vagy egy eset során valakit hátrány ért a származása miatt.) Számos európai újságírói- szerkesztőségi kódex vallja ezt az elvet, például a BBC mértékadónak tartott szerkesztőségi iránymutatása.⁴⁷

Az etnicitásra vonatkozó információk kezelését illetően, természetesen, előfordulnak a jogszabályokat és egyéb szabályozásokat figyelmen kívül hagyó vagy azt megkerülő gyakorlatok is a (tágra értelmezett) médiában. Magyar kontextusban például az a Kuruc.info és ehhez hasonló – jobboldali extremista, sovíniszta, rasszista – online (kvázi)médiák nyilvánvalóan aggályok nélkül tesznek etnicitásra, faji származásra vonatkozó, kategorizáló megjegyzéseket – mind egyes esetekre, mind pedig jelenségekre vonatkozóan is.

Léteznek ennél szofisztikáltabb megoldások is az olvasóközönség „etnikai információkra” irányuló, feltételezett igényének kielégítésére. Magyarországon egyes bulvárlapok bevett gyakorlata, hogy például egy-egy bűncselekmény bemutatásakor nem tesznek ugyan explicit utalást az érintettek etnikai hovatartozására, ám a történetekről – minden indoklás nélkül – megszólaltatják a helyi roma önkormányzat képviselőjét. Hasonló célokat szolgálhat egy-egy illusztráció, amely „nem hagy kétséget” az olvasóban – audiovizuális média esetén egy vágókép vagy hangbejátszás is „leleplező” lehet. Erről a problematikus jelenségről számol be, maró iróniával, egy 2004-ben megjelent mediakritika, a *Zsaru Magazin*⁴⁸ egyik cikke kapcsán, amelynek főszereplője egy kisgyerek, akit a szomszédságban lakó idősebb fiúk szexuálisan bántalmaztak:

⁴⁶ Hasonló kérdések merülnek fel nemcsak az etnicitásra, de például a hajléktalanságra vonatkozó információk kapcsán is; különösképpen, ha bűncselekményekről szóló hírekről van szó. Magyarországi viszonylatban ilyen eset volt például Szita Bence meggyilkolása 2012. októberében, amikor a bűncselekmény gyanúsítottjai közül két férfiról a média sietett közölni – címekben is kiemelve –, hogy „hajléktalanok”: „Gyerekgyilkosság: három napig faggatják a hajléktalanokat” (Hvg.hu 2012). A témával foglalkozó jogvédők azt javasolják az újságíróknak, hogy: „Csak akkor emeljék ki az ábrázolt ember hajléktalanságát, ha annak a téma szempontjából valóban van jelentősége!” (A Város Mindenkié: A hajléktalan emberek ábrázolása a médiában – javaslatok a sajtó munkatársainak. 2012. 06. 12.)

⁴⁷ BBC Editorial Guidelines (<http://www.bbc.co.uk/editorialguidelines/>)

⁴⁸ Megjegyzendő, hogy a *Zsaru Magazin* kiadója az Országos Rendőr-főkapitányság.

„a lapszám kétségkívül legdöbbenetesebb riportja a Kölyökszex szomszédháborúval című pedofil pornónovella. A személyiségi jogokat maximálisan tiszteletben tartó írás főszereplője a négyéves K. Alex, akinek édesanyja neve K. Melinda. A gyermek Alexet – biztos, ami biztos – kitakart arccal megöröktette a Zsaru fotósa, édesanyja húgának, az arcát és nevét bátran vállaló Koszta Róza társaságában. [...] A politikailag is korrekt cikk – ha valaki a fotókról nem jött volna rá, milyen nemzetiségűek a szereplők – a biztonság kedvéért megszólaltatja Nagy Tihamért, akit vajdaként tisztelnek a Cserepes és Kígyó utcai romák” (Bodolai 2004).

Bűncselekmények, etnicitás és médiafigyelem

A bűncselekmények kellően informatív bemutatásához jelentős társadalmi érdek fűződik. Egyrészt, a megfelelő médiareprezentációtól a közvélemény tudatosságának növekedése várható: például, a párkapcsolati erőszak jelenségére vonatkozó társadalmi tudatosság növekedése érdekében fontos lehet, hogy az áldozatot az elkövetőhöz fűző viszonyról információk kerüljenek nyilvánosságra, az áldozatok etnikai háttere pedig releváns információ lehet gyűlölet-bűncselekmények vagy azok gyanúja esetén – vagy akár a társadalmi kirekesztés absztraktabb formáiból fakadó viktimizáció esetén is. Másrészt, a bűncselekményekről szóló médiatudósításoktól akár preventív hatás, illetve a látencia szintjének csökkenése is remélhető. Az utóbbi társadalmi célt – azaz bizonyos bűncselekmények esetén a feljelenési hajlandóság növekedését – is szolgálja a bűncselekmények áldozatainak biztonságát, integritását és méltóságát szem előtt tartó médiamegközelítés. Az áldozatok médiában való megjelenítése során a körültekintés jelentheti egyfelől a bűncselekménytípusok és áldozati csoportok differenciált kezelését⁴⁹ – például a nemi alapú erőszak stigmatizáló lehet az áldozatra nézve, míg a terrorcselekmények áldozataiban ez kevésbé valószínű –; a médiaszereplés másodlagosan viktimizáló hatásának kiküszöbölését, az áldozat által előre nem látott hatások (például hogy „az internet nem felejt”) felmérését, a személyiségi jogok tiszteletben tartását. Az áldozatok védelmével kapcsolatos médiaetikai szempon-

⁴⁹ A hazai szabályozásokat illetően lásd például „Védelem illeti a bűncselekmények, balesetek áldozatait. Különös körültekintéssel kell eljárni, ha az áldozat kis- és fiatalok.” (Főszerkesztők Fóruma: Önszabályozó Etikai Irányelvek. Budapest, 2012. január 18.)

tok létjogosultsága, fontossága és gyakorlati alkalmazhatósága nemritkán szakmai viták tárgyát képezi.⁵⁰

Speciális etikai kérdést jelent az olyan bűnesetek megjelenítése a médiában, ahol az elkövető és az áldozat is egy marginalizált, társadalmi előítéletektől sújtott közösség tagja – az előző részben idézett, gyermekbántalmazásról szóló cikk kritikája is ezt sugallja, a személyiségi jogok védelmével kapcsolatos aggályokon túl. Fennáll a veszélye, hogy egy-egy ilyen eset, illetve a jelenség kisebbségi problémává bagetellizálódik – noha jelentős, ösztársadalmi szinten leküzdendő problémáról lehet szó. Ilyen téma a családon belüli erőszak (ami nemcsak kisebbségi közösségeken belül, de bármely társadalmi csoportban előfordul) vagy az emberkereskedelem (amire szintén nem lehet csupán „kisebbségi problémaként” tekinteni; azzal együtt, hogy az áldozatok között felülreprezentáltak a társadalmi kirekesztettségű és mélyszegénységű szenvedő roma nők, és az elkövetők esetlegesen ugyanannak a közösségnek a tagjai).⁵¹

Ezen a ponton szükséges megemlíteni egy esélyegyenlőségi fogalmat: az interszekcionalitást, amely annak a jelenségnek az elemzésére szolgál, hogy a bizonyos egyéneket vagy csoportokat egyidejűleg több tulajdonságukkal (például nemükkel és etnicitásukkal) összefüggésben sújtó hátrányok nemcsak halmozódnak, de a gyakorlatban az egyenlőtlenség különféle vetületei között összefüggések és egymásra hatások is felfedezhetőek. Az interszekcionalitás jelensége markánsan megnyilvánul például a kisebbségi közösségen belüli nemi alapú erőszakra vonatkozó társadalmi és politikai megközelítésekben. Az a tény, hogy ez a probléma alig kap kellő figyelmet, egyrészt okolható a társadalmi közvélemény alapvető rasszizmusával és szexizmusával. Ugyanakkor, a „monofokális” feminista és antirasszista politikai-aktivista megközelítések is együttesen mind ahhoz vezethetnek, hogy láthatatlan és büntetlen marad a kisebbségi nők elleni erőszak, főként, ha az elkövetők kisebbségi férfiak.

A színes bőrű, illetve etnikai kisebbséghez tartozó nők elleni erőszakot illetően az interszekcionalitás jelensége a médiában is megfigyelhető. Kimberlé Crenshaw 1991-es, klasszikusnak számító tanulmányában (Crenshaw 1991) a „Central Park-i kocogó” esetének médiareprezen-

⁵⁰ A témáról folyó hazai szakmai vitáról – különös tekintettel a családon belüli erőszak áldozatainak médiában való megjelenítéséről – lásd például Prischetzky 2011; a nemierőszak-áldozatok biztonságának szempontjairól, globális kontextusban pedig lásd Kristof 2010; Moore 2010.

⁵¹ Lásd például ERRC–PiN 2011.

tációját elemezve⁵² mutatta be a jelenséget, azaz a színes bőrű nők által elszenvedett erőszak iránti médiafigyelem alacsony szintjét, összehasonlításban a fehér nők ellen színes bőrű férfiak által elkövetett erőszak eseteivel. Az USA-ban nagy médiavisszhangot – és közfelháborodást – kiváltó eset során, 1989. április 19-én megerőszakoltak és eszméletlenül vertek egy 28 éves nőt a New York-i Central Parkban, aki az esti órákban kocogni indult. A magasan képzett, felső-középosztálybeli fehér nőt – aki befektetési bankárként dolgozott a Wall Streeten – az elsődleges gyanú szerint randalírozó fekete tizenévesek egy csoportja támadta meg, akik közül néhányan még 16 évesek sem voltak. Crenshaw elemzési módszerének sajátos vonása, hogy a sajtóban megjelent eseteket összevetette a releváns időszakban New Yorkra és körzetére vonatkozó rendőrségi adatokkal; kiderítendő, hogy milyen arányban tudósított – és tudósított-e egyáltalán – a sajtó a különböző típusú nemierőszak-esetekről, különös tekintettel a feltételezett elkövetők és áldozatok faji hovatartozására. Az elemzés eredménye azt mutatta, hogy a legnagyobb figyelmet a konzolidált életvitelű fehér nők ellen színes bőrű férfiak által elkövetett erőszak kapta, a legkevesebbet pedig a színes bőrű férfiak által színes bőrű nőknél (tehát „az alacsonyabb rendű fajon belül”) elkövetett erőszak. Az utóbbi csoportba tartozó esetekről a vizsgálat szerint – figyelembe véve a rendőrségi adatokat – sokszor egyáltalán nem is tudósított sajtó, vagy ha igen, általában csak rövid hírként, noha a Central Parkban történt eset körüli napokban hasonló vagy még brutálisabb, csoportosan elkövetett, illetve az áldozat halálával végződő nemierőszak-esetek is történtek afroamerikai vagy hispán származású nők sérelmére. A médiafigyelem középpontjában álló, Central Park-beli bűncselekmény elkövetésével gyanúsított színes bőrű férfiak bemutatásakor a tudósítások nem fukarkodtak a bestialitásra utaló szóképekkel, illetve nem tartózkodtak a gyanúsítottak (köztük fiatalok) személyes adatainak közlésétől sem.

A „fehér” középosztálybeli, illetve a faji-etnikai kisebbséghez tartozó, alacsonyabb társadalmi státuszú áldozatok iránti eltérő médiaérdeklődést különösen jól példázza az angolszász területen ’missing white woman syndrome’-ként („eltűnt fehér nő-szindróma”) emlegetett jelenség: azaz, a kiemelt médiafigyelem az eltűnt fehér – főleg a fiatal, vonzó és legalábbis középosztálybeli – nők iránt. Egy, az amerikai társadalomról és közélet-

⁵² A szerző az ominózus esetet (azaz 1989. április 19-ét) követő, kb. két hónap sajtótermését vette górcső alá, a tett helyszíne (azaz New York) vonzáskörzetében megjelent lapokat vizsgálva.

ről szóló, 2004-ben megjelent satirikus írásában Jon Stewart (2004, 155) „képlettel” ábrázolta ezt a médiajelenséget:

$y = \text{a család jövedelme} \times (\text{az eltűnt nő csinosága} / \text{bőrszíne})^2 + \text{a keresés időtartama} \times \text{a kétségbeesett szülők médiajártassága}^3$ (ahol $y = \text{közvetítési idő, percben kifejezve}$)⁵³

Magyarországi viszonylatban egy 2012-es, pécsi eset említhető példaként a jelenségre: a 25 éves Bándy Kata eltűnése. A keresés napjai alatt óriási médiaérdeklődés – beleértve a közösségi médiát is – kísérte az ügyet. (A történetet különösen érdekessé, szinte krimiszerűvé tette, hogy a szőke és csinos eltűnt foglalkozása rendőrségi pszichológus volt.) A média figyelmét és a társadalmi indulatokat tovább fokozta, amikor néhány nap elteltével megtalálták a fiatal nő holttestét, akit nyilvánvalóan szexuális indíttatásból fojtottak meg, majd pedig előkerült a gyanúsított férfi is, akiről villámgyorsan kiderült, hogy a társadalom peremén élő, büntetett előéletű és roma. Megjegyzendő, hogy azon a júliusi héten, amikor Bándy Kata halálára fény derült, több súlyos erőszakos bűncselekmény is történt Magyarországon – például Győrben egy négygyermekes anyát öltek meg, ám ez utóbbi eset alig érte el a média ingerküszöbét (Munk 2012).

Az eltűnt fehér – középosztálybeli – nők iránti óriási médiaérdeklődés háttérben feltehetően az áll, hogy a média általában a fehér, középosztálybeli fogyasztók igényeit veszi figyelembe – és ez a szempont a napi szerkesztéségi gyakorlat során mintegy automatikusan érvényesül. Ennek következtében olyan hírek kerülnek kiemelt helyre, amelyek leginkább megérinthetik a fehér középosztálybeli fogyasztókat. Mindez azzal jár, hogy a nem fehér, illetve nem középosztálybeli személyek (jellemzően nők) eltűnésére, tragikus végzetére alig jut figyelem. Az amerikai média elemzői számos olyan esetet tartanak számon, amikor nagyjából egy időben tűntek egy fehér, valamint fekete vagy hispán nők, és noha egyes körülmények (például a nő előrehaladott terhessége) szempontjából is hasonlóan drámaiak voltak az eltűnések, a fehér nőkre összehasonlíthatatlanul nagyobb figyelem összpontosult a média és a társadalom részéről. Megemlíthető például egy 2004-ben Dél-Karolina államban eltűnt fiatal fekete nő, Tamika Huston, akinek a nagynénje PR-szakemberként, a médiával való együttműködésben való jártassága ellenére sem tudott érdemi publicitást biztosítani az esetnek, ami potenciálisan növelhette volna a keresés hatékonyságát (Liebler 2010). (Tamika Huston holttestét végül

⁵³ „ $y = \text{Family Income} \times (\text{Abductee Cuteness} - \text{Skin Color})^2 + \text{Length of Abduction} \times \text{Media Savvy of Grieving Parents}^3$ (where $y = \text{minutes of coverage}$)”.

az eltűnése után több mint egy évvel találták meg.) A családja később alapítványt hozott létre, a következőképpen fogalmazva meg a szervezet küldetését: „A Tamika Huston Alapítvány az Eltűntekért egy olyan [...] nonprofit szervezet, amelynek célja az eltűnt személyek családjának és barátainak való segítségnyújtás – különös tekintettel azokra az esetekre, amelyek hagyományosan elkerültek a média figyelmét.”⁵⁴

Konklúzió

Összességében kijelenthetjük: ugyanúgy, ahogy a jog(alkalmazás) kevéssé alkalmas a rasszista indíttatású bűncselekmények kezelésére vagy a büntető-igazságszolgáltatási rendszerben jelentkező hátrányos megkülönböztetés elleni fellépésre, a média is differenciálatlanul közelíti meg a személyes adatok kezelését. A bűncselekmények áldozatainak védelmére hivatkozással (identitás, méltóság stb.) gyakran nem jelenik meg az a társadalmi érdek, amely adott esetben ahhoz fűződik, hogy bizonyos személyes adatok nyilvánosságra kerüljenek. Etnikai adatokról szólván például amíg a cigánybűnözés diskurzusa szabadon áramlik a sajtóban – már csak azért is, mert egy parlamenti párt legfőbb retorikai eszköze –, ritkán derül ki a tudósításokból, ha az áldozat valamely kiszolgáltatott csoport tagja, még akkor is, ha felmerülhet, hogy éppen a csoporttagsága miatt vált áldozattá –miközben a bulvársajtó számos alkalommal sérti meg az áldozatok (elsősorban szexuális bűncselekmények áldozatai) személyiségi jogait, vagy úgy mutatják be az eseményeket, hogy a nyilvánosság másodlagos viktimizációt eredményez.

A bűncselekményekkel kapcsolatos beszédmódok további releváns (az etnicitás kérdésköréhez kapcsolódó) sajátossága, hogy a média ingerküszöbét jó eséllyel el sem éri az az ügyek, amelyekben az áldozat – például egy nemierőszak-áldozata – faji vagy etnikai kisebbséghez tartozik; és ez a jelenség nem csupán a többség és a kisebbségek médiareprezentációját, a társadalmi tudatot-tudatosságot befolyásolja, hanem adott esetben a kisebbségi áldozatokat érintő bűncselekmények felderítési esélyeit is rontja. Másfelől, a média különös érdeklődést mutat az olyan esetek iránt, amikor az áldozat „fehér”, az elkövető pedig kisebbségi háttérű, és

⁵⁴ „*The Tamika Huston Foundation for the Missing is a [...] non-profit foundation dedicated to assisting family and friends of missing persons – with a particular emphasis on those cases which are traditionally overlooked by media*” (<http://tamikahuston.org>).

megfelelő körütekintés híján az ilyen tudósítások hozzájárulhatnak a faji-etnikai csoportok közötti feszültségek növekedéséhez, a kisebbségekkel szembeni előítéletek fokozódásához, a társadalmi bűnbakképzéshez.

Irodalom

BALOGH LÍDIA – PAP ANDRÁS LÁSZLÓ

2011. A homofób és transzfób indíttatású gyűlölet-bűncselekmények előfordulása, valamint a jogi fellépés keretei Magyarországon. In Takács Judit (szerk.): *Homofóbia Magyarországon*. Budapest: L'Harmattan.

BALOGH LÍDIA

2009. Etnikai adatok kezelése a magyarországi sajtóban. *Föld-rész*, 3–4. sz.

BAYER JUDIT

2005. A közélet és a közszereplés fogalmának változásai a webes társadalomban. *Média-kutató*, 3. sz.

BENCZE MÁTYÁS

2007. Díszítőelem, álcázó háló vagy tartóoszlop: A büntetőbírói gyakorlat és az alkotmány. *Fundamentum*, 3.

BODOLAI LÁSZLÓ

2004. Alexet megszopatták. *Index*, június 3.

CRENSHAW, KIMBERLÉ

1991. Mapping the Margins: Intersectionality, Identity Politics, and Violence against Women of Color. *Stanford Law Review*, No. 6.

COMMITTEE ON THE ELIMINATION OF RACIAL DISCRIMINATION (CERD)

2005. General recommendation XXXI on the prevention of racial discrimination in the administration and functioning of the criminal justice system. CERD, A/60/18.

DANKA ANITA

2009. Rossz helyen lenni rossz időben, avagy mit üzennek a gyűlölet-bűncselekmények? *Föld-rész*, 3–4.

ENERGIA KONTROLL PROGRAM

2011. Nyilvánosak a paksi szerződések. *Energia Kontroll Program*, június 9., <http://energiakontrollprogram.hu/hir/nyilvanosak-a-paksi-szerzodesek> (Letöltve: 2013. március 16.)

EUROPEAN COMMISSION AGAINST RACISM AND INTOLERANCE (ECRI)

1996. General Policy Recommendation N° 1 on combating racism, xenophobia, antisemitism and intolerance (European Commission against Racism and Intolerance, doc. no. CRI(96)43rev), Strasbourg: COE.

EUROPEAN ROMA RIGHTS CENTRE / PEOPLE IN NEED (ERRC-PIN)

2011. *Breaking the Silence. Trafficking in Romani Communities*. Budapest: European Roma Rights Centre – People in Need.

EUROPEAN UNION AGENCY FOR FUNDAMENTAL RIGHTS (EU FRA)

2010. *EU-MIDIS – European Union Minorities and Discrimination Survey. Data in Focus Report 3: Rights Awareness and Equality Bodies*. Vienna: European Union Fundamental Rights Agency.

HAMMER FERENC

2007. *Zöld könyv: A romák médiaábrázolása*. Budapest: Ifjúsági, Családügyi, Szociális és Esélyegyenlőségi Minisztérium.

HUNGARY – NGO SUBMISSION

2010. NGO Submission to the UN Universal Periodic Review, 11th session of the UPR Working Group of the Human Rights Council. <http://www.errc.org/cms/upload/file/hungary-upr-08112010.pdf> (Letöltve: 2013. március 16.)

HVG.HU

2011. Nem lát el közfeladatot a Paksi Atomerőmű – a TASZ szerint abszurd az ítélet. *HVG.hu*, február 8. http://hvg.hu/itthon/20110208_paksi_atomeromu (Letöltve: 2013. március 16.)

HVG.HU

2012. Gyerekgyilkosság: három napig faggatják a hajléktalanokat. *HVG.hu*, november 7. http://hvg.hu/itthon/20121107_Tobb_napon_at_faggatjak_a_Szita_Bence_meg (Letöltve: 2013. március 16.)

INDEX

2011. Az ügyészségen már olvasták Budai beadványát Juhász Ferencről. *Index*, február 21. http://index.hu/belfold/2011/02/21/az_ugyeszsegen olvassak_budai_bedvanyat_juhasz_ferencrol/ (Letöltve: 2013. március 16.)

INTERNATIONAL LABOUR ORGANIZATION (ILO)

2007. *Equality at Work: Tackling the Challenges – Global Report under the Follow-up to the ILO Declaration on Fundamental Principles and Rights at Work*. International Labour Conference, 96th Session, Geneva.

JÓRI ANDRÁS – KÁLLAI ERNŐ

2009. *Dr. Kállai Ernő a nemzeti és etnikai kisebbségi jogok országgyűlési biztosa és dr. Jóri András adatvédelmi biztos jelentése az etnikai adatok kezeléséről szóló vizsgálat megállapításairól*. Budapest: OBH.

JÓRI ANDRÁS – ZOMBOR FERENC

1998. Nyilván tartanak. *Fundamentum*, 1–2.

KRISTOF, NICOLAS D.

2010. Is it ever O.K. to name rape victims? *On the Ground (New York Times blogs)*, February 4. <http://kristof.blogs.nytimes.com/2010/02/04/is-it-ever-ok-to-name-rape-victims/> (Letöltve: 2013. március 16.)

KULCSÁR ZOLTÁN

2011. Jóri zöld utat adott a Google Street View-nak. *Dr. Kulcsár Zoltán adatvédelmi szakértő blogja*, július 6. <http://www.adatvedelmiszakerto.hu/2011/07/jori-zold-utat-adott-a-google-street-view-nak/> (Letöltve: 2013. március 16.)

LADÁNYI JÁNOS – SZELENYI IVÁN

1997. Ki a cigány? *Kritika*, december 3.

LIEBLER, CAROL M.

2010. Me(di)a Culpa?: The „Missing White Woman Syndrome” and Media Self-Critique. *Communication, Culture & Critique*, 549.

MAJTÉNYI BALÁZS – PAP ANDRÁS LÁSZLÓ

2009. Uniformizáltak-e az etnikai adatok? Jogszabályi keretek az etnikai adatok, információk kezelésénél. In Majtényi Balázs (szerk.): *Lejtős pálya – Az antidiszkriminációs*

és esélyegyenlőségi szabályozásról (Föld-rész Könyvek). Budapest: L'Harmattan (második, javított kiadás).

MAJTÉNYI LÁSZLÓ – SZÉKELY IVÁN – SZABÓ MÁTÉ DÁNIEL

2006. *Roma támogatások és jogosultságok egyéni követésének lehetőségei*. Budapest: Eötvös Károly Intézet.

MOORE, JINA

2010. When can you name rape victims? Nick Kristof replies. *JinaMoore.com*, February 5. <http://www.jinamoore.com/2010/02/05/rape-victims-nick-kristof-replies/> (Letöltve: 2013. március 16.)

MTI

2011. Előzetesbe került egy szegedi sztárügyvéd. *Index*, október 3. http://index.hu/bulvar/2011/10/03/elozetesbe_kerult_egy_szegedi_sztarugyved/ (Letöltve: 2013. március 16.)

MTI

2010. Kende megint vesztett Németh Miklós ellen. *Index*, szeptember 28. http://index.hu/belfold/2010/09/28/kende_megint_vesztett_nemeth_miklos_ellen (Letöltve: 2013. március 16.)

MTI

2012. Korrupció miatt bíró és ügyvéd a vádlottak padján. *Népszabadság Online*, november 5. http://nol.hu/belfold/korrupcio_miatt_biro_es_ugyved_a_vadlottak_padjan (Letöltve: 2013. március 16.)

MUNK VERONIKA

2012. Csinos, érdekes, és cigány ölte meg. *Index*, július 19. http://index.hu/belfold/2012/07/19/csinos_fiatl_a_facebook-generacio_tagja/ (Letöltve: 2013. március 16.)

OPEN SOCIETY INSTITUTE (OSI)

2010. *No Data–No Progress: Data Collection in Countries Participating in the Decade of Roma Inclusion 2005–2015*. New York: Open Society Foundation.

ORGANIZATION FOR SECURITY AND CO-OPERATION IN EUROPE (OSCE)

2010. *Police and Roma and Sinti: Good Practices in Building Trust and Understanding* (SPMU Publication Series Vol. 9.). Vienna: Organization for Security and Co-operation in Europe.

PAP ANDRÁS LÁSZLÓ

2008. A jogvédelem nevében a jogsértőt védjük? *Rendészeti Szemle*, 5.

PRISCHETZKY RÉKA

2011. Vállaljam-e az arcom? *CoMMUnity.hu*, október 12. <http://www.commmunity.eu/2011/10/12/vallaljam-e-az-arcom/> (Letöltve: 2013. március 16.)

SARKADY ILDIKÓ

2006. A közszereplők személyiségvédelme a bírói gyakorlatban. *Médiakutató*, 3.

SIMON, PATRICK

2007. „Ethnic” statistics and data protection in the Council of Europe Countries (Study Report), ECRI.

STEWART, JON

2004. *America (the book): A citizen's guide to democracy inaction with a foreword by Thomas Jefferson*. New York: Warner Books.

TAMÁS BENCE GÁSPÁR

2012. Mikor tisztul ki a magyar rendőr feje? *Index*, február 28. http://index.hu/belfold/2012/02/28/mikor_tisztul_ki_a_magyar_rendor_feje/ (Letöltve: 2013. március 16.)

TÖRZSÖK ERIKA – PASKÓ ILDI – ZOLNAY JÁNOS (szerk.)

2009. *Cigánynak lenni Magyarországon. Jelentés 2008. Út a radikalizmusba*. Budapest: EÖKIK.

UNITED NATIONS (UN)

2001. Durban Declaration and Programme of Action, Adopted at the World Conference against Racism, Racial Discrimination, Xenophobia and Related Intolerance, Durban, South Africa.

UNITED STATES DEPARTMENT OF JUSTICE, OFFICE FOR VICTIMS OF CRIME

2000. *Responding to Hate Crime: A Multidisciplinary Curriculum for Law Enforcement and Victim Assistance Professionals*. National Center for Hate Crime Prevention, Education Development Center, Inc.

YAPRAK YILDIZ, YEŞİM – FRUZZSINA BAUMANN – SUMITA DUTTA

2010. *Empowering Women or Perpetuating Victimhood: Minority Ethnic and Roma Women's Experiences of Domestic Violence Policy and Service Provision*. London: IMECE Turkish Speaking Women's Group / London Training and Employment Network / Regional Social Welfare Resource Centre.

A kötet szerzői

BAKÓ BOGLÁRKA, PhD

Kulturális antropológus, egyetemi tanársegéd az ELTE Társadalomtudományi Karán, OTKA posztdoktori ösztöndíjas.

BALOGH LÍDIA

Az ELTE BTK Film-, Média és Kommunikációelmélet PhD-programjának hallgatója; kutatási témája: a faji hovatarozás mint szenzitív adat a hírmédiában (nemzetközi összehasonlításban). *Fundamentum* című folyóirat szerkesztője. 2004 óta a MONA Magyarországi Női Alapítvány munkatársaként számos esélyegyenlőségi és nőjogi projektben, kezdeményezésben vett részt. Független kutatóként a magyarországi romák társadalmi befogadásával, valamint a roma nők helyzetével kapcsolatos kutatási programokhoz járul hozzá.

BERNÁTH GÁBOR

Médiakutató, szociológus. Az ELTE Társadalomtudományi Kar Szociológiai Doktori Iskolájának doktorandusza, a Roma Sajtóközpont korábbi igazgatója.

BOGDÁN MÁRIA

Médiakutató, bölcész, doktorjelölt a PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszékének Kommunikációtudományi Doktori Iskolájában, ugyanott korábban tanársegéd. Kutatásának tárgya a romák médiareprezentációja a kortárs magyar médiatérben.

BOGNÁR ADRIENN

Szociológus, tanársegéd a Pécsi Tudományegyetem Szociológia Tanszékén.

FEISCHMIDT MARGIT, PhD

Kulturális antropológus, társadalomkutató, a PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszékének docense, a Magyar Tudományos Akadémia Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézetének főmunkatársa.

GLÓZER RITA, PhD

Kommunikációkutató, a PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszékének adjunktusa. Diplomáit (magyar irodalom-nyelvészet, kommunikáció) és PhD fokozatát (kommunikációtudomány, 2006) a PTE-n szerezte. Alapító tagja a Magyar Kommunikációtudományi Társaságnak, tagja a Politikai Diskurzus Kutató Központnak. Kutatási területei: diskurzuselmélet, szervezeti kommunikáció, civil társadalom.

GREGOR ANIKÓ

Doktorjelölt, egyetemi tanársegéd az ELTE Társadalomtudományi Karán. 2007-ben végzett ugyanott szociológia szakon, majd PhD-tanulmányai után a Közép-európai Egyetem Gender Studies szakán szerzett mesterdiplomát 2011-ben. Doktori disszertációját a nemek közti egyenlőséggel kapcsolatos véleményváltozások rendszerváltás óta tapasztalható magyarországi tendenciáiból írja, de emellett szívesen kalandozik el bármilyen más kutatási téma felé, amely a társadalmi nemek konstrukciójával kapcsolatos.

GULD ÁDÁM

2007-ben szerzett diplomát a PTE BTK-n angol nyelv és irodalom, valamint kommunikáció- és médiatudomány szakokon. A PTE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola Kultúratudományi Doktori Programjának doktorjelöltje. 2009-től tanársegéd a PTE BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszékén.

JANKY BÉLA, PhD

Szociológus, a Magyar Tudományos Akadémia Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Kutatóintézet és a Budapesti Műszaki Egyetem főmunkatársa, Szociológia és Kommunikáció Tanszékének docense.

KLEIN JUDIT

Televíziós szerkesztő, a Magyar Televízió Kisebbségi Műsorok Szerkesztőségének egykori főszerkesztője. Az Andrássy Gyula Budapesti Németnyelvű Egyetem doktorandusza.

LÓRINCZ DALMA

2008-ban végzett az ELTE Társadalomtudományi Karán szociológia szakon, média és kommunikáció szakirányon, majd ugyanebben az évben az ELTE TÁTK Doktori Iskolájának szociológia programjában folytatta tanulmányait. Disszertációját a nézők reactivity műsorokhoz való viszonyáról írja, de szívesen bekapcsolódik más médiászociológiai, valamint oktatásszociológiai projektekbe is.

NAGY KRISZTINA

Az ELTE jogi karának elvégzése után 1996 és 2010 között az Országos Rádió és Televízió Testület munkatársaként dolgozott. 2011 decemberétől a Mérték Médiaelemző Műhelyben a médiaszabályozás aktuális kérdéseivel foglalkozik. Kiemelt kutatási területe a médiaszabályozás alkotmányos alapjainak, összefüggéseinek vizsgálata és a médiajogi gyermekvédelem.

NÉMETH BOGLÁRKA

Kommunikáció szakos bölcész, doktorandusz, az ELTE Társadalomtudományi Kar Interdiszciplináris Doktori Iskola hallgatója.

MUNK VERONIKA

Újságíró, szociológus, az Index.hu munkatársa. 2002-ben az ELTE TÁTK szociológia és az ELTE BTK média szakán szerzett diplomát, jelenleg az ELTE Művészetelméleti és Médiakutatási Intézete Film-, Média- és Kultúraelméleti Doktori Program hallgatója.

PAP ANDRÁS LÁSZLÓ, PHD

Az ELTE BTK Média és Kommunikáció Tanszék docense; az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézete tudományos főmunkatársa, az alkotmányjogi, nemzetközi jogi és jogelméleti osztály vezetője; a Közép-európai Egyetem Nationalism Studies Program oktatója. A *Fundamentum* című folyóirat szerkesztője. Ko-

rábbi kutatási területei: az identitás- és a kisebbségpolitika mellett újabban a digitális korszak sajátosságai, az adatbányászat és a profilalkotás kérdései foglalkoztatják.

PÓCSIK ANDREA, PhD

Filmesztéta, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Kommunikáció és Médiatudományi Intézet oktatója.

POLYÁK GÁBOR, PhD

Egyetemi docens, a Pécsi Tudományegyetem és a Budapesti Corvinus Egyetem oktatója. Oktatási és kutatási területe a médiaszabályozás, a távközlési jog és az információ társadalom szabályozási kérdései. A Mérték Médiaelemző Műhely vezetője, az Infokommunikáció és Jog című folyóirat főszerkesztője.

SZILÁGYI PÉTER

Vizuális antropológus, MA hallgató, Miskolci Egyetem, Kulturális és Vizuális Antropológia intézet

